

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Zbornik radova posvećen akademiku Alojzu Bencu.

Čović, Borivoj

1991

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/86e90245-aeec-4ea6-996e-76cd89ebb7fd>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

**ZBORNIK RADOVA
POSVEĆENIH AKADEMIKU
ALOJZU BENCU**

SARAJEVO 1991

UDC 903.2/.5"637/638"(497.1)+572"653"(497.1)(082)

UDC Benac A. +012+937/938+807.5(082)

YU ISBN 86-7123-032-5

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

POSEBNA IZDANJA
KNJIGA XCV

ODJELJENJE DRUŠTVENIH NAUKA
KNJIGA 27

ZBORNİK RADOVA
POSVEĆENIH AKADEMIKU
ALOJZU BENCU

Redakcioni odbor

Edina Alirejsović, Borivoj Čović, Milorad Ekmečić, Desanka Kovačević-Kojić

Glavni urednik

Borivoj Čović,

redovni član Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

SARAJEVO 1991.

UDC 903.2/.5"637/638"(497.1)+572"653"(497.1)(082)

UDC Benac A. +012+937/938+807.5(082)

YU ISBN 86-7123-032-5

ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS OF BOSNIA AND
HERZEGOVINA

SPECIAL PUBLICATIONS
VOL. XCV

DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
VOL. 27

COLLECTION OF PAPERS
DEVOTED TO ACADEMICIAN
ALOJZ BENAC

Editorial Board

Edina Alirejsović, Borivoj Čović, Milorad Ekmečić, Desanka Kovačević-Kojić

Editor in Chief

Borivoj Čović,

Member of the Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina

SARAJEVO 1991

Микола Дзюба

S A D R Ź A J

Predgovor (<i>Borivoj Čović</i>)	7
<i>Borivoj Čović</i>	
Život i djelo akademika Alojza Benca	9
<i>Ante Skegro</i>	
Bibliografija radova akademika Alojza Benca	15
<i>Bernardino Bagolini, A. Ferrari, A. Pessina</i>	
Nuovi dati sul Neolitico della Romagna / Novi podaci o neolitu Romanje	41
<i>Mitja Brodar</i>	
Napomene o srpskohrvatskoj paleolitskoj terminologiji / Remarques sur la terminologie paléolithique serbo-croate	49
<i>Nenad Cambi</i>	
Amfore kasnorepublikanskog doba i njihova produkcija u Dalmaciji / Amphorae of Roman Late Republican Period and their Production in Dalmatia	55
<i>Borivoj Čović</i>	
Eneolitska žlijebljena keramika na istočnoj jadranskoj obali i u njenom zaleđu / Kupferzeitliche gerillte Keramik an der Ostküste der Adria und in ihrem Hinterland	67
<i>Ružica Drechsler-Bižić</i>	
Prahistorijski nakit s kaori puževima / Prähistorische Schmuck mit Kaori-Muscheln	79
<i>Stane Gabrovec</i>	
O etnični opredelitvi jugovzhodnoalpske halštatske kulture / Sur l'appartenance ethnique de la culture hallstattienne alpine du sud-est	89
<i>Milutin Garašanin</i>	
Land und Volk der Triballen / Zemlja i narod Tribala	97
<i>Blagoje Govedarica</i>	
Hronološki položaj i porijeklo violinskih idola iz Štoja / Die chronologische Lage und der Ursprung der Violinenidole aus Shtoj	105

<i>Jean Guilaine, François Briois et Jacques Coularou</i>	
L'épée de Trèbes (Aude) et les épées du sud de la France à l'âge du bronze final / Mač iz nalazišta Trèbes (Aude) i mačevi kasnog bronzanog doba iz južne Francuske	113
<i>Borislav Jovanović</i>	
Jadranski i kontinentalni neolit u prelaznoj zoni Centralnog Balkana / Adriatisches und kontinentales Neolithikum in der Übergangszone des Zentralbalkans	125
<i>Nándor Kalicz</i>	
Die nördlichen Nachbarn der frühen Vinča-Kultur / Sjeverni susjedi rane vinčanske kulture	133
<i>Georg Kossak</i>	
Prolegomena zur Bilderzählung bei den Illyrern / Prolegomena likovnom pripovijedanju Ilira	151
<i>Jan Machnik</i>	
Aus den Studien über die Periodisierung der Frühbronzezeit im Flussgebiet der oberen Weichsel / Iz studija o periodizaciji ranog bronzanog doba u poriječju gornje Visle	163
<i>Zdravko Marić, Branko Kirigin</i>	
Bradavičasti helenistički kantharosi iz DAORSONA (Ošanići kod Stoca) / Hellenistische warzenverzierte Kantharoi aus Daorson (Ošanići bei Stolac)	177
<i>Brunislav Marijanović</i>	
Kasna hvarsko-lisičićka kultura u eneolitu / La culture récente de Hvar-Lisičići à l'énéolithique	185
<i>Ivan Marović</i>	
Narukvice tipa Borotice iz okolice Splita / Armreifen des Typs »Borotice« aus der Umgebung von Split	193
<i>Nada Miletić</i>	
Ranosrednjovekovna koplja s krilima iz Bosne i Hercegovine / Les lances du haut moyen âge aux ailes provenant de Bosnie et Herzégovine	201
<i>Veljko Paškvalin</i>	
Ulomak pluteja iz starokršćanske bazilike u Bugojnu / Bruchstück eines Pluteus aus der altchristlichen Basilika in Bugojno	209
<i>Ante Skegro</i>	
Rimska žigosana opeka na području Bosne i Hercegovine / Römische gestempelte Ziegel in Bosnien und Herzegowina	221
<i>Nikola Tasić</i>	
Antropomorfne, zoomorfne i ornitomorfne figure na Basarabi keramici / Anthropomorphe, zoomorphe und ornithomorphe Figuren auf der Basarabi-Keramik	239
<i>Rastko Vasić</i>	
Neka zapažanja o bronzanim srpovima u jugozapadnoj Jugoslaviji / Einige Bemerkungen zu Bronzesicheln im südwestlichen Jugoslawien	247
<i>Marin Zaninović</i>	
Sol u antici naše obale / Salz in der Antike der Adriaküste	255
<i>Alexandre Fol</i>	
»Prósôpon« / »Prósôpon«	265

<i>Fanula Papazoglu</i>	
O Peoncima u rimsko doba / Sur les Péoniens à l'époque romaine	271
<i>Duje Rendić-Miočević</i>	
E*ionim <i>Illyrioi</i> u dvama epitafskim epigramima jonskomorskih i ja- dranskih Grka i u nekim drugim epigrafskim tekstovima / <i>Ethnony-</i> <i>me Illyrioi</i> in zwei Epitaph-Epigrammen der Griechen vom Ionischen und Adriatischen Meer und noch einigen epigraphischen Texten	275
<i>Mate Suić</i>	
Tragurium marmore notum / Tragurium marmore notum	285
<i>Živko Mikić</i>	
Soziale Gliederung und Brachykransisationsprozess im Mittelalter / Socijalna stratifikacija i proces brahikranizacije u srednjem veku	297
<i>Idriz Ajeti</i>	
O nekim narodnim nazivima jela u albanskom, razmatranim sa jezič- kog gledišta / Sur quelques termes populaires concernant les plats en albanais, étudiés du point de vue linguistique	305
<i>Petar Hr. Ilievski</i>	
Mikensko wi-du-ro, klasičnogrčko (F)ιδύλος Παν-(ε)ίδης Πολύ-ιδος i srod- na lična imena / Mycenaean wi-du-ro, classical greek /F/ιδύλος Πολύ- ιδος, Παν-(ε)ίδης and cognates	313
<i>Radoslav Katičić</i>	
Die älteste mythische Schicht der Diomedes-Sage / Najstariji mitski sloj legende o Diomedu	321

P R E D G O V O R

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, izdavanjem ovog Zbornika, obilježava 75 godina života svog istaknutog člana, dugogodišnjeg generalnog sekretara i predsjednika (1969—1981), osnivača i direktora Centra za balkanološka ispitivanja (1963—1989), naučnika visoke međunarodne reputacije, akademika Alojza Benca.

Pišući 1976. godine uvodnu riječ u XIII svesku Godišnjaka Centra za balkanološka ispitivanja, posvećenu 60. godišnjici života A. Benca, akademik Duje Rendić-Miočević napisao je i ovo:

»Iako šest decenija života i nije još pravi vremenski okvir za sumiranje rezultata, posebno jednog znanstvenog radnika koji je u punoj stvaralačkoj aktivnosti i tek daje punovrijedne sinteze dugogodišnjeg svog istraživačkog rada ... čini se da je nužno obilježiti i ovu značajnu etapu u kojoj je slavljениk ispunio više od šest lustara svoga života... Neka je to, uz zahvalnost koju mu dugujemo za dosadašnje njegovo djelo, poticaj i njemu samome da svoje veliko znanje i iskustvo u toj znanstvenoj grani okruni novim i još većim, od njega očekivanim, plodovima, jer, kako kaže pjesnik, »labitur occulte fallitque volubilis aetas!«

I zaista je, u narednu deceniju i po, akademik Alojz Benac u potpunosti ispunio želje i očekivanja koja je, u ime saradnika Centra i njegovih prijatelja i poštovalaca, tada izrazio akademik Rendić. I njegov pojedinačni doprinos nauci, i veliki rezultati koje je Centar za balkanološka ispitivanja u tom vremenu postigao, a o kojim se u ovom zborniku i posebno govori, i istrajni, plodonosni naponi A. Benca na dužnostima visokog ranga koje su mu u tom vremenu povjeravane, najzad, i priznanja koja su u međuvremenu uslijedila — to potpuno potvrđuju.

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, njeno Odjeljenje za društvene nauke i njen Centar za balkanološka ispitivanja izražavaju stoga još jednom akademiku Alojzu Bencu svoju zahvalnost za sve što je učinio kao i najljepše želje da još dugo godina, isto tako plodonosno, obrađuje naše zajedničko polje, polje nauke i kulture.

Borivoj Čović

ŽIVOT I DJELO AKADEMIKA ALOJZA BENCA

Akademik Alojz Benac rođen je 20. oktobra 1914. u Plehanu kod Dervente. Gimnaziju je pohađao u Vinkovcima, Derventi, Visokom i Zagrebu, gdje je i maturirao. Studirao je klasičnu filologiju i arheologiju na Filozofskom fakultetu u Beogradu i diplomirao 1937. godine. Kao student, učestvovao je u velikom sistematskom iskopavanju neolitskog naselja u Vinči pod vođstvom profesora Miloja Vasića. Doktorску disertaciju Neolitsko naselje Nebo i problem butmirske kulture odbranio je 1951. godine na Univerzi u Ljubljani, gdje je promovisan za doktora nauka.

Po završetku studija predavao je klasične jezike, latinski i grčki, kao gimnazijski profesor u Travniku, Vranju i Mostaru. U narodnooslobodilačkom ratu učestvovao je od 1943. godine, najprije kao član ilegalnog pokreta u Mostaru, a zatim kao aktivni borac u operativnim jedinicama NOV. Po završetku rata, kraće vrijeme je radio u Ministarstvu prosvjete vlade NR Bosne i Hercegovine da bi već 1947. godine prešao na rad u Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine. Tu je aktivno djelovao pune dvije decenije. Još kao stručnjak Zemaljskog muzeja biran je 1954. godine za profesora arheologije na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, a 1967. godine prelazi na Filozofski fakultet za redovnog profesora predmeta istorija starog vijeka i arheologija. Od 1962. je i direktor Centra za balkanološka ispitivanja u Sarajevu, čiji je bio osnivač i na čijem čelu se nalazio do 1989. godine. Dopisni član Naučnog društva BiH postao je 1961., a redovni član Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine 1967. godine.

I za naučnu karijeru akademika Benca, a i za bosanskohercegovačku arheološku nauku presudan je momenat bio njegov dolazak u Zemaljski muzej, staru i, tada još uvijek jedinu, savremeno organizovanu naučnu ustanovu u Bosni i Hercegovini. Mada postavljen najprije za sekretara Muzeja, A. Benac je odmah preuzeo i rukovođenje istraživanjem praistorijskog doba da bi se uskoro posvetio, u cjelini, tom polju rada na kojem je Zemaljski muzej već krajem 19. stoljeća bio stekao zavidnu afirmaciju u južnoslavenskoj i svjetskoj nauci, pa je taj zadatak utoliko bio i teži, i odgovorniji. Valjalo je, nakon duge

stagnacije i u međuratnom i, u ratnom periodu, učiniti napore da se prevaziđe veliki misaoni i metodološki zaostatak iz proteklih decenija, da se vrati nekadašnji ugled i usmjere istraživanja u tok savremenih strujanja evropske praistorijske nauke. Kao šef praistorijske zbirke, a kasnije i načelnik Odjeljenja za arheologiju, A. Benac je, uz svoja lična istraživanja, koncentrasana na probleme neolitskog i eneolitskog doba, svoje napore usmjerio na još dva značajna zadatka: dugoročno planiranje istraživanja i okupljanje naučnog kadra. Oba ova zadatka provodio je s njemu svojstvenom dosljednošću i upornošću, a rezultati su se ubrzo pokazali. Već 1947. godine donesen je višegodišnji plan istraživanja, s naznačenim osnovnim pravcima na kojima će se u narednim periodima izgrađivati godišnji i petogodišnji planovi rada u Odjeljenju. U toku samo jedne decenije okupljen je u Odjeljenju za arheologiju tim od desetak istraživača koji su bili kadri da na sebe preuzmu najsloženije zadatke i u terenskom radu, i u publikovanju rezultata, i u modernizaciji cjelokupnog naučnog i muzeološkog posla. S istom istrajnošću, visokim smislom za organizaciju rada, istančanim osjećanjem za izbor kadrova i stalnom brigom za njihovo usavršavanje, nastavio je A. Benac svoje djelovanje i kao direktor Zemaljskog muzeja u periodu između 1957. i 1967. godine, i kao urednik njegovog glasila, najstarijeg naučnog časopisa u Bosni i Hercegovini, »Glasnika Zemaljskog muzeja«. Pod njegovim rukovodstvom dovršen je proces reintegracije Zemaljskog muzeja kao složene naučno-istraživačke, kulturne i obrazovne ustanove najvišeg ranga, sa tri odjeljenja: za arheologiju, za etnologiju i za prirodne nauke, te Pedagoškim odsjekom. Glasnik Zemaljskog muzeja dobio je takođe novu, savremenu fizionomiju — podjelom na tri posebne sveske: Arheologija, Etnologija i Prirodne nauke, prerastao je u porodicu od tri samostalna časopisa, svaki s vlastitim uredništvom, jasno određenim sadržajem i izdavačkom politikom.

Lični naučni rad i doprinos nauci akademika Alojza Benca zasluživao bi posebnu studiju. Na ovom mjestu prostor mi dozvoljava samo da ga prikazem u najsazetijem obliku. Već prva iskopavanja koja je preduzeo, ona na neolitskim naseljima Nebo i Mujevine u dolini rijeke Bile i ona na eneolitskim nalazištima Hrustovača kod Sanskog Mosta i Alihodže u Biloj, označuju nam glavne pravce naučnog interesovanja Alojza Benca i teme kojim će ostati vjeran tokom dugih decenija. To su neolitsko i eneolitsko doba. Naselje Nebo u dolini Bile kod Travnika, u srcu Bosne, pokazalo se kao veoma važan lokalitet na kojem je bilo moguće, nanova i modernim metodološkim pristupom, doći do građe i podataka važnih za proučavanje fenomena butmirske kulture koja je, otkrićem Butmira krajem prošlog stoljeća, uvela Bosnu i Hercegovinu u praistorijsku arheologiju Evrope na velika vrata. Mada samim tim iskopavanjem i u tom trenutku, još nije bilo moguće do kraja rasvijetliti sva bitna pitanja vezana za genezu i razvoj butmirske kulture, A. Benac je istraživanjem Neba i pažljivom revizijom nalaza iz Butmira bitno unaprijedio rad na rješavanju tih pitanja. U svojoj disertaciji (Ljubljana 1952) on je veoma jasno pokazao da se geneza te kulture može rekonstruisati samo ako se ona shvati u svojoj sveukupnosti i posmatra kao rezultat postepenog sažimanja različitih kultur-

nih (i etničkih) elemenata u toku jednog dužeg razvojnog procesa na čijem kraju je razvijena butmirska kultura s novim i originalnim kulturnim izrazom. Uskoro zatim preduzima A. Benac nekoliko važnih istraživanja u zaleđu istočne jadranske obale, u Hercegovini i Crnoj Gori. To su: naselje mlađeg neolita u Lisičićima kod Konjica, višeslojna neolitska i eneolitska stanica Zelena pećina iznad vrela Bune kod Mostara i Crvena Stijena u Petrovićima kod Nikšića u kojoj je, osim slojeva bronzanog i neolitskog doba, zahvaljujući A. Bencu prvi put u ovom dijelu Balkana otkriveno postojanje mezolitskih i paleolitskih sedimenata. Otkriće mezolitskog stratuma IV u tom nalazištu i svestrana analiza i komparacija kulturnog sadržaja tog i narednog (III) stratuma Crvene Stijene dali su odličnu podlogu za rasvjetljavanje procesa neolitizacije u istočnojadranskoj regiji Balkanskog poluotoka. Crvena Stijena III i II, Zelena pećina III i II, te Lisičići kao najsjevernija tačka u toj grupi, pružili su podlogu za postavljanje pouzdane stratigrafske i hronološke ljestvice čitavog neolitskog doba u zaleđu srednjeg i južnog Jadrana, a fine analize i komparacije s nalazištima i kultura-ma tog doba u drugim dijelovima Balkana, kao i Apeninskog poluotoka, koje je u nizu izvještaja, studija i monografija izveo A. Benac — postavili su, i danas uglavnom važeću, osnovu kulturne stratigrafije neolitskog perioda zapadnog Balkana i njegove pozicije u okviru mediteranskog neolitskog svijeta. Ovi rezultati bili su uspješno dopunjeni istraživanjem neolitskih naselja kakanjske kulture u centralnoj i vinčanske u istočnoj Bosni, o kojim je A. Benac takođe objavio zapaženu seriju radova. Treba naglasiti da su te studije u isto vrijeme davale i osnovu za proučavanje realnog života ljudskih zajednica te epohe, njihove privrede, načina života, oblika kuća i naselja, društvene organizacije, religije i umjetnosti.

Drugo važno polje rada A. Benca na praistoriji ovih krajeva bilo je istraživanje eneolitskog doba. Nakon nastavka i dovršenja iskopavanja pećine Hrustovača kod Sanskog Mosta i malog, ali važnog, naselja u selu Alihodže u dolini Bile, što su bili Benčevi prvi samostalni koraci u terensko-istraživačkom radu, uslijedilo je njegovo sistematsko iskopavanje gradinskog naselja u Zecovima kod Prijedora, najvažnijeg nalazišta vučedolske kulture južno od Save. Ovim istraživanjima, A. Benac je uspješno zaokružio proučavanje vučedolske kulture u Bosni, bitno proširio njeno poznavanje u cjelini i posebno ukazao na njen supstratski značaj za dalji razvoj kultura bronzanog doba sjeverozapadnog Balkana. Drugi važan pravac istraživanja eneolitskog doba u Bosni A. Benac je otvorio iskopavanjem naselja kostolačke kulture Pivnice u Potočanima kod Odžaka. Veoma brojan, raznovrstan i stratigrafski pouzdan materijal omogućio mu je da utvrdi sve osnovne karakteristike i da definiše specifični ornamentalni stil kostolačke kulture; bio je to bitan doprinos sigurnijoj kulturnoj stratigrafiji mlađeg eneolita ne samo u Bosni već i u srednjem Podunavlju. Nalazi badenske kulture, otkriveni približno u isto vrijeme u sjevernoj Bosni, zaokružili su tu sliku i omogućili A. Bencu da već početkom šezdesetih godina definiše u osnovnim crtama i eneolitski razvoj u centralnoj i sjevernoj Bosni.

Sintezu o oba ova perioda, kao i početne rezultate na istraživanju paleolita i mezolita — na tadašnjem stepenu istraženosti — dao je A. Benac 1962. godine u konciznoj sintetskoj monografiji *Studien zur Stein- und Kupferzeit im nordwestlichen Balkan*, objavljenoj u Njemačkoj, a uskoro, na srpskohrvatskom jeziku i u Sarajevu (1964).

Uskoro zatim, pružila se A. Bencu prilika da otvori novi krug istraživanja neolitskog doba u centralnoj Bosni. U okviru jugoslavenko-američke naučne saradnje krajem šezdesetih godina bila su istražena dva važna neolitska nalazišta u centralnoj Bosni : Obre I i Obre II, a rezultati tih istraživanja omogućili su A. Bencu da osvijetli čitav komplikovani razvoj neolitskih kultura i populacija u tom dijelu zapadnog Balkana, od sažimanja elemenata starčevačke i impresso kulture na početku tog razvoja, preko geneze kakanjske kulture, do nastanka one butnirske, čije je rađanje, uspon i propadanje A. Benac ubjedljivo rekonstruisao.

Mada je istraživanje neolita i eneolita bilo osnovna preokupacija A. Benca, bronzano i željezno doba u Bosni i Hercegovini takođe su trajno bili u fokusu njegovog interesovanja. On je, sa B. Čovićem, još sredinom pedesetih godina razradio hronologiju bronzanog i željeznog doba glasišačkog područja, što je u to vrijeme bio krupan korak u istraživanju tih perioda u jugoslavenskim zemljama u cjelini. U Centru za balkanološka ispitivanja organizovao je široko zasnovani rad na proučavanju gradinskih naselja bronzanog i željeznog doba, a sam je neposredno rukovodio velikim projektom istraživanja gradinskih aglomeracija u sjevernom dijelu delmatske oblasti : Glamoč, Livno, Duvno i Buško blato; to istraživanje može i u sadržajnom i u metodološkom smislu poslužiti kao paradigma za dalji razvoj istraživanja aglomeracija gradinskog tipa i njihovih sistema. U brojnim raspravama, referatima na naučnim skupovima, studijama i člancima, A. Benac je dao krupan doprinos razvoju istraživanja o Ilirima, posebno o njihovoj etnogenezi. Njegov referat *Prediliri, Protoiliri, Prailiri*, održan na prvom sarajevskom »ilirskom simpoziju« (1964), ušao je u temelje novog, u mnogo čemu drugačijeg, pristupa proučavanju tog naroda, njegove geneze i razvoja tokom praistorijskog i protoistorijskog doba.

Najzad, paralelno sa svojim istraživačkim radovima na području praistorijske arheologije, A. Benac je dao dragocjen obol i našoj medijevalnoj arheologiji otpočevši, prvi, sistematsko ispitivanje srednjovjekovnih nadgrobničkih spomenika — stećaka, o kojim je objavio nekoliko rasprava i studija, pokrenuo seriju monografija o važnijim nekropolama, izložio mnoge nove poglede i razmišljanja. Toj temi on se rado vraća i danas.

Odista su rijetki ljudi koji su, kao akademik Alojz Benac, imali u sebi toliko stvaralačke energije, snažne volje i sposobnosti da se, naporedo s prebogatim ličnim doprinosom nauci, u tolikoj mjeri posвете organizovanju i podsticanju naučnog rada. I u tom pravcu je njegov doprinos nemjerljiv, kako onaj u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine, te u asocijacijama arheologa i muzejskih radnika ove republike i Jugoslavije, u periodu do 1967. godine, tako i sve ono što je od 1962. godine naovamo učinio u Naučnom društvu i u Akademiji

nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, a posebno u njenom Centru za balkanološka ispitivanja. Bio je generalni sekretar Akademije nauka i umjetnosti od 1969. do 1977. i njen predsjednik od 1977. do 1981. godine. Po opštoj ocjeni, to je vrijeme pune afirmacije ove visoke naučne ustanove, ne samo u ovoj republici, već i u jugoslavenskim okvirima. Pod rukovodstvom Alojza Benca, akademijin Centar za balkanološka ispitivanja u gotovo tri decenije intenzivnog djelovanja, okupio je grupu najeminentnijih arheologa, historičara, lingvista, etnologa i antropologa iz Jugoslavije koji su birani za stalne saradnike. Zahvaljujući njihovom nesebičnom angažovanju, kao i doprinosu brojnih povremenih saradnika u projektima, ali bar u isto tolikoj mjeri i izrazitom smislu Alojza Benca za organizaciju, za sagledavanje i postavljanje na dnevni red pravih problema, za planiranje i usmjeravanje istraživanja, za izbor tema i saradnika, kao i njegovom entuzijazmu, brižljivo kontrolisanom racionalnim procjenama mogućeg, dosljednosti i upornosti koje je prenosio na saradnike — bilo je moguće zasnovati i privesti uspješnom završetku tako značajne i složene poduhvate kakvi su ostvareni u Centru. Na ovom mjestu ne bih o tome detaljnije pisao, ti su poduhvati većim dijelom prikazani i ranije, u Godišnjaku Centra za 1976. godinu, u posebnoj publikaciji priređenoj povodom 20. godišnjice rada Centra (1983) i drugdje. Ipak, valja bar pomenuti tri prva »ilirski« simpozija: 1964, 1966. i 1968. godine, na kojima su problemi ilirologije bili razmotreni u širokom vremenskom i sadržajnom kontekstu i na kojim je učinjen stvarni i plodonosni zaokret i u načinu mišljenja i u sadržaju iliroloških studija. Toj prvoj seriji naučnih skupova koji su (osim prvog) imali i međunarodni karakter, tematski pripadaju još i simpozij o utvrđenim ilirskim naseljima (1974) i o duhovnoj kulturi Ilira (1982). Veoma plodne rezultate dala je i saradnja s Krakovskim odjeljenjem Poljske akademije nauka na zajedničkom istraživanju različitih fenomena iz materijalne i duhovne kulture praiorijskih populacija između Baltika i Balkana, kao i u novije vrijeme zasnovana kolaboracija s Balkanološkim institutom SANU u Beogradu, te Arheološkim i Trakološkim institutom BAN u Sofiji na velikom projektu »Paleobalkanska plemena između Jadranskog i Crnog Mora«.

Paralelno s ovim značajnim vidovima djelovanja Centra, akademik A. Benac je više od jedne decenije uporno i strpljivo organizovao i usmjeravao rad na izradi i objavljivanju monumentalnog petotomnog djela Praistorija jugoslavenskih zemalja (I—III, 1979, IV, 1983, V, 1987) dajući, kao glavni urednik, osnovni duh i pravac, a u drugom i petom tomu i kao autor, sjajne sintetske priloge o neolitskom dobu i o problemima etnogeneze starobalkanskih plemena i naroda. Ako ovome dodamo da je pod rukovodstvom i u redakciji akademika Benca, od 1965. do 1989. godine pripremljeno i objavljeno 25 svezaka Godišnjaka Centra za balkanološka ispitivanja i devet posebnih izdanja, među kojima i takva kao što su Starobalkanska plemena F. Papazoglu, Bibliographia Illyrica A. Stipčevića i Bosna i Hercegovina u antičko doba I. Bojanovskog — diže se pred nama djelo koje bi samo za sebe bilo dovoljno da ispuni uspješni radni vijek jednog naučnika. A Alojz Benac je, kao što smo vidjeli, učinio mnogo više od toga.

Nerazdvojni dio biografije akademika Benca predstavlja i njegov pedagoški i nastavnički rad, naročito onaj na Filozofskom fakultetu u Sarajevu na kojem je od 1953. do 1966. predavao arheologiju, a od 1968. do 1978. godine i istoriju starog vijeka kao redovni profesor. Kao gostujući profesor predavao je više godina (1962—1965) praiistorijsku arheologiju na Filozofskom fakultetu u Zadru, a u zimskom semestru 1965. godine gostovao je na Univerzitetu u Münsteru, gdje je držao tečaj iz praistorije Balkana.

U toku posljednje četiri i po decenije Alojz Benac je obavljao mnogobrojne odgovorne dužnosti u naučnim i stručnim asocijacijama, društvenim i državnim tijelima i organima. Bio je (od 1950) prvi predsjednik Koordinacionog odbora arheologa Jugoslavije, preteče kasnijeg Arheološkog društva, kojem je takođe stajao na čelu, i današnjeg Saveza arheoloških društava Jugoslavije. Bio je predsjednik Muzejskog društva Bosne i Hercegovine i bitno doprinio razvoju muzejske mreže ove Republike. Bio je poslanik i predsjednik Odbora za kulturu u Skupštini Bosne i Hercegovine, predsjednik skupštine Republičke zajednice za kulturu. Član je Savjeta Republike Bosne i Hercegovine. Dugogodišnji je član najvišeg tijela — Conseil permanent — značajne međunarodne naučne korporacije za praistoriju i protoistoriju (L'Union internationale des sciences préhistoriques et protohistoriques). Od 1982. godine član je Glavne redakcije Enciklopedije Jugoslavije i glavni urednik te enciklopedije za Bosnu i Hercegovinu.

Akademik Alojz Benac je član Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Srpske akademije nauka i umjetnosti, Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Vojvođanske akademije nauka i Crnogorske akademije nauka. Član je Njemačkog arheološkog instituta, Italijanskog arheološkog instituta i Austrijskog arheološkog instituta. Među brojnim, više nego zasluženim, odlikovanjima i priznanjima koja je dobio za svoj plodonosan rad, pomenuću na ovom mjestu samo neka najvažnija: Orden zasluga za narod sa zlatnim vijencem, Orden Republike sa zlatnom zvezdom, Orden Al Merito della Repubblica Italiana, 27. julsku nagradu Bosne i Hercegovine, Nagradu ZAVNOBiH-a i nagradu AVNOJ-a.

BORIVOJ ČOVIĆ

BIBLIOGRAFIJA RADOVA AKADEMIKA ALOJZA BENCA (1948—1991)

ANTE SKEGRO

U svom, skoro četrdeset pet godina dugom znanstvenom radu akad. Alojz Benac, kojem posvećujemo ovu svesku, sagledavao je različite probleme, ponajviše iz oblasti pretpovijesti Bosne i Hercegovine, Jugoslavije i jugoistočne Evrope (neolit, eneolit, bronca i željezno doba). Dugogodišnjim istraživanjem neolitskih i eneolitskih naselja na tlu Bosne i Hercegovine i Crne Gore, stvorena je potpuno nova slika o redoslijedu, razvoju i kronologiji ovih perioda na odgovarajućem području i njihovom odnosu prema susjednim i širim kulturnim zajednicama. Njegovi sintetski radovi posvećeni etnogenezi Ilira, bili su, bez sumnje, značajan doprinos općoj ilirologiji. Njegov nezasitni istraživački duh, nije ostajao imun ni na simbole nekadašnje bosansko-hercegovačke veličanstvene samobitnosti — stečke. Nerijetko je akad. Benac davao i priloge o pojedinim religijama od najstarijih početaka pa sve do dolaska Turaka na ove prostore, a osvrtao se i na rad različitih znanstvenih ustanova, znanstvenih, kulturnih i javnih radnika. Njegovo pero kritički je orisavalo različite znanstvene radove brojnih uglednih znanstvenih radnika. Preko dvije stotine različitih znanstvenih i stručnih članaka razasuto je u brojnim domaćim i stranim časopisima, nedjeljnicima i novinama. Akad. Benac je učestvovao u velikom broju domaćih i međunarodnih naučnih skupova, na mnogim radio- i televizijskim emisijama. Napisao je i nekoliko scenarija za kratkometražne filmove. Promovirao je brojne muzejske postavke i otvorio veliki broj različitih izložbi.

Bibliografija radova akad. Benca razdijeljena je kronološki i tematski. U prvom dijelu dati su radovi objavljeni kao posebna izdanja (monografije), bilo samostalno, bilo u koautorstvu. U drugom dijelu date su studije. Slijede referati podneseni na međunarodnim i jugoslavenskim simpozijumima, okruglim stolovima i kongresima. Četvr-

ti dio sačinjavaju predgovori, uvodi i zaključci iz različitih publikacija. Potom slijede preliminarni izvještaji, pa recenzije, kritike, prikazi, i na kraju enciklopedijski članci. Naučni referati dati su po principu: međunarodni simpozijumi i kongresi, a potom jugoslavenski kongresi i naučni skupovi.

Autor je bibliografiju akad. Benca podijelio i po kronološkom principu. Tako uvijek slijede radovi iz pretpovijesti, antike, srednjeg vijeka i savremene povijesti. U bibliografiji je, uz sažetke na stranim jezicima, dat i popis ilustrativnog materijala. Enciklopedijski radovi dati su u svim izdanjima *Enciklopedije Jugoslavije*.

I. POSEBNA IZDANJA (MONOGRAFIJE)

1952.

1. *Prehistorijsko naselje Nebo i problem butmirske kulture*. Univerza v Ljubljani, Arheološki seminar, Ljubljana 1952, 164, sa 25 tabli, 4 slike i 5 priloga.
Résumé: La station préhistorique de Nebo et le problème de la culture butmirienne, 151—164.

1955.

2. *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine* (A. Benac — D. Sergejevski — Đ. Mazalić). »Narodna prosvjeta«, Sarajevo 1955, 183.

1956.

3. *Glasinac 1 — Bronzano doba* (A. Benac — B. Čović). Katalog prehistorijske zbirke Zemaljskog muzeja u Sarajevu I, Sarajevo 1956, 79, sa 48 tabli, 1 slikom i 2 priloga.
Glasinac 1 — Bronzezeit, 41—76.

1957.

4. *Glasinac 2 — Željezno doba* (A. Benac — B. Čović). Katalog prehistorijske zbirke Zemaljskog muzeja u Sarajevu II, Sarajevo 1957, 127, sa 50 tabli, 6 slika i 2 priloga.
Glasinac II — Eisenzeit, 63—127.

1958.

5. *Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica*. Djela X. Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 9, Sarajevo 1958, 106, sa 30 tabli, 12 slika i 5 priloga.
Zusammenfassung: Die neolithische Siedlung in Lisičići bei Konjic, 95—106.

1962.

6. *Studien zur Stein- und Kupferzeit in nordwestlichen Balkan.*
Bericht der Röm-Germ. Kommission des Archäologischen Instituts
1961, Berlin, Walter de Gruyter and CO, 1962, 170, sa 35 tabli i 9
slika.

1964.

7. *Studije o kamenom i bakrenom dobu na sjeverozapadnom Balkanu.*
»Veselin Masleša«, Sarajevo 1964, 176.
Résumé: Etudes sur l'âge de pierre et de cuivre dans le nord-cuest
des Balkans, 175—176.

1966.

8. *Stariji praistorijski periodi.* Kulturna istorija Bosne i Hercegovine
od najstarijih vremena do početka turske vladavine.
»Veselin Masleša«, Sarajevo 1966, 9—81, sa 17 slika.

1979.

9. *Prelazna zona.* Praistorija jugoslavenskih zemalja II — neolitsko
doba. »Svjetlost« — Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine,
Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1979, 363—470,
sa 20 tabli, 3 tipološke table, 1 kartom, 1 crtežom i 1 sinkronističkom
tabelom.

1984.

10. *Mlade kameno i prelazno doba.* Kulturna istorija Bosne i Hercegovine
od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku
vlast. Drugo prerađeno i dopunjeno izdanje. »Veselin Masleša« —
»Svjetlost«, Sarajevo 1984, 29—99, sa 27 slika.
Summary: The Late Stone Age (Neolithic), 89—93.
Резюме: Поздний коменний период (Неолит), 95—99.

1985.

11. *Utvrđena ilirska naselja (I). Delmatske gradine na Duvanjskom polju,
Buškom blatu, Livanjskom i Glamočkom polju.* Djela LX,
Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka
ispitivanja, knj. 4, Sarajevo 1985, 219, sa 5 tabli, 5 karti,
27 planova i 70 slika.
Résumé: Agglomérations fortifiées illyriennes (I). Les 'gradinas' delmats
de la Plaine de Duvno, de Buško blato et des Plaines de Livno et de Glamoč,
213—219.

1986.

12. *Praistorijski tumuli na Kupreškom polju*. Djela LXIV, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 5, Sarajevo 1986, 111, sa 12 tabli, 11 slika, 2 karte i 4 plana.

Zusammenfassung: Prähistorische Hügelgräber auf dem Feld von Kupres, 102—111.

1987.

13. *O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji*.

Praistorija jugoslavenskih zemalja V — željezno doba. »Svjetlost« — Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1987, 737—802.

199?

14. *Neolitsko doba*. Monografija Ilidže (u štampi).

1950.

15. *Radimlja*. Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine, I. Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1950, 46, sa 40 tabli i 1 prilogom.

Summary: Radimlja, 43—46.

1951.

16. *Olovo*. Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine, II. Savezni institut za zaštitu spomenika kulture, Beograd 1951, 77, sa 40 tabli i 8 priloga.

Résumé: Olovo, 75—77.

1952.

17. *Široki Brijeg*. Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine, III. Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1952, 58, sa 37 tabli i 10 priloga.

Résumé: Široki Brijeg, 57—58.

1967.

18. *Stećci*. Mala istorija umetnosti. »Jugoslavija«, Beograd 1967, V—XXV, sa 48 ilustracija i 3 slike.

1969.

19. *Stećci*. Umjetničko blago Jugoslavije. »Jugoslavija«, Beograd 1969 281—296, sa ilustracijama.

1973.

20. *Medieval Tombstones (Stećci)*. Art Treasures of Yugoslavia. «Jugoslavija», Beograd 1973, 278—296, sa ilustracijama.

1954.

21. *Sarajevo kroz arheološke spomenike do dolaska Turaka*. Sarajevo od najstarijih vremena do danas (A. Benac — Lj. Mladenović). Muzej grada Sarajeva, Sarajevo 1954, 1—42.

1986.

22. *Bosna i Hercegovina* (A. Benac — I. Lovrenović). «Svjetlost» — «Jugoslovenska revija», Sarajevo — Beograd 1986.

II STUDIJE

1948.

1. *Završna istraživanja u pećini Hrustovači*. Glasnik Zemaljskog muzeja n. s., III, Sarajevo 1948, 5—41, sa 15 tabli i 7 slika.
Résumé: Fouilles terminatives dans le caverne de Hrustovača, 40.

1950.

2. *Istraživanja prahistorijskih nalazišta u dolini Bile*. Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s., IV—V (1948—1950), Sarajevo 1950, 15—44, sa 15 tabli i 8 slika.
Résumé: Fouilles préhistoriques dans la vallée de Bila, 43.

1951.

3. *O ishrani prehistorijskih stanovnika Bosne i Hercegovine*. Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s. VI, Sarajevo 1951, 271—279.
Résumé: La nourriture des habitants préhistoriques de Bosnie et Herzégovine, 279.
4. *Oko problematike Vinče* (J. Korošec — A. Benac — M. i D. Garašanin). Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s., VI, Sarajevo 1951, 5—32.
Résumé: Sur la 'problématique' de Vinča, 31—32.

1952.

5. *Način stanovanja u prahistorijskim periodima Bosne i Hercegovine*. Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s., VII, Sarajevo 1952, 121—138.
Résumé: Les habitations de la Bosnie et de l' Herzégovine préhistorique, 137—138.

1953.

6. *Neki etnički problemi prehistorijskih stanovnika Bosne i Hercegovine*. Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s., VIII, Sarajevo 1953, 73—90, sa 10 slika.

Résumé: Quelques problèmes ethniques concernant les populations préhistoriques en Bosnie — Herzégovine, 88—90.

7. *Neolitsko naselje u dolini Bile*. Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s., VIII, Sarajevo 1953, 237—263, sa 13 tabli, 8 slika, 6 planova i 12 priloga.

Résumé: La station néolithique dans la vallée de Bila, 262—263.

1954.

8. *Novi prehistorijski nalazi iz Bosne i Hercegovine*. Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s., IX, Sarajevo 1954, 163—171, sa 1 tablom i 1 slikom.

Résumé: Petites trouvailles préhistoriques en Bosnie et Herzégovine, 170—171.

9. *Prethodna istraživanja na neolitskom naselju u Lisičićima*. Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s., IX, Sarajevo 1954, 137—150, sa 6 tabli, 2 plana i 2 slike.

Résumé: Recherches préliminaires dans la station néolithique de Lisičići, 148—150.

10. *Quelques éléments nouveaux sur les vases du type de Butmir*. Archaeologia Iugoslavica, I, Beograd 1954, 7—14, sa 10 slika.

1955.

11. *Nekoliko prahistorijskih nalaza sa područja Nikšića u Crnoj Gori*. Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s., X, Sarajevo 1955, 85—90, sa 1 tablom i 1 slikom.

Résumé: Quelques découvertes préhistoriques dans les environs de Nikšić au Monténégro, 90.

12. *Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica*. Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s., X, Sarajevo 1955, 49—84, sa 14 tabli, 2 slike i 4 plana.

Résumé: Station néolithique de Lisičići près de Konjic, 73—77.

1956.

13. *Osnovna obilježja neolitske kulture u Kakanju*. Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s., XI, Sarajevo 1956, 167—182, sa 6 tabli i 2 slike.

Résumé: Caractéristiques fondamentales de la culture néolithique à Kakanj, 180—182.

14. *Prahistorijska gradina Zecovi kod Prijedora*. Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s., XI, Sarajevo 1956, 146—166, sa 6 tabli. Résumé: La gradina préhistorique de Zecovi, près de Prijedor, 164—166.

15. *Vaza bronzanog doba iz Bosanske Rače*. Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s., XI, Sarajevo 1956, 183—186, sa 2 crteža. Résumé: La vase de l'époque du bronze de Bosanska Rača, 185—186.

1957.

16. *Crvena Stijena — 1955 (V stratum)*. Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s., XII, Sarajevo 1957, 19—50, sa 12 tabli, 2 fotografije, 3 crteža i 1 planom.

Résumé: L'Abri Rouge — 1955 (V stratum), 45—50.

17. *Neke nove prethistorijske kulture u sjeveroistočnoj Bosni*. Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, I, Tuzla 1957, 209—211.

18. *Zelena Pećina*. Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s., XII, Sarajevo 1957, 61—92, sa 13 tabli, 1 kartom, 1 planom, 6 slika i 1 tablom.

Résumé: L'Abri Vert, 87—92.

1958.

19. *Crvena Stijena — 1956 (A. Benac — M. Brodar)*. Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s., XIII, Sarajevo 1958, 21—42, sa 21 tablom, 1 prilogom i 1 kartom.

Résumé: L'Abri Rouge — 1956, 39—42.

20. *Građevinska djelatnost u prehistorijskom naselju Varoš kod Koraja*. Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, II, Tuzla 1958, 5—22, sa 1 tablom.

Résumé: Les constructions dans l'agglomération préhistorique de Varoš près de Koraj, 20—22.

1959.

21. *Dvije neolitske stanice kod Goražda*. Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, III, Tuzla 1959, 55—65, sa 2 table.

Résumé: Deux terrains de fouilles néolithiques près de Goražde, 64—65.

22. *Slavonska i ilirska kultura na prehistorijskoj gradini Zecovi kod Prijedora*. Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s., XIV, Sarajevo 1959, 13—51, sa 20 tabli, 13 priloga i 1 slikom.

Résumé: La civilisation slave et illyrienne du site préhistorique de Zecovi près de Prijedor, 47—51.

1960.

23. *Grenzzone der Vinča-kultur in Ostbosnien*. *Arhaeologia Iugoslavica*, III, Beograd 1960, 5—10.

1961.

24. *Neolitski telovi u sjeveroistočnoj Bosni i neki problemi bosanskog neolita*. Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s., XV—XVI, (1960—1961), Sarajevo 1961, 39—78, sa 13 tabli.
Zusammenfassung: Neolithische Tellsiedlungen in Nordostbosnien, 73—78.
25. *O problematici naše arheološke nauke* (A. Benac — E. Pašalić). Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s., XV—XVI, (1960—1961), Sarajevo 1961, 345—357.
26. *Pivnica kod Odžaka i neki problemi kostolačke kulture*. Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s., XVII, Sarajevo 1962, 21—40, sa 10 tabli.
Zusammenfassung: Pivnica bei Odžak und einige Probleme der Kostolacer Kultur, 37—40.

1962.

27. *Tragovi kultnog sahranjivanja u neolitu Jadranske oblasti*. Diadora, II, (1960—1961), Zadar 1962, 5—11.
Zusammenfassung: Spuren der kultischen Bestattung in Neolithikum des adriatischen Gebietes, 10—11.

1963.

28. *Gradac Ilinjača kod Kotorca*. Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva, I, Sarajevo 1963, 25—31, sa 2 slike i 1 planom.
Résumé: Gradac Ilinjača près de Kotorac, 31.
29. *Odnosi Bosne sa srednjom Evropom u neolitsko doba*. Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s., XVIII, Sarajevo 1963, 25—39.
Zusammenfassung: Die Beziehungen Bosniens zu Mitteleuropa im Neolithikum, 37—39.

1964.

30. *Prilozi za proučavanje neolita u sjevernoj Bosni*. Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s., XIX, Sarajevo 1964, 129—142, sa 4 table i 1 fotografijom.
Zusammenfassung: Beiträge zur Erforschung des Neolithikums in Nordbosnien, 141—142.

1965.

31. *Prilozi za proučavanje neolita u dolini rijeke Bosne*. Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s., Arheologija, XX, Sarajevo 1965, 261—275, sa 3 table i 3 slike.

Résumé: Contribution à l'étude du néolithique de la vallée de la rivière Bosna, 267—269.

1967.

32. *Kameni kalupi sa Pivnice*. Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s., XXI—XXII, Sarajevo 1967, 155—160, sa 3 table.

Zusammenfassung: Steinerne Gussformen von der Lokalität Pivnica, 159—160.

33. *O učešću Ilira u egejskoj seobi*. Arheološki radovi i rasprave, IV—V, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1967, 319—336.

Zusammenfassung: Von der Beteiligung der Illyrier an der ägäischen Wanderung, 334—336.

1969.

34. *Jedno svjedočanstvo o taurobolijskom kultu u Bosni*. Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s., XXIV, Sarajevo 1969, 115—130, sa 3 table i 6 slika.

1970.

35. *Uz problem starijeg neolita na Mediteranu*. Adriatica praehistorica et antiqua. Zbornik radova posvećen Grgi Novaku, Zagreb 1970, 63—68.

Zusammenfassung: Ein Beitrag zum Problem des älteren Neolithikums im Mittelmeerraum, 68.

1971.

36. *Obre II. Neolitsko naselje butmirske grupe na Gornjem polju*. Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s., XXVI, Sarajevo 1971, 5—179, sa 67 tabli, 18 slika i 14 priloga.

37. *Sjeverozapadni Balkan na prelazu iz neolitskog u metalno doba*. Radovi, VI, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo 1970—1971, 265—272.

Zusammenfassung: Der Nordwestliche Balkan am Übergang vom Neolithikum zur Metalzeit, 272.

1972.

38. *Apport à l'étude des processus ethnogénétiques et à la délimitation territoriale des tribus illyriennes*. Studia albanica, IXe année, 2, Tiranë 1972, 172—185.

39. *Some Aspects of the Migrations of Cultures in Northwestern Balkan*. Balkanica, III, Annuaire de l'Institut des études balkaniques, Académie Serbe des sciences et des arts, Beograd 1972, 1—10.
40. *Ein Zeugnis über taurobolischen Kult in Bosnien*. Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-herzegowinischen Landesmuseums, Archäologie, II, Heft A, Sarajevo 1972, 167—184, sa 3 table i 6 slika.
41. *Mbi proceset etnogjenetike dhe përcaktimin e kufijve tokësore të ilire*. Studime historike, 26 (9), Tiranë 1972, 4, 125—134.
42. *Mbi proceset etnogjenetike dhe përcaktimin e kufijve tokësore të ilire*. Përparimi, 18, Prishtinë 1972, 10—11, 1018—1029.

1973.

43. *Obre I — A neolithic settlement of the Starčevo-Impresso and Kakanj cultures at Raskršće*. Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-herzegowinischen Landesmuseums, Archäologie, III, Heft A, Sarajevo 1973, 327—429, sa 23 slike i 36 ilustracija.
44. *Obre I — Neolitsko naselje starčevačko-impreso i Kakanj kulture na Raskršću*. Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s., XXVII XXVIII (1972—1973), Sarajevo 1973, 5—103, sa 36 tabli i 23 slike.
45. *Obre II — A neolithic settlement of the Butmir group at Gornje polje*. Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-herzegowinischen Landesmuseums, Archäologie, III, Heft A, Sarajevo 1973, 5—191, sa 67 tabli, 14 planova i 18 slika.
46. *O identifikaciji ilirskog etnosa*. Godišnjak XI, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 9, Sarajevo 1973, 93—108.
Résumé: Identification de l'ethnie illyrienne, 105—108.

1975.

47. *Mladi praistorijski period u Crvenoj stijeni*. Crvena stijena, Zbornik radova. Zajednica kulturnih ustanova. Posebna izdanja, knj. 3—4, Nikšić 1975, 121—146, sa 11 tabli i 2 slike.
48. *La Méditerranée et les Balkans du nord-ouest à l'époque préhistorique (l'énéolithique et l'âge du bronze)*. Godišnjak XIV, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 12, Sarajevo 1975, 37—49.
Kratak sadržaj: Mediteran i sjeverozapadni Balkan u praistorijsko doba (eneolit i bronzano doba), 48—49.
49. *O odnosima Bosne i Slovenije u neolitskom dobu*. Arheološki vestnik XXIV, Slovenska akademija znanosti in umetnosti 1973, Ljubljana 1975, 31—37.
Zusammenfassung: Über die Beziehungen zwischen Bosnien und Slowenien im Neolithikum, 36—37.

50. *Qualche parallelo tra la Daunia e la Bosnia durante il neolitico. Civiltà preistoriche e protostoriche della Daunia. Atti del Colloquio Internazionale di Preistoria e Protostoria della Daunia; Foggia 1973, Firenze 1975, 145—148, sa 2 table.*

1977.

51. *Prediliri, Protoiliri, Prailiri. Neki novi aspekti.* Balcanica, VIII, Annuaire de l'Institut des études balkaniques, Académie serbe des sciences et des arts. Beograd 1977, 1—16.

Résumé: Antéillyriens, Protoillyriens, Préillyriens, Quelques nouveaux aspects, 14—16.

52. *Kulturbeziehungen des nordwestlichen Balkan zu den Nachbargebieten während der Jungsteinzeit*, 58, Bericht der RGK, Frankfurt a. M. 1977, 35—62, sa 14 slika.

1978.

53. *Mbi proceset etnogjenetike dhe përcaktimin e kufijve tokësore të fiseve ilire.* Kuvendi i I studimeve ilire (Tiranë 15—20 shator 1972). Studime ilire, I, Rilindja, Prishtinë 1978, 91—100.

54. *Les thèses fondamentales sur l'origine du néolithique dans les Balkans et les régions avoisinantes.* Godišnjak XVI, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 14, Sarajevo 1978, 9—19.

1979.

55. *Neki pokazatelji o korištenju prostora u praistorijskom i antičkom dobu.* Savjetovanje o pitanjima prostornog razvoja Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja XLIV, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Odjeljenje tehničkih nauka, knj. 8, Sarajevo 1979, 17—24.

56. *Uvod.* (A. Benac — M. Garašanin — D. Srećević). Praistorija jugoslavenskih zemalja II — neolitsko doba. »Svjetlost« — Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1979, 11—31.

57. *Zaključna razmatranja.* (A. Benac — M. Garašanin — D. Srećević). Praistorija jugoslavenskih zemalja II — neolitsko doba, »Svjetlost« — Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1979, 635—667.

1980.

58. *Einige Aspekte der Eisenzeit auf dem Nordwestbalkan.* Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 27, Mainz 1980, 270—277.

59. *Eneolitsko doba u Bosni i Hercegovini*. Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s., XXXIV, Sarajevo 1980, 15—26.

Résumé: Epoque énéolithique en Bosnie et Herzégovine, 25—26.

60. *Gradina u Podgradini (Reljino selo, Glamočko polje)*. Zbornik posvećen Stanetu Gabrovcu ob šestdesetletnici. Situla. Razprave Narodnega muzeja v Ljubljani, 20/21, Ljubljana 1980, 177—185, sa 1 planom, 1 crtežom i 1 fotografijom.

Résumé: Gradina à Podgradina (Reljino selo, Glamočko polje), 185.

61. *Neki aspekti odnosa zapadnog Balkana i Italije u neolitu*. Gunjačin zbornik, Zagreb 1980, 25—29.

Résumé: Certains aspects concernant les relations des Balkans de l'ouest avec l'Italie à l'époque néolithique, 29.

62. *Praistorijsko doba*. Radio Sarajevo — treći program, 29, Sarajevo 1980, 533—542.

63. *Problem retardacije na prijelazu iz neolitskog doba u doba metala na sjeverozapadnom Balkanu*. Diadora, 9, Glasilo Arheološkog muzeja u Zadru, Zadar 1980, 45—54.

Résumé: Problème de retardation à l'époque transitoire du néolithique à l'âge des métaux dans le nord-ouest des Balkans, 53—54.

1981.

64. *Conditions géographiques du processus de néolithisation dans certaines régions de l'Europe*. Problèmes de la néolithisation dans certaines régions de l'Europe, Krakow 1980/81, 35—48.

65. *Some problems of the western Balkan: the begining of Indo-Europeanization in the Coastal zone of Yugoslavia and Albania*. The Journal of Indo-European Studies, vol. 9. Los Angeles 1981, 15—31.

1982.

66. *O nekim problemima u istraživanju etnogeneze Ilira i Tračana*. Radio Sarajevo — treći program, 36, Sarajevo 1982, 369—378.

1983.

67. *Gradina u Vidošima (Livanjsko polje)*. Zbornik, I, 1982/1983, Arheološka problematika zapadne Bosne, Sarajevo 1983, 93—101, sa 5 crteža i 1 fotografijom.

Résumé: Gradina à Vidoši (Plaine de Livno), 101.

68. *Uvodne napomene o stanju i perspektivama razvoja arheološke nauke u Bosni i Hercegovini*. Zbornik, I, 1982/1983, Arheološka problematika zapadne Bosne, Sarajevo 1983, 7—15.

Résumé: Quelques remarque d'introduction sur l'état et les perspectives du développement de l'archéologie en Bosnie et Herzégovine, 15.

59. *Eneolitsko doba u Bosni i Hercegovini*. Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s., XXXIV, Sarajevo 1980, 15—26.

Résumé: Époque énéolithique en Bosnie et Herzégovine, 25—26.

60. *Gradina u Podgradini (Reljino selo, Glamočko polje)*. Zbornik posvećen Stanetu Gabrovcu ob šestdesetletnici. Situla. Razprave Narodnoga muzeja v Ljubljani, 20/21, Ljubljana 1980, 177—185, sa 1 planom, 1 crtežom i 1 fotografijom.

Résumé: Gradina à Podgradina (Reljino selo, Glamočko polje), 185.

61. *Neki aspekti odnosa zapadnog Balkana i Italije u neolitu*. Gunjačin zbornik, Zagreb 1980, 25—29.

Résumé: Certains aspects concernant les relations des Balkans de l'ouest avec l'Italie à l'époque néolithique, 29.

62. *Praistorijsko doba*. Radio Sarajevo — treći program, 29, Sarajevo 1980, 533—542.

63. *Problem retardacije na prijelazu iz neolitskog doba u doba metala na sjeverozapadnom Balkanu*. Diadora, 9, Glasilo Arheološkog muzeja u Zadru, Zadar 1980, 45—54.

Résumé: Problème de retardation à l'époque transitoire du néolithique à l'âge des métaux dans le nord-ouest des Balkans, 53—54.

1981.

64. *Conditions géographiques du processus de néolithisation dans certaines régions de l'Europe*. Problèmes de la néolithisation dans certaines régions de l'Europe, Krakow 1980/81, 35—48.

65. *Some problems of the western Balkan: the begining of Indo-Europeanization in the Coastal zone of Yugoslavia and Albania*. The Journal of Indo-European Studies, vol. 9. Los Angeles 1981, 15—31.

1982.

66. *O nekim problemima u istraživanju etnogeneze Ilira i Tračana*. Radio Sarajevo — treći program, 36, Sarajevo 1982, 369—378.

1983.

67. *Gradina u Vidošima (Livanjsko polje)*. Zbornik, I, 1982/1983, Arheološka problematika zapadne Bosne, Sarajevo 1983, 93—101, sa 5 crteža i 1 fotografijom.

Résumé: Gradina à Vidoši (Plaine de Livno), 101.

68. *Uvodne napomene o stanju i perspektivama razvoja arheološke nauke u Bosni i Hercegovini*. Zbornik, I, 1982/1983, Arheološka problematika zapadne Bosne, Sarajevo 1983, 7—15.

Résumé: Quelques remarque d'introduction sur l'état et les perspectives du développement de l'archéologie en Bosnie et Herzégovine, 15.

69. *La désintégration des cultures néolithiques et la formation des nouveaux groupes culturels dans les Balkans du nord-ouest*. Godišnjak XXI, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 19, Sarajevo 1983, 37—46.
70. *Butmir and the Classical World: Seeds of Sarajevo Culture*. Jugoslovenska revija za turizam i kulturnu baštinu, II/4, Sarajevo, mart 1985, 6—7, sa 1 fotografijom.
71. *Praistorijski tumuli na Kupreškom polju*. Radio Sarajevo — treći program, 50, Sarajevo 1985, 385—393.
72. *Quelques remarques sur les concordances italo-balkaniques à l'époque post-néolithique*. Studi di paletnologia in onore di Salvatore M. Puglisi. Roma 1985, 527—529, sa 7 crteža.

1987.

73. *Kulturni odnosi sjeverozapadnog Balkana i talijanske oblasti Tavoliere u neolitsko doba*. Arheološki radovi i rasprave, 10. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Razred za društvene znanosti, Zagreb 1987, 11—23.
- Résumé: Rapports culturels entre les Balkans du nord-ouest et la région italienne à l'époque néolithique, 21—23.

1988.

74. *Iliri u Apuliji*. Godišnjak XXVI, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 24, Sarajevo 1988, 43—67.
- Résumé: Les Illyriens en Apulie, 64—67.

1990.

75. *Recently excavated Bronze Age tumuli in the Kupreško polje, Bosnia, Yugoslavia*. Antiquity, vol. 64. nr. 243, june 1990, 327—333, sa 1 tablom, 1 kartom i 5 crteža.

199?

76. *Enéolithique ancien dans la région adriatique (Balkans du nord-ouest)*. Symposium über das Chalkolithikum in Saarbrücken 1988. Saarbrücken 1990, sa 1 tablom (u štampi).

1953.

77. *Srednjovjekovni stećci od Slivna do Čepikuća*. Anali Historijskog instituta u Dubrovniku II, Dubrovnik 1953, 59—85, sa 10 tabli.
- Zusammenfassung: Die mittelalterlichen Grabsteine (Stećci) von Slivno bis Čepikuće, 83—85.

1966.

78. *Bogumili i umjetnost na stećcima*. Izraz, X/8—9, Sarajevo 1966, 213—221.

1990.

79. *O problematici srednjovjekovnih spomenika*. Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s., 44, Sarajevo 1990, 201—208.
Résumé: Sur les problèmes des monuments funéraires moyenâgeux, 208.

1970.

80. *Aus der Südosteuropaforschung. Das Zentrum für balkanologische Forschungen in Sarajevo*. Südostforschungen. Internationale Zeitschrift für Geschichte, Kultur und Landeskunde Südosteuropas. Begründet von Fritz Valjavec. Im Auftrag des Südost-Instituts München geleitet und herausgegeben vom Mathias Bernath. Band XXIX, München 1970, 317—322.

1979.

81. *Položaj i uloga Akademije u našem samoupravnom socijalističkom društvu*. Posebna izdanja XLV, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1979, 5—14.

III. NAUČNI REFERATI

1961.

1. *Les influences méditerranéennes sur le néolithique des Balkans de nord-ouest*. Bericht über der V internationale Kongress für Vor- und Frühgeschichte, Hamburg von 24. bis 30. august 1958. Verlag Gebr. Mann, Berlin 1961, 75—85.

1964.

2. *Prediliri, Protoiliri i Prailiri*. Simpozijum o teritorijanom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba — održan 15. — 16. maja 1964. Posebna izdanja IV, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 1, Sarajevo 1964, 59—94.
Vorillyrier, Protoillyrier und Urillyrier, 74—94.

1969.

3. *Die Entwicklungsphasen der Butmir-Kultur*. Symposium über den Lengyel-Komplex und die Benachbarten Kulturen, Nitra-Malé Vozokany, 16—20, April 1967, Študijené zvesti 17, Nitra 1969, 19—30.

1970.

4. *Les groupes néolithiques en Yougoslavie*. Actes du premier congrès international des études balkaniques et sud-est Européennes II. Académie Bulgare des sciences, Institut d'études balkaniques, Sofia 1970, 185—200.

1971.

5. *Le Néolithique ancien dans les Balkans du nord-ouest et ses relations avec les régions voisines*. Actes du VIIIe congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques. Beograd 9—15 septembre 1971. Tome premier. Rapports généraux. Beograd 1971, 97—108.
6. *Néolithique, Epoque préhistorique en Yougoslavie*. VIIIe congrès UISPP, Beograd 1971, 265—279.

1974.

7. *Mbi proceset etnogjenetike dhe përcaktimin e fufijve tokësore të fiseve ilire*. Kuvendi i I studimeve ilire, Tiranë 15—20 shtator 1972, I, Tiranë 1974, 127—136.

1975.

8. *Quelques caractéristiques des agglomérations fortifiées dans la région des Dalmates*. Međunarodni kolokvij Utvrđena ilirska naselja, Mostar 24—26. oktobra 1974, Posebna izdanja XXIV, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 6, Sarajevo 1975, 81—91, sa 2 table i 1 prilogom.

1976.

9. *Apport à l'étude des processus ethnogénétiques et à la délimitation territoriale des tribus illyriennes*. Premier colloque des études illyriennes. Tirana 15—20 septembre 1972. Iliria IV, Tirana 1976, 105—112.

1982.

10. *Relation entre les Balkans occidentaux et le bassin Danubien à l'époque néolithique récente*. XI. Internationale Symposium über das spätneolithikum und die Bronzezeit, Xanthi 4—10. Oktober 1981, Symposia Thracica, Sofia 1982, 67—76.
11. *Certains parallèles culturels entre la région thrace et les Balkans occidentaux à l'âge du bronze ancien et moyen*. PULPUDEVA. Semaines philippopolitaines de l'histoire et de la culture thrace. Plovdiv, 3—17. octobre 1982, 5, 137—147, sa 3 table.

1984.

12. *Kult mrtvih na ilirskom području u praistorijskom dobu*. Simpozijum Duhovna kultura ilira, Herceg-Novi, 4—6. novembra 1982, Posebna izdanja LXVII, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 11, Sarajevo 1984, 133—152.
Résumé: Le culte des morts dans la région illyrienne à l'époque préhistorique, 150—152.
13. *Rapports entre les Balkans du nord-ouest, le bassin Danubien et l'Europe centrale dans les périodes préhistoriques*. Cinquième congrès international d'études du sud-est Européen, Beograd, 11—16 septembre 1984.
14. *Über die Probleme in der Erforschung der Ethnogenese der Illyrier und Thraker*. Dritter internationaler thrakologischer Kongress. Zu Ehren W. Tomaschek 2—6. Juni 1980. Wien. Bd. II. Sofia 1984, 22—31.

1987.

15. *Quelques aspects de la néolithisation dans les Balkans du Nord-Ouest*. Premières communautés paysannes en Méditerranée occidentale. Actes du Colloque International du C. N. R. S. (Montpellier, 26—29. avril 1983). Centre national de la recherche scientifique, Paris 1987, 335—341, sa 2 table.

1990.

16. *Vinča et les cultures contemporaines à l'ouest de la Yougoslavie*. Vinča i istovremene kulture na zapadu Jugoslavije. Vinča i njen svet. Međunarodni skup — Podunavlje između 6000 i 3000 g. pre nove ere, Beograd — Smederevska Palanka, oktobar 1988. Srpska akademija nauka i umjetnosti. Naučni skupovi, knj. LI; Odeljenje istorijskih nauka, knj. 14, Beograd 1990, 17—23.
17. *Quelques exemples des changements socio-économiques dans les périodes préhistoriques en Yougoslavie*. V. Poljsko-jugoslavenski okrugli sto »Les relations socio-économiques du néolithique jusqu'à l'âge du fer dans certaines régions européennes«, Sarajevo 3. i 4. oktobra 1988. Godišnjak XXVIII, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 26, Sarajevo 1990, 35—46.

Kratak sadržaj: Neki primjeri socijalno-ekonomskih promjena u praistorijskim periodima Jugoslavije, 46—47.

1991.

18. *Cultures néolithiques en Yougoslavie dans les régions illyriennes et dans les régions avoisinantes*. I. Ilirsko-trakijski simpozijum »Tribus paléobalkaniques entre la Mer Adriatique et la Mer Noire de l'énéo-

lithique jusqu'à l'époque hellénistique. Niš-Blagoevgrad, 30. V — 5. VI. 1989. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja — Srpska akademija nauka i umjetnosti, Balkanološki institut, Sarajevo-Beograd, 1991, (u štampi).

199?

19. *Quelques aspects de la chronologie du néolithique*. IX. Congrès UISPP, Nice, 13—18. IX. 1976. Publications du Congrès (u štampi).

199?

20. *Les Balkans à l'époque préhistorique entre l'Asie Mineure et la Méditerranée occidentale* (A. Benac — M. Garašanin). Quatrième Congrès International des Etudes du Sud-Est Européen. Ankara 13—18. août 1979. Association internationale d'études du sud-est Européen (AIESEE) (u štampi).

1964.

21. *Neke karakteristične pojave na zapadnom Balkanu pri proučavanju kulturnih i etničkih kretanja*. VI. kongres arheologa Jugoslavije, Ljubljana 1963. Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd 1964, 45—56.

Résumé: Certains traits caractéristiques des mouvements culturels et ethniques dans l'Ouest des Balkans, 55—56.

1967.

22. *Problem periodizacije u praistoriji*. Materijali IV. VII kongres arheologa Jugoslavije, Herceg-Novi 1966. Arheološko društvo Jugoslavije, Zavičajni muzej Titograd, Beograd 1967, 117—137.

Résumé: Le problème de la périodisation préhistorique, 134—137.

1969.

23. *O odnosima vučedolske i kostolačke grupe*. Simpozij neolit i eneolit u Slavoniji, Vukovar 4—5. lipnja 1966. Gradski muzej Vukovar-Matica hrvatska Vinkovci-Vukovar-Ilok, Arheološko društvo Jugoslavije, Vukovar 1969, 119—127, sa 1 tablom.

Summary: About Relations between the Vučedol and Kostolac Groups, 125—127.

1973.

24. *Širenje neolitskih kultura dolinom Neretve*. Simpozij »Prehistorija istočne jadranske obale i grčka kolonizacija Jadrana« — Hvar 28—30. X 1968. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, LXVIII, 1966, Arheološki muzej Split, Split 1973, 37—45.

Résumé: Diffusion de la culture néolithique le long de la Neretva, 44—45.

1976.

25. *Neki aspekti istraživanja tumula u našoj zemlji*. Sahranjivanje kod Ilira. Naučni skup Sahranjivanje kod Ilira, održan 10—12. maja 1976. na Zlatiboru. Naučni skupovi, knj. VIII, Srpska akademija nauka i umetnosti, Odeljenje istorijskih nauka, knj. 2, Balkanološki institut, Beograd 1979, 15—29.
Résumé: Quelques aspects de recherches des tumulus en Yougoslavie, 28—29.

1979.

26. *Neke karakteristike neolitskih naselja u Bosni i Hercegovini*. Naseljavanje i naselja u praistoriji. Materijali XIV. X kongres arheologa Jugoslavije, Prilep 1976, Beograd 1979, 15—27, sa 2 table.
Résumé: De certaines caractéristiques des agglomérations néolithiques en Bosnie-Herzégovine, 25—26.

1980.

27. *Širenje neolitskih i eneolitskih kultura dolinom Neretve*. Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka. Znanstveni skup — Metković, 4—7, listopada 1977, Split 1980, 15—23.
Résumé: Diffusion des cultures néolithiques et énéolithiques dans la vallée de la Neretva, 23.

1986.

28. *Utvrđena praistorijska naselja u zapadnom dijelu Jugoslavije*. Materijali XXII. Savez arheoloških društava Jugoslavije, Novi Sad 1986, 22—36.
Résumé: Les agglomérations fortifiées préhistoriques dans la partie occidentale de la Yougoslavie, 34—36.

1989.

29. *Neki problemi odnosa Makedonije i zapadnog Balkana u neolitskom dobu*. Simpozij. Neolitot i eneolitot vo Makedonija i nivniot odnos so sosednite oblasti, održan 3—4. juni 1987. u Skopju. Makedoniae acta archaeologica 10 (1985—1986), Skopje 1989, 9—24.
Résumé: Certains problèmes des relations entre la Macédoine et les Balkans du nord-ouest dans le néolithique, 23—24.

199?

30. *Geografska uslovljenost praistorijskih kultura u sjeveroistočnoj Bosni*. Savjetovanje arheologa Bosne i Hercegovine, 2—4. juni 1986, Arheološko društvo Bosne i Hercegovine — Muzej istočne Bosne, Tuzla (u štampi).

199?

31. *Grga Novak — pionir u istraživanju neolitskog doba na Jadranu*. Zbornik posvećen 100-godišnjici rođenja Grge Novaka (u štampi).

1982.

32. *Jedan istorijski pogled na izučavanje stećaka*. Bogomilstvovo na Balkanot vo svetlinata na najnovite istraživanja. Materijali od simpozijumot održan vo Skopje na 30, 31. maj i 1. juni 1973. godina. Makedonska akademija na naukite i umetnostite, Srpska akademija nauka i umetnosti, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Skopje 1982, 195—205.

Résumé: Un aperçu historique sur l'étude des monuments funéraires appelés »Stećci«, 203—205.

IV. PREGOVORI, UVODI, ZAKLJUČCI

1964.

1. *Predgovor*. Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba — održan 15—16. maja 1964. Posebna izdanja, IV Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 1, Sarajevo 1964, 5—6.

1975.

2. *Predgovor*. Dr Esad Pašalić, Sabrano djelo, »Svjetlost«, Sarajevo 1975, 5—18.

1979.

3. *Predgovor*. Praistorija jugoslavenskih zemalja I — paleolitsko i mezolitsko doba. »Svjetlost« — Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1979, 9—12.
4. *Predgovor*. Praistorija jugoslavenskih zemalja II — neolitsko doba. »Svjetlost« — Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1979, 9—10.
5. *Predgovor*. Praistorija jugoslavenskih zemalja III — eneolitsko doba, »Svjetlost« — Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1979, 9—10.
6. *Predgovor*. Živko Mikić, Stanje i problemi fizičke antropologije u Jugoslaviji — praistorijski periodi — Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, knj. LIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 9, Sarajevo 1981, 5—6.

1983.

7. *Predgovor*. Praistorija jugoslavenskih zemalja IV — bronzano doba. »Svjetlost« — Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1983, 11—13.

1987.

8. *Predgovor. Praistorija jugoslavenskih zemalja V — željezno doba. »Svjetlost« — Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1987, 11—14.*

1988.

9. *Predgovor. Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1988, 5—6.*

1990.

10. *Predgovor. Okrugli sto »Socijalno-ekonomski odnosi od neolitskog do željeznog doba u određenim dijelovima Evrope«, održan u Sarajevu 3. i 4. oktobra 1988. Godišnjak XXVIII, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 26, Sarajevo 1990, 5.*

1975.

11. *Uvod. Crvena stijena. Zbornik radova. Zajednica kulturnih ustanova. Posebna izdanja, knj. 3—4, Nikšić 1975, 1—6, sa 3 priloga.*

1979.

12. *Uvod (A. Benac — M. Garašanin — D. Srejić). Praistorija jugoslavenskih zemalja II — neolitsko doba. »Svjetlost« — Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1979, 11—31.*

1984.

13. *Uvod u stariju praistoriju. Kulturna istorija Bosne i Hercegovine. »Veselin Masleša«, Sarajevo 1984, 11—12.*

1982.

14. *Sa promocije prvog broja časopisa »Hercegovina«. Časopis za kulturno i istorijsko nasljeđe, 2, Mostar 1982, 5—9.*

1979.

15. *Uvod. Tito u djelima likovnih umjetnika. Sarajevo 1979, 5—14.*

1964.

16. *Zusammenfassung der Diskussion. Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba — održan 15—16. maja 1964. Posebna izdanja IV, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 1, Sarajevo 1964, 288—291.*

1967.

17. *Inhalt der Diskussion*. Simpozijum o Ilirima u antičko doba — održan 10. do 12. maja 1966. godine. Posebna izdanja V, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 2, Sarajevo 1967, 181—184.

1969.

18. *Zaključna riječ (Conclusion)*. Simpozijum. Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih Slovena — održan 24—26. oktobra 1968. u Mostaru, Posebna izdanja XII, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 4, Sarajevo 1969, 305—307.

V. PRELIMINARNI IZVJEŠTAJI; NEKROLOZI

1962.

1. *Vinogradine, Doboј — Neolitsko naselje*. Arheološki pregled, 4, ADJ, Beograd 1962, 28—30.

1964.

2. *Obre, Kakanj — naselje butmirske kulture*. Arheološki pregled, 6, ADJ, Beograd 1964, 17—18.

1965.

3. *Gornje polje, Obre, Kakanj — Neolitsko naselje*. Arheološki pregled, 7, ADJ, Beograd 1965, 12—13.

1966.

4. *Okolište, Moštre, Visoko — Neolitsko naselje*. Arheološki pregled, 8, ADJ, Beograd 1966, 21—22.

1971.

5. *Izvještaj o radu Centra za balkanološka ispitivanja u 1970*. Balcanica II, Annuaire de l'Institut des études balkaniques, Académie serbe des sciences et des arts, Beograd 1971, 451—456.

1967.

6. *In memoriam prof. dr Esad Pašalić*. Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s., XXI/XXII, Sarajevo 1967, 177—180.

1979.

7. *In memoriam akad. Grga Novak*. Grga Novak (1888—1978). Spomenica preminulim akademikima — Svezak 1. JAZU, Zagreb 1979, 21—23.

VI. RECENZIJE, KRITIKE, PRIKAZI

1953.

1. *Milutin Garašanin i Draga Garašanin: Arheološka nalazišta u Srbiji*, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s., VIII, Sarajevo 1953, 362—363.
2. *Josip Korošec: Predzgodovinska naselbina na Ptujem gradu*. Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s., VIII, Sarajevo 1953, 363—365.
3. *Milutin V. Garašanin: Hronologija vinčanske grupe*. Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s., VIII, Sarajevo 1953, 365—367.

1954.

4. *Richard Pittioni: Vom geistigen Menschenbild der Urzeit*, Wien 1952. Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s., IX, Sarajevo 1954, 317—319.

1957.

5. *G. Novak: Prethistorijski Hvar*. Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s., XII, Sarajevo 1957, 285—286.

1962.

6. *Miodrag Grbić, Petar Mačkić, Šando Nađ, Dragica Simoska, Blaženka Stalio: Porotin, kasno-neolitsko naselje na Tumbi kod Bitolja, redaktor Miodrag Grbić, Bitolj 1960*. Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s., XVII, Sarajevo 1962, 249—250.
7. *J. Todorović — A. Cermanović: Banjica, naselje Vinčanske kulture, Povremena izdanja Muzeja grada Beograda, sv. 2, Beograd 1961*. Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s., XVII, Sarajevo 1962, 250—252.
8. *Jiří Neustupný, Ivan Hásek, Jitka Hvalová, Jiří Břeň, Rudolf Turek, Pravěk, ceskoslovenska, Prag 1960*. Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s., XVII, Sarajevo 1962, 252—253.
9. *Milutin Garašanin »Praistorija na tlu SR Srbije«*. Godišnjak, XII, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 10, Sarajevo 1974, 255—264.

1974.

10. *Aleksandar Stipčević »Iliri — Povijest, život, kultura«*. Godišnjak, XII, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 10, Sarajevo 1974, 264—270.

1979.

11. *Nándor Kalicz — János Makkay: Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene*. Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s., XXXIII, Sarajevo 1979, 231—234.

1987.

12. S. Islami, S. Anamali, M. Korkuti, F. Prendi, *Les Illyriens*. Godišnjak XXV, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 23, Sarajevo 1987, 219—223.
13. Nikola Tasić, *Jugoslovensko Podunavlje od indoevropske seobe do prodora Skita*. Godišnjak XXV, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 23, Sarajevo 1987, 225—229.
14. Svetislav Bilbija, *Staroevropski jezik i pismo Etruraca*. Godišnjak XXV, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 23, Sarajevo 1987, 231—234.

1989.

15. *Iliri i Albanci*. (A. Benac — L. Fekeža). Godišnjak XXVII, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 25, Sarajevo 1989, 195—205.

1991.

16. Skënder Anamali, *L'insurrection illyrienne des années 6—9 de n. ère (Ilirski ustanak 6—9. g. n. e.)*. Godišnjak XXIX Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 27 (u štampi).
17. *The Neolithic of Serbia, Archaeological Research 1948—1988, The University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Centre for Archaeological Research, editor Dragoslav Srejović, Beograd 1988*. Godišnjak XXIX, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 27 (u štampi).
18. GOMOLAVA — *Chronologie und Stratigraphie der vorgeschichtlichen und antiken Kulturen der Donauniederung und Südosteuropas*, urednici N. Tasić i J. Petrović. Novi Sad 1988. Godišnjak XXIX, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 27 (u štampi).

VII. ENCIKLOPEDIJSKI RADOVI

1980.

1. Basler, Đuro. Enciklopedija Jugoslavije, Tom 1, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1980, 518.
2. Bosna i Hercegovina, SR. Enciklopedija Jugoslavije, Tom 1, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1980, 225—226, sa 3 fotografije.

1982.

3. *Butmir*. Enciklopedija Jugoslavije, Tom 2, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1982, 593—594, sa 2 fotografije.
4. *Neolitsko doba*. Enciklopedija Jugoslavije, Tom 2, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1982, 164—165, sa 1 fotografijom.

1983.

5. *Basler, Đuro*. Enciklopedija Jugoslavije, Tom 1, Izdanje na makedonski jezik. Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1983, 542.
6. *Basler, Đuro*. Enciklopedija Jugoslavije, Ćiriličko izdanje, Tom 1, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1983, 514.
7. *Basler, Đuro*. Enciklopedija Jugoslavije, Izdajo v slovenskem jeziku, Tom 1. Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1983, 532.
8. *Bosna in Hercegovina, SR*. Enciklopedija Jugoslavije, Tom 1, Izdajo v slovenskem jeziku, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1983, 238—239, sa 3 fotografije.
9. *Bosna i Hercegovina, SR*. Enciklopedija Jugoslavije, Izdanje na makedonski jezik, Tom 1, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1983, 303—304, sa 3 fotografije.
10. *Bosna i Hercegovina, SR*. Enciklopedija Jugoslavije. Ćiriličko izdanje, Tom 1, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1983, 234—235, sa 3 fotografije.

1984.

11. *Bosna e Hercegovina, RS*. Enciklopedia e Jugosllavisë. Batimi në gjunkën Shqipe. Tom 1, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1984, 260—261, sa 3 fotografije.

1985.

12. *Butmir*. Enciklopedija Jugoslavije. Ćiriličko izdanje, Tom 2, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1985, 579—580, sa 2 fotografije.
13. *Butmir*. Enciklopedija Jugoslavije. Izdajo v slovenskem jeziku, Tom 2. Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1985, 596—597, sa 2 fotografije.
14. *Neolitik*. Enciklopedija Jugoslavije. Izdajo v slovenskem jeziku, Jugoslavenski leksikografski zavod, Tom 2, Zagreb 1985, 211, sa 1 fotografijom.
15. *Neolitsko doba*. Enciklopedija Jugoslavije. Ćiriličko izdanje, Tom 2, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1985, 162, sa 1 fotografijom.

1986.

16. *Fiala, Franjo*. Enciklopedija Jugoslavije. Tom 4. Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1986, 141.
17. *Gradine*. Enciklopedija Jugoslavije, Tom 4, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1986, 482, sa 1 fotografijom.
18. *Hrustovača*. Enciklopedija Jugoslavije, Tom 4, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1986, 747—748.

1988.

19. *Iliri*. (A. Benac — D. Rendić-Miočević). Enciklopedija Jugoslavije, Tom V, Zagreb 1988, 503—509, sa 1 kartom i 12 fotografija.

1989.

20. *Fiala, Franjo*. Enciklopedija Jugoslavije, Izdajo v slovenskem jeziku, Tom IV, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1989, 141.
21. *Gradišča*. Enciklopedija Jugoslavije, Izdajo v slovenskem jeziku, Tom IV, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1989, 481—482, sa 1 fotografijom.
22. *Hrustovača*. Enciklopedija Jugoslavije, Izdajo v slovenskem jeziku, Tom IV, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1982, 684.

NUOVI DATI SUL NEOLITICO DELLA ROMAGNA

BERNARDINO BAGOLINI, A. FERRARI, A. PESSINA

Università degli studi di Trento

Riassunto. In Romagna il processo di neolitizzazione ha inizio attorno alla metà del V millennio a.C. in cronologia radiometrica non calibrata, ed è caratterizzato dalla diffusione di abitati della Cultura della Ceramica Impressa adriatica di facies abruzzese-marchigiana. Alla fine del V millennio negli stessi territori si afferma la Cultura di Fiorano. Nel pieno neolitico, l'area padana e la Romagna interna si sviluppano nell'ambito della Cultura v.b.q. nella prima metà e nei secoli centrali del IV millennio. Nel recente neolitico, negli ultimi secoli del IV e agli inizi del III millennio, la Romagna è interessata dalla presenza di facies della Cultura di Diana con elementi tardi del Ripoli. Una lacuna di dati investe il tardo-neolitico nei secoli centrali del III millennio; negli ultimi secoli dello stesso millennio compaiono facies della età del rame con ceramiche a «squame». I dati a disposizione evidenziano l'importanza della Romagna come tramite tra penisola italiana e area padana.

Rispetto al quadro di sintesi sul neolitico regionale delineato negli aggiornamenti del 1985 (Bagolini, Biagi, 1987), recenti ricerche nel territorio di Miramare di Rimini (Bagolini et Alti, in stampa) hanno portato all'individuazione di numerosi siti, i cui materiali permettono alcune significative puntualizzazioni che contribuiscono in maniera incisiva alla conoscenza del neolitico della Romagna.

L'area oggetto del survey è costituita da una piana alluvionale (AAVV 1983) con depositi da argillosi a sabbiosi alterati da suoli alluvionali calciformi e, nella parte altimetricamente più elevata, da suoli bruni calcarei. Incisa anche profondamente dai corsi d'acqua attuali è raccordata da una scarpata (falesia costiera) che testimonia di una antica linea di costa attiva alla fine del tardiglaciale wurmiano. I terrazzi prospicienti i suddetti corsi d'acqua, con suoli presentanti buone caratteristiche agronomiche (Antoniazzi, 1978) anche tenendo conto delle tecniche agricole neolitiche, sembrano aver rappresentato la sede privilegiata degli insediamenti preistorici.

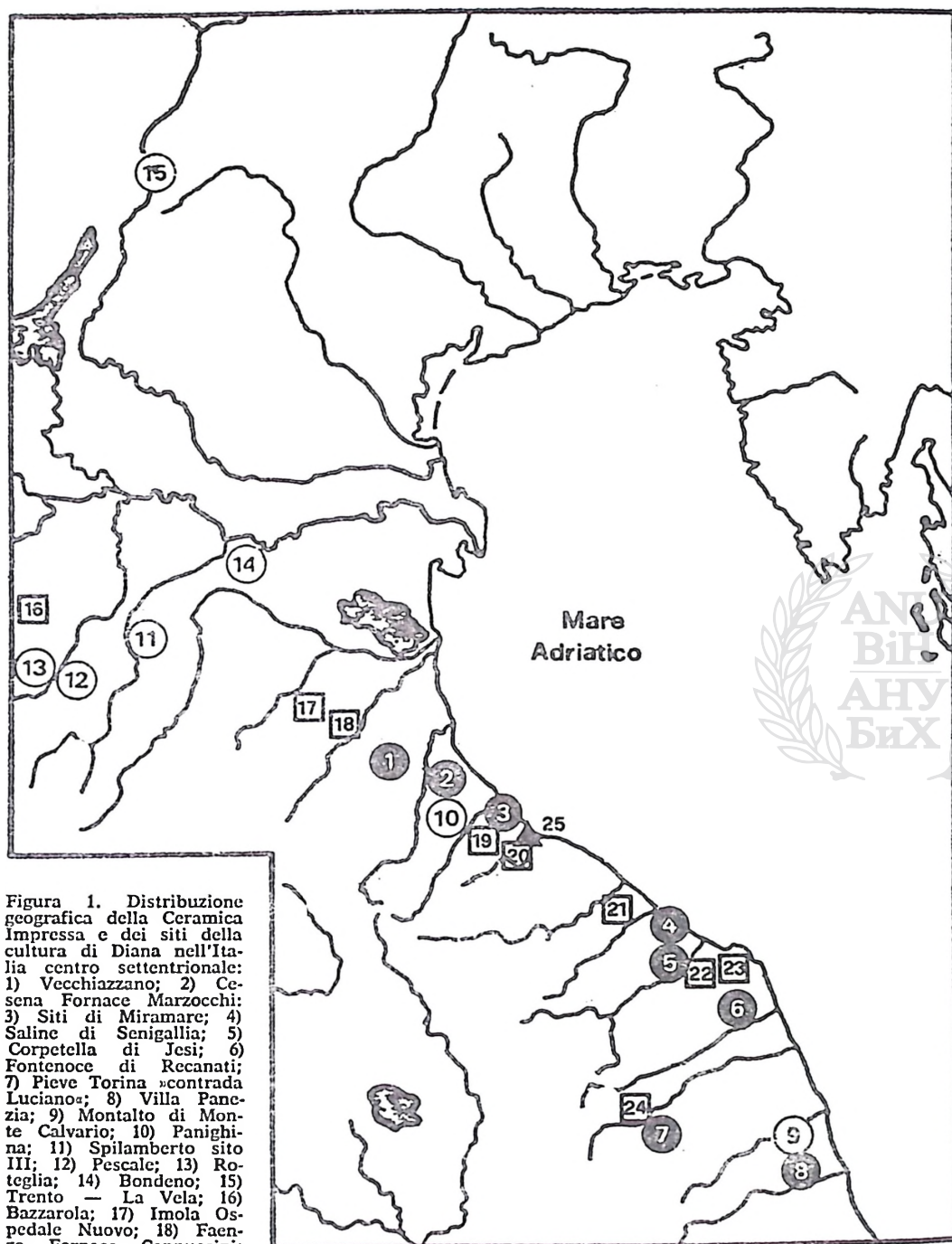

Figura 1. Distribuzione geografica della Ceramica Impressa e dei siti della cultura di Diana nell'Italia centro settentrionale:

1) Vecchiazano; 2) Cesena Fornace Marzocchi; 3) Siti di Miramare; 4) Saline di Senigallia; 5) Corpetella di Jesi; 6) Fontenoce di Recanati; 7) Pieve Torina «contrada Luciano»; 8) Villa Pancizia; 9) Montalto di Monte Calvario; 10) Panighina; 11) Spilamberto sito III; 12) Pescale; 13) Roteglia; 14) Bondeno; 15) Trento — La Vela; 16) Bazzarola; 17) Imola Ospedale Nuovo; 18) Faenza Fornace Cappuccini; 19) Siti di Miramare; 20) Misano «I Fienili»; 21) Ripabianca di Monterado; 22) Monte Capone; 23) Monte Colombo; 24) Maddalena di Muccia; 25) Misano — S. Monica. (quadrati: Ceramica Impressa; cerchi: elementi Diana; pallini: siti Diana; triangolo: Ripoli Tardo).

Fra le nuove acquisizioni, sono particolarmente consistenti le testimonianze attribuibili alla cultura della Ceramica Impressa adriatica e riferibili alla prima neolitizzazione dell'area padana sud orientale.

Questa neolitizzazione, stando ai siti ad oggi noti (figura 1), sembra interessare l'area costiera romagnola per poi penetrare in Pianura Padana, ad opera probabilmente di gruppi umani collegati agli aspetti più antichi della Ceramica Impressa abruzzese-marchigiana (metà V millennio ac) tipo Villaggio Leopardi e Maddalena di Muccia, come attestato dai materiali.

Nei siti romagnoli sono infatti presenti vasi a fiasco e ciotole a corpo troncoconico in ceramica fine, vasi tulipaniformi con piede a tacco in ceramica grossolana (figure 2 — 3). Prevalgono nelle sintassi decorative le impressioni occupanti l'intera superficie del vaso e sono abbastanza frequenti i motivi incisi sotto forma di linee sottili oppure larghe e profonde mai organizzate in schemi complessi.

Le industrie litiche presentano una forte impronta mesolitica sia a livello dimensionale che tipologico. Abbiamo trapezi, lame e lamine denticolate, troncature prevalentemente oblique, bulini semplici o su ritocco, punteruoli ed elementi di falchetto. Sono assenti i grattation e gli elementi »fioranoidi« quali bulini di Ripabianca e romboidi. La prevalenza di litotipi di selce »marchigiana« ribadisce quanto già noto sulla circolazione di materie prime anche su grandi distanze, in particolare di litotipi alpini in Emilia e di litotipi peninsulari in Romagna (Cremaschi, 1981; Barker et Alii, 1987).

Gli scarsi reperti faunistici recuperati nei siti della Ceramica Impressa di Miramare (Bagolini et Alii, in stampa) indicano una prevalenza dei selvatici sui domestici e tra i domestici del maiale sugli ovicapri, che avvicinerebbe i siti romagnoli agli aspetti più antichi abruzzesi-marchigiani piuttosto che a quelli recenti, dove è dominante l'allevamento soprattutto di ovicapri.

La mancanza in Romagna di documentazioni di aspetti recenti della Ceramica Impressa, quali testimoniati a Ripabianca di Monterado, rende meno probabile l'ipotesi di una sua sopravvivenza in area costiera negli ultimi secoli del V e agli inizi del IV millennio ac. I nuovi dati di Miramare paiono infatti indicare la presenza di aspetti della Cultura di Fiorano oltre che nella Romagna interna anche nella fascia costiera; mentre non si può escludere in questa fase la più o meno coeva presenza di elementi tipo Catignano o Ripoli, testimoniati da ceramiche figuline.

Nei momenti successivi del pieno neolitico, durante la prima metà del IV millennio, la Romagna interna è interessata, come già noto, dalla presenza di insediamenti della Cultura v. b. q.: prima con aspetti arcaici dello »stile geometrico-lineare« (Fornace Cappuccini — Antoniazzi et Alii, 1987) ed in seguito con aspetti di »stile meandro-spiralico« (Vecchiazzano — Massi Pasi, 1986).

Anche in questa fase la situazione del popolamento della zona costiera è molto incerta. Alcuni reperti dei siti di Miramare indicano una presenza di elementi v. b. q. di stile meandro-spiralico, ma anche di elementi peninsulari come i fiaschi di tipo Ripoli.

I dati forniti dai siti di Miramare divengono molto significativi nella seconda metà del IV millennio e agli inizi del III e testimoniano che la zona costiera è ora presidiata da gruppi portatori di tradizioni Diana con elementi Serra d'Alto, oltre alla già note testimonianze della tarda Cultura di Ripoli (Bagolini, 1989). Le nuove evidenze, unitamente alle segnalazioni ora disponibili per le Marche, conferiscono primaria importanza alla fascia adriatica nell'espansione di tali gruppi dal sud della penisola fino all'area padana, ricalcando gli itinerari di penetrazione del primo neolitico (figura 1).

Possiamo ora meglio definire l'aspetto regionale della cultura di Diana, che vede prevalenti nella tipologia vascolare le ciotole troncoconiche in ceramica fine, spesso con presa a rocchetto stilizzato, e presenti vasi a corpo ovoidale decorati ad impressioni sotto l'orlo in ceramica grossolana ed ollette in ceramica fine e figulina (figura 4, nn. 1—9). Riguardo la presenza di una componente Serra d'Alto, recenti scoperte attestano la significativa circolazione di tipi vascolari di questa tradizione in Emilia, nell'area gardesana e nel bacino atesino all'altezza di Trento.

Il quadro del neolitico recente in Romagna è comunque lungi dall'essere completamente chiarito e si presenta estremamente articolato. Accanto a questi siti a dominanti caratteri Diana (Cesena — Veggiari, 1972; Miramare) abbiamo infatti insediamenti caratterizzati da elementi della tarda cultura di Ripoli (Misano S. Monica) o misti di elementi Ripoli — Diana (Vecchiazzano).

Allo stato attuale delle conoscenze è molto arduo azzardare una ipotesi di seriazione cronologica di questi aspetti. E' comunque chiaro che nei secoli a cavallo della fine del IV millennio in cronologia radiometrica non calibrata il neolitico recente di Romagna è una emanazione delle sfere culturali peninsulari adriatiche, mentre l'Emilia è interessata da aspetti del neolitico «occidentale» della cerchia di Chassey-Lagozza.

Le tipologie delle industrie litiche del recente neolitico di Miramare non sono ancora ben documentate, sembrano comunque caratterizzate da elevata laminarità e da un certo macrolitismo; sono frequenti i grattatoi frontali ricavati da lame grandi e spesse. Riguardo i litotipi utilizzati, la situazione ricalca quella del primo neolitico, con bassissima incidenza di selci locali ed assoluta dominanza di tipi «marchigiani», i cui giacimenti più prossimi si trovano ad oltre ottanta chilometri di distanza. Tale fenomeno segue in sostanza una tendenza comune a tutto il neolitico dell'Italia padana, con traffici di selci generalizzati e ad ampio raggio, soprattutto tra le prealpi e la pianura.

Riguardo la fauna gli insediamenti tipo Diana di Miramare denotano tendenze differenti da quelle degli insediamenti della Ceramica Impressa ma anche forti differenze tra sito e sito, con dominanza in

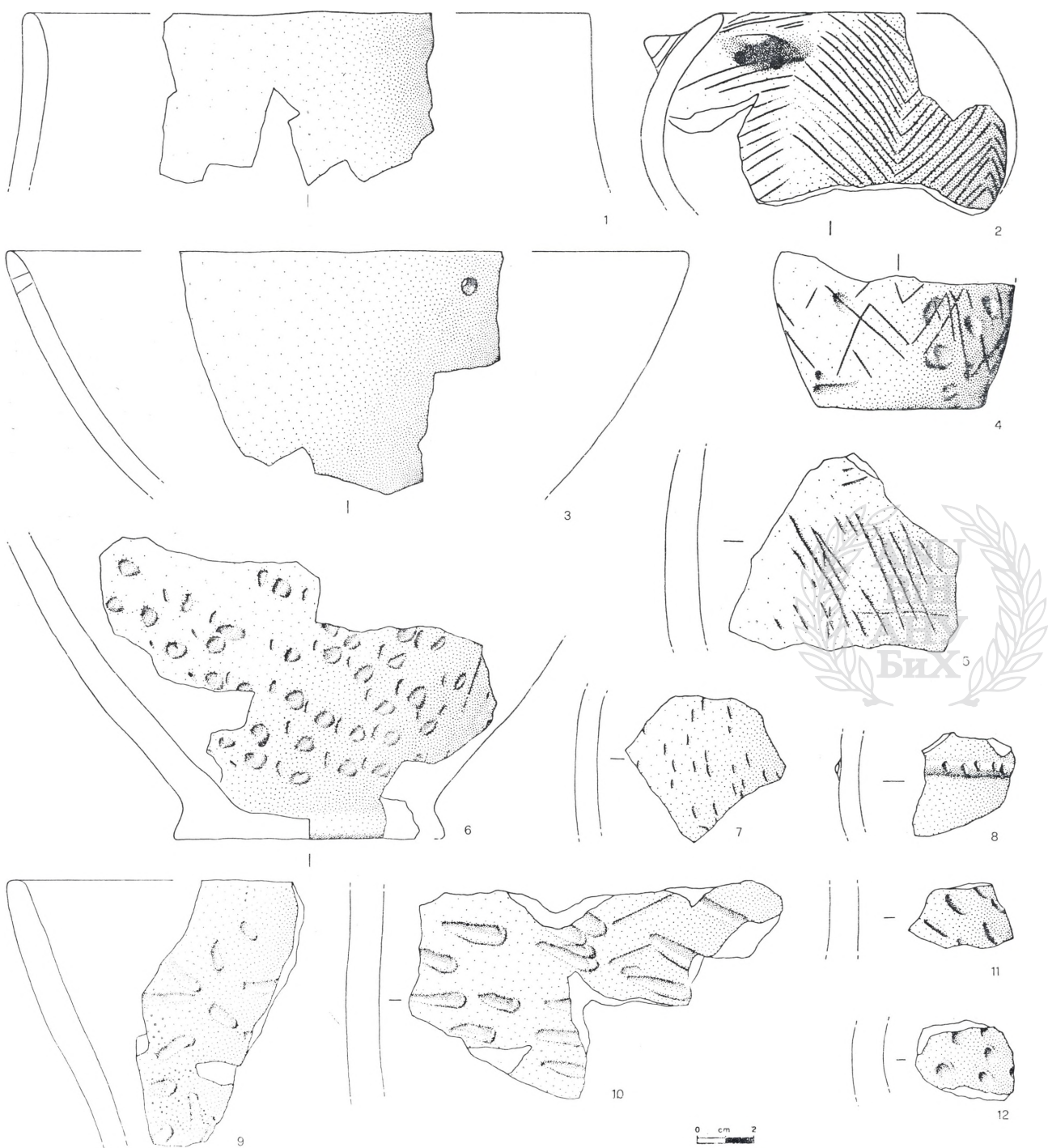

Figura 2. Ceramica Impressa di Miramare: forme vascolari ed elementi decorativi

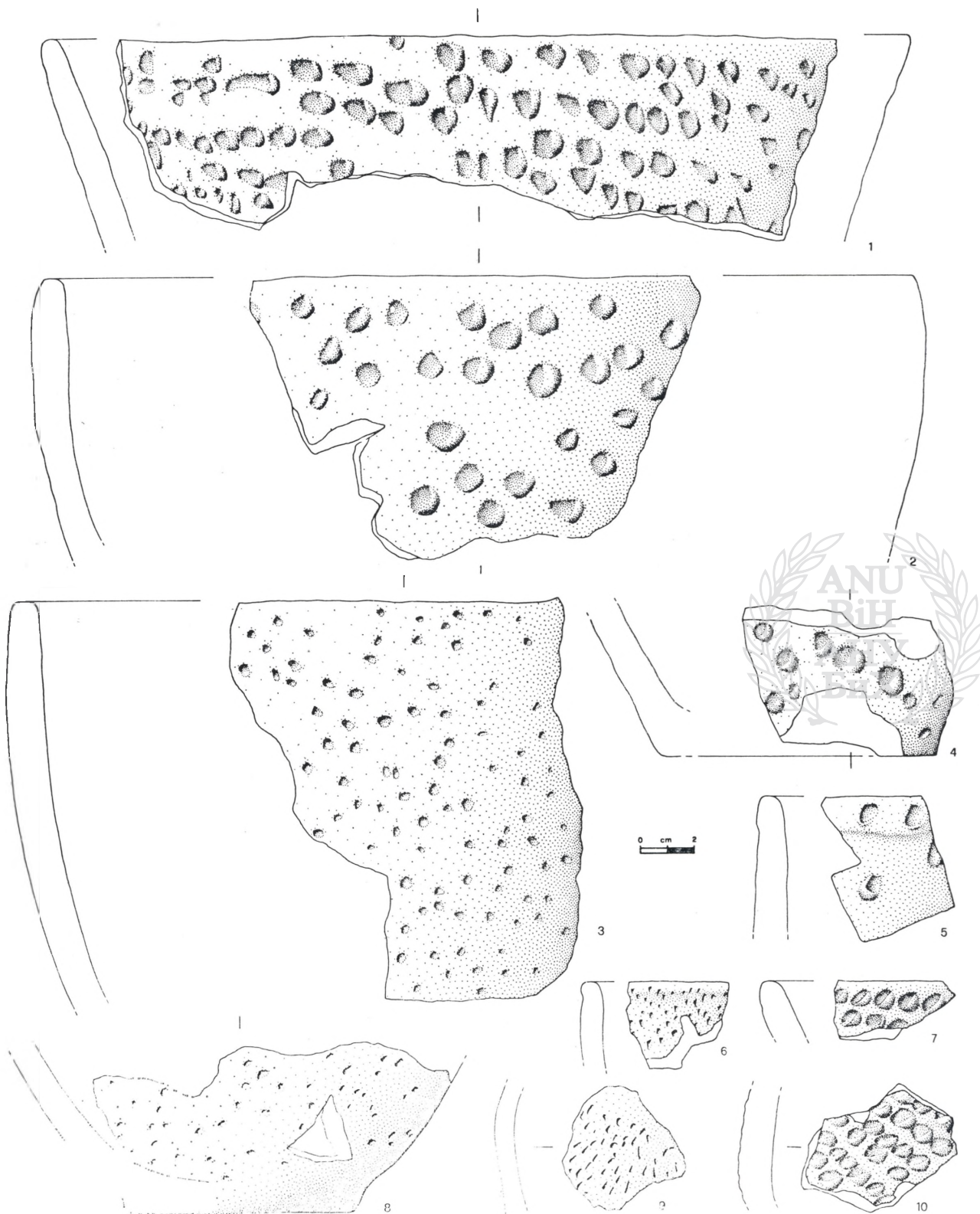

Figura 3. Ceramica Impressa di Miramare: forme vascolari ed elementi decorativi

Figura 4. Siti Diana di Miramare: forme vascolari ed elementi decorativi (nn. 1—9)

Elementi dell'età del Rame (n.n. 10—17)

un caso di bovini domestici di grossa taglia, di ovi-caprini e buona presenza di maiale-cinghiale con scarsissima incidenza di selvatici; mentre in un altro sito si rileva la prevalenza dei selvatici sui domestici con abbondanza di cervo. Questi dati sono comunque da assumere con grande cautela per la esiguità del campione e per le modalità di recupero.

Dopo una lacuna di conoscenze che riguarda il tardoneolitico, nei secoli a cavallo della metà del III millennio, nell'eneolitico la Romagna riafferma il suo ruolo di tramite tra area padana e realtà peninsulari. Questa fase crono-culturale è caratterizzata da facies con ceramiche a «squame», (figura 4, nn. 10—17), le cui origini sono da ricercare nell'estremo sud della Penisola. Negli ultimi secoli del millennio ceramiche a squame si affermano a sud del Po e caratterizzano il Gruppo di Spilamberto (Bagolini, 1981). Di questo momento culturale Miramare ha restituito una chiara documentazione, che conferma la vastità del fenomeno legato probabilmente non solo a processi di assimilazione culturale ma anche a fatti di colonizzazione ad opera di gruppi peninsulari. Nella facies di Miramarè sono caratteristiche, come detto, le ceramiche con superficie trattata a squame e sono presenti cordoni digitati sotto gli orli di recipienti troncoconici.

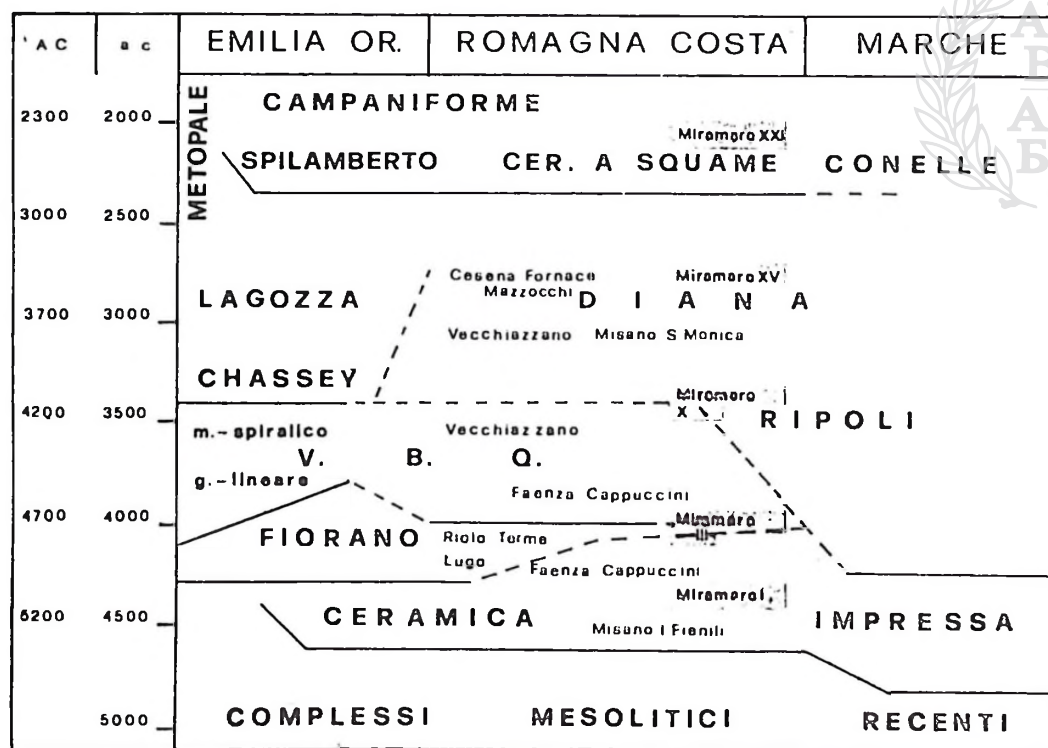

Figura 5. Schema cronologico-culturale dell'area romagnola e delle regioni limitrofe fra il V ed il III millennio a.C.

Nell'industria litica si rileva un fenomeno comune a tutte le facies padane con ceramiche a squame dove accanto a dominanti strumenti grossolani, ottenuti con lavorazione sommaria, compaiono belle cuspidi foliate. Riguardo le materie prime dei siti in esame, cessano i traffici di selci »marchigiane« a vantaggio di litotipi locali, analogamente a quanto si verifica nelle altre facies affini in area sud padana con la scomparsa dei traffici di selci prealpine.

I resti faunistici reperiti nei siti eneolitici di Miramare sono molto scarsi ma paiono comunque indicare una certa importanza della caccia, soprattutto a cervi, che si affianca all'allevamento di bovini e in subordine di ovi-caprini, con presenza di maiale cinghiale.

Per concludere si può dire che il territorio romagnolo e in particolare la sua fascia costiera durante il neolitico e l'eneolitico, per buona parte del V fino alla fine del III millennio in cronologia non calibrata, costituiscono quasi costantemente un caposaldo estremo verso il nord dell'Adriatico degli ambienti culturali che si avvicinano nella Penisola, ed un tramite fra questi e le culture padane. I confini tra le culture »peninsulari« di Romagna e le culture »continentali« dell'Emilia variano nel tempo oscillando tra Emilia centrale e Romagna costiera; le motivazioni di tali fenomeni sono da ricercare in ambito economico-culturale e forse anche in fatti climatici data l'assenza di barriere morfologiche tra le due aree.

NOVI PODACI O NEOLITU ROMANJE

Kratak sadržaj

Rad se zasniva prvenstveno na širem okviru sinteze o neolitu ove oblasti (*Bagolini, Biagi* 1987) i novim rezultatima istraživanja na terenu Miramare di Rimini (*Bagolini* i dr., u štampi). Daju se podaci o geografskim, geološkim i pedološkim karakteristikama Romanje i ukazuje na prednosti te oblasti za naseljavanje u neolitskom dobu. Prikazuje se proces neolitizacije posvjedočen pojavom kulture s impresso keramikom jadranskog tipa koja se datira u V. milenij. Daju se karakteristike keramike, litičkog materijala i faunističkih ostataka. U toku prve polovine IV milenija u unutrašnjosti Romanje pojavljuje se kultura vaza s četvrtastim otvorom (a bocca quadrata), dok se u primorskom području uočava prisustvo nosilaca tradicije kulture Diana s elementima kulture Serra d'Alto, te se već može definirati lokalni aspekt Diana kulture čiji se pojedini elementi sažeto prikazuju. Nakon lakune u našem poznavanju kasnog neolita, u stoljećima na prelazu ka sredini III milenija oblast Romanje reafirmiše svoju ulogu posrednika između padske nizije i unutrašnjosti poluotoka. Ova kulturna faza okarakterisana je faciesom sa »ljuskastom« keramikom (ceramiche a »squame«) čije porijeklo treba tražiti na krajnjem jugu poluotoka. U zaključku autori još jednom ističu da teritorij Romanje, a posebno njegov primorski dio čini bazu na kojoj se smjenjuju uticaji sjevernojadranskog kulturnog ambijenta i koje je u isto vrijeme posrednik između tog ambijenta i padanskih kultura i to od petog do trećeg milenija po nekalibriranoj hronologiji. Granica između »peninsularnih« kultura Romanje i »kontinentalnih« kultura Emilije variraju u toku vremena, oscilirajući između centralne Emilije i primorske Romanje; uzroke tih pojava treba tražiti u privredno-kulturnom ambijentu, ali i u klimatskim faktorima prouzrokovanim odsustvom morfološke barijere između te dvije oblasti.

L I T T E R A T U R A

- AVV 1983 — *Carta Geologica d'Italia al 500.000 — Foglio 2*. Servizio Geologico d'Italia, Roma.
- Antoniazzi, A. (1978): *I suoli della Provincia di Forlì e i fattori limitanti la loro utilizzazione*. Pubbl. n°41 del Centro di Studio della Genesi, Classificazione e Cartografia del Suolo del CNR, Forlì.
- Antoniazzi, A., Bagolini, B., Bermond Montanari, G., Massi Pasi, M., Prati, L. (1987): *Il Neolitico di Fornace Cappuccini a Faenza e la Ceramica Impressa in Romagna*. Atti XXVI Riunione Scientifica I. I. P. P., Firenze 1985.
- Bagolini, B. (1989): *Misano Adriatico ed i primi agricoltori di Romagna*. in: AAVV — *Storia di Misano Adriatico. Dalla Preistoria al sec. XV*. Rimini.
- Bagolini, B. — a cura (1981): *Il Neolitico e l'Età del Rame. Ricerca a Spilamberto S. Cesario 1977—1980*. Cassa di Risparmio di Vignola.
- Bagolini, B., Biagi, P. (1987): *Il Neolitico dell'Emilia Romagna*. Atti XXVI Riunione Scientifica I. I. P. P., Firenze 1985.
- Bagolini, B., Delucca, O., Ferrari, A., Pessina, A., Wilkens, B. in stampa — *Insedimenti neolitici ed eneolitici di Miramare (Rimini)*. Preistoria Alpina — in stampa.
- Barker, G. W. W., Biagi, P., Castelletti, L., Cremaschi, M., Nisbet, R. (1978): *Sussistenza, economia ed ambiente nel Neolitico dell'Italia Settentrionale*. Atti XXVI Riunione Scientifica I. I. P. P., Firenze 1985.
- Biagi, P., Castelletti, L., Cremaschi, M., Sala, B., Tozzi, C. (1980): *Popolazione e territorio nell'Appennino Tosco Emiliano nel tratto centrale del Bacino del Po, tra il IX ed il V millennio*. Emilia Preromana 8, Modena.
- Cremaschi, M. (1981): *Provenienza delle rocce usate per la produzione di oggetti in pietra scheggiata nei siti preistorici del Panaro*. in: Bagolini, B. (a cura) — *Il Neolitico e l'Età del Rame. Ricerca a Spilamberto — S. Cesario 1977—1980*. Cassa di Risparmio di Vignola.
- Massi Pasi, M. (1986): *Vecchiazzano (Forlì)*. Studi e Documenti di Archeologia, Bologna.
- Veggiani, A. (1972): *Giacimento neolitico con ceramica della Cultura di Diana a Cesena nella Pianura Padana*. Rivista di Scienze Preistoriche XXVII, 2, Firenze.

NAPOMENE O SRPSKOHRVATSKOJ PALEOLITSKOJ TERMINOLOGIJI

MITJA BRODAR

Institut za arheologijo ZRC SAZU, Ljubljana

Apstrakt. U velikom dijelu Jugoslavije gdje se govori srpski ili hrvatski poslije rata veoma su se razvila ili su na novo otpočela istraživanja paleolita. Istraživači iz raznih kulturnih centara su, svaki za sebe, stvarali paleolitske termine. Autor, uz neke primjere, upozorava da je ovakav stihijski razvoj doveo već do prilične zbrke. Zbog toga predlaže da se pristupi izradi ili zajedničke srpskohrvatske terminologije ili posebnih terminologija za srpski i hrvatski jezik.

Istraživanjima paleolitskih i mezolitskih stanica sakupljamo, osim drugih ostataka i različitih podataka, prije svega, oruđe tadašnjeg čovjeka. To oruđe je u pretežnoj mjeri izrađeno iz kamena. Malo pojednostavljeno rečeno udarao je s jednim kamenom o drugi i sa odbijanjem većih i manjih odbitaka postizao je željeni oblik. Za većinu alatki ne znamo tačno kako ih je upotrebljavao, ali vidimo da se forme uvijek iznova ponavljaju što sigurno znači da je to bilo namjerno. Možda se čini da je na tako primitivan način, samo udaranjem, moguće postići relativno mali broj različitih alatki. Stvarno stanje je upravo suprotno. Ako osnovnih tipova ima zaista samo nekoliko desetina, onda ide broj njihovih varijanti u stotine. Samo u početku bio je izbor skroman. Sa razvojem čovjeka, razvijala se je i izrada oruđa. Sastav alatki se tokom vremena mijenjao, pa nam taj sastav pokazuje kulturnu pripadnost. Teoretski je stvar jednostavna, ali je u praksi to mnogo puta veoma komplicirano.

Za nabrojanje nađenih predmeta i za diskusiju o njihovim karakteristikama potrebno je imati dogovorena imena pojedinih tipova i pojedinih dijelova artefakata da bi bilo moguće međusobno razumijevanje.

Neke alatke su dobile imena po nalazištu gdje su bile prvi put otkrivene ili gdje se nalaze u većem broju, neke su nazvane po vrsti posla za kojeg pretpostavljamo da su ga njima izvodili, za neke je ime

izabrano po njihovom obliku, a katkad i po nekim karakteristikama obrade. Da bi se stvorila neka internacionalna terminologija, n. pr. na latinskom jeziku, kako je to u biologiji, nikad nije pokušano.

Terminologija je bila i ostala problem svakog pojedinog jezika. Spomenimo još i to da se ni u jednom jeziku paleolitska terminologija nije stvorila odjednom. Može se reći da terminologija nastaje uporedo s istraživačkim radovima. Oni narodi koji su prvi počeli sa istraživanjima paleolita prvi su stvorili i svoje terminologije. Prije svih su to bili Francuzi, i njihovi termini su, može se reći, opće poznati i služe za međujezično sporazumjevanje.

U Jugoslaviji je istraživanje paleolita počelo u Krapini, i Gorjanović-Kramberger je uveo prve hrvatske termine. Između dva rata, u Sloveniji je dosta intenzivno istraživao S. Brodar i, uporedo sa novim nalazima, stvarao slovenačke termine. Dok su u svakom jezičkom području radili samo pojedinci, do nekih terminoloških problema nije ni moglo doći. Ali poslije drugog svjetskog rata ta situacija se počela polako mijenjati. U Sloveniji su već 1947. godine počela intenzivna istraživanja u koja su se uključila i dva nova istraživača. Pošto je rad bio više decenija uglavnom zajednički, pored drugih problema aktualna su bila i raspravljanja o terminološkim pitanjima kao i njihova rješavanja.

I u velikom dijelu Jugoslavije, koje označavamo kao srpsko-hrvatsko jezičko područje, isto tako su, brzo poslije rata, počela istraživanja i dovela do mnogih otkrića. Tu su radili i rezultate publicirali autori iz raznih kulturnih centara. Nekog dogovora nije bilo, pa je svaki po svojoj volji birao termine koji su mu u datom momentu bili potrebni. U takvim prilikama se postepeno stvarala situacija koja je danas, zbog mnogih nejasnoća, već prilično neugodna. U Makedoniji paleolitska istraživanja još nisu počela u dovoljnoj mjeri, pa terminološkog problema još nema.

Pogledajmo sada nekoliko primjera upotrebe srpskohrvatske paleolitske terminologije u praksi. Uglavnom će biti dovoljno, da prelistamo *Praistoriju jugoslavenskih zemalja I* (svugdje gdje je naveden samo broj stranice misli se na ovu publikaciju).

Naša struka obično se naziva paleolit. Drugi naziv paleolitik upotrebljavao je B. Gavela u svom članku *O paleolitiku Srbije* (Arheološki vestnik XIII/XIV, 1962—63, 85—99).

Za *biface* (franc.), *Faustkeil* (njem.) upotrebljava M. Malez naziv *ručni klin* (283), što je prevod njemačkog termina. Drugi autor Đ. Basler usvojio je termin *pestnjak* (333), koji je preuzeo iz slovenačke terminologije.

U inventarima paleolitskih stanica vrlo često se pojavljuje alatka koju Francuzi nazivaju *racloir*, Nemci *Schaber*, Slovenci *strgalo*. Druga vrlo česta alatka je *grattoir* (franc.), *Kratzer* (njem.), *praskalo* (slov.). U tekstu o slovenačkom paleolitu (koji je bio pisan na slovenačkom jeziku) prevodilac je upotrijebio za *racloir* srpskohrvatski termin *strugalica*. Za *grattoir* je upotrijebio na jednom mjestu (168) termin *strgalo*, a na drugom mjestu (172) termin *strugalo*. U obradi

hrvatskog paleolitika M. Malez kaže: »...uz razne tipove *strugala*, *grebala*...« (283). Iz cijelog teksta moguće je vidjeti da *strugalo* znači *racloir*, a *grebalo* je *grattoir*. Ali malo dalje navodi: »...raznim tipovima *strugala*, *strgala*, *grebalima*...« (290). Tu su sad tri termina i nikako nismo u stanju dešifrirati šta je tu autor mislio. Ako važi da je *strugalo* *racloir*, a *grebalo* *grattoir*, šta je onda *strgalo*? Da bi to mogla biti neka sasvim druga alatka, nije vjerovatno pošto ju je ubacio između *racloir*-a i *grattoir*-a. Osim toga, ne zna se koja bi to alatka mogla biti. Ali, na slijedećoj stranici kaže: »...gupčasta, nosasta i kljunasta *strgala*, zatim razna *strugala*...« (291). Iz toga se može zaključiti, da je za *racloir* zadržao termin *strugalo*, ali da je za *grattoir* napustio termin *grebalo* i umjesto toga napisao *strgalo*.

U tekstu o bosanskom paleolitiku Đ. Basler za *racloir* upotrijebio je riječ *strugalica* (335), a *grattoir* označava kao *strgalo* (338). U tekstu o Crvenoj stijeni upotrijebljena je riječ *strgač* (388) u takvom kontekstu da nikako nije moguće saznati na koju alatku se misli.

B. Gavela, u svom članku *O paleolitiku Srbije* na str. 94, *grattoir* označava kao *strugač*, a za *racloir* izabrao je termin *izduženi strugač*, što je već samo po sebi problematično. Spomenimo još termin *grebalica*, koji u već navedenom *Arheološkom vestniku* na str. 40 za *grattoir* upotrebljava Đ. Basler.

Nedavno je Lj. Đuričić (*Sistem prikupljanja podataka za analizu industrije okresanog kamena*, *Starinar* 36, 173—185, 1985) upotrijebila za *grattoir* isti termin kao B. Gavela dakle *strugač*, ali za *racloir* se odlučila drukčije i izabrala termin *strugalica*.

Ako prikažemo navedenu situaciju u tabeli, još se ljepše vidi kolika je tu zbrka nastala:

	<i>grattoir</i>	?	<i>racloir</i>	str.
prevodilac	<i>strgalo</i>		<i>strugalica</i>	168
slov. teksta	<i>strugalo</i>			172
M. Malez	<i>grebalo</i>		<i>strugalo</i>	283
	<i>grebalo</i>	<i>strgalo</i>	<i>strugalo</i>	290
	<i>strgalo</i>		<i>strugalo</i>	291
Đ. Basler	<i>strgalo</i>		<i>strugalica</i>	338, 335
		<i>strgač</i>		388
	<i>grebalica</i>			AV 13/14, 40
B. Gavela	<i>strugač</i>		<i>izduženi strugač</i>	AV 13/14, 94
Lj. Đuričić	<i>strugač</i>		<i>strugalica</i>	Star. 36, 181

Iz nalazišta Kadar navodi Đ. Basler, osim drugih tipova, i alatke sa zarezmom (343). A, na drugom mjestu (399), iste alatke označava kao »...atipična šila s konkavnim urezom na donjoj strani«. Na str.

400 piše Đ. Basler »...strgala ne lamini kombinirana na protivnom kraju kao šilo (*grattoir-burin, grattoir-percoir*)«. *Grattoir-burin* je jedan tip a *grattoir-percoir* je drugi, pa čitalac ne može znati šta je mišljeno pod šilom. Na strani 402 je termin *šilo* sa dostavkom u zagradi (*poincon*) upotrijebljen za jednu od koštanih alatki. Ali na strani 392 upotrijebljen je termin *ručno šilo*. Iz konteksta može se zaključiti da se radi o kamenom artefaktu. Da li je to tip koji M. Malez označava kao *ručni šiljak* (n. pr. 388) ili nešto drugo? Usput još primjedba, da oznaka *šilo* za kamene artefakte vjerovatno i u srpskohrvatskom jeziku nije adekvatna. U slovenačkoj terminologiji se termin *šilo* upotrebljava isključivo za neke koštane artefakte. Ako bi se u srpskohrvatskoj terminologiji odlučili da se termin *šilo* upotrebljava i za kamene artefakte, onda bi trebalo za koštane predmete koji idu u tu grupu obavezno dodavati riječ *koštan(a, o)*.

Na strani 399 čitamo: »*Lamine* — Vrlo malen broj odbitaka uskog tipa obrađen je retušom po jednom rubu«, i nekoliko redaka dalje, »*Odbici* uskog tipa su bez retuša...«. *Odbici* se obično ne dijele na uske i široke, a osim toga, u tipološkom smislu *odbici* nisu *lamine*.

Pojavljuje se, na primjer, i ovakav slučaj: Đ. Basler u pasusu *Odbici širokog tipa* piše »...zapaža se obrada jezgra prije nego je došlo do izbijanja pločice« (335). Pošto je spomenuta prethodna obrada jezgra, moglo bi se pomisliti da je to neka primjedba o *levallois* tehnici, ali to sigurno nije jer su *levallois odbici* u tom istom nabrajanju već ranije spomenuti. Kakva bi se pločica mogla izbiti kod odbitaka širokog tipa, ne može se zamisliti. U tom slučaju termin *pločica* za čitaoca je neshvatljiv. Ovaj primjer neka pokaže koliko je nužno da autor, kad upotrijebi neki nov termin, i tačno obrazloži na šta njime misli. Naravno, da autor može pojedine termine i mijenjati. U zbrci oko *grattoir-a* i *racloir-a*, možda se radi i o tome. Ali u tom slučaju mora obavezno navesti argumente zašto je to potrebno. To će biti još posebno važno kad bude jednom terminologija postavljena i usvojena.

Ako u navedenoj situaciji čitamo na str. 398 »...*lamine* s ostupljenim hrptom«, a malo dalje (399) »*Rezala s otupljenim hrptom*«, nije sasvim jasno šta su zapravo *rezala*, ostajemo u nedoumici da li su to dva termina ili se radi o štamparskoj grešci.

Osnovni smisao terminologije je bez dvojbe u tome da se istraživači međusobno razumiju. A ina još jedan dosta važan aspekt. Osim posve stručnih tekstova, postoji i popularna literatura. Kod nas je toga malo, pa se sa stranih jezika prevode razne knjige i članci. Prevodioci su lingvisti, pa nije moguće očekivati da poznaju pojmove i artefakte iz ledenog doba. Na primjer, u prijevodu *Historije čovječanstva I* na slovenački jezik prevodioci su sami izmišljali termine i nastao je katastrofalan tekst. Dakle, izrađena terminologija mora biti i publicirana da bi se spriječili takvi slučajevi.

Navedeni podaci ni izdaleka ne obuhvaćaju svu problematiku u vezi sa terminologijom ali mislimo da i ovo dovoljno ukazuje na potrebu prestanka dosadašnjeg stihijskog razvoja terminologije i akut-

nost rješavanja sadašnje situacije. Dosadašnje srpskohrvatske publikacije su samo nabrajale, i to mnogo puta vrlo sumarno, šta se u nekom nalazištu našlo. Do nekih tipoloških studija još nije došlo. Brojni nalazi, kojim će se sigurno pridružiti i novi, tražiće polako i takve studije, i tu će se pojavljivati novi terminološki problemi. Spomenuti prijedlog Lj. Đuričić kako treba dati karakteristike artefakata za analize računarom, dakle članak koji je posvećen drugom cilju, zapravo je važan i kao terminološki rad. Možda se tu već pokazuje početak novog odnosa prema terminologiji.

Kako smo u početku rekli, smatramo da se u dosad publikovanim radovima upotrebljavala srpskohrvatska terminologija. Gledano sa strane, bilo bi najjednostavnije da i ubuduće imamo samo jednu terminologiju za cijelo srpskohrvatsko jezičko područje. No, u slučaju jezika neko mišljenje sa strane nikako ne može biti kompetentno. U tom slučaju kompetentni su samo pripadnici određenog jezika. Oni moraju odlučiti da li će imati svaki svoju terminologiju, ili dolazi u obzir zajednička varijanta. U prvom slučaju radiće se dupli posao. Kod zajedničke varijante će biti potrebno mnogo dogovaranja i nužnog popuštanja i sa jedne i druge strane. Iz našeg iskustva, može se reći da izrada terminologije nikako nije lak posao. Dodajmo još napomenu da uspješnog rada ne može biti bez dobrog poznavanja paleolitske tipologije.

Da bi se spriječili nesporazumi, bilo bi korisno da se terminološki problem riješi što prije. Zbog toga, neka se izrečene primjedbe ne smatraju kao kritika prošlosti, nego kao dobronamjerno, možda još pravovremeno, upozorenje za budućnost.

REMARQUES SUR LA TERMINOLOGIE PALÉOLITHIQUE SERBO-CROATE

Résumé

Etudiant les stations paléolithiques on ramasse à côté des autres données les outils en pierre et en os. Pour faciliter la compréhension il faut formuler les termes pour différentes formes et certaines parties d'outils. L'auteur décrit la situation concernant la terminologie dans différentes régions linguistiques de la Yougoslavie. En Slovénie ces problèmes ont été résolus peu à peu et la terminologie courante correspond en général à l'état de science. En Macédoine il n'y a pas encore de recherches paléolithiques et il n'y a pas de problèmes avec la terminologie. La situation est spécifique dans une grande partie de la Yougoslavie marquée comme la région linguistique serbo-croate. Les auteurs de différents centres ont publié leurs recherches assez grandes dans les dernières décennies. Ayant en vue qu'ils n'ont pas communiqué entre eux, chaque auteur avait formulé lui-même les termes nécessaires. Ce développement élémentaire a provoqué une situation bizarre, ainsi qu'on emploie pour le même outil différents termes, le même terme marque différents outils etc. L'auteur a cité dans le texte différents exemples qui doivent indiquer la nécessité de changer cette situation. On propose de faire un accord parmi les représentants de la langue serbe et de la langue croate et de faire une terminologie commune serbo-croate ou une terminologie spéciale pour la langue serbe et une autre pour la langue croate.

AMFORE KASNOREPUBLIKANSKOG DOBA I NJIHOVA PRODUKCIJA U DALMACIJI

NENAD CAMBI
Filozofski fakultet, Zadar

Apstrakt. U ovom radu autor, na temelju žigova na amforama tipa Lamboglia 2 i jednog poklopca amfore, te njihovim dovođenjem u vezu s dva natpisa na kamenu, pokušava dokazati da su se takve amfore izrađivale i u antičkoj Dalmaciji. Te su amfore, inače, najčešći tip koji se pojavljuje na istočnoj jadranskoj obali, i nije isključeno da su ih i otuda širili trgovci po drugim dijelovima Sredozemlja.

U referatu o rimskim amforama iz Dalmacije na simpoziju »Amphores romaines et histoire économique, Dix ans de recherches« u Sieni 1986. godine, čija su akta nedavno izišla¹, ustvrdio sam da su se amfore tipa Lamboglia 2², odnosno tzv. kalabrijske i apulske amfore³, koje su najrasprostranjeniji tip na istočnoj obali Jadrana⁴, izrađivale i u antičkoj Dalmaciji. Taj zaključak izveo sam na temelju nekih indicija koje nudi hercegovački kraj. Na taj način se pokazuje da je tip

¹ N. Cambi, *Anfore romane in Dalmazia*, u »Amphores romaines et histoire économique, dix des recherches«, Siena 1986, Roma 1989, str. 311 i d.

² N. Lamboglia, *Sulla cronologia delle anfore romane di età repubblicana (II—I secolo a. C.)*, Rivista di studi Liguri 21, 1955, str. 262 i d. O tom tipu amfora usp. G. Volpe, *Le anfore romane del museo »G. Fiorelli« di Lucera*, Annali della Facoltà di lettere e filosofia, Università degli studi di Bari XXV—XXVI, 1982—83, str. 21 i d. M. T. Cipriano—M. B. Carre, *Production et typologie des amphores sur la côte adriatique de l'Italie*, u »Amphores romaines et histoire économique, dix ans de recherche«, Siena 1986, Roma 1989, str. 77 i d. E. L. Will, *Relazioni mutue tra le anfore romane. I ritrovamenti in oriente alla luce dei dati ottenuti nell'occidente*, u »Amphores romaines et histoire économique, dix ans de recherches«, Siena 1986, Roma 1989, str. 302 i d.

³ O tome usp. A. Tschernia, *Le vin de l'Italie romaine*, Rome 1986, str. 54 i d; M. T. Cipriano—M. B. Carre, o. c. str. 80 i d.

⁴ Oko osamdesetak podmorskih arheoloških lokaliteta na istočnoj obali Jadrana sadrži takve amfore.

imao opće jadransko proširenje i produkciju, iako su lončarske peći koje su radile ovakve amfore otkrivene samo u nekim krajevima južne Italije uz jadransku obalu⁵.

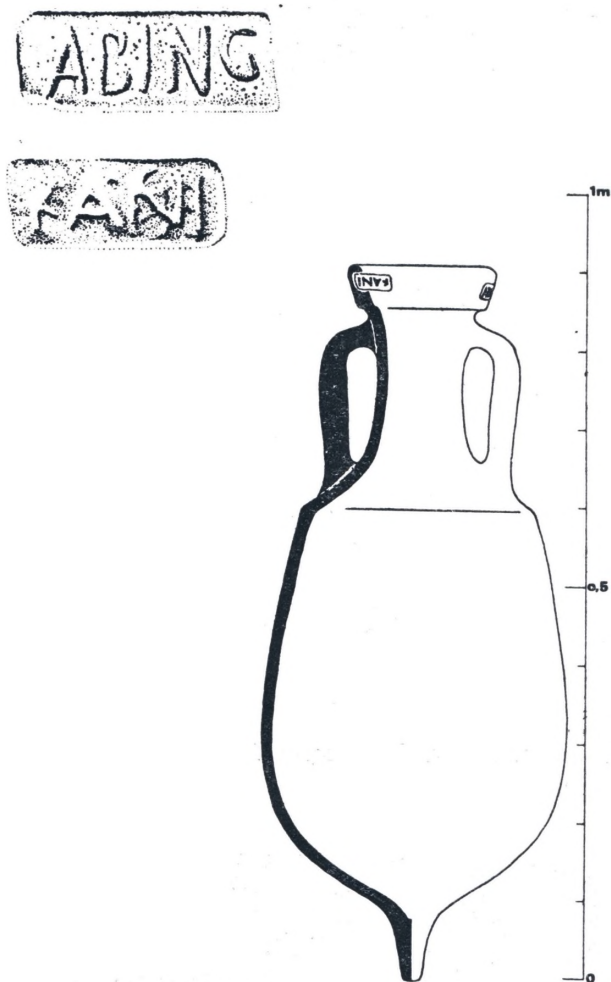
Sl. 1. Stanići-Ćelina. Amfora tipa Lamboglia 2 sa žigovima PHIL · F i KANI u Arheološkom muzeju u Splitu.

Navest ću, samo u najkraćim crtama, razloge koji su me naveli na takvo razmišljanje⁶. Prigodom istraživanja podmorskog arheološkog lokaliteta Stanići-Ćelina, nešto istočnije od Omiša, nađene su amfore tipa Lamboglia 2, sa ili bez žiga. Najčešći žig je KANI: jedamput združen s PHIL · F (na drugoj strani usne) (sl. 1), dva puta zajedno s ABING (sl. 2) i, konačno, samo KANI (sl. 3). Očito je da KANI ne pripada kognomenu lončara koji je izradio posudu, jer da to zaista jest tako, tada ne bi bio združen s PHIL kod kojega ono F, bez sumnje znači F(ecit). Ovaj posljednji žig je nađen i na jednom fragmentu amfore iz Narone (sl. 4). Vjerojatno da je bio združen s žigom KANI, ali se taj nije očuvao s obzirom da je preostao samo manji dio usne.

⁵ Usp. karte koje donose M. T. Cipriano—M. B. Carre, o. c. str. 83 i dr, sl. 13 i 14. Slika je, očito, nepotpuna kad su u pitanju amfore s našeg područja, a one ne donose ni peći koje navodi G. Volpe.

⁶ Detaljnije o tome usp. N. Cambi, o. c. str. 311 i d.

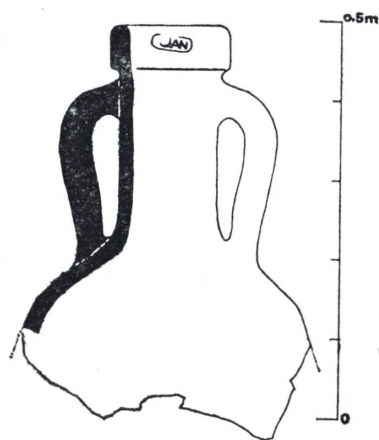
Iako nema dvojbe da to nije otisak iste matrice kao i onaj iz Stanića-Čeline, ipak oni su neobično slični po obliku slova, obliku kratice itd., što upućuje da se radi o istoj radionici.

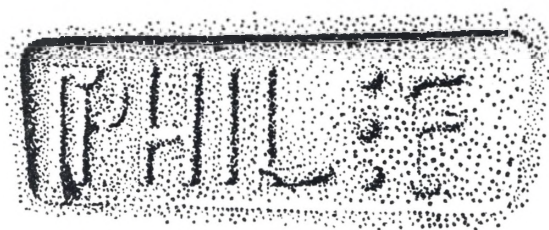
Sl. 2. Stanići-Čelina. Amfora tipa Lamboglia 2 sa žigovima ABING i KANI u Arheološkom muzeju u Splitu.

Prema tome, ako KANI nije ime lončara, onda je ono, po svoj prilici, kognomen vlasnika sadržaja amfore (vino). Kako je KANVS vrlo rijedak kognomen koji se još rjeđe javlja pisan s K, on se može dovesti u vezu s poznatim natpisom u čast Oktavijana i njegove pobjede nad Sekstom Pompejem koji daju uklesati braća Gaj Papije

Celso i Marko Papije Kano (Kanus)⁷. Vrlo je vjerojatno da su braća Papii Italici⁸, koji su dobili zemlje u blizini Narone, proizvodili vino, a ono je i danas u tim krajevima izuzetno dobre kvalitete. Ako su došli iz južne ili srednje Italije, a vrlo često je upravo taj etnički element naseljavan u našim krajevima, tada su upravo oni mogli preneti formu amfore Lamboglia 2. Onda je lako razumjeti da se južno-ili srednjoitalska forma posude pojavljuje i na istočnoj obali Jadrana.

Sl. 3. Stanići-Čelina. Amfora tipa Lamboglia 2 sa žigom KANI u Arheološkom muzeju u Splitu.

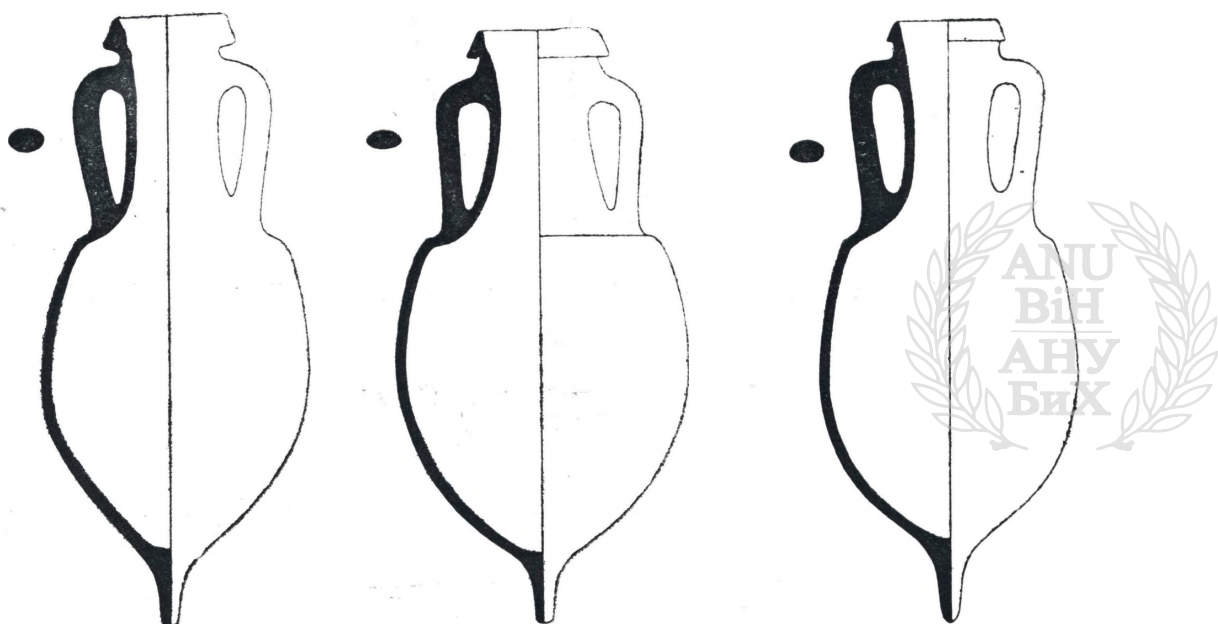
Sl. 4. Narona. Fragment amfore sa žigom PHIL · F. Arheološka zbirka Vid. Mjerilo 1 : 1.

⁷ CIL III 14265.

⁸ Usp. G. Alföldi, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest 1965, str. 136; G. Alföldi, *Personennamen der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg 1969, str. 107.

U prilog takve interpretacije ide i činjenica što je slovo K na natpisu i amfori istog oblika, tj. što ono ima izduženu vertikalnu hastu, dvije kose su pak znatno kraće. Osim toga, taj se tip amfore, Lamboglia 2, datira u doba Cezara (znači približno u 50—40. godine prije n. e.⁹, a natpis je točno iz 36. godine prije n. e. Prema tome, mnogo je vjerojatnosti i indicija, ako ne sigurnih argumenata, za pretpostavku o takvom putu i pojavi tog tipa posude na našim obalama.

Radeći navedeni članak nisam imao u vidu i neke dodatne indicije koje potkrepljuju pretpostavku da su se navedeni tip i njegove varijante izrađivali i na našoj obali. Te dodatne, naknadno uočene elemente, pokušat ću ovom prigodom obrazložiti.

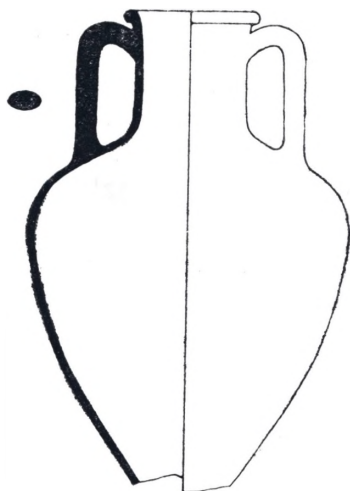

Sl. 5. Vis—Vela Svitnja. Amfore tipa Lamboglia 2. Arheološka zbirka Vis. Mjerilo 1 : 10.

Na lokalitetu Vela Svitnja, uvali u blizini Viške luke (prva uvala na zapadu) otkriven je 1971. godine ležaj antičkog broda s teretom amfora. Ležaj je u cjelini istražen tijekom 1972, 1973. i 1977. godine. Amfore su uglavnom sve vrlo slične (sl. 5), osim jednog jedinog primjerka (sl. 6), a samo manji broj njih je imao žigove. Među njima

⁹ N. Lamboglia, *o. c.* str. 263, sl. 18; M. T. Cipriano—M. B. Carre, *o. c.* str. 80 (sredina 1. st. prije n. e.).

posebno mjesto imaju žigovi M. POT (sl. 7) i L. POT (sl. 8). Ti su žigovi dosta malog formata, a javljaju se na ručkama. U njima valja raspoznati abrevijaciju prenomena i nomena imena dvojice ljudi. Očito je da im nedostaje još kognomen. Ta imena valja pročitati na

Sl. 6. Vis—Vela Svitnja. Kasnorepublikanska amfora. Arheološka zbirka Vis. Mjerilo 1 : 10.

M. POT

Sl. 7. Vis—Vela Svitnja. Žig M. POT. Arheološka zbirka Vis. Mjerilo 1 : 1.

L. POT

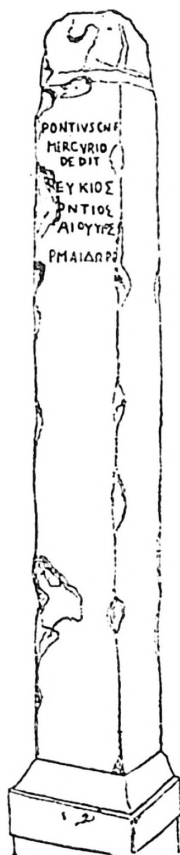
Sl. 8. Vis—Vela Svitnja. Žig L. POT. Arheološka zbirka Vis. Mjerilo 1 : 1.

sljedeći način: M(racus) PO(n)T(ius) i L(ucius) PO(n)T(ius). Nedostatak kognomena proizlazi iz vremena kad su amfore nastale o čemu će još biti riječi u daljnjem diskursu, a to je negdje između 100. i 80. godine prije n. e., o čemu svjedoče tipovi kampanske keramike koja je pronađena u sastavu broskog tereta (vjerojatno je pripadala posadi broda) i analogije sličnog tereta brodova¹⁰.

¹⁰ Usp. teret broda iz uvale Cavalière u Francuskoj (G. Charlin, J. M. Gassend, R. Lequement, *L' épave antique de la baie de Cavalière* (La Lavandou, Var), *Archeonautica* 2, 1978, str. 9 i d.

Ovdje se postavlja pitanje nije li ova dva imena koja se javljaju na ručkama amfora moguće povezati uz jedan poznati, ali, na žalost, izgubljeni natpis, pisan latinski i grčki, koji je bio pronađen još 1856. godine na dnu padine više Gradine (sl. 9)¹¹. Taj natpis glasi:

L(ucius) PONTIVS GN(aei) F(ilius)
 MERCVRIO
 DEDIT
 ΑΓΓΕΥΚΙΟΣ
 ΠΟΝΤΙΟΣ
 ΓΝΑΙΟΥΣ
 ΕΓΡΜΑΙΔΩΡΟ

Sl. 9. Vis. Natpis Lucija Poncija na grčkom i latinskom. Izgubljen.

Dakle, neki Lucije Poncije, Gnejov sin, posvećuje natpis Merku-ru (Hermesu) bogu trgovine. Očito je da je on trgovac i da ima razlo- ga da spomenik posvećuje »svom« bogu. U Issi koja je tada bila rimska *civitas foederata*, grčkoj koloniji na istočnoj jadranskoj obali

¹¹ CIL III 3076; M. Nikčević, *Epigraphica graeca nova et vetera in Dalmatia reperta*, Diadora 9, 1980, str. 222, br. 12.

u kojoj se govori grčki, novo stanovništvo, što zapljuskuje taj grad i čitavu obalu, uvodi pomalo latinski¹². Ovaj natpis je vrlo dobro svjedočanstvo tog procesa. Iako Daicovici misli da se radi o domorocu¹³, a ne Italiku vjerujem ipak da je u pitanju ovo posljednje, jer što bi domorodac pisao latinski, kad bi njemu sigurno bio bliži grčki, ako živi u Issi. Uostalom, G. Alföldi drži da su Ponciji Italici¹⁴.

Sl. 10. Nin. Poklopac amfore s natpisom C. PONT. PHILARRI CV (prednja strana).

Da li je taj Lucije Poncije, Gnejov sin, očito trgovac, mogao biti vlasnik robe koju je izgubio u brodolomu u neposrednoj blizini Isse? Ako je to njegov brod, znači li to da je on prenosio svoja i tuđa dobra. U tom bi se slučaju radilo o gospodarstvu mješovitog karaktera, proizvođaču, dakle, i brodovlasniku, valjda osrednje snage, koji je trgovao s obalom i neposrednim zaleđem, a nije ipak isključeno da se čak zalijetao i do Italije. Među amforama brodskog tereta iz Vele Svitnje bila je jedna amfora koja je pripadala nekom drugom vlasniku iz iste obitelji, imenom Marcus. Taj je žig, prema obliku, formi slova i abrevijacijama veoma blizak prvom, što upućuje da je bio izrađen u istoj radionici. Sve to dokazuje da je obitelj PONTIA imala određenu ulogu u privrednom životu Isse, a vjerojatno i stanoviti ugled u gradu kad postavlja na javnom dijelu grada spomenik u čast Merkura. Da se radi o isejskoj obitelji upućivao bi i podatak koji nam pruža dosad poznati repertoar žigova na amforama unutar kojega nema nekog sličnog¹⁵. Naravno, da to nije odlučni dokaz, jer se radi o

¹² Italici se trgovci doseljavaju u Issu u 2. ili 1. st. prije n. e. Usp. C. Daicovici, *Gli Italici nella provincia Dalmatia*, *Ephemeris dacoromana* 5, 1932, str. 85.

¹³ C. Daicovici, l. c.

¹⁴ G. Alföldi, *Personennamen*... str. 112.

¹⁵ M. H. Callender, *Roman Amphorae with Index of Stamps*, London 1965, nema te žigove u svom katalogu.

argumentu *ex silentio*, ali, dok kod nas još uvijek nisu obrađeni žigovi na amforama, drugdje u svijetu tom je materijalu posvećena zaista zaslužena pažnja, jer su oni neobično značajni za produbljivanje poznavanja antičke ekonomike.

Nedavno me kolega Zdenko Brusić upozorio na još jedan natpis s imenom obitelji PONTIA, na čemu mu ovdje srdačno zahvaljujem. Taj je natpis na poklopcu amfore pronašao prilikom arheoloških istraživanja u plitkom moru antičke luke u Zatonu kod Nina (sl. 10, 11). Na poklopcu se jasno čita u krug: C(ai) PONT(i): PHILARRI CV. Dakle, na tom natpisu čitamo ime nekog Gaja Poncija Philarra (u genitivu), što očito pokazuje da je njegov teret amfore. Dva posljednja slova su, bez sumnje, brojevi (105) koji označavaju libre. To bi značilo da je amfora držala oko 30 ili nešto malo više litara vina, što približno odgovara zapremini većine vinskih amfora. Te naznake zapremine nalaze se obično na samoj amfori ispisane bojom, kao što je slučaj kod hispanskih amfora, ali one su, obično, deklaracija portorija¹⁶. Naprotiv, na čepu amfore je naznaka vlasnika tereta. Šteta je što se amfora nije sačuvala, jer bismo tako, barem, znali kojem je tipu posude pripadala. Na donjoj strani poklopca priljepilo se balastno kamenje koje se nalazilo na dnu broda (sl. 11).

Sl. 11. Nin. Poklopac amfore s natpisom Gaja Poncija Filara (stražnja strana).

I ovaj čep s imenom još jednog iz iste obitelji je pokazatelj da su njeni članovi ostali trgovci, a možda i proizvođači vina. Iako nemamo sigurnih podataka, valja ipak pretpostaviti da je Gaj Poncije

¹⁶ Usp. na pr. B. Liou, *Les amphores à huile de l' épave Saint-Gervais 3 à Fos-sur-mer: premières observations sur les inscriptions présentes*, u »Production y comercio del aceite, en la antigüedad«, I Congreso internacional, Madrid 1980, str. 164 i d.

Philar bio Isejac i da je nastavio raniju obiteljsku tradiciju prodajući vino i u sjevernoj Dalmaciji. Kažem kasnije, jer je očito da je natpis kasniji od prethodnih. Naime, taj čovjek ima već kognomen što bi bio znak da je kao i braća Papij iz 36. godine dobio taj dio imenske formule, dok njegovi prethodnici svojih tridesetak godina ranije to još uvijek nemaju. Vjerojatno je, dakle, da je spomenuti poklopac iz druge polovine 1. st. prije n. e., ili neznatno kasniji. Možda je Philarrus bio unuk ili praunuk Lucija ili Marka Poncija iz Isse, ali mogao je biti i njihov oslobođenik koji se bavio istim poslom.

Zanimljivo je da su i Papii i Poncija, iako Italici, imali kognomen koji je grčkog podrijetla ili pisanja (Kanus, Philarrus). Za onaj Cel-sus to već nije moguće potvrditi. Ako su oni iz južne Italije koje je imalo grčkog stanovništva ili koje je bilo pod grčkim kulturnim utjecajem, tada nije čudno što imaju taj dio imenske formule grčkog karaktera¹⁷.

Amfore na lokalitetu kod Vele Svitnje također pripadaju tipu koji je neobično srodan formi Lamboglia 2, samo su nešto ranije i pripadale bi sulanskoj varijanti¹⁸. Taj tip amfora još uvijek nije do kraja proučen i njegovi prelazni oblici od grčko-italskih su nejasni, jednako kao i njihova transformacija u tip Dressel 6A (istarske amfore)¹⁹. Nema dvojbe da bi proučavanja na našem terenu mogla biti u tom pravcu neobično korisna.

U svakom slučaju, dakle, valja pretpostaviti da su se i u našem priobalju radile amfore spomenutog tipa prema uzorima koji su nastali u južnoj Italiji. Jednostavno, veliki broj ležajeva s teretom tih amfora, a također i veliki broj njih pronađenih na kopnu nije mogao biti isključivo importiran iz Italije. Tip se razlikuje od formi koje su upotrebljavali grčki kolonisti u Issi, pa valja pretpostaviti da su ih sve brojniji trgovci i doseljenici iz južne Italije donijeli i počeli proizvoditi koncem 2. i u 1. st. prije n. e. To je u skladu sa sve prisutnijim etničkim elementom iz tih krajeva. Prema tome, taj tip amfora je općenito jadranski, bez obzira na njegovu italsku genezu. Mislim da nam gornji natpisi daju pravo na takav zaključak, iako do sada još nisu pronađene lončarske peći u kojima su se izrađivale. Istočnojadranski trgovci su se zalijetali i do drugih mediteranskih obala, nastavljajući tradiciju isejaca, o čemu svjedoče žigovi (ABING) i tipovi amfora u Grčkoj (Lamboglia 2)²⁰. Isejsku su trgovinu nastavili, dakle, i novi doseljenici. Da Isejci nisu trgovali izvan svojih matičnih voda, kako bi se njihovo vino pročulo toliko daleko (Agatarhid iz Knida).

¹⁷ Usp. *bilj.* 8.

¹⁸ N. Lamboglia, *o. c.* str. 263, sl. 17.

¹⁹ Usp. M. T. Cipriano—M. B. Carre, *o. c.* str. 84 upućuju na veliko šarenilo varijanata u koje se još uvijek ne da staviti nešto više reda.

²⁰ M. T. Cipriano—M. B. Carre, *o. c.* str. 85; E. Lyding Will, *o. c.* str. 302.

AMPHORAE OF ROMAN LATE REPUBLICAN PERIOD AND THEIR PRODUCTION IN DALMATIA

Summary

In his contribution to the conference »Amphores romaines et histoire économiques. Dix ans de recherches« held in Siena in 1986 the author assumed that some amphorae Lamboglia 2 found in the eastern Adriatic could be produced there. The evidence for such a supposition was the fact that the stamp KANI appears on amphorae from the shipwreck in Celina near Omiš. They might belong to Marcus Papius Kanus who together with his brother Gaius Papius Cel-sus dedicated an inscription (CIL III 14265), found at Tasovčići (Herzégowina), to Octavian's victory over Sextus Pompeus. So Marcus Papius Kanus might be the owner of a part of the cargo, since both amphorae and inscription date from the same period (second half of the 1st century B. C.).

In the paper the author presents new evidence for his thesis. The stamps M(arcus) PO(n)T(ius) and L(ucius) PO(n)T(ius) among the amphorae Lamboglia 2 type discovered on the shipwreck in Vela Svitnja near Vis, on the island of Vis, might have been linked with the bilingual (Latin and Greek) inscription, dedicated to Hermes by a certain Lucius Pontius (CIL III 3076). Both amphorae and inscription belong to the same period (first half of the 1st century B. C.). So a part of the shipwrecked cargo from Vela Svitnja might also belong to family Pontia from Issa.

Recently in the shallow water near Nin (ancient Aenona) an amphora cover bearing inscription C(ai) Pont(i): Philarri CV (centum quinque) was discovered. It shows that Pontii continued to be merchants and probably producers of amphorae and wine even later.

On the basis of the above mentioned the author concludes that the Lamboglia 2 amphorae were also produced in the eastern Adriatic not only in Italy (western Adriatic coast). Dalmatian merchants must have exported these amphorae in other parts of the Mediterranean.

ENEOLITSKA ŽLIJEBLJENA KERAMIKA NA ISTOČNOJ JADRANSKOJ OBALI I U NJENOM ZALEĐU

BORIVOJ ČOVIĆ
Zemaljski muzej, Sarajevo

Apstract. Obrađuje se žlijebljena keramika kao posebna keramička vrsta mlađeg eneolita na srednjem i južnom Jadranu i u njegovom zaleđu. Daje se opis tehničkih i ornamentalnih osobina te keramike, zatim popis nalazišta s osnovnim stratigrafskim pokazateljima. Odbacuje se teza o latsinjskom porijeklu njenog ukrasa, te ukazuje na izvjesnu idejnu vezu sa žlijebljeno ukrašenom keramikom srednjo- i sjevernoevropske kulture vrpčaste keramike. Pojava žlijebljene keramike u istočnojadranskoj zoni datira se u kraj ranoheladskog II i početak ranoheladskog III doba u kontinentalnoj Grčkoj.

U preplitanju raznolikih kulturnih strujanja i uticaja, karakterističnom za eneolitsko doba istočnog Jadrana i njegovog zaleđa, dosta važnu, a nedovoljno proučenu pojavu čini jedna specifična vrsta keramike, rasprostranjena prvenstveno u srednjem i južnom dijelu te oblasti. Prve jasno prepoznatljive primjerke te keramičke vrste iz stratuma I Zelene pećine kod Mostara objavio je još daleke 1957. godine akademik Alojz Benac, svrstavajući ih okvirno u eneolit/rano bronzano doba i dovodeći ih u vezu s vučedolskom kulturom i njenim ornamentalnim sistemom¹, što je na tadašnjem stepenu poznavanja jadranskog eneolita i bilo najprihvatljivije rješenje.

Tek 1974. godine pojavljuje se ova keramička vrsta, ponovo, u arheološkoj literaturi, u kraćoj studiji Č. Markovića o pećini Odmut u Plužanima (stratum I). Na tom mjestu Č. Marković daje važne podatke o njoj stratigrafskoj poziciji, kako u odnosu na starije slojeve (Odmut IV/V), tako i na istovremene pojave u okviru tog sloja, a donosi i jedini dosad raspoloživi ¹⁴C datum za tu keramičku vrstu (2.335 ± 90 B.C.). U ikonografskom smislu, Č. Marković dovodi žlijebljenu kerami-

¹ A. Benac 1957, 66—67, 82—83.

ku u vezu s lasinjskom kulturom². To je u osnovi prihvatio i S. Dimitrijević, vjerujem prvenstveno stoga što materijal nije poznavao iz autopsije³. N. Petrić, objavljujući 1981. godine nalaze iz pećina na području Rijeke dubrovačke, među kojim i jedan tipičan ulomak žlijebljene keramike iz Viline pećine (Ombla I), te po jedan iz Gudnje i Grapčeve spilje, istakao je da nije u pitanju »tipično lasinjska manifestacija, iako ima lasinjskih manifestacija u Odmutu«, te da je »teško pretpostaviti jedan izraziti lasinjski profil na južnom Jadranu...«. N. Petrić je takođe prvi ukazao da keramika te vrste iz pet dotad poznatih nalazišta (Grapčeva spilja, Gudnja, Vilina pećina, Zelena pećina i Odmut) »pokazuje izrazite posebnosti koje je izdvajaju iz dosad poznatog keramičkog izraza...« pa zaključuje: »Skromni dosadašnji nalazi zasad nas onemogućuju da izdvojimo jednu novu kulturnu skupinu mlađeg eneolitika na Jadranu, ali smatram potrebnim naglasiti da se ovdje radi o jednoj izrazitoj i novoj kulturnoj profilaciji, koju bih za sada bar izdvojio kao keramiku tipa Odmut mlađeg eneolitika Jadrana, a buduća istraživanja i nalazi mogu potvrditi ili produbiti ovaj prijedlog. Ili pobiti?«⁴. Na specifičnost ovog načina ukrašavanja, kao i na to da se ono ne bi moglo označiti kao lasinjsko, ukazao sam i ja 1983. godine u sažetom pregledu eneolitskog supstrata jadransko-zapadnobalkanske regije, predloživši naziv »žlijebljena keramika« za tu keramičku vrstu⁵.

U studiji o neolitu Crne Gore, obrađujući nanova sloj VI pećinskog naselja Odmut, Č. Marković je dao dosta novih podataka o ovoj vrsti keramike, naročito u pogledu tehnologije, oblika i sistema ukrašavanja. On prihvata termin »žlijebljenje« kao odrednicu za tehniku izvođenja ukrasa, ali ostaje pri svom ranijem stavu da je ta keramika ukrašena »na način tipičan za lasinjsku kulturu«⁶.

U posljednjih nekoliko godina, istraživanja eneolitskih nalazišta u istočnoj Hercegovini iznijela su na svjetlo dana brojne nove, dobro stratificirane nalaze žlijebljene keramike, među kojim se ističu oni iz pećine Lazaruške kod Stoca i iz donjeg sloja gradinskog naselja Guvnine u Gagricama (selo Lokve) kod Čapljine (Gagrice I). Ta nalazišta su potvrdila da se radi o samostalnoj keramičkoj vrsti koja se javlja u jasno određenom hronološkom i stratigrafskom kontekstu⁷. U međuvremenu je objavljeno i nešto materijala iz sjeverne Albanije, pa je otvoreno i pitanje rasprostranjenosti ove keramičke grupe prema jugu⁸. Tako se žlijebljena keramika kao posebna vrsta nametnula i kao problem koji je vrijedan ozbiljnijeg istraživanja i potpunijeg objašnjenja. Ovaj čla-

² Č. Marković 1974, 6, 11—12.

³ S. Dimitrijević 1979a, 369.

⁴ N. Petrić 1981, 6—7.

⁵ B. Čović 1983, 106—107.

⁶ Č. Marković 1985, 34—36, 42—43.

⁷ Za mogućnost uvida u nalaze i dokumentaciju dugujem zahvalnost kolegi dr B. Marijanoviću (Zemaljski muzej, Sarajevo), koji je vodio istraživanja na ovim lokalitetima.

⁸ V. radove citirane pod nap. 31—35.

nak je samo jedan prilog u tom pravcu: njegov prvenstveni zadatak je da se problem postavi, a zatim da se, koliko to bude moguće, ponude neka rješenja relevantna za dalja istraživanja o tom fenomenu.

Žlijebljena keramika izdvaja se prvenstveno tehnikom i organizacijom ukrasa, ali ima i neke druge opšte osobine. Mada je ukrašena, ne bismo je mogli uvrstiti u kategoriju fine keramike u užem smislu tog pojma. Žlijebljena keramika je rađena od zemlje miješane sa sitnijim i krupnijim zrcima mrvljenog kamena, a površina joj je, najčešće, samo ovlaš zaravnjena, ne i glačana, tako da se pod prstima osjećaju sitne neravnine; u ekstremnim slučajevima površina može biti i izrazito hrpava. Preovlađuju zagasiti tonovi površina: smeđe, tamnosmeđe, sivo-smeđe, tamnosivo, mrko, izuzetno, i crno. Ukrasi su izvedeni snažnim utiskivanjem grubljeg, tupog instrumenta trokutnog ili četvrtastog presjeka u svježju glinu. Osnovni elementi tog ukrasa su duži ili kraći, obično duboki i dosta široki žlijebovi oštih ivica, te nizovi uboda koji mogu biti okrugli, trokutasti ili pravougaoni, ponekad izduženi u obliku uskog pravougaonika, dužine do 1 cm. U pogledu međusobnog odnosa ova dva osnovna elementa može se, najprije, reći da su poznati primjerci posuda ukrašenih samo žlijebovima (Sl. 1a)⁹, dok se nizovi uboda javljaju isključivo u kombinaciji s jednostavnim ili složenijim žlijebljenim ukrasom¹⁰. Stoga možemo reći da je žlijebljenje osnovni i vodeći, a ubadanje (žigosanje) sporedni i prateći dio ornamenta na posuđu ove keramičke vrste. To i opravdava naziv »žlijebljena keramika«, koji ovdje (ne odbacujući ni onaj N. Petrića »keramika tipa Odmuta«) predlažem kao termin za tu vrstu eneolitske keramike u istočno-jadranskoj zoni.

Kako ni materijal iz Odmuta VI nije u cjelini objavljen, a tek predstoji objavljivanje bogatih nalaza iz Guvnina i Lazaruše, ne bih mogao na ovom mjestu decidno navesti osnovne oblike posuda ove keramičke vrste. Mogao bih reći samo da je jedan od vodećih oblika nesumnjivo lonac ili veći trbušasti vrč s dosta jasno izdvojenim cilindričnim vratom (Sl. 1a, b)¹¹, zatim sličan lonac u kojega je prelaz iz ramena u vrat blaži i neizrazit¹², dok bi se kao treća forma mogla navesti šolja zaobljenog ramena s cilindričnim vratom, snabdjevena malim vertikalnim ili horizontalnim ušicama na ramenu (Sl. 2)¹³.

U rasporedu ukrasa vrijede ova pravila:

— Ukoliko je vrat posude uopšte ukrašen, to je učinjeno paralelnim horizontalnim žlijebovima (Sl. 1a, b)¹⁴.

¹⁴ Na primjer, G. Novak 1955, T. XXII : 1; N. Petrić 1981, T. 2 : 1; up. i T. 2 : 2, sa neukrašenim vratom, isto i u: Č. Marković 1985, T. XXVIII : 6, 8.

⁹ Na primjer, Č. Marković 1985, T. XXVII : 2.

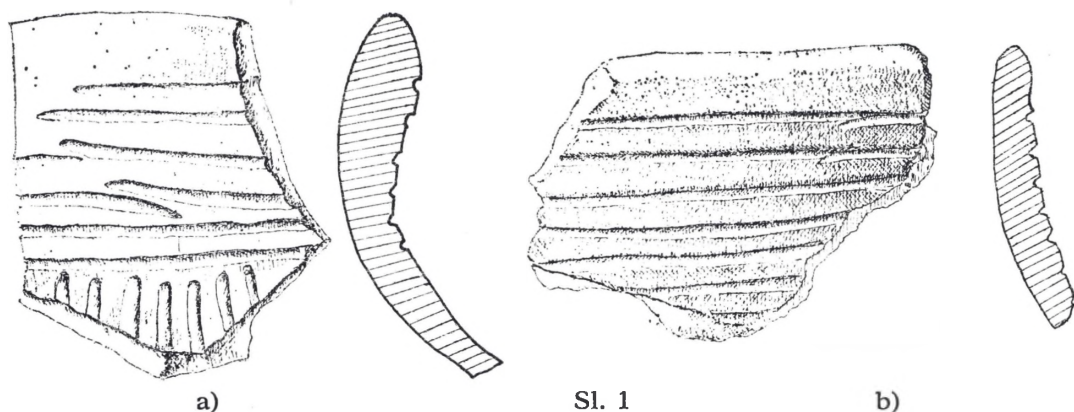
¹⁰ Na primjer, A. Benac 1957, T. II : 2—4; Č. Marković 1985, T. XXVIII : 8, XXIX : 8; N. Petrić 1981, T. 2 : 1, 2.

¹¹ Na primjer, G. Novak 1955, T. XXII : 1; Č. Marković 1985, T. XXVII : 2.

¹² Na primjer, N. Petrić 1981, T. 2 : 1.

¹³ Na primjer, A. Benac 1957, T. II : 2.

— Na ramenu i trbuhu posude pojavljuju se, po pravilu, vertikalni ili koso postavljene žlijebovi, a horizontalni žlijebovi samo izuzetno, u nekim složenijim kombinacijama motiva.

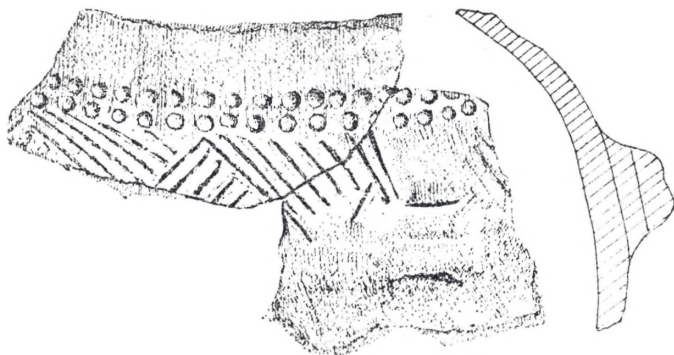
Sl. 1

Pored jednostavnog motiva paralelnih vertikalnih žlijebova (Sl. 1a), rame i trbuh posude mogu biti ukrašeni i složenijim kombinacijama motiva, kao što su:

— Vertikalne žlijebljene cik-cak linije postavljene u uskim praznim trakama između površina ispunjenih vertikalnim žlijebovima (Sl. 4).

— Nizovi kratkih horizontalnih žlijebova koji popunjavaju prazne trake između površina ispunjenih vertikalnim žlijebovima (Sl. 4)¹⁵.

— Nizovi trouglova ispunjenih alternativno postavljenim paralelnim kosim žlijebovima (Sl. 2)¹⁶.

Sl. 2

— Nizovi trougaonih površina ispunjenih kosim žlijebovima postavljenim u istom pravcu, ali međusobno izdvojenim nizovima udubljenja ili uboda¹⁷.

¹⁵ N. Petrić 1981, T. 2 : 1, 2.

¹⁶ A. Benac 1957, T. II : 2; Č. Marković 1985, T. XVIII : 8.

¹⁷ Č. Marković 1985, T. XXIX : 8.

— Motiv »riblje kosti« izveden kratkim žlijebovima, obično u kombinaciji sa žlijebljenim motivima druge vrste¹⁸.

Kako vidimo, motivi žlijebljene keramike su, najvećim dijelom, pravolinijski. Samo izuzetno pojavljuje se i jedan krivolinijski motiv: jednostruka ili višestruka žlijebljena kružnica oivičena nizom uboda (Sl. 3b)¹⁹.

Razumije se, i ovdje vrijedi upozorenje da će potpuniji pregled motiva i njihovih kombinacija biti moguće dati tek kad bude objavljen obimniji materijal.

U proučavanju ovog fenomena tri pitanja mi se u ovom trenutku čine najvažnijim: rasprostranjenost, porijeklo i odnos prema drugim tipovima ukrašavanja, te hronološka pozicija.

Gledajući od sjeverozapada prema jugoistoku mogu se navesti slijedeća nalazišta žlijebljene keramike:

1. Grapčeva spilja na Hvaru. Iz stratuma I G. Novak objavljuje tri ulomka ove keramike. Dva su dijelovi cilindričnih vratova s horizontalnim žlijebovima, a na trećem je kombinacija horizontalnih žlijebova i trougaonih površina ispunjenih koso postavljenim žlijebovima²⁰. Stratum I je nedovoljno izdiferencirani, posthvarski sloj, u kojem je zastupljena i keramika »jadranskog tipa ljubljanske kulture«, a i ona mlađa, iz ranog bronzanog doba.

2. Ravlića pećina kraj vrela Tihaljine (Grude). Mada je zastupljena veoma skromno, sa svega dva-tri sitnija ulomka, pojava žlijebljene keramike na ovom lokalitetu značajna je zbog njene pouzdane hronološke pozicije u okviru sloja IIIA, gdje je nalazimo istovremeno s keramikom »jadranskog tipa ljubljanske kulture« i onom iz početnog stupnja cetinske kulture (Cetina 1.)²¹.

3. Pećina Gudnja na poluotoku Pelješcu. U posthvarskim eneolitskim naslagama zastupljeni su brojni i raznovrsno ukrašeni primjerci žlijebljene keramike, od kojih je N. Petrić objavio jedan primjerak²². Iz istog sloja potiče i dosta ulomaka mlađe vrpčasto ukrašene keramike. Kako nalazi nisu u cjelini objavljeni, ostaje nejasan odnos ove dvije keramičke vrste prema keramici »jadranskog tipa ljubljanske kulture« koja je, takođe, zastupljena u eneolitskim sedimentima Gudnje. Vjerovatno su sve tri — barem djelimično — istovremene, na što bi upućivala stratigrafska situacija u Lazaruši i Odmutu VI²³.

¹⁸ Č. Marković 1985, T. XXVIII : 6.

¹⁹ A. Benac 1957, T. II : 4; treba reći da je ne samo ovaj, nego i svi gore pobrojani motivi i njihove kombinacije, zastupljen u sloju pećine Lazaruše kod Stoca.

²⁰ G. Novak 1955, 63, T. XXII : 1, 2, 4.

²¹ B. Marijanović 1981, 38, 52—53, T. XXXVII : 7.

²² N. Petrić 1981, 6—7, T. 2 : 1.

²³ Za mogućnost uvida u nalaze dugujem zahvalnost kolegici mr. S. Petrak (Narodni muzej, Dubrovnik) koja je istraživala lokalitet; up. takođe: S. Dimi trijević 1979a, 368; N. Petrić 1981, 6—7; B. Cović 1991.

4. **Zelena pećina** u Blagaju kod Mostara. Iz stratuma I potiču četiri ulomka žlijebljene keramike (Sl. 1b, 2, 3) od kojih je tri objavio A. Benac²⁴; četvrti je ulomak cilindričnog vrata posude, ukrašen horizontalnim žlijebovima. Iz istog sloja potiče i jedan karakterističan fragmenat posude s vrpčastim ukrasom²⁵.

5. **Guvnine u Lokvama (zaselak Gagrice)** kod Čapljine. U starijem sloju (Gagrice I) koji zauzima samo manju površinu na platou brda (na kojem je kasnije podignuto gradinsko naselje posuške kulture, Gagrice II) nađeni su brojni ulomci žlijebljene keramike s različitom kombinacijom motiva. Vrpčasto ukrašena keramika u tom sloju nije konstatovana, a nađen je jedan ulomak posude ukrašene u stilu »jadranskog tipa ljubljanske kulture«²⁶.

6. **Pećina Lazaruša** u Hodovu kod Stoca. U kulturnom sloju mlađeg eneolita, debelom oko 2 m, nađeni su brojni ulomci žlijebljene keramike. Paralelno s tom keramičkom vrstom zastupljena je i mlađa vrpčasto ukrašena keramika (istog tipa kao i ona iz Zelene pećine, Gudnje i Odmuta), kao i ulomci posuda ukrašenih u stilu »jadranskog tipa ljubljanske kulture«. Repertoar motiva žlijebljene keramike je dosta bogat, pa se može reći da obuhvata raznolike kombinacije motiva, poznate iz drugih nalazišta (Zelena pećina, Gudnja, Vilina pećina, Guvnine — Gagrice, Odmut). Naročito je važan primjerak ukrašen motivom koncentričnih kružnica izvedenih žlijebljenjem i kombinovanjem nizom krupnih uboda, što potvrđuje da i primjerak iz Zelene pećine I (Sl. 3b), bez sumnje, pripada ovoj keramičkoj vrsti²⁷.

7. **Hateljjska pećina** u Berkovićima kod Stoca. U mlađeneolitskom sloju III nađeno je nekoliko ulomaka žlijebljene keramike, kao i dosta keramike »jadranskog tipa ljubljanske kulture«, ali ne i vrpčasto ukrašene keramike²⁸.

8. **Vilina pećina (Ombla I)** kod Dubrovnika. Prikupljeni površinski nalazi (?) čuvaju se u Arheološkom muzeju u Zagrebu. Osim ulomka ukrašenog horizontalnim, vertikalnim i cik-cak žlijebovima koji je objavio N. Petrić, s tog lokaliteta potiče još nekoliko ulomaka ove keramičke vrste, ukrašenih horizontalnim žlijebovima na vratu, a vertikalnim na ramenu²⁹.

²⁴ A. Benac 1957, 66—67, T. II : 2—4.

²⁵ Ibid., T. II : 1; up. i: B. Čović 1980; B. Čović 1991.

²⁶ V. nap. br. 7.

²⁷ V. nap. br. 7.

²⁸ To je novija podjela; u starijoj podjeli neolitski i eneolitski slojevi nisu bili detaljnije izdijeljeni, pa je kao sloj III bio označen sloj ranog bronzanog doba (po novoj podjeli IV — up. Arheološki leksikon BiH, Tom III, Sarajevo 1988, 181).

²⁹ N. Petrić 1981, 6—7, T. 2 : 1; za mogućnost uvida u nalaze iz pećina u Rijeci dubrovačkoj dugujem zahvalnost kolegici R. Drechsler-Bižić, Zagreb.

9. Pećina Odmut u Plužinama. U stratumu VI, debelom oko 0,60 m, najbrojniju vrstu ukrašene keramike čini upravo žlijebljena keramika. Iz istog sloja potiče i nekoliko ulomaka mlađe vrpčasto ukrašene keramike, a u gornjoj polovini sloja s nekoliko ulomaka je zastupljena i fina keramika »jadranskog tipa ljubljanske kulture«³⁰.

*
* *
*

Uglavnom preliminarno publikovan materijal, a donekle i nedovoljno jasne ilustracije, ne dozvoljavaju da se, s punom sigurnošću, utvrdi rasprostranjenost ove keramičke vrste u Albaniji. Stoga uz izvjesnu rezervu navodim ova nalazišta:

10. Gajtan kod Skadra. Iz najstarijeg sloja ovog naselja, smještenog na tipičnom gradinskom položaju (Gajtan I) potiče izvjestan broj ulomaka keramike koji se — sudeći po opisu koji daje B. Jubani, a i po nekim od crteža koji isti autor donosi — s dosta vjerovatnoće mogu pripisati ovoj keramičkoj vrsti³¹. Iz istog sloja potiču i primjerci mlađe vrpčasto ukrašene keramike, a vjerovatno i nešto ulomaka posuda ukrašenih u stilu »jadranskog tipa ljubljanske kulture«³².

11. Ganjollë kod Skadra. Iz najstarijeg sloja te gradinske aglomeracije, uz znatan broj primjeraka mlađe vrpčasto ukrašene keramike, navode se i ulomci posuda ukrašenih, po vratu, udubljenim ili urezanim linijama i kratkim zarezima, koje B. Lahi upoređuje s onim iz sloja Gajtan I³³. Moguće je da se takođe radi o žlijebljenoj keramici.

12. Dajç kod Kukës-a. Iz sloja II tog pećinskog naselja koji, po navodima istraživača, odgovara slojevima Maliq IIIa i Nezir IIIa (po ranijoj podjeli Zh. Andrea), odnosno Nezir IV (po njenoj novoj podjeli)³⁴, potiče i nekoliko ulomaka koji bi se — uz veliku rezervu — mogli pripisati žlijebljenoj keramici³⁵.

Kako vidimo, radi se o prilično velikom području koje se prostire duž srednjeg i južnog Jadrana, zadirući dosta duboko u unutrašnjost (up. kartu rasprostranjenosti). Na tom prostoru se žlijebljena keramika pojavljuje, u manjem ili većem broju primjeraka, u slojevima naselja, pretežno u pećinama, ali i onih gradinskog tipa, asocirana s drugim keramičkim vrstama, karakterističnim za mlađi eneolit ove oblasti.

³⁰ Č. Marković 1974, 6, 11—12; Č. Marković 1985, 31—45, T. XXVII—XXIX; treba napomenuti da je u posljednjoj publikaciji tehničkom greškom navedeno da se rezultat 14C analize br. Z—409 odnosi na sloj IV, a radi se, ustvari, o analizi iz sloja VI kako je to još 1974. ispravno navedeno.

³¹ B. Jubani 1972, 410—411, nar. Fig. 2d, 2e.

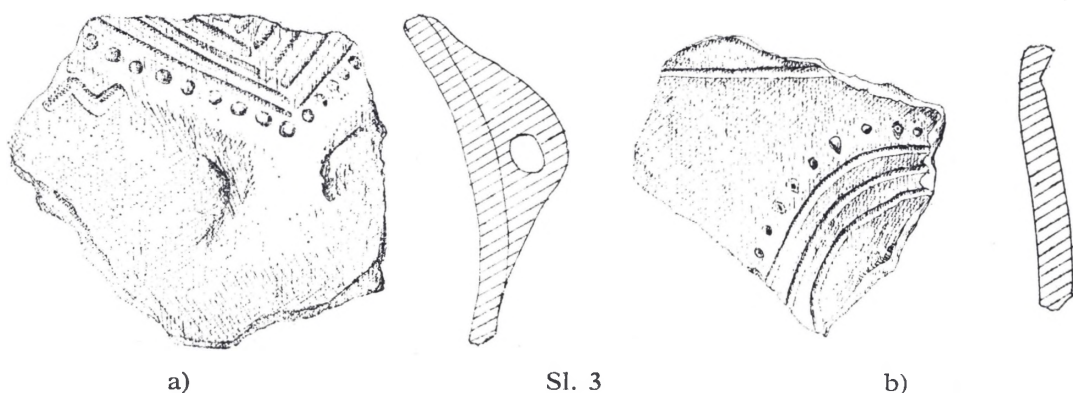
³² Up. B. Jubani 1972, 411, Fig. 2dh (vrpčasta), Fig. 2c, (»ljubljanska«); za reviziju hronologije up. B. Jubani 1983, 248—249; B. Govedarica 1986.

³³ B. Lahi 1988, 258.

³⁴ M. Bela 1987, 28—29; up. Zh. Andrea 1985, 165—166; Zh. Andrea 1989, 27—31.

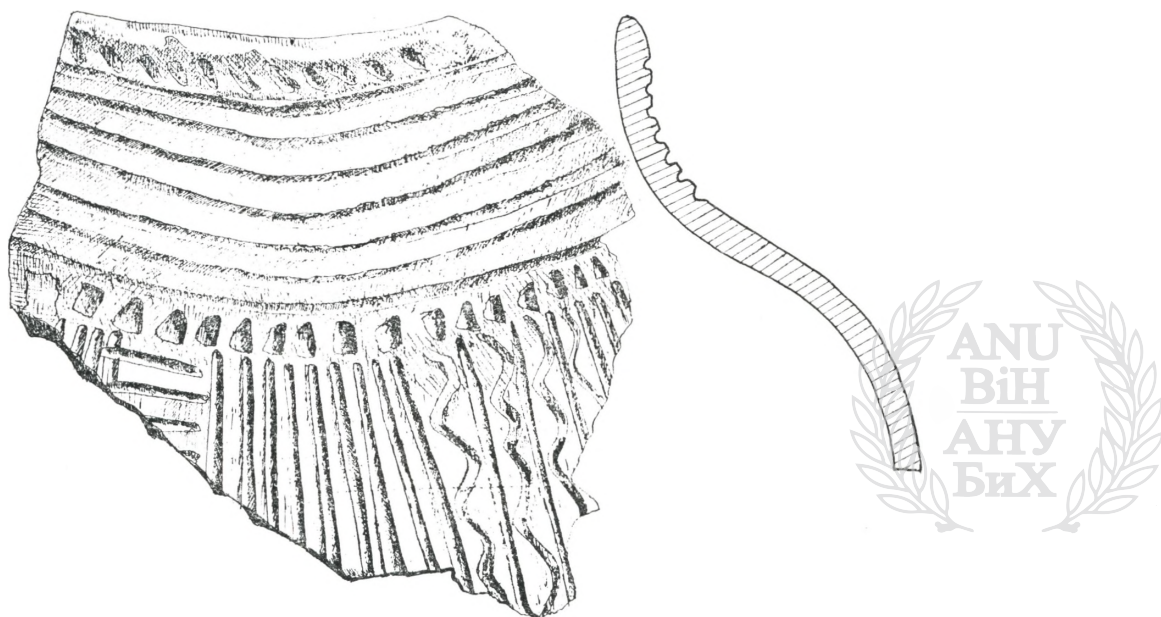
³⁵ M. Bela 1987, Tab. II : 25—27.

Što se tiče porijekla ove keramičke vrste, želim odmah istaći da sam saglasan s naprijed citiranim mišljenjem N. Petrića koji žlijebljenu keramiku tretira kao specifičnu pojavu i izražava velike rezerve u odnosu na njeno povezivanje s lasinjskom kulturom. Istina je da bi se za pojedinačne motive, pa i kompozicije, mogle naći analogije u repertoaru lasinjskog ornamentalnog stila, ali se tu radi o opštim pojavama, karakterističnim i za druge, starije i mlađe eneolitske kulture (npr. badensku, Cernavoda III, pa kostolačku, i, najzad, vučedolsku). Ali, kad ove dvije pojave uporedimo kao cjeline, uočićemo, lako, bitne razlike i u tehnologiji izrade i u oblicima posuda i u cjelini dekorativnog sistema: da navedem, samo, da je jedan od najbitnijih ukrasnih elemenata žlijebljene keramike — horizontalno žlijebljenje čitave površine vrata posude — potpuno strano lasinjskom načinu ukrašavanja, kao što je i koso polaganje ornamentalnih motiva, tako karakteristično za lasinjski stil, posve nepoznato žlijebljenoj keramici. Lasinjska kultura, u širem smislu, pripada ranom i srednjem eneolitu, te je nesumnjivo starija od žlijebljene keramike. To, doduše, ne bi morala biti nepremostiva prepreka da žlijebljenu keramiku, možda, posmatramo kao nastavak lasinjske ornamentalne tradicije, ali ne vidim kada i gdje bi se ostvario potrebni kontakt ni na hronološkoj, a pogotovo na geografskoj ravni. Najjužnija nalazišta lasinjske kulture, ona u sjevernoj Bosni (Zemunica, Pivnica, Gornja Tuzla i dr.), udaljena su 100 — 150 km od najsjevernijih lokaliteta sa žlijebljenom keramikom (Zelena pećina, Odmut), razdvojena planinskim masivima, a hronološki komparabilna nalazišta, odnosno njihovi slojevi, u tom međuprostoru (Varvara A—1, Debelo brdo, Klisura u Kadića brdu na Glasincu) ne poznaju ni lasinjsku tradiciju ni žlijebljenu keramiku.

Od mlađih eneolitskih pojava možda bi najprije vučedolska kultura mogla biti jedno od izvorišta, bar jednom dijelu ukrasa naše žlijebljene keramike. Pri tome mislim prvenstveno na motiv kružnice, oivičene nizom uboda (Sl. 3b), a možda i na vertikalnu cik-cak liniju koja se, uz ravne vertikalne i horizontalne žlijebove, takođe, javlja u repertoaru ukrasa žlijebljene keramike (up. Sl. 4); oba motiva se često sreću

u repertoaru vučedolskog stila, a kontakt je bio ostvariv preko srednje i južne Bosne, odnosno sjeverne Hercegovine (Debelo brdo, Glasinac, Varvara A—1), dokle je vučedolska kultura nesumnjivo prodirala³⁶. Ali, i tu se radi o pojedinačnim motivima, a ne o ukupnom ornamentalnom sistemu žlijebljene keramike. Čini mi se, stoga, da će pitanje porijekla tog sistema ostati otvoreno. Učinio bih, ipak, jednu usputnu napomenu. Ako posmatramo, u cjelini, ornamentalni sistem naše žlijebljene keramike, utvrdićemo odmah da je jedna od njegovih konstanti ukrašavanje vrata posude paralelnim horizontalnim, a ramena i trbuha paralelnim vertikalnim žlijebovima (uz brojne varijacije). Taj opšti koncept

Sl. 4

ima najbliže analogije u vrpčastoj keramici srednje i sjeverne Evrope i to od njenog najstarijeg (A) horizonta po M. Buchvaldeku³⁷. Karakteristično je, pri tom, da se i tamo radi o tehnici žlijebljenja koja se primjenjuje paralelno s tehnikom otiskivanja vrpce; poznati su čak i primjerci posuda ukrašeni na ramenu kombinacijom vertikalnih i cik-cak žlijebova (tipa kao Sl. 4)³⁸. Razumije se da u ovom slučaju još više vrijedi rezerva prema bilo kakvim čvršćim zaključcima kad se radi o konvergentnim, ali prostorno udaljenim pojavama. Ipak, ne bi trebalo

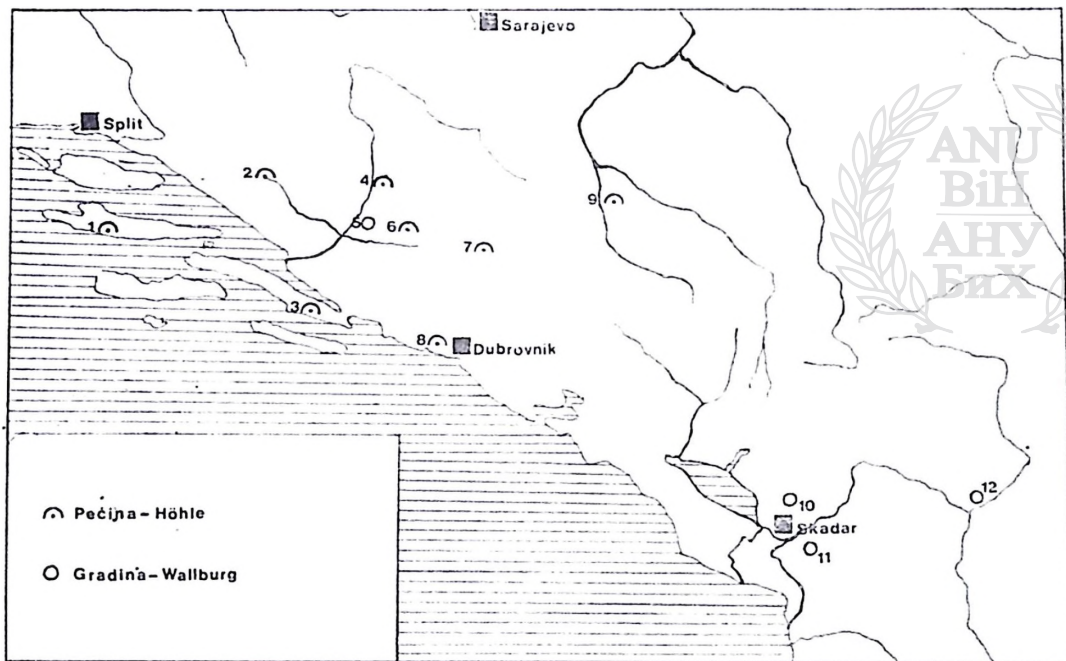
³⁶ Up. S. Dimitrijević 1979, 291 i d., T. XXIX : 1, T. XXIX : 1, 8 i dr.

³⁷ M. Buchvaldek 1986, 142, Abb. 3 : 7; 4 : 23, 25, 28, 29, b, c; 5 : b; 8 : 9, 59; 10 : 61, c, 67.

³⁸ Ibid., Abb. 3 : 7; 5 : 40; 11 : 68.

izgubiti iz vida činjenicu da je u zaleđu srednjeg i južnog Jadrana, na gotovo polovini dosad poznatih nalazišta, žlijebljena keramika asocirana s mlađom vrpčastom keramikom, dakle s jednom takođe novom keramičkom vrstom koja se na tom prostoru pojavljuje takođe dosta naglo u turbulentnoj završnoj fazi eneolitskog doba.

Što se tiče hronološke pozicije žlijebljene keramike može se sažeto reći da je ona na datom prostoru uglavnom savremena pojavi »jadranskog tipa ljubljanske kulture«, prvom stupnju cetinske kulture, te mlađoj vrpčasto ukrašenoj keramici. Kao što je to na drugom mjestu³⁹ opširnije obrazloženo, radi se o vremenu koje odgovara kraju ranoheladskog II i početku ranoheladskog III doba, jer klasični, drugi stupanj cetinske kulture koji je, prema jasnim stratigrafskim pokazateljima, nesumnjivo mlađi od žlijebljene keramike i njoj savremenih pojava, pripada već vremenu razvijenog i kasnog ranoheladskog III doba u srednjoj Grčkoj i na Peloponezu.

KUPFERZEITLICHE GERILLTE KERAMIK AN DER OSTKÜSTE DER ADRIA UND IN IHREM HINTERLAND

Zusammenfassung

In der Verflechtung verschiedenartiger kultureller Strömungen und Einflüsse, die charakteristisch für die Kupferzeit an der östlichen Adriaküste und ihrem Hinterland sind, bildet eine ziemlich wichtige, aber ungenügend erforschte

³⁹ B. Čović, 1991.

Erscheinung, eine spezifische Keramikgattung, die der Autor hier als *gerillte Keramik* bezeichnet. Dass es sich hier um eine besondere Gattung handelt hat schon N. Petrić im Jahre 1981 aufgezeigt. In dieser Arbeit werden kurz alle dem Autor bekannten Fundstellen dieser Keramik in Dalmatien angeführt (Grabak Höhle, Vilina Höhle oder Ombla I, sowie Gudnja Höhle)^{20, 22, 23, 29}, in der Herzegowina (Ravlića Höhle, Zelena Höhle, Wallburg Guvnine—Gagrice, Lazaruša Höhle und Hatelji Höhle)^{21, 25, 26—28}, in Montenegro (Odmuť Höhle)³⁰ und in Nordalbanien (Wallburgen Gajtan und Ganjollë, sowie die Dajç Höhle)^{31—35}. Es handelt sich hauptsächlich um Ausarbeitungen, die in die Kategorie der groben oder »Übergangs«-Keramik fallen, gefertigt aus Erde vermischt mit gröberen oder feineren Steinkörnchen, welche manchmal auch an die nur leicht geglättete Oberfläche vordringen. Die Verzierung ist so organisiert, dass der Hals des Gefäßes (wen er nicht verzierungslos ist), mit parallelen, horizontalen Rillen ausgefüllt ist, während sich an den Schultern und am Bauch im Prinzip vertikal organisierte Verzierungen oder komplizierte Verzierungen befinden, oft auch mit schräg gestellten Rillen, die ein Dreieckfeld füllen, manchmal Zick-Zack-Motive u.ä. Auf diesem Gefäßsteil wird die Verzierung, ausser durch Rillen, auch durch Einstechen ausgeführt.

Einige Autoren (Č. Marković, 1974; 1985; S. Dimitrijević, 1979) brachten diese Verzierungsgattung mit der Lasinja Kultur in Verbindung, was weder aus chronologischen, noch aus geographischen Gründen annehmbar ist (die Lasinja Kultur ist älter und ihr Verbreitungsgebiet berührt nicht jenes der gerillten Keramik an der Adriaküste). Der Ursprung dieser Verzierungsart kann bis jetzt nicht mit Sicherheit bestimmt werden. Der Autor weist auf eine gewisse Ideenverbindung mit den gerillten Verzierungen hin, die uns im Rahmen der mittel und nordeuropäischen Schnurkeramik bekannt sind und zwar noch auch ihrer frühen (A) Phase (M. Buchvaldek, 1986). Die geographische Entfernung bildet ein grosses Hindernis zur Verbindung dieser beiden Erscheinungen, aber es ist ziemlich bezeichnend, dass an einigen Fundstellen die gerillte Adria-Keramik in der gleichen Schicht mit der jüngeren schnurverzierten Keramik auftritt (Zelena Höhle, Lazaruša Höhle, Gudnja Höhle, Odmuť Höhle, Gajtan). Da an einigen Fundstellen diese Keramik mit der Keramik des sogenannten adriatischen Typs der Laibacher Moor Kultur vergesellschaftet ist, so ist auch ihre chronologische Stellung klar bestimmt. Sie gehört der jüngeren Kupferzeit an und ist ziemlich gleichzeitig mit dem Ende von FH II und Beginn von FH III im kontinentalen Teil Griechenlands (vgl. B. Čović, 1991).

LITERATURA

Skraćenice:

GZM n. s. A. = *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, Nova serija, Arheologija. Iliria = *Iliria, Revistë arkeologjike*, Tiranë.

PJZ = *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, Sarajevo, I—III (1979), IV (1983), V (1987).

Andrea, Zh. (1985): *Mbi gjenëzën dhe vijimësinë kulturës së Matit në epokën e bronzit*, Iliria XV (2—1985), 163—175.

Andrea, Zh. (1989): *Vandbanimi shpellor i Nezirit (pjesa e parë)*, Iliria XIX (1—1989), 25—51.

Bela, M. (1987): *Vandbanimi shpellor i Dajçit*, Iliria XVII (2—1987), 21—33.

Benac, A. (1957): *Zelena pećina*, GZM n. s. A. XII, 61—92.

Buchvaldek, M. (1986): *Zum gemeineuropäischen Horizont der Schnurkeramik*, *Prähistorische Zeitschrift*, Berlin, 61/2, 129—151.

Čović, B. (1980): »Schnur-« i »Litzen-« keramika na području Neretve, *Znanstveni skup Hrvatskog arheološkog društva* (Metković 1977), Split 1980, 35—43.

- Čović, B. (1983): *Eneolitski supstrat*, PJZ IV, 103—113.
- Čović, B. (1991): *Vrpčasto ukrašena keramika na istočnoj jadranskoj obali i u njenom zaleđu*, Zbornik u čast akademika Milutina Garašanina, Stari-nar XL, Beograd 1991. (u štampi).
- Dimitrijević, S. (1979): *Vučedolska kultura i vučedolski kulturni kompleks*, PJZ III, 267—341.
- Dimitrijević, S. (1979a): *Problem eneolita na istočnoj jadranskoj obali*, PJZ III, 367—379.
- Govedarica, B.: (1986): *Problem datacije naselja Gajtan i neka pitanja kulturnih odnosa na ilirskom području u kasnom eneolitu i starijim fazama bronzanog doba*. Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, XXIV (22), 73—84.
- Jubani, B. (1972): *La céramique illyrienne de la cité de Gajtan*, Iliria II, 409—450.
- Jubani, B. (1983): *Gërmimet arkeologjike të vitit 1983*, Iliria XIII (2—1983), 175—180.
- Lahi, B. (1988): *Gërmimet arkeologjike të vitit 1988*, Iliria XVIII (2—1988), 257—258.
- Marijanović, B. (1981): *Ravlića pećina (Peć-Mlini)*, GZM n. s. A. 35—36, 1—97.
- Marković, Č. (1974): *The Stratigraphy and Chronology of the Odmut Cave*, Archaeologia Iugoslavica, Beograd, XV, 7—12.
- Marković, Č. (1985): *Neolit Crne Gore*, Beograd.
- Novak, G. (1955): *Prehistoriski Hvar, Grapčeva spilja*, Zagreb 1955.
- Petrić, N. (1981): *Uvod u prehistoriju dubrovačkog područja*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. Ser. sv. XIV, 1—9.

PRAHISTORIJSKI NAKIT S KAORI PUŽEVIMA

RUŽICA DRECHSLER — BIŽIĆ

Arheološki muzej, Zagreb

*Akademiku Alojzu Bencu posvećujem
ovaj rad u znak dubokog poštovanja i
iskrenog prijateljstva.*

Apstrakt. Prikazuje se pojava i rasprostranjenost nakita izrađenog od ljuštura kaori puževa (*Cyprea moneta*), ali i nekih drugih s ovim povezanih tipova nakita, prvenstveno s područja Japoda, ali i sa drugih, susjednih i daljih, područja na istočnoj obali Jadrana i u njenom zaleđu. Analizom grobnih cjelina u kojima je takav nakit nađen, te tipoloških karakteristika pojedinih primjeraka, autorica dolazi do zaključka da se takav nakit u navedenim područjima pojavljuje na prelazu iz starijeg u mlađe željezno doba, te da je posebno karakterističan za latenski period (La Tène B2 — C).

Izrada i umjetničko oblikovanje dijelova nošnje i nakita u Japoda postiže svoj najviši domet u vrijeme starijeg i mlađeg željeznog doba. Od metala je još uvijek najčešće u upotrebi bronca, ali se sve više javljaju i predmeti od tzv. bijele bronce, srebra, željeza, pa i zlata, a skladnim kombiniranjem više različitih materijala dobivaju se novi, posebno zanimljivi i vrijedni primjerci koji i estetski i funkcionalno stoje na visokoj razini. U ovom periodu pojavljuju se i brojne organske i neorganske materije koje također služe kao sastavni dijelovi raznih predmeta od metala ili se upotrebljavaju kao samostalni ukrasi. Tako se, na primjer, zapaža veliki broj zrna od stakla, staklene paste, emajla i fajansa raznog oblika, veličine i provenijencije. Pretežno je to import iz italjskih i ostalih evropskih centara s razvijenom tehnologijom proizvodnje stakla, koja na japodskom prostoru tog vremena nema posebnog, autohtonog razvoja¹. Jedino je jantar neprekidno »u modi«

¹ V. Radimsky, GZM V, Sarajevo 1893, T. XXI; Z. Marić, GZM, NS XXIII, Sarajevo 1968, T. XXIV—XXV; R. Drechsler-Bižić, VAMZ, 3. ser.-sv. VI—VII, Zagreb 1972—73, T. XXXIX.

— od kasnog brončanog do rimskog doba. U brončano i starije željezno doba niže se u jednostavne ogrlice ili ukrašava luk fibula, dok je u mlađe željezno doba njegova primjena sve raznovrsnija: pojavljuje se u obliku okruglih, plosnatih pločica ukrašenih fino urezanim geometrijskim ornamentima, zatim u obliku narebrenih, ovalnih zrna okovanih trakama od brončanog ili srebrnog lima i profiliranih zrna sa srebrnim ili brončanim rozetama, a na fibulama su također jedan od glavnih ukrasnih elemenata, bilo da se umeću u prošireni dio luka ili da su sastavni dio privjeska. U ovom se periodu prvi put zapaža i manji broj crvenih koraljnih zrna u ogrlicama, zajedno sa staklenim i jantarnim zrnima².

U posebnu i veoma rijetku vrstu nakita na japodskoj teritoriji spadaju kaori puževi, u arheološkoj literaturi često pogrešno nazvani kaori školjkama, vjerovatno prema njemačkom nazivu »Kaurie Muschel«, odnosno engleskom »Cowrie shelles«. Zbog toga J. Hadži u svom radu o kaori puževima upozorava arheologe na pogrešan naziv, a istovremeno donosi i obilje podataka o vrstama i rasprostranjenosti ovih puževa, kao i o trgovini i putevima kojima su dopremani u naše krajeve³. U zoološkoj nauci ovi puževi su klasificirani u predškrigare (Proso brandia), skupinu mnogovrsnih porcelanovki (Cypridae), a zaseban rod Monetaria. Pod nazivom Cyprea moneta podrazumijeva se, dakle, ona vrsta kaori puža koja se pojavljuje na arheološkim nalazištima u našoj zemlji. Ljušture su im lijepog oblika, duljine 1—3 cm, snježnobijele boje i visokog sjaja, pa se zbog tih svojstava upotrebljavaju i kao ukras i kao platežno sredstvo. Kaori se puževi razmnožavaju u toplim morima — u Indijskom oceanu i jugozapadnom dijelu Pacifika, a do naših krajeva u prahistorijsko doba stižu djelomično kopnom, od Indije do istočnih obala Mediterana, odakle se dalje vodenim putevima prenose na cijeli obalni prostor i dublje na kopno. Zbog tako velike udaljenosti njihovih prirodnih prebivališta, razumljivo je, da su predstavljali pravu dragocjenost i rijetkost na prahistorijskim lokalitetima u nas. Stoga bi se ovdje, barem u spomenutom periodu, morala isključiti njihova upotreba kao platežnog sredstva, ali je isto tako sigurno da nisu imali samo funkciju običnog ukrasa, nego i simboličko i magijsko značenje⁴. A. Stipčević navodi da je vjerovanje u magijsku moć školjki i puževa bilo jako rašireno u antičkom svijetu, pa nema sumnje da je tako bilo i u prahistorijsko vrijeme⁵. U antičko doba kaori se puž dovodi u vezu sa kultom Afrodite, i žene ga nose kao zaštitu od neplodnosti, iako se njegova uloga ne može svoditi samo na tu funkciju, jer se često nalazi i u grobovima odraslih muškaraca i djece, gdje je bio ili sastavni dio nakita ili je samo jednostavno prilagan uz umrlag. Da je kaori puž predstavljao dragocjenost, bilo zbog pomenutih

² Z. Marić, o. c. T. XXV, fig. 35.

³ J. Hadži, Arh. vestnik IV/1, Ljubljana 1953, p. 66—74.

⁴ Kaori se puževi u većim količinama javljaju na našem tlu u vrijeme slavnog naseljavanja, kada su služili i kao platežno sredstvo. Up. J. Slam, Arh. vestnik 9—10, sv. 1, Ljubljana 1957/59, p. 27—32.

⁵ A. Stipčević, Centar za balk. ispit. ANUBiH, knj. LIV, *Kulturni simboli kod Ilira*, Sarajevo 1981, p. 94—95.

magijskih svojstava ili samo zbog boje i lijepog sjaja, može se zaključiti po nalazima od jantara i bronce, koji su očigledna imitacija originalnih kaori puževa. Tako su na većem broju prahistorijskih lokaliteta u Italiji nađena u grobovima ovalna zrna jantara kojih jedna strana ima uzdužni žlijeb što oponaša otvor na ljušturi puža⁶. U Italiji su realistično načinjene i brončane kopije, za koje V. Dumitrescu kaže da su čest prilog u grobovima središnjeg picenskog prostora, ali ih ima i na obali (Numana). Najveći dio potječe iz Ascoli i Ripatransone, zatim iz poznatih prahistorijskih nalazišta: Novilara Servici, Belmonte i Tolentino (svi u Picenumu). Autor dalje navodi da su pravi kaori puževi nošeni najčešće kao privjesci na ogrlicama, a osim u spomenutim regijama bilo ih je i na širem teritoriju Italije, u Bologni, Rimu i Aufideni (T. I, 11)⁷. Na japodskoj teritoriji ima nekoliko jantarnih zrna u obliku kaori puža u nekropoli II u Kompolju (Vlaško Polje) i jedno u Prozoru, ali su sva bila izvan grobnih cjelina (T. I, 8, 8a).

Na prostoru zapadnobalkanske i jadranske regije zna se da su razne školjke upotrebljavane kao amuleti već od ranog i srednjeg neolitika⁸, a od željeznog doba sve češće su sastavni dio nakita i školjke i puževi iz Jadranskog mora, dok se kaori puževi, na temelju do sada analiziranih nalaza, importiraju na naše tle tek krajem starijeg i u mlađe željezno doba⁹. U ovom radu uzeti su u obzir samo nalazi s japodskog i najbližih susjednih teritorija (izuzetak je onaj iz Gorice kod Gruda), bez pretenzija da je to i konačan broj svih tamo pronađenih kaori puževa.

Osim nekoliko primjeraka iz zatvorenih grobnih cjelina, postoji i određen broj nalaza koji su bili izvan grobova, pa se zbog toga mogu samo okvirno datirati. Takav je na primjer samostalni privjesak nađen izvan grobne cjeline u nekropoli u Vačama, gdje je sahranjivanje trajalo od 8. do 1. st. prije n. e., pa se samo okvirno može datirati u neku od spomenutih faza željeznog doba (T. I, 18). Zanimljivo je napomenuti da je unutrašnjost ovog puža ispunjena olovom, vjerovatno zbog toga da bi privjesak, uslijed dobivene težine, ljepše »padao«¹⁰.

Kao samostalni privjesci bila su i dva kaori puža iz delmatskog svetišta u Gorici kod Gruda¹¹. Ovdje je, u posebnoj prostoriji, riznici, sačuvan veliki broj raznih arheoloških predmeta, votivnih darova, koji su pohranjivani od početka 7. st. prije n. e. pa do rimske vladavine. Prema tome bi se i ovi nalazi mogli samo okvirno datirati u željezno

⁶ D. E. Strong, *Catalogue of the Carved Amber*, London 1966, T. XXXIII—XXXV.

⁷ V. Dumitrescu, *L'età del ferro nel Piceno*, Bucarest 1929, p. 146—147.

⁸ A. Benac spominje poluobrađene predmete od školjke *spondylus* već u starijem neolitiku Bosne (Obre I), a u sloju Obre II bilježi više ulomaka od narukvica i 7 privjesaka od školjke *spondylus*. Up. Praistorija jug. zemalja — Neolit — Sarajevo 1979, p. 378, 427—8, T. LXI, 5.

⁹ Š. Batović, *Stariji neolit u Dalmaciji*, Zadar 1966, p. 53; *ibid.*, Praistorija jug. zemalja — Neolit — Sarajevo, 1979, p. 503, spominje u Smilčiću tri obrađene morske školjke, p. 503, T. LXXVII, 6.

¹⁰ F. Starč, *Prazgodovinske Vače*, Ljubljana 1954, p. 118.

¹¹ B. Čović, *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo 1976, p. 252—254; *ibid.*, Praistorija jug. zemalja — Željezno doba —, Sarajevo 1987, p. 473—474.

doba, da nije jednog sitnog detalja zbog kojeg se ovi puževi mogu preciznije, pouzdanije vremenski odrediti. Naime, jedan kaori puž visi na alki od srebrne žice okruglog presjeka, koja je djelomično omotana tankom srebrnom žicom (T. I, 12). Ovakav način izrade alkica i dije-
lova privjesaka javlja se u japodskim grobovima srednjeg i kasnog
latena u Ribiću, Jezerinama i ostavi iz Ličkog Ržbnika¹², a pod utje-
cajem proizvoda helenističke umjetnosti koji se intenzivnije razvijaju
na liburnskom tlu. Odatle se prenose i na japodsko područje, a pripa-
daju, prema Š. Batoviću, fazi VB liburnske kulture, odnosno 2. i 1. st.
prije n. e.¹³. Naročito je mnogo ovakvih primjera na nalazima iz ostave
u Jagodnji Gornjoj, gdje je spomenuti način omotavanja žice zastup-
ljen na brojnim varijantama dvodijelnih potkovičastih sljepočničarki
koje pripadaju posljednoj fazi liburnske kulture¹⁴.

Pojedinačni kaori puževi sastavni su dio ogrlica, kao što se vidi
u Donjoj Dolini, gdje je na jednoj ogrlici od raznih staklenih i jantar-
nih zrna bilo i deset poprijeko probušenih kaori puževa (T. I, 3—4).
Ovaj nalaz nije bio u grobnoj cjelini, pa se samo po tipu nekih sta-
klenih zrna može datirati u kraj starijeg i početak mlađeg željeznog
doba¹⁵.

U ženskom grobu u Vintarjevcu bilo je šest kaori puževa na al-
kicama, koji su, možda, bili dio manje ogrlice, ali su isto tako mogli
vjsiti i na lančićima dviju fibula iz tog groba (T. I, 5—7)¹⁶. Sličan je
primjer u Picenumu, gdje na jednoj fibuli sa tri kuglice na luku vise
tri kaori puža, svaki na posebnom lančiću¹⁷.

Kaori puževi pripadaju grobnim cjelinama u Ribiću, Sanskom
Mostu, Glasincu, Vintarjevcu i Salima (Dugi Otok), a vremenski se
uklapaju u kraj starijeg i u mlađe željezno doba.

U velikoj, ravnoj nekropoli u Sanskom Mostu¹⁸ nađeni su u gro-
bovima 92 i 117. Prema opisu F. Fiale, grob 92 bio je dječji, a priloži
sljedeći: »brončana spiralna narukvica, tri zrna od emajla i dvije pro-
bušene školjke Cyprea.«

Grob 117 (T. I, 15—17) — Na dubini 0,50 m. sahranjen je mu-
škarac, sudeći po priložima koje F. Fiala ovako opisuje: »Ukraj glave
dva željezna kopljana šiljka, na pleću jedna brončana certoška fibula
i dva kaori puža«.

Za datiranje ovog groba važan je nalaz certosa fibule blago zao-
bljenog luka, rombičnog presjeka, na kojem su dva polukružna ispup-
čenja, a pri kraju pomični brončani prsten. Nožica je široka i ukra-
šena udubenim linijama u obliku duplog slova V, a završava se okru-

¹² Z. Marić, GZM, NS XXIII, Sarajevo 1968, Jezerine, gr. 278, 8—9; Ribić, T. XIV, 30—31; ostava iz Ličkog Ribnika, J. Klemenc, VHAD XVI, Zagreb, 1935, p. 83.

¹³ Š. Batović, Diadora 7, Zadar 1974, p. 221—224.

¹⁴ Ibid., o. c., p. 208, fig. 6/1—6, T. XXI, 22—27.

¹⁵ Č. Truhelka, WMBH 11, Wien 1909, p. 13, 4.

¹⁶ F. Starè, Arh. vestnik IV/2, Ljubljana 1953, p. 265—267, T. II, 3.

¹⁷ D. Lollini, *La civiltà Picena*, Roma 1976, fig. 15, 3.

¹⁸ F. Fiala, GZM 8, Sarajevo 1896, p. 252—260.

glim, plosnatim dugmetom s udubenim, koncentričnim linijama. Ovaj tip certosa fibula kojeg T. Težak svrstava u tip 5, prilično je čest i na japodskoj teritoriji¹⁹. U Sloveniji vremenski spada u kasni negovski horizont, odnosno u Lat. A—B stupanj mlađeg željeznog doba.

U grobu 250 ravne nekropole u Ribiću, s pretežno spaljenim pokojnicima, nađeni su slijedeći prilozi : tri brončane fibule, ogrlica od jantara, pet brončanih alki i jedan kaori puž²⁰. Karakterističan nalaz, koji dobro datira ovaj grob je brončana fibula s nogom prebačenom na čunasti luk. Noga je na sredini kružno proširena i ukrašena zrnim od staklene paste, za koju se ne zna kakve je boje²¹. (T. I, 9—10). Fibule ovog tipa zastupljene su u istočnom dijelu japodske regije (Ponje) u velikim nekropolama u Jezerinama i Ribiću, a mnogo rjeđe na centralnoj japodskoj teritoriji. U Sloveniji su u mokronoškom, viničkom i idrijskom horizontu, u različitim varijantama, zajedno s fibulama koje imaju prebačenu i za luk pričvršćenu nogu, srodnu onoj iz Idrije ob Bači (T. I, 13). Ovakva fibula se također nalazi u grobnoj cjelini u Ribiću, pa se prema svim ovim analogijama grob 250 može datirati u Lat. B₂ — C stupanj mlađeg željeznog doba²².

Na Glasincu — Čitluci, tumul IV — prema izvještaju F. Fiale bilo je na nekoliko mjesta dislociranih grobova s paljevinom i prilozi rasutim po cijelom tumulu, među kojima je bila i... »jedna ljuštura kauri pužica«²³.

U Salima (Dugi otok), na lokalitetu Čuh, nađen je 1935. g. ženski skelet (zgrčenac) u grobnoj raki ograđenoj kamenim pločama. Od raznih priloga najvažnija je za datiranje groba ranolatenska fibula od bronce. U grobu je bilo i raznih morskih školjki, kao i jedan kaori puž²⁴.

Grob 2 iz Vintarjevca (T. I, 5—7) sadržao je mnogo raznih predmeta: fibule, naušnice, narukvice, brončane privjeske, šest kaori puževa na alkicama i veliku ogrlicu od jantarnih i staklenih zrna raznih boja, od kojih je devet očuvanih u obliku ovnujskih glava²⁵. F. Starè je ovaj ženski grob datirao u 4. st. prije n. e. na temelju brončane fibule kojoj je tipološki najbliža certosa fibula iz groba 33 (tumul 4) u Novom Mestu. Ove su fibule karakteristične za dolenjsku grupu, a S. Gabrovec napominje da se javljaju i na širem prostoru, odnosno u susjednim regijama i to isključivo u ženskim grobovima²⁶. Vremenski ih stavlja na prelaz iz mlađeg certoškog horizonta notranjske grupe u negovski horizont, što znači da bi po njegovoj kronološkoj tabeli mogle pripadati HaD₃ — Lat. A stupnju²⁷.

¹⁹ T. Težak, VAMZ, 3. ser. — sv. XIV, Zagreb, 1981, p. 30—31, T. 5, fig. 4, 6.

²⁰ Z. Marić, o. c., T. XIX, 1—7.

²¹ Ibid., o. c., fig. 1.

²² S. Gabrovec, Arh. vestnik XVII, Ljubljana 1966, p. 190—195, T. 15, 7; T. 16, 9.

²³ F. Fiala, GZM 4, Sarajevo 1892, p. 405.

²⁴ S. Batović, *Diadora 6*, Zadar 1973, p. 101—102.

²⁵ F. Starè, Arh. vestnik IV/2, Ljubljana 1953, p. 265—266, T. I—IV.

²⁶ S. Gabrovec, *Praistorija jug. zemalja — Željezno doba — Sarajevo*, 1987, p. 67—68, T. IX, 1.

²⁷ Ibid., o. c., p. 903.

Nakon ovog kratkog pregleda nalaza kaori puževa, čini se da ih je za sada najviše u Sloveniji i Bosni, a najrjeđi su na japodskoj teritoriji. Osim onog iz groba 250 u Ribiću, postoji još samo jedan torques s privjeskom na kojem su tri kaori puža (T. I, 2). Ovaj primjerak potječe iz prahistorijske nekropole u Prozoru kod Otočca, a čuva se u Naturhistorisches Museum-u u Beču, s materijalom zbirke Spöttel, pod inv. br. 18740²⁸. Torques je od tordirane brončane žice otvorenih krajeva koji se savijaju u kvačice (promjer ogrlice je 15 cm, promjer žice 0,5 cm). Privjesak je načinjen od tanke brončane žice koja se krstoliko savija i na gornjem dijelu završava s dvije male spirale. Na svakom kraku, na maloj brončanoj alki visi po jedan kaori puž. Po načinu tordiranja, oblikovanju završetaka kao i po izgledu privjeska, ovaj torques je unikat na japodskoj teritoriji. Međutim, treba odmah naglasiti, da je u japodskim nekropolama nađen veći broj torquesa, ali se oni i tipološki i kronološki razlikuju od ovog primjerka²⁹. Torquesi kasnog brončanog i starijeg željeznog doba (HaB₃ — HaC₁₋₂) su lijevani i ponekad vrlo masivni. Završeci su im u obliku malih, nekoliko puta zavijenih petlji, a često je dio ogrlice prema krajevima sasvim gladak, okruglog ili kvadratnog presjeka. Ponekad se na skeletu nađe po nekoliko torquesa složenih tako da manji stoje oko vrata, a dalje se prema prsima redaju sve veći i veći te tako nekoliko ovakvih komada čine neku vrstu pektoralnog ukrasa³⁰. Ukratko, ovi torquesi spadaju u posebnu grupu, a opisani prozorski primjerak srodan im je samo po tradiciji tordiranja, iako i tu postoji bitna razlika. Prozorski torques načinjen je od tanje brončane žice koja se blago uvija, odnosno tordira, dok su prethodni lijevani u kalupu koji ima duboke kanelure, pa se tu u neku ruku samo oponaša pravo tordiranje. Zapaženo je dalje da oni krajem starijeg željeznog doba skoro potpuno iščezavaju iz upotrebe. Prilikom revizionih istraživanja prozorske nekropole, u svih 76 iskopanih grobova nije bilo nijednog torquesa, ali je zato povećan broj staklenih, jantarnih i brončanih zrna koja su nizana u bogate ogrlice³¹. Slična je situacija i u Kompolju, u horizontu mlađih grobova, a također i u velikoj nekropoli u Jezerinama, gdje se rijetki brončani torquesi starijeg tipa pojavljuju samo u grobovima najstarije faze, dok u mlađe željezno doba potpuno nestaju³².

Kako torques s kaori puževima kojeg ovdje objavljujemo, nije nađen u grobnoj cjelini, ili ona barem nije sačuvana, radi pravilnijeg datiranja potrebno je ukazati na neke analogije, na osnovu kojih bi se ovaj nalaz mogao sigurnije vremenski odrediti. Iz prozorske nekropole potječe također narukvica od tanke, brončane žice koja ima isti način tordiranja i kopčanja, kao i pomenuti torques (T. I, 1). Na njoj je privjesak od spiralne žice na kojem visi alka s okruglim, pro-

²⁸ R. Drechsler-Bižić, Praistorija jug. zemalja — Željezno doba — Sarajevo 1987, T. XLV, 10.

²⁹ Ibid., VAMZ, ser. III, sv. II, Zagreb 1961, T. I, III.

³⁰ Ibid., o. c., fig. 22/20.

³¹ Ibid., VAMZ, 3. ser. — sv. VI—VII, Zagreb 1972—73, T. X, 10; T. XXV, 4; T. XXXIX, XL.

³² Z. Marić, o. c. Jezerine; R. Drechsler-Bižić, o. c., Kompolje.

filiranim zrnom jantara. Ovakva se zrna na japodskom prostoru ne pojavljuju prije kraja starijeg željeznog doba, a neprekidno su u upotrebi tokom cijelog mlađeg željeznog doba³³. Što se tiče završetaka, oni potpuno odgovaraju onima na tordiranoj srebrnoj narukvici iz groba s paljevinom tumula XIX iz Potpečina na Glasincu, gdje se, prema s njom nađenoj certosa fibuli datira okvirno u početak mlađeg željeznog doba³⁴. Narukvica od glatke srebrne žice iz groba 98 u Jezerinama zatvara se na isti način kao prozorska, a datira se na osnovu staklenih zrna u HaD — Lat. A stupanj mlađeg željeznog doba³⁵.

Na većem broju lokaliteta, nešto zapadnije od japodske teritorije, pojavljuju se pretežno srebrni torquesi na području Notranjske i Krasa, a spadaju u posebnu, idrijsku grupu srednjolatskih torquesa prema klasifikaciji M. Guština³⁶. (T. I, 14). Načinjeni su od dvije ili tri spletene tanje brončane ili srebrne žice, koje se na određenim točkama motaju u tri čvora i na taj način raščlanjuju i istovremeno ukrašavaju prvobitni jednostavni oblik ovih ogrlica. Na krajevima su okrugle, zatvorene petlje kroz koje se provlačila nit za vezivanje ogrlice. Ovom tipu pripadaju i dvije srebrne narukvice iz Novog Mesta, s latenskih nekropola na lokalitetima Beletov vrt i Kandija³⁷, gdje se na temelju ostalih nalaza iz grobnih cjelina datiraju u Lat. D stupanj mlađeg željeznog doba. Ovdje treba istaći mišljenje S. Gabrovca da se nalazi idrijske grupe, a naročito torquesi, odlikuju samosvojnim razvojem, koji djelomično stoji pod utjecajem novih strujanja vezanih za razvoj latenske kulture na području Slovenije i susjednih italjskih regija³⁸. Ovakovo mišljenje potkrepljujemo i tvrdnjom R. De Martinisa, koji u svom radu o latenskoj kulturi cisalpijskih Gala obrađuje i jednostavne torquese od spletene srebrne žice³⁹. Za njih kaže da su rasprostranjeni na prostoru sjeverne Italije, gdje je evidentno prisustvo Kelta i njihov utjecaj na autohtonu kulturu, pa ove primjerke smatra proizvodom keltskih radionica. Većinu datira u Lat. C stupanj, što potvrđuje i nalazom sličnog torquesa iz Hofhama u Bavarskoj, koji je, na temelju s njim nađene staklene narukvice, datiran u srednji laten⁴⁰.

Prema ovdje prikupljenim podacima moglo bi se zaključiti slijedeće: početkom mlađeg željeznog doba pojavljuju se u našim krajevima nove vrste nakita koje imaju samosvojan razvoj, ali i neke zajedničke elemente s predmetima koji stilski i kulturno stoje u vezi s latenskim, odnosno keltskim utjecajima. To se upravo vrlo dobro vidi na tipovima torquesa. U Italiji su to jednostavne ogrlice spletene od dvije ili tri srebrne žice, u Sloveniji su torquesi idrijskog tipa, a na području Japoda i glasinačke kulture torquesi i narukvice od jedno-

³³ R. Drechsler-Bižić, o. c., T. XXVII, 1, 4—5; Z. Marić, o. c. T. V, 8, 12.

³⁴ F. Fiala, GZM V, Sarajevo 1893, p. 755, fig. 68.

³⁵ Ibid., o. c., p. 241, T. XXIV, 1.

³⁶ M. Guštin, Arh. vestnik XXIV, Ljubljana 1973, p. 481—482, fig. 3/3 i karta rasprostranjenosti na p. 481.

³⁷ T. Knez, *Keltske najdbe iz Novega Mesta*, Novo Mesto 1977, T. 19, fig. 5.

³⁸ S. Gabrovca, Arh. vestnik XVII, Ljubljana 1966, p. 187—188.

³⁹ R. De Martinis, *Keltske študije* 4, Brežice 1977, p. 32—33, fig. 7.

⁴⁰ G. Spitzlberger, *Bayerische Vorgeschichts-Blätter* 29, München 1964, p. 239, fig. 1.

struke tordirane žice, koje imaju specifičan oblik završetaka i način zapkopčavanja, a vidljiva je i japodska tradicija ukrašavanja nakita jednostavnih oblika maštovito izrađenim privjescima. Treba također napomenuti da je većina ovih nalaza od srebra, ali i od bronce, što je upravo slučaj s torquesom i narukvicom iz Prozora.

Što se tiče datiranja japodskih primjeraka, prema iznesenoj klasifikaciji i analogijama iz zatvorenih grobnih cjelina, nije teško zaključiti da oni na japodskom tlu i najbližim regijama traju od kraja NaD do kraja Lat. C stupnja mlađeg željeznog doba. Kako sam već ranije torques iz Prozora uvrstila u fazu 5 razvoja japodske kulture, odnosno u početak mlađeg željeznog doba⁴¹, a ovdje izvršena detaljna analiza ukazuje i na nešto širi vremenski raspon trajanja ovog nakita, možda bi bilo najispravnije prozorski torques samo okvirno datirati u vrijeme prelaza od ranog na srednji laten, tim prije što nije nađen u zatvorenoj grobnoj cjelini. Ovakvo datiranje, sasvim razumljivo, odnosi se i na kaori puževe koji su sastavni dio privjeska na ovom torquesu, kao i na one iz groba 250 u Ribiću.

Na japodskom prostoru, dakle, sudeći po svima ovdje navedenim primjerima, kaori se puževi javljaju krajem HaD stupnja starijeg željeznog doba, a brojnije su zastupljeni među nalazima iz ranog i srednjeg latena. Neka ovoj tvrdnji posluži i još jedan izuzetan primjer: tetradrahma Aleksandra Velikog, datirana u vrijeme oko 320. godine prije n. e., koja se čuva u Britanskom muzeju u Londonu. Prema podacima autora teksta, kaori su puževi...« veoma rijedak, čak možda potpuno nepoznat simbol na grčkom novcu»⁴². Na ovom primjerku (Sl. 1 u tekstu) na aversu je lik vladara, a na reversu je pretstavljen Zeus na tronu, kako u desnoj ruci drži orla (?). Uz desno koljeno je jasan i realističan prikaz kaori puža, koji je u odnosu na cijelu kompoziciju nekoliko puta uvećan. Teza L. Cancia da kaori puž ovdje simbolizira daleke »istočne krajeve«, odnosno Indiju, koju je Aleksandar upravo pred smrt osvajao, čini mi se prilično uvjerljivom, pogotovu što se zna da je Indijski ocean prebivalište ovih porcelanovki i da su upravo s indijskog kopna prenošene dalje na zapad Azije, u sjevernu Afriku i Evropu.

⁴¹ R. Drechsler-Bižić, *o. c.*, p. 409—411.

⁴² L. Cancio, *Spink numismatic circular*, Vol. XCVIII (3), London 1990. p. 85—86. — Navedeni članak stavio mi je na raspolaganje kolega Željko Demo, kustos Arh. muzeja u Zagrebu, pa mu se ovdje srdačno zahvaljujem. Također sam vrlo zahvalna kolegi Krešimiru Rončeviću na crtežu ove tetradrahme.

PRÄHISTORISCHE SCHMUCK MIT KAORI-MUSCHELN

Zusammenfassung

Ende der älteren und in der jüngeren Eisenzeit erscheinen in den japodischen Nekropolen und den ihnen benachbarten Gebieten Trachtenteile und Schmuck, die aus verschiedenen Metallen (Bronze, Eisen, Silber) hergestellt wurden und reich mit Perlen aus Bernstein, Glas, Email und Bronzeanhängern verziert waren.

An organischen Materialien treten in der erwähnten Periode, als Schmuckbestandteile erstmals rote Koralle und Kaori-Muschelgehäuse auf. Die letzteren gehören zur Gattung *Cyprea moneta* und vermehren sich im Indischen Ozean und im südwestlichen Pazifik. Unsere Exemplare kamen wahrscheinlich auf dem Landweg zur Ostküste des Mittelmeeres und von dort über das Meer in unsere Gegenden. Wegen ihrer schneeweißen Farbe und dem leuchtenden Glanz finden sie als Schmuck Verwendung, dem man magische und apotropäische Eigenschaften zuschreibt. Wir finden sie in den Gräbern der Erwachsenen als auch der Kinder. Dass sie tatsächlich sehr geschätzt waren, erkennt man an der größeren Anzahl von Imitationen, angefertigt aus Bernstein und Bronze, die vor allem an der Westküste der Adria (Picenum) gefunden wurden. (T. I, 8, 8a, 11).

In dieser Arbeit wurden nur die Schiecken vom japodischen Territorium und jenen der nächsten Nachbarn in Betracht gezogen; so werden aus Slowenien Anhänger erwähnt, die in Vače (T. I, 18) und Vintarjevac (T. I, 5—7) gefunden wurden und aus Bosnien und der Herzegowina Schnecken aus Donja Dolina (T. I, 3—4), Gorica (T. I, 12), Sanski Most (T. I, 15—17) und Glasinac (Citluci, Tumulus IV). Aufgrund der Analyse der Gesamtgräber und der einzelnen Beispiele kamen wir zu dem Schluss, dass die Kaori-Muscheln gleichzeitig mit dem Material aus der frühen La-Tène Zeit erscheinen; hierher gehört auch der Anhänger aus Sali auf der Insel Dugi Otok.

Auf dem japodischen Gebiet, im Grab 250 aus Ribić, vorwiegend mit Brandbestattung, ist für die Datierung der Kaori-Muscheln am bedeutendsten eine Bronzefibel, bei der das Füßchen über einen schiffchenförmigen Bogen geschlagen ist (T. I, 10).

Fibeln dieses Typus sind im Una-Gebiet vertreten, seltener in der Lika, während wir sie in Slowenien in den Horizonten von Mokronog, Idria und Vinica in verschiedenen Varianten finden, wo sie mit Lat. B₂—C Stufe der jüngeren Eisenzeit datiert werden. Demzufolge könnte auch unser Fundstück aus dem Grab 250 in Ribić in die gleiche Zeit fallen.

Besonders interessant ist ein Torques mit Anhänger (T. I, 2) der aus der japodischen Nekropole in Prozor bei Otočac stammt. (Er befindet sich im Naturhistorischen Museum in Wien). Er ist aus einfachem, tordiertem Bronzedraht hergestellt, mit offenen Enden, die zu einer Öhse gebogen sind. Der Anhänger besteht aus kreuzförmig gewundenen Bronzedraht, der in zwei Spiralen endet. An jeder Seite hängt auf einem kleinen Ring je eine Kaori-Muschel. Nach der Art des Tordierens, der Form der Enden und dem Aussehen des Anhängers, ist dieser Torques ein Unikat auf japodischem Territorium. Hier sind allerdings, während der ganzen Spätbronzezeit, gedrehte Torques die übliche Zierde, bzw. Bestandteil sowohl des Männer- als auch des Frauenschmuckes, aber sie unterscheiden sich sehr, nicht nur chronologisch, sondern auch typologisch von unserem Stück aus Prozor. Alle sind in Modellen gegossen, manchmal sind sie sehr massiv und haben offene Enden, die in kleinen, gebogenen Schlingen ihren Abschluss finden. Manchmal sind es mehrere, einer über den anderen gereiht, sodass sie eine Art Brustschmuck bilden. Dieser Typ des Torques verschwindet schon fast vollständig in der ersten Hälfte der älteren Eisenzeit, wo er von zahl reichen Glas-, Bernstein- und Bronzeperlen abgelöst wird, die in reichen Halsketten aufgereiht sind.

Nähere Analogien für einige Details der Ausarbeitung des Torques von Prozor können wir in einem Armband von der gleichen Lokalität finden (T. I, 1), denn es hat die gleiche Art des Verschlusses und der Drehung wie der erwähnte Torques. Die Schlingenabschlüsse dieses Armbands entsprechen wieder

zur Gänze jenen an dem tordierten Silberarmband aus dem Brandgrab des Tumulus XIX in Potpečine (Glasinac), welches, nach der mit zusammen gefundenen Certosa-Fibel mit Beginn der La-Tène Zeit datiert wird.

Interessant ist auch die eigenständige Entwicklung der Torques des Typs Idria, sowie jener aus Norditalien, welche nur in einigen Details unserem Beispiel aus Prozor ähnlich sind (T. I, 14).

Nach gründlicher Analyse aller dieser Torques kamen wir zu folgendem Schluss: zu Beginn der jüngeren Eisenzeit, treten neue Arten von Schmuck auf, die unter dem Einfluss der keltischen Kultur stehen: in Italien sind das einfache, aus zwei bis drei Silberfäden geflochtene Halsbänder, in Slowenien sind es Torques des Typs Idria und auf dem Gebiet der Japoden und der Glasinac-Kultur haben Torques und Armbänder bestehend aus nur einem dicken tordierten Draht eine besondere Abschlussform und Verschlussart, während hier auch die japodische Tradition des Verzierens einfacher Schmuckformen mittels phantasievoll gestalteter Anhänger erkennbar ist. Japodische Torquesi dieses Typs erscheinen, nach der hier angeführten Klassifikation und den Analogien aus den geschlossenen Grabeinheiten, Ende der älteren Eisenzeit und dauern wahrscheinlich bis zur Hälfte der jüngeren Eisenzeit (HaD₃ — Lat. C). Selbstverständlich bezieht sich diese Datierung auch auf die Kaori-Schnecken vom Torques aus Prozor, sowie auf jene aus dem Grab 250 aus der Nekropole in Ribić.

T. I

1—2 Prozor kod Otočca, 3—4 Donja Dolina, 5—7 Vintarjevec, 8—8a Kompolje, 9—10 Ribič, 11 Atri (Italija), 12 Gorica kod Gruda, 13—14 Idrija ob Bači, 15—17 Sanski Most, 18 Vače.

O ETNIČNI OPREDELITVI JUGOVZHODNOALPSKE HALŠTATSKE KULTURE

STANE GABROVEC
Narodni muzej, Ljubljana

Povzetek. V študiji je ponovno postavljeno vprašanje etnične opredelitve jugovzhodnoalpske halštatske kulture. V znanosti je od samega začetka opredeljena kot ilirska, na simpoziju v Sarajevu 1962 je bila kot ilirska priznana samo dolenska skupina. Avtor je na osnovi analize literarnih virov, onomastike, pa tudi prazgodovinske arheologije prišel do zaključka, da nimamo dovolj možnosti za etnično opredeljevanje, pa je zato potrebno smatrati jugovzhodnoalpsko halštatsko kulturo kot etnično nedefinirano.

A. Benac je danes nedvomno vodilni strokovnjak za ilirologijo. To moramo reči v dvojnem smislu. Prvič je sam vodilni raziskovalec, ki je dal tudi sintezo o ilirskem vprašanju¹, gotovo najboljšo, kar jih danes poznamo. Drugič pa je dal pobudo za sistematično raziskovanje teh vprašanj in jih hkrati organizatorično odlično izvedel. Spomnimo se le na oba prva simpozija Centra za balkanološka ispitivanja 1964 in 1966 v Sarajevu², pa na dela F. Papazoglujeve, R. Katičiča, ki so izšla v publikacijah Centra, da dam le nekaj primerov³.

Zato skoraj pomeni nositi sovo v Atene, če v zborniku, ki mu je posvečem, zopet načenjam to vprašanje. Želel bi se na kratko vrniti k problemu etnične pripadnosti halštatske kulture v Sloveniji oz. v jugovzhodnih Alpah, o katerem sem govoril na prvem simpoziju Centra

¹ O etničnim zajednicama starijeg železnog doba u Jugoslaviji. Praistorija jugoslavenskih zemalja 5 (1987) 737 ss. (Odslej PJŽ).

² Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba. Sarajevo 1964. Simpozijum o Ilirima u antičko doba. Sarajevo 1967.

³ F. Papazoglu, *Poreklo i razvoj ilirske države*. Godišnjak 5, 1967, 123 ss. Ista, *Srednjebalkanska plemena u predrimsko doba*. Djela ANUBiH 30, 1969. R. Katičič, Godišnjak 7, 1970, 71 ss. Isti, *Ancient languages of the Balkans*, 1967. Podrobnije glej literaturo teh in drugih avtorjev v PJŽ 5, 1987.

1964 v Sarajevu⁴. Kaj lahko rečemo skoraj trideset let po takratni analizi? Takratni rezultat je znan. Nosilec halštatske kulture v Sloveniji, ki so splošno veljali za Ilire, sem ilirstvo odrekel. Pripustil sem ga le še nosilcem dolenske, to je najmočnejše halštatske skupine v Sloveniji. Glavni argument za to mi je bil način pokopa, skeletni pokop v družinsko-rodovni gomili, ki sem ga povezal s sličnim pokopom v kulturah Glasinac-Mati, kulturah torej, ki so zanesljivo ilirske. Argument se mi je zdel še posebej trden, ker je šlo za povezavo v grobnem kultu, torej na področju religiozno-duhovnega sveta, ki je vsekakor bolj vezan etnično kot pa npr. povezava v materialni kulturi. Povezavo, čeprav skromno, sem videl tudi tu, med drugim tudi v keramiki, kar pa je danes komaj možno zagovarjati. Povezava v pokopu se mi je zdela še posebej značilna, ker je bila tako ostro omejena samo na dolensko skupino in je vse sosednje vzhodnoalpske skupine ne poznajo. In pri tem gre za razmeroma majhen prostor! A. Bencu v njegovi zadnji sintezi ta argument ni bil zadosten. V glavnem je rezerviran, ker ljudstva med zanesljivimi ilirskimi skupinami in dolensko skupino (Istri, Japodi, Liburni) niso ilirska⁵. Tudi sam sem pozneje previdnejši. Kolikor bi morali nov načina pokopa v dolenski skupini res razlagati s prihodom ilirskega prebivalstva, je praktično ves naslednji razvoj brez povezave z ilirskim jedrom⁶. Ta skupnost bi bila nekaj, kar nima znakov, ki jih običajno postuliramo za etnično skupnost.

Etnično opredeljevanje v jugovzhodnem alpskem področju je v nasprotju z balkanskim in jadranskim prostorom dosti težje. Prvič sta Balkan in Jadran prišla preje v krog antične geografije in zgodovinarstva kot alpsko področje, o katerem so prva poročila praktično šele iz avgustejskega časa. Drugič pa pride v alpskih halštatskih kulturah na prehodu v laten nedvomno do močnejšega preloma, kot npr. v sosednjih kulturah Istrov, Japodov, Liburnov. Tu je kontinuiteta vse do rimskega obdobja tako jasna, da lahko upravičeno govorimo o Istri, Japodih, Liburnih že od začetka železne dobe in s tem tudi o istrski, japodski in liburnijski železodobni skupini. Za jugovzhodne Alpe to ne velja. Tu ne moremo govoriti o istem etnosu v halštatskem in latenskem obdobju že samo na podlagi arheoloških podatkov. Ne spremeni se le materialna in duhovna vsebina halštatskih skupin, spremeni se tudi kulturna pokrajina. Razprostranjenost latenskih kulturnih skupin je drugačna kot halštatskih. Hkrati pa moramo ugotoviti da nimamo nobenih pisanih poročil, ki bi jih lahko navezali na nosilce halštatske kulture v Sloveniji. Vsa poročila so mlajša in se nanašajo na prebivalce latenskega obdobja. Med temi imajo nesporno prvo mesto Tauriski, za katere je iz poročil razvidno, da imajo neko osrednjo mesto na tem prostoru, kot npr. Skordisci v Podonavju. Zato vidimo z veliko upravičenostjo v nosilcih mokronoške skupine Tauriske⁷. Toda mokronoška

⁴ Problem severozahodnega področja Ilirrov. Simpozijum 1964, 215 ss.

⁵ PJZ 5, 1987, 773 s.

⁶ S. Gabrovec, *Duhovna kultura Ilira*. Posebna izdanja ANBiH 67, 1984, 41 ss. Isti, PJZ 5, 1987, 119.

⁷ D. Božič, PJZ 5, 1987, 855 ss.

skupina zanesljivo ni kako direktno nadaljevanje dolenske halštatske skupine, niti po svoji kulturi, niti po svoji razprostranjenosti. Antični pisani viri nam torej ne morejo ničesar povedati o nosilcih halštatske kulture v Sloveniji. V naš razmislek bi lahko vključili še Karne⁸, ki jih viri omenjajo med Veneti, Noriki, Istri in Japodi in bi jih torej lahko že zaradi omenjanja v taki sosesčini imeli za pomembnejši etnos, posebno še, ker se je tudi njihovo ime ohranilo v nazivu Karnijske alpe, Carnium. Običajno veljajo Karni za keltsko pleme, njihovo že halštatsko, predkeltsko poreklo pa ne bi bilo izključeno. Njihovo središče je v Furlaniji. Njena podoba v železni dobi pa je preslabo raziskana, da bi lahko o tem presojali iz arheološkega stališča. Zaradi tega tudi ne vemo, kako močna je povzava Furlanije s svetolucijsko in pozneje z idrijsko skupino, da bi s tem presojali upravičenost, verjetnost govora o Karnih kot nosilcih svetolucijske oz. idrijske skupine. Prav tako je tudi povezava svetolucijske skupine z Veneti, na kar se pogosto misli, problematična. V svojem nastanku sta si skupini različni, poznejše skupnosti v materialni kulturi pa lahko razložimo z medsebojnimi vplivi.

Podobno velja za pričevanje jezikoslovja. Predrimska onomastika v Sloveniji je keltska⁹, torej zopet ne sega nazaj v halštatski čas. Izjema so napisi iz Iga, ki jih R. Katičič stavlja v venetsko-liburnijsko skupino, torej zopet ne v ilirsko.

Omenimo naj še antropologijo. Skeletno pokopavanje v dolenski skupini bi samo po sebi nudilo velike možnosti za antropološke analize. Vendar so bile izvedene minimalno. Vzroki so predvsem v tem, da dolenska ilovica skelete skrajno slabo ohranja — iz vseh modernih izkopavanj v Stični in Novem mestu praktični ni bilo ohranjenih nobenih skeletov, ki bi bili lahko analizirani — iz starih izkopavanj na prostoru, kjer je ohranjenost boljša, pa je prav tako le malo ostankov¹⁰.

Ostane nam torej le aheologija. Tu je stanje ugodno. Kulturne skupine definirane na tem prostoru¹⁰, so zadosti trdne in dobra osnova za razmišljanje. To še posebej, ker jih ne označuje samo materialna kultura, ampak tudi samosvoj način pokopa, posebna noša, posebna oznaka statusa višjega sloja. Korenine nastanka so v posameznih skupinah različne, predvsem pa je sam razvoj in trajanje skupin različno. Medtem ko sta živeli obe osrednji skupini, dolenska in svetolucijska, neprekinjeno vse do prihoda Kelto, in tudi ohranita svoj naselitveni prostor, je to za štajersko skupino (skupina Klenklein-Martijanec) drugače. Po visokem začetnem vzponu preneha že na začetku 6.

⁸ Za prvi upogled: Der kleine Pauly 1 (1979) 1058 s. v. J. Šašel, *Keltoi* (1983) 10 ss. 111.

⁹ R. Katičič, *Arh. vestnik* 17, 1966. 145 ss.

¹⁰ Z. Mikić, *Stanje i problemi fizičke antropologije u Jugoslaviji*. Posebna izdanja ANUBiH 53 (1981) 123 ss. z nadaljnjo literaturo.

¹¹ Za vso literaturo s podrobnejše obravnavano problematiko glej PJZ 5, 1987, 25 ss. Tu je v nadaljnjem ne navajam posebej. Za štajersko skupino glej sedaj B. Teržan, *Starejša železna doba na slovenskem Štajerskem*. Cat. et mon. 25, 1989.

stol.; to je razvidno tako iz naselij kot nekropol. Do nove naselitve pride šele v latenskem obdobju. Podobno, čeprav ne tako izrazito, je tudi stanje v notranjski skupini. Glavne nekropole, Brežec pri Škocjanu, Trnovo, Križna gora prenehajo na začetku 6. stol., le da imamo razmeroma močno življenje zopet v poznem certoškem horizontu, kot kažeta Šmihel in sam Škocjan. V nasprotju s Štajersko pa še ne poznamo analiz v naseljih, ki bi nam to podobo potrdile ali ovrgle.

Kaj nam torej lahko povedo arheološke kulturne skupine, kot edine zgodovinske enote, edini zgodovinski vir, ki nam je na razpolago za naše vprašanje? Da smo imeli vse do nedavnega vse skupine za ilirske je vzrok v avgustejskih in poznejših antičnih piscih, ki pa uporabljajo poimenovanje v geografsko-administrativnem smislu, ne pa v etničnem. Iliri so pomenili prebivalce Ilirika, kot je izraz ilirske legije, ilirska vojska pomenil čete nameščene v Iliriku oz. v Panoniji in Meziji, ilirska carina je obsegala celotno področje od Trakije do Retije¹². Ilire v etničnem smislu s tem ne moremo dokazovati. Suičeva misel¹³, da so avgustejski pisci mislili na Ilire kot narod in ne na prebivalce province, je neprepričljiva, kar je pokazal že na samem simpoziju R. Katičič¹⁴. Prav tako pa bo tudi res, da razširitev ilirskega imena na tako številna plemena najbrž ne moremo razložiti samo z geografsko-administrativnim pojmom Ilirika.

Tako nam ostanejo naše arheološke skupine kot zgodovinske enote edini vir, iz katerega lahko izhajamo. Ali jih imamo lahko tudi za etnokulturne skupine, čeprav imena etnosa ne poznamo?

Primerjava z že omenjenimi etnoskupinami, istrsko, japonsko, liburnijsko bi govorila za to, da smemo odgovoriti pozitivno. Primerjava arheoloških kultur, njihove vsebine, razvoja, prostorske vezanosti, nam govori o enako močni koheziji, za katero bi smeli videti podlago v etnosu. Z razliko, ki smo jo že omenili, jugovzhodnoalpske halštatske skupine ne trajajo strnjeno v latensko obdobje, kot enote z vdorom Keltove prenehajo. V njih bi torej smeli videti neke etnične enote, ki so ob srečanju s Kelti propadle, nekatere pa tudi že preje (štajerska zaradi Skitov?). Kaj je ta propad pomenil, je že drugo vprašanje, na katero nam sama arheologija ne more več dati zanesljivega odgovora. Ta nam namreč ne govori o dogodkih ampak o strukturah. Te so se zanesljivo spremenile. Če vzamemo za zgled dolensko skupino, vidimo to jasno tako v načinu pokopa kot v spremembi materialne kulture. Grobovi negovskega horizonta so skeletni v gomili, jasno povezani s svojo stoletno halštatsko tradicijo in skoraj odrezano prenehajo. To kar sledi je žgan plan pokop keltskega tipa, vendar je na začetku (stopnja Mokronog 1) takih grobov še malo. D. Božič jih je lahko navedel le 6 ob nekaterem posameznem gradivu, ki je za naše vprašanje manj pomembno. Kljub ostremu prelomu pa so s predhodnim obdobjem tudi povezave. Te ugotavljamo že v prostorski povezavi halštatske

¹² M. Šašel Kos, *Zgodovinska podoba med Akvilejo, Jadranom in Sirmijem pri Kasiju Dionu in Herodianu*. (1986) 89 ss.

¹³ Simpozijum 1966, 44.

¹⁴ Simpozijum 1966, 66 s.

skih in latenskih nekropol. Tako je plana latenska nekropola v Mokronogu neposredno povezana z gomilno halštatsko. Podobna povezava je tudi v Novem mestu, tako v Kandiji kot na Marofu. Še bolja pa je ta povezava vidna v naseljih. Na vseh halštatskih gradiščih dobimo tudi latensko keramiko. Res da običajno pozno — podrobnih analiz nimamo — tako da ne vemo, koliko gre res za sklenjeno naselitev. Vsekakor nam to sklenjeno naselitev kaže prvo sistematično izkopavanje naselbine v Stični¹⁵, kjer prekinitve zanesljivo ni. Sedanji rezultati nam kažejo, da je naselje tudi po uničenju zadnjega, tretjega halštatskega zidu, ki ga datiramo v negovski horizont, živelo naprej, čeprav, kot se zdi nekaj časa brez obrambnega zidu, ki ga dobimo zopet v kasnem latenu. Grobišča iz latenskega obdobja pa sploh še ne poznamo. Brez naselbinskih izkopavanj bi mislili na popolno prekinitev življenja na koncu halštatskega obdobja.

Vsi ti podatki nam govore, da je staro prebivalstvo lahko živelo naprej, izgubilo pa je svojo kulturno podobo, svojo etnično identiteto, bi rekli moderno. S tem smo pa seveda pri najtežjem vprašanju. Kaj etnična identiteta v tem času pomeni, kakšne so njene strukture in kako se nam kažejo v arheološki podobi. A. Benac je to vprašanje podrobno obravnaval v zvezi z Iliri in pravilno ugotovil, da so naša gledanja bistveno odvisna od tega kako so na ljudstva v svoji bližnji in daljni okolici gledali Grki in Rimljani, kako so jih oni imenovali in opisovali. To je bilo odvisno od tega, koliko so z njimi prihajali v stik in, tudi to je važna ugotovitev A. Benca, gledali so na ta tuja ljudstva že iz svojega izkustva polisa oz. svoje politične ureditve.

Tudi pri našem razmišljanju se moramo tega zavedati. Ker slovenske halštatske skupine niso prišle v stik z Grki oz. rimskimi zgodovinopisci oz. geografi, so ostale brez imena, avgustejska literatura pa je že pokazala stanje po propadu halštatske kulture. Po svoji družbeni strukturi pa so dosegli podobno stopnjo kot njihovi sosedi Istri, Japodi in Liburni, tako nam povedo naše arheološke analize. Če se pri tem navežemo na razmišljanje A. Benca je šlo za gentilno družbeno ureditev, ki sloni na družini, rodu, plemenu, plemenski zvezi in da je taka družbena ureditev vsaj delno razvidna tudi iz naših arheoloških kultur. Za železno dobo pa je potrebno ugotoviti, da ta gentilna družbena ureditev rase v srečanju z mediteranskimi kulturami, s kulturo polisa. Prav ta stik je povzročil propad starih bronastodobnih kulturnih formacij in nastanek novih kulturnih skupin, ki pomenijo novo zgodovinsko obdobje. Te nove formacije soupadajo tudi z uveljavitvijo železa, z začetkom železne dobe torej. Nastajajo najprej ob stiku z Grki, na jugu Balkana in Dalmaciji, na Jadranu vse do caput Adriae. Zato ni čudno, da se tu preje sproži razvoj, ki bo značilen za vso železno dobo Evrope. Železna doba se tu začne pred Srednjo Evropo, s tem tudi kulturne skupine, ki bodo za železno dobo značilne. Zato tudi naše težave, če merimo kronologijo s srednjeevropsko kronološko shemo, kjer se železna (halštatska) doba začne pozneje, ker

¹⁵ PJZ 5, 1987, 79 ss.

je tudi pozneje prišlo do stika z mediteranskimi kulturami. Da je to srečanje dveh ncenakih kultur dalo različne rezultate, govorjeno arheološko, različne arheološke kulturne skupine, je razumljivo. Nekaj znakov pa je vendar skupno: pojav grobov z orožjem, kar kaže na formiranje novega sloja, ki je bil očitno nosilec teh kontaktov; pogosto gomila, v katere središču je pokopan prav prvak tega novega sloja. Tudi v ženski noši so sedaj spremembe, tako nastopijo npr. sedaj ločne fibule z dvema gumboma, polmesečaste fibule, kakor je sedaj pokazala B. Teržan¹⁶, ki so vezane na obrobje Mediterana. V primerjavi s Srednjo Evropo, ki tiči še vsa v shemah poznobronastodobne kulture žarnih grobišč, je razlika jasna. Da je do tega stika z višjimi kulturami prišlo tudi ob srečanju s kavkaško-črnomoorskimi kulturami (Kimerijci), je seveda potrebno upoštevati, v naši analizi pa lahko pustimo ob strani.

V jugovzhodnih Alpah je prišlo do kontakta z mediteranskim svetom prek Caput Adriae. Prvi dokaz je škocjanski depot (Mušja jama)¹⁷, v katerem smo še do nedavnega videli le postajo prodiranje podonavske kulture žarnih grobišč v Grčijo in Italijo¹⁸, sedaj pa lahko vidimo v njegovem gradivu že tudi prve kontakte z Mediteranom: železni meč ima nedvomno paralele s podobnimi meči v Lefkandi¹⁹, podobno bi tudi lahko govorili o sulicah. Tudi sam značaj depoja, kultni depot, je znak novega kulturnega pojmovanja. Je zametek svetišča, kar ima tudi mediteranski vzor in predvsem že nakazuje novo družbeno strukturo, ki ni vezana samo gentilno, ampak na skupnem »mitsko-simbolnem kompleksu«, pri čemer bi bilo seveda ta kompleks še posebej definirati.

Te prve kontakte lahko razložimo z iskalci železne rude, ki so prinesli nova znanja in že zgodaj sprožili razvoj, ki ga smemo imeti za začetek železne dobe na tem prostoru. Prva stopnja notranjske skupine ni razumljiva brez tega kontakta. Podobnost železnega meča, sulic iz škocjanskega depoja s temi v Lefkandiju, pa tudi v Vergini, govori za stik z Grčijo, poznejše orožje bolj na stike z Italijo. Te začetne povezave notranjske skupine z Mediteranom pa v sami notranjski skupini niso našle nadaljevanja. Prevzemajo jih skupine v notranjosti Slovenije: dolenjska, svetolucijska, štajerska (Kleinklein-Martijanec). To se sedaj povezave z etruščansko kulturo orientalizirajočega stila, bodisi direktno, bodisi prek Picena in severne Italije. Nosilci teh povezav so znani, to su vodilne družine, ki jih dobro poznamo iz grobov dolenjske in štajerske skupine, nekoliko manj iz svetolucijske, kjer grobni ritual

¹⁶ O kulturnih povezavah med Egejo in Caput Adriae. Arh. vestnik 41, 1990. (v tisku).

¹⁷ J. Szombathy, *Mitt. Präh. Komm.* 2/2, 1913, 127 ss.

¹⁸ V. Miložič, *Die dorische Wanderung*. Arch. Anzeiger 1948/49, 12 ss. je to tezo najjasnejše formuliral.

¹⁹ J. Szombathy. l. c. fig. 92. M. R. Popham—L. H. Sackett, *Lefkandi 1* (1979—1980) pl. 149, 47, 48; 245 A, B, D. Za celotno vprašanje (z nadaljnjo literaturo) glej B. Teržan, op. 16.

tega ni dopuščal. To je sedaj sloj, ki je nosilec razvoja halštatske družbe v jugovzhodnem alpskem prostoru in ki ga lahko dobro razumemo v razvojni liniji gentilnega društva. Vendar je nastal v kontaktu z etruščansko družbo, ki ni več gentilna, ki je že prevzela elemente, ki niso več prazgodovinski: mitološki svet prednjega vzhoda, antropološko upodabljanje božanstva, svetišča, umetnostno upodobitve kot upodobitve božanstva, pa tudi samoupodobitve, začetke pisave. In seveda celo vrsto tehničnih pridobitev, trgovine na daljavo, po morju. Z eno besedo nastopi pot v urbanizacijo, ki je dejansko že razvidna iz naslednje stopnje etruščanske kulture, ki je nasledila »culturo dei principi«, ki je nosilka stopnje orientalizirajočega stila²⁰.

Rezultat tega srečanja bi seveda zahteval podrobno analizo, tu naj ga le na kratko označimo. Viden je v celi vrsti novosti. Od orožja (čelade), novi ženski modi, ki se kaže v fibulah italskega porekla, čeprav so v prilagojenih oblikah izdelane doma, novi tehniki izdelave keramike, uporabi stružnice in podobno. Gotovo tudi v stvareh, ki so danes se slabše vidne: v gradnji hiš, ureditve naselja in gradnje obzidja. Vse te novosti suponirajo obstoj posebnih obrtniških delavnic, ki so nastajale v okviru vodilnih rodovnih družin, njihovih poglavarjev, principes. Ti so gotovo vodili tudi trgovino na daljavo in sprejemali tudi tuje obrtnike. V duhovnem svetu je največja pridobitev situlska umetnost, kjer se upodablja domači kultni praznik, v katerem imajo zopet vodilno vlogo družine, ki so si pridobile v ožji regiji posebno veljavo. In v teh upodobitvah praznika je nedvomno tudi želja po upodobitvi vodilne družine, princepsa in prikaza njegove veljave in moči. Naselja tipa Stična so gotovo bivališča takega princepsa. In zanesljivo moramo računati z medsebojnimi rivalitetami in nasprotji, ki so vodili tudi do medsebojnih spopadov.

Ves omenjeni razvoj v jugovzhodnih Alpah se je dogodil prav zaradi zgodnejših stikov z Mediteranom pred podobnim razvojem (govorjeno sociološko) v notranjosti Evrope. Tu je prišlo do njega šele na začetku 6. stol., prav tako v kontaktu z Etruščani. Pri tem je prišlo v zahodnem halštatskem krogu očitno do večje koncentracije moči posameznega princepsa, kot kažejo grobovi tipa Hochdorf in podobni. Podobno se to zgodilo tudi na robu grškega sveta, kot kažejo grobovi iz Trebeništa, Novega Pazarja i. p.

Nikjer pa ni prišlo do urbanizacije. Ne moremo govoriti o prevzemu oz. ustvaritvi mita in mitskega mišljenja, ni prišlo do svetišč in upodobitev božanstva, do formiranja »mitsko-simbolnega kompleksa«, da govorim z A. Smithom²¹, kar vse pripravlja urbanizaciji pot. Tudi do sprejema pisave ni prišlo, čeprav poznamo prve zametke. Srečanje z urbano družbo je ostalo na pol pota. Prazgodovinska družba ni znala prerasti lastnih meja. Že dosežene pridobitve so ob srečanju s Kelti propadle. Hkrati z njimi pa tudi ime ljudstva, ki jih je ustvarilo.

²⁰ Za celotni razvoj glej, *Civiltà degli Etruschi* (1985).

²¹ *The Ethic origins of nations* (1986).

SUR L'APPARTENANCE ETHNIQUE DE LA CULTURE HALLSTATTIENNE ALPINE DU SUD-EST

Résumé

Dans cette contribution on pose de nouveau la question de détermination ethnique de la culture hallstattienne alpine de sud-est. Cette culture est déterminée dans la science depuis son début comme illyrienne. Au symposium tenu à Sarajevo en 1962 un seul de ses groupes, le groupe de Dolenjsko (Bas Carniole), est déterminé comme tel, les autres sont restés anonymes. Aujourd'hui on pose la question de nouveau. L'argument principal pour détermination illyrienne de la culture hallstattienne alpine était le témoignage de l'historiographie et de la géographie antique considérant la population de ce territoire comme illyrienne. Les données écrites sont postérieures, elles appartiennent à l'époque d'Auguste et plus tard. Quand les écrivains parlent des Illyriens, ce n'est pas nécessairement une détermination ethnique, mais plutôt une détermination de l'appartenance à la province dite Illyricum. Les noms préromains conservés dans l'onomastique de cette région alpine de sud-est sont celtiques et pas illyriens. Ainsi il ne nous reste comme source de détermination que l'archéologie préhistorique, une source pas évidente à ce propos.

Chez les groupes adriatiques et balkaniques appartenants à l'âge du fer l'appartenance ethnique est mieux documentée. La population de cette région est venue plus tôt en contact avec l'historiographie et la géographie antique, c'est pourquoi que les témoignages écrits sont antérieurs. Aussi l'onomastique conservée est préceltique. Un fait également important c'est que les groupes de l'âge du fer adriatiques et balkaniques ne connaissent pas la rupture entre l'époque de Hallstatt et celle de La Tène, comme c'est le cas dans les groupes alpines de sud-est. On peut supposer l'existence de même ethnos depuis le début de l'âge du fer jusqu'à l'arrivée des Romains, quand les sources écrites nous donnent les noms ethniques sûrs, ce que n'est pas le cas dans la région alpine de sud-est. A base des sources archéologiques j'ai essayé en 1962 d'interpréter le groupe de Dolenjsko (Bas Carniole) comme unique groupe illyrien de la culture alpine de sud-est en considérant l'argument principale la parenté la plus proche de son culte sépulcraire avec celui de la civilisation Glasinac-Mati, qui est sûrement illyrienne. Aujourd'hui cette parenté, quoique d'une grande importance, ne me semble plus suffisante pour la détermination d'un même ethnos, parce que tout le développement culturel et historique de ces deux groupes est tout à fait différent.

Les groupes adriatiques et balkaniques de l'âge du fer considérés avec raison comme ethnogroupes nous peuvent servir d'argument de considérer comme tels aussi les groupes hallstattiens alpins de sud-est, ce qui vaut surtout pour les groupes principaux de Dolenjsko (Bas Carniole) et de Sv. Lucija. Mais à défaut des sources écrites ils sont restés anonymes, quoiqu'ils avaient atteint un degré très haut du développement social et ils ont tenu un territoire fixe pendant plusieurs siècles. Mais en rencontre avec les Celtes au troisième siècle av. Chr. ils ont perdu leur identité ethnique et de cette manière était perdu aussi le nom du peuple qui a créé la culture hallstattienne alpine du sud-est.

LAND UND VOLK DER TRIBALLEN

MILUTIN GARASANIN
SANU, Beograd

Abstrakt. Auf Grund archäologischer Daten und historischer Überlieferung werden vorerst die Begriffe »Volk« und »Ethnokulturelle Gruppe« im Altertum näher definiert. Durch die historischen Daten und die archäologischen Forschungsergebnisse werden die Grenzen der TribalLEN zwischen Morava und Isker festgelegt, Archäologisch sind sie ohne Zweifel schon gegen Ende des VII Jahrhunderts (Garašanin-Kilian IIb) gut zu erfassen. Der Schwerpunkt ihrer Macht befand sich im IV. Jahrhundert (Alexanders Feldzug, Schatz von Rogosen), nach dem Vorstoss der Autariaten an die Morava im östlichen Teil dieses Gebietes. Im III Jahrhundert wurden sie von den keltischen Skordiskern unterjocht und schieden danach aus der Geschichte aus.

Die Probleme der Entstehung, der kulturellen, ethnischen und räumlichen Abgrenzung altbalkanischer Völkerschaften und Völker, sind in der jugoslawischen Fachliteratur des vergangenen halben Jahrhunderts, von verschiedenen Standpunkten (Geschichte, Archäologie, Sprachwissenschaft) oft behandelt und in der Ermittlung befriedigender Lösungen wesentlich gefördert worden. In Zusammenhang damit ist vor allem die unermüdliche Tätigkeit des Laureaten, Prof. A. Benac zu würdigen. Ihm verdanken wir die Erarbeitung eines gut verwendbaren archäologischen Entwicklungsschemas¹. In der Illyrierforschung entstanden, konnte dieses dann auch auf andere grosse Gruppen des Altertums angewandt werden. Nicht minder wichtig ist jedoch sein Beitrag in der Organisation mehrerer interdisziplinärer wissenschaftlicher Ta-

¹ A. Benac, *Prediliri, Prailiri, Protoiliri*. Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorisko doba. Cent. za balk. ispit. I, 1964, 59—95; Ders., *O identifikaciji ilirskog etnosa*. God. Centra za balk. ispit. XI, 93—108; Ders., *O etničkim zajednicama starijeg gvozdenog doba u Jugoslaviji*, Praistorija jugoslavenskih zemalja (Abk. PJZ) V, 1987, 737—804.

gungen die diesen Fragen gewidmet waren². In den damit zusammenhängenden Arbeiten verschiedener Autoren bewährte sich auf diesem Gebiet die Bedeutung regionaler, vergleichender Forschungen. Daher erschien es dem Verfasser 'berechtigt zu sein, seinen Festbeitrag zu Ehren Benac', den Problemen der Triballen zu widmen.

Zunächst sei es erlaubt diesen Zeilen einige, vor allem methodische Bemerkungen vorzuschicken:

a. Der Begriff »Volk« im Altertum, ist vom Verfasser schon an anderen Stellen, folgendermassen definiert worden³: Ein Volk ist eine aus mehreren kleineren, meistens Stammesgruppen, bestehende Gemeinschaft die durch ihre gemeinsame oder eng verwandte Sprache ihre Tradition, die geistige und z. T. sachliche Kultur verbunden ist, bei welcher dabei das Bewusstsein ihrer Einheit klar ausgeprägt ist. In diesem Sinne sind z. B. die Taulanten (Thucid, I, 24) oder Autariaten (Strabo VII, 5, 11) als illyrische Völker (ἔθνη Ἰλλυρικά) zu betrachten. Daraus ergibt sich jedoch, dass unter Illyriern, bzw. anderen entsprechenden Gruppen so etwa Dako-Mysiern, keinesfalls Völker zu verstehen sind. Hier handelt es sich um grössere, recht lose zusammenhängende Gruppen, die durch eine gewisse sprachliche und kulturelle Verwandtschaft verbunden sind. Sie werden als Sprach-, ethno-kulturelle, oder im Sinne von Benac ethnische (oder »Ethnos«) Gruppen bezeichnet⁴. Der Begriff Völkerschaft scheint dem Verfasser für solche Gruppen angepasst zu sein. Ausserdem ist zu betonen, dass die Bezeichnung Illyrier aus der griechisch-römischen Überlieferung übernommen wurde, und dass Dako-Mysier eine Prägung moderner Sprachwissenschaft (V. Georgiev) ist, deren Berechtigung allerdings durch die archäologische Forschung ihre Bestätigung fand.

b. Die Entstehung einzelner Völkerschaften, und, in ihrem Rahmen, einzelner Völker, ist ein langer und komplizierter Process. Aufgrund des von Benac für die Illyrier erarbeiteten Entwicklungsschemas, das dann auch für andere Völkerschaften (so Dako-Mysier) verwendet wurde, sind dabei in Südosteuropa folgende Stufen auszusondern: eine Periode der Supstratbildung, die Zeit der Indoeuropäisierung, das Aeneolithikum im Sinne der Vorgeschichte (A. Benac, Vorillyrier); eine Zeit der Annäherung und Bildung grösserer räumlich umrissener Kulturkomplexe die allerdings aus kleineren Gruppen bestehen, die Periode der Stabilisierung im Laufe der Bronzezeit (Benac, Urillyrier). Darauf folgt nun, rund um 1000 v. u. Z., eine Zeit neuer Umgruppierungen, des Zerfalls alter und der Ausbildung neuer kultureller Gemeinschaften, die Eisenzeit I nach dem Chronologie-Schema von M. Garašanin und K. Kilian. In der historischen Fachliteratur wird sie oft als

² Ausser dem in Anm. erwähnten Symposium: Simpozijum o Ilirima u antičko doba, Cent. za balk. ispit. II, 1966; Duhovna kultura Ilira, Herceg-Novi 1982. Cent. za balk. ispit. II, 1984; Tribus paléobalkaniques entre l'Adriatique et la Mer Noire, Niš—Blagoevgrad 1989 (im Druck).

³ M. Garašanin, *Nastanak i poreklo Ilira* (Formation et origine des Illyriens). Iliri i Albanci (Les Illyriens et les Albanais), SANU. Naučni skup. XXXIX, 1988, 10—11; 81—83; Ders., *Problèmes de l'ethnogenèse des peuples paléobalkaniques* in Symposium Niš—Blagoevgrad (Im Druck).

⁴ God. cent. za balk. ispit. XI, 99—100; PJZ. V, 737—744.

Ägäische Wanderung bezeichnet. Bei diesen Ereignissen ist den Trägern der Urnenfelderkultur eine bedeutende Rolle beizumessen⁵. In dieser Periode entwickeln sich dann die einzelnen Völkerschaften und in ihrem Rahmen einzelne Völker. Falls nämlich zu einer gewissen Zeit auf einem bestimmten Raum in der schriftlichen Überlieferung von einem bestimmten Volk die Rede ist, und falls in diesem Gebiet archäologisch die gleiche Kultur nachgewiesen werden kann, ist anzunehmen, dass die Kultur mit dem erwähnten Volk gleichzusetzen ist. Archäologisch kann dann gelegentlich das Bestehen dieses Volkes in eine weitere Vergangenheit verschoben werden.

c. Bei der Wertung schriftlicher Überlieferung ist vor allem zu betonen, dass die auf uns gekommenen Nachrichten oft ungenau, und aus zweiter Hand sind. Auch wurden oft, von ein und demselben Autor Informationen aus verschiedenen Zeiten übernommen wodurch tatsächliche oder scheinbare Widersprüche entstehen⁶. Mythische Stammbäume sind mit grösstem Vorbehalt zu übernehmen. Eine »historische« Einstellung im modernen Sinne ist nur selten zu erkennen, so z. B. in den Ausführungen Strabo's (VII, 3, 2—10) zu den europäischen Mösen und kleinasiatischen Mysiern, und den höchst wichtigen Aussagen Dio's (Cass. Dio, LI, 27, 2—3) zu den Geten, Mösen, Triballen und Dardanern. Daher empfiehlt sich auch eine kritische Einstellung bei dem Vergleich des archäologischen und historischen Quellenmaterials.

*
* *

Unsere Kenntniss von Land und Volk der Triballen ist durch die neuere historische und archäologische Forschung in letzter Zeit wesentlich bereichert worden. An dieser Stelle sollen die erzielten Ergebnisse kritisch vorgelegt und gelegentlich ergänzt oder korrigiert werden.

1. In ihrem Buch »Central-Balkan tribes in Pre-Roman time« widmete F. Papazoglu ein ganzes Kapitel den Triballen, wobei das gesamte Quellenmaterial und die einschlägige Literatur kritisch gewertet wurden⁷.

Die erste Nachricht vom Land der Triballen, die sich auf seinen westlichen Teil bezieht, ist die bekannte Stelle bei Herodot IV, 49 wo von den Flüssen Augros (West-Morava), Brongos (Sud- und Grosse-

⁵ Vrgl. die in Anm. 1 angeführten Arbeiten von A. Benac; M. Garašanin in: *Les Illyriens et les Albanais* bes. 43—45; 51—52; 112—113; 120—121; 65—69; 133—137. Das von M. Garašanin erarbeitete Chronologie-Schema für Makedonien, *Ziva Antika* X, 1960, 173—183, ist von K. Kilian, *Trachtzubehör der Eisenzeit zwischen Agäis und Adria*, *Prähist. Zeitschr.* 50, 1975, 1—140, Tl. 101—102, Beil. I ergänzt und verfeinert worden. Entsprechende Verfeinerungen werden vom Verf. in seiner Chronologie für Serbien vorgenommen. Vrgl. *Praistorija Srbije*. Beograd 1973, 401—406 (abk. Srbija).

⁶ M. Garašanin in Symposium Niš—Blagoevgrad (im Druck).

⁷ Amsterdam 1978, 10—81.

-Morava) und vom Τριβαλλικὸν πεδίων (Morava-Tal von der Konfluenz beider Flüsse bis zur Mündung in die Donau) die Rede ist. Da die Angabe Herodot's von Hekataios aus Milet übernommen wurde, bezieht sie sich auf die Lage im VI. Jhrhdt.⁸ Die Ostgrenze des Landes ergibt sich aus Thucid. II, 96, 4: zwischen den Angrianen, im oberen Strymon-Tal und den Triballen, hausen die Treri und Timitaii, die das Gebiet nördlich vom Skombros-Gebirge (Vitoša) bevöohnen und im Westen bis an den Oskios-Fluss (Isker) sich verbreiten⁹. Daher umfasst das Land der Triballen den Raum zwischen Morava und Isker. Das Zentrum ihrer politischen Macht befand sich jedoch im östlichen Teil des Landes. Von diesem Gebiet ist ihr Raubzug gegen Abdera im Jahre 376 ausgegangen, etwa hier ist auch die Schlacht Phillip's II mit den Triballen, bei seinem Rückzug nach dem Krieg mit dem skytischen König Ateas zu lozieren¹⁰. Auf dieses Gebiet war auch der bei Arrianus (I, 1—2, 7) beschriebene Feldzug Alexander's gegen die Triballen gezielt. Wie von F. Papazoglu einleuchtend gezeigt wurde, bewegte sich Alexander von Amphipolis durch das Strymontal. Weiter überquerte er das obere Nestos-Tal und den Haemus. Der Fluss Lyginos kann mit dem Kleinen Isker identifiziert werden. Dagegen kann die Insel wo die Triballen, die benachbarten Thraker und selbst der König Syrmos Zuflucht fanden, nicht mit Peuke im Donau-Delta identifiziert werden. Übrigens entspricht die Beschreibung dieser Insel nicht den Merkmalen jener im Donau-Delta¹¹. Dass der Schwerpunkt der triballischen Macht in den östlichen Teil des Landes versetzt wurde hängt wohl mit dem bekannten Einbruch der Autariaten in das Morava Tal zusammen. Nach Strabo (VII, 5, 11) unterjochten die Autariaten die Triballen, um später, selbst von den Skordisken vernichtet zu werden. Die dadurch entstandene Lage entspricht auch unseren Kenntnissen vom Land der Skordisken (Strabo VII, 11—12): danach hausten die Μεγάλοι Σκορδίσκοι zwischen Noara (Save) und Mangos (Morava), die Μικροί auf der anderen Seite dieses Flusses (τούτου πέραν) wo sie an die Triballen und Mösier grenzten¹². Der Autariaten-Zug wird von F. Papazoglu nach Alexanders Feldzug angesetzt¹³, eine Annahme die aufgrund archäologischer Beobachtungen, auf die noch zurückzukommen ist, abgelehnt werden muss. An dieser Stelle sei nur betont, dass es recht unwahrscheinlich sei, dass Aléxander von den Autariaten Strabo's mächtigstem illyrischen Volk, zur Zeit des Einbruches, nichts wusste, und dass sie vom Agrianen-König Longarus als ἀπολεμώτατοι bezeichnet wurden. Auch bleibt in diesem Fall für die führende Rolle der Autariaten eine recht kurze Zeitspanne übrig, da ihr Druck auf den Päoner-König Audoleon, und die Ansiedlung durch Lisimachos am Orbel-Gebirge, Ereignisse

⁸ Ebenda, 58—59, Anm. 140.

⁹ Ebenda, 59—61.

¹⁰ Ebenda, 10—18.

¹¹ Ebenda, 25—40.

¹² Ebenda, 271—272.

¹³ Ebenda, 110—125.

die mit den bekannten durch die Invasion von Fröschen verursachten Bewegungen der Autariaten verbunden werden, in das 3. Jahr der 117 Olympiade (310) datiert werden (Diod. XX, 19, 1; Iust. XV, 2, 1)¹⁴.

Bei der ethnischen Zuweisung der Triballen wird von Papazoglu mit Recht angenommen, dass sie trotz den widersprechenden Angaben von Strabo und Stephanus von Byzanz, von den Illyriern und Thrakern sicher zu trennen sind¹⁵. In diesem Sinne sind die Aussagen von Dio Cassius (LI, 27, 2—3), die den Feststellungen der archäologischen Forschung gut entsprechen, als ausschlaggebend zu betrachten: Ihm zufolge hätten die Mysier und Geten ursprünglich (τὸ πάλαι) den ganzen Raum zwischen Hämus und Istrus bewohnt. Im Laufe der Zeit hätten sie dann teilweise andere Namen genommen (διαβαίνοντος τοῦ χρόνου ἐν ἄλλα τινὲς αὐτῶν ὀνόμαϊα μετέβαλον) so dass dann die Mysier den gesamten Raum oberhalb Dalmatiens, Makedoniens und Thrakiens bewohnten, und dass sich darunter auch viele andere Völker befanden (ἔστιν ἐν αὐτοῖς ἄλλά τε ἔθνη πολλά), so jene die früher Triballen genannt wurden, und die »noch heute« unter ihrem Namen bekannten Dardaner. Die Erörterungen Dios stellen eine hervorragende Stütze für die archäologisch nachweisbare Aussonderung einer in der modernen Fachliteratur Thrako-Mysier genannten Völkerschaft dar.

2. Der von A. Benac für die Illyrier erarbeitete Entstehungsprocess, konnte vom Verfasser für die Dako-Mysier auf den Raum des mittleren Balkans, das Morava—Vardar Tal übertragen werden, das mit der Unteren Donau und dem Gebiet zwischen Stara Planina und Karpaten aufs engste zusammenhängt. Das ihm zur Verfügung stehende Material, ist durch die Forschung von M. Stojić zur Eisenzeit an der Grossen Morava, wesentlich bereichert worden¹⁶.

Das Becken der Grossen Morava, im Land der Triballen, ist schon in der Stabilisierungs-Periode (Bronzezeit) den grossen Balkanisch-Donauländischen (im Sinne der Unteren Donau und Südost-Pannoniens) Kulturkomplexen anzuschliessen, wie dies durch die Funde der Bubanj-Hum III und Vinkovci-Gruppe bei Svetozarevo, besonders jedoch durch die Paraćin-Gruppe, zwischen Morava und Timok nachgewiesen wird¹⁷. Zu Beginn der Übergangsperiode (Garašanin-Kilian frühe Eisenzeit I, etwa 1200—1000), entwickelt sich diese weiter allerdings unter starken Einflüssen der Urnenfelder Kultur (Stojić Eisenzeit Ia) und der unter dem Sammelbegriff Gava zusammengetragenen Erscheinungen (Ib). Im weiteren Verlauf der Eisenzeit I (Garašanin-Kilian Ib, Stojić Ic, d, etwa 1000—ausgehendes VIII. Jahrhundert), ist hier die Gornea-Kalakača Gruppe verbreitet die eine der Wurzeln des klassi-

¹⁴ Ebenda, 100, 111—116.

¹⁵ Ebenda, 67—80.

¹⁶ Vrgl. Anm. 3. M. Stojić, *Gvozdeno doba u basenu Velike Morave*, 1986. Die absoluten Daten und die historische Deutung dieses Autors, Ebenda 100—103 werden in den Ausführungen des Verf. mehrmals korrigiert.

¹⁷ M. Garašanin, in PJZ IV, 1983, 463—470; 727—736; Ders., in: Cambridge Ancient History (Abk. CAH.), II. ed. III, 1, 1988, 170—175; 175—181, bes. 180—181.

schen Basarabi-Komplexes darstellt¹⁸. In der Eisenzeit II (Garašanin-Kilian, ausgehendes VIII. Jhrdt. — nach 550) umfasst dieser Komplex den gesamten Raum von der Morava und Syrmien bis nach Moldavien¹⁹. Die Entstehung des Basarabi Zierstiles ist wohl auf enge Verbindungen und den allmählichen Ausgleich einzelner lokaler Gruppen zurückzuführen. Seine Herkunft soll im ostbalkanischen Komplex mit ritz- und stempelverzierter Ware gesucht werden, besonders in der Gruppe Insula Banului, die letzten Endes auf die bronzezeitliche Dubovac-Žuto Brdo (Ghirla Mare) Gruppe zurückzuführen ist²⁰. Im Becken der grossen Morava, am rechten Donauufer beiderseits des Eisernen Tores, und in Nordwestbulgarien ist in diesem Rahmen eine spätere, durch die Tremolo-Verzierung gekennzeichnete, Stufe (Garašanin-Kilian IIb, ausgehendes VII. Jahrhundert — nach 550), zu erkennen. Sie ist z. B. durch die stratigraphisch getrennten Funde der Wehranlage von Lanište bei Svetozarevo und die Funde von Zlot und Sofronijevo zu umschreiben²¹. Ihre Verbreitung deckt sich mit den aus Herodot (Hekataios) und Thucydides ermittelten Grenzen der Triballen. Wohl ist sie mit der Aussonderung der Triballen in der grossen Dako-mysischen Völkerschaft zu verbinden. Einen Beweis dafür bietet auch die Verteilung befestigter Anlagen an der Grossen Morava. Während in der Eisenzeit IIa das Gebiet von Svetozarevo im Norden, am Bagrdan-Pass, durch die Gradinen von Bagrdan und Rajkinac, vom unteren Lauf des Flusses abgesperrt ist, wird diese Barriere in der Periode IIb beseitigt, eine Erscheinung die wohl auf die Vereinigung kleinerer Gruppen zu grösseren Gemeinschaften zurückzuführen ist²².

Der Einbruch der Autariaten in das Morava-Tal wird durch die Funde vom Typ Mramorac nachgewiesen²³. Seine Leitform (reich verzierte Gürtelbleche aus Edelmetall) hat ihre frühen Vorbilder in den Ringen (auch Ohr- und Armringe) des den Autariaten mit Recht zugewiesenen Glasinac-Komplexes, in seiner Periode IVc2 nach B. Čović (= Garašanin-Kilian IIb)²⁴. Das Gürtelblech von Novi Pazar ist aufgrund griechischer Importe etwas später, in die ersten Jahrzehnte des

¹⁸ Stojić, a. a. O., 33—48, Tl. 1—10; 48—55, Tl. 12—14; 16—20; dazu auch 90ff.

¹⁹ A. Vulpe, *Die Basarabi-Kultur I*, Dacia N. S. XXX, 1—2, 1986, 49—89. M. Garašanin in: *Les Illyriens et les Albanais*, 65—69; 133—137.

²⁰ B. Hänsel, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Eisenzeit an der Unteren Donau*, 1976, 118—229. Zur Gruppe Insula Banului (Ostrov), Ebenda 151—165; M. Garašanin in *CAH*, III, 1, 589—591. Zu Dubovac — Žuto Brdo Ebenda, 177—179.

²¹ M. Stojić, a. a. O., 65—74 Tl. 25—29 (Stufe IIa); 74—77, Tl. 30—34 (IIb-Tremolo Styl); auch 92f. Zu Lanište, Ebenda 61—65. Für Zlot: R. Vasić, *Chronology of the Early Iron Age in Serbia*, BAR. 31, 1977, 70, Pl. 20. Für Sofronijevo: W. Hänsel, a. a. O., 174—175, Tl. 67, 11—20, 68.

²² M. Stojić, a. a. O., 72—73, Karte 6; 78—79, Karte 7.

²³ M. Garašanin, *Srbija*, 505—511, Tl. 108—109.

²⁴ Zum Glasinac-Komplex; M. Garašanin in: *Les Illyriens et les Albanais* 55—63, 123—131; B. Čović in *PJZ* V, 1987, 573—644. Zu den Vorbildern der Periode IVc 2, B. Čović, a. a. O. 621.

V. Jahrhundert anzusetzen (Nach Čović schon Glasinac Va, Garašanin-Kilian Eisenzeit III, rund um 475)²⁵. Dadurch wird auch der Ansatz des Autariateneinfalles in das V. Jahrhundert bestätigt. Im ausgehenden V. und IV. Jahrhundert sind Funde an der Grossen Morava recht selten, eine Erscheinung die kaum ausschliesslich auf eine Forschungslücke zurückzuführen ist. Diese Lage entspricht jedoch dem Verfall der Autariaten-Macht, der durch die Aussage des Agrianen Königs Longarus aus dem Jahr 335 (ἀπολεμότατοι) bestätigt wird.

Dass der Schwerpunkt der politischen Macht der Triballen im östlichen Teil ihres Landes zu suchen ist, wird durch die Kriegergräber von Vrace, und besonders den neuen Hort von Rogosen, der als Teil der Schatzkammer triballischer Könige anzusehen ist, bestätigt. Die in Inschriften mehrerer Phialen des Schatzes bezeugten Namen Angehöriger der Odrysischen königlichen Familie: Satokos, Sohn des Sitalkes (schriftlicher Nachweis 429), Kotys (383—359) und sein Sohn Kersobleptes (bis 341) datieren die Zusammentragung des Fundes in das ausgehende V. und bis um die Hälfte des IV. Jahrhunderts. Diese Gefässe sind wohl auf die Sitte des Geschenkeaustausches zwischen Angehörigen führender Familien zurückzuführen. Die Bergung des Schatzes kann mit einem der politischen Ereignisse nach 350, so etwa der Rückkehr Phillip II von seinem Skythen-Zug, oder dem Triballen-Feldzug Alexanders verbunden werden²⁶. Verlockend ist die Deutung von I. Morozov durch rituelle Handlungen, die die Legalisierung der Herrschermacht durch »Auffinden« eines vergrabenen Schatzes sichern sollten²⁷.

Zu Beginn des III. Jahrhunderts ist die Triballen-Macht durch die Skordisken vernichtet worden. Ihre Spuren sind uns im Land der Triballen bekannt, so besonders das Gräberfeld von Viminacium (Kostolac) und die Funde im Eisernen Tor, vor allem Ajmana bei Kladovo (Mala Vrbica)²⁸.

*
* *
*

Die vorangehenden Ausführungen sind ein gutes Beispiel der beinahe völligen Übereinstimmung historischer und archäologischer Daten. Solche Ergebnisse entsprechen eben dem Geist den A. Benac in seiner Forschungstätigkeit gepflegt und weiterentwickelt hat. Daher ist auch dieser Beitrag, als passender Gruss dem Laureaten, gefasst und vorgelegt worden.

²⁵ Ebenda, 626—627. Zur Autariaten Frage M. Garašanin in: *Les Illyriens et les Albanais*, 62—63; 130—131.

²⁶ A. Fol in: *Der thrakische Silberschatz aus Rogozen*, 1988, 19—28, bes. 19—21; 23—24.

²⁷ I. Morozov, Ebenda, 31—46, bes. 44—46.

²⁸ B. Jovanović, *Nekropola na pećinama i mlađe gvozdeno doba Podunavlja*, Starinar N. S. XXVI, 1985, 13—18, B. Stalić, *Le site préhistorique Ajmana à Mala Vrbica*. Cahiers des Portes de Fer III, 1986, 32—35, fig. 29—49.

ZEMLJA I NAROD TRIBALA

Kratak sadržaj

Na početku izlaganja data je definicija pojma narod i etnos (etnokulturna grupa) na osnovu rezultata radova A. Benca i autora ovog priloga.

U ovom radu kritički su prodiskutovani podaci antičkih pisaca o Tribalima, od kojih su naročito značajni tekstovi Herodota (IV, 49), Arijana (I, 1—2, 7), Strabona (VII, 5, 11) i Diona Kasija (LI, 27, 2—3) koji govori o njihovom povezivanju sa Mezima i Dačanima (Getima). Poređenjem sa podacima arheoloških istraživanja pokazano je da oni naseljavaju područje između Velike Morave i Iskera. Arheološki se sigurno može dokazati njihovo postojanje već krajem VII veka (gvozdeno doba IIb po hronološkom sistemu M. Garašanina i Kiliana), na osnovu nalaza iz Pomoravlja, posebno rasporeda utvrđenih gradinskih naselja i karaktera kulture (tremolo keramika), onih u istočnoj Srbiji i iz severozapadne Bugarske (osobito Sofronijevo). Arheološki podaci nesumnjivo, potvrđuju da je upad Autarijata na područje Velike Morave usledio oko prelaza iz VI u V vek, čime se odstranjuju razna mišljenja koja su u tom smislu zastupali istoričari. Iz opisa Aleksandrovog pohoda na Tribale jasno se vidi da se centar njihove države tada nalazio u području Iskera i njegovog ušća u Dunav. Takva situacija održala se, sigurno, i kasnije, o čemu govori nalaz iz Rogozena kod Vraca, koji se najverovatnije može objasniti kao deo riznice tribalskih vladara. On je, na osnovu srebrnih posuda grčkog porekla i njihovih natpisa, pouzdano datiran u IV vek.

Početkom III veka moć Tribala srušili su Skordisci, danas posvedočeni, naročito, nalazima nove nekropole u Viminaciju i bogatim grobom iz Ajmane kod Kladova (Mala Vrbica). U to vreme Tribali su nestali sa istorijske pozornice.

HRONOLOŠKI POLOŽAJ I PORIJEKLO VIOLINSKIH IDOLA IZ ŠTOJA*

BLAGOJE GOVEDARICA

Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH, Sarajevo

Apstrakt. U radu se razmatra pojava violinskih idola u sjevernoj Albaniji i njihovo mjesto u odnosu na balkansko-panonske i egejsko-anadolske nalaze ovog tipa. Pri tom se oni povezuju sa »apstraktno-šematiskim« kikladskim i anadolskim idolima. Na osnovu stratigrafski preciziranih analogija iz Lerne i Egeje, primjerci iz tumula 6 nekropole u Štoju datiraju se u vrijeme početne faze ranoheladskog III perioda. Time se potvrđuju indicije koje su pružila reviziono istraživanja u ovom tumulu odnosno jasno se pokazuje da ovi nalazi ne mogu pripadati cetinskom već jamnom grobu. Pojava ovih elemenata južnog porijekla u jamnom grobu iz Štoja ne ide u prilog tumačenjima o prisustvu stepske populacije u ovom dijelu Balkana.

Iskopavanjima koja su obavljena 1983. godine na nekropoli Štoj kod Skadra, u centralnim grobovima tumula 2 i 6, nađeno je keramičko posuđe koje u potpunosti odgovara cetinskoj kulturi. Uz to su oblici grobova, kao i ostali elementi pogrebnog ritusa u tim tumulima, takođe, tipični za ovu kulturu, te se tako nekropola u Štoju pokazala kao najjužnije, do sada poznato, cetinsko nalazište. Osim toga, u sloju kamena, neposredno ispod centralnog groba tumula 6, otkriveno je šest antropomorfnih figurina violinskog oblika od pečene zemlje koje su, takođe, pripisane navedenom grobu, odnosno cetinskoj kulturi, te je cjelokupni nalaz tako i objavljen¹.

Prisustvo antropomorfne plastike i uopšte figuralnih predstava nije bilo do sada poznato u cetinskim nalazištima, te je ovaj nalaz predstavljao potpunu novinu i svakako neobičnu pojavu u cjelokupnom kontekstu cetinske kulture. Ta činjenica je bila jedan od razloga koji su naveli albanske arheologe da preduzmu reviziono istraživanje u

* Rad napisan u Heidelbergu, gdje je autor boravio kao stipendista Fondacije Alexander von Humboldt.

¹ A. K o k a, *Iliria* 2, 1985, Tiranë 1985, 241—249.

ovom tumulu. Kopanjem u sloju kamenja koji se nalazio ispod centralnog groba u čijem okviru su nađene navedene figurine, utvrđeno je da ono predstavlja nasip kojim je prekriven grob jamnog tipa koji je bio ukopan u prirodne sedimente u centru tumula, odnosno upravo ispod cetinske kamene ciste. Ovim, naknadnim otkrićem, utvrđeno je postojanje jedne ranije faze sahranjivanja, koja prethodi cetinskom grobu i koja, bez sumnje, predstavlja primarnu sahranu u tumulu. Na taj način je problem nastanka ove nekropole i njene interne hronologije postao znatno kompleksniji u odnosu na prvobitnu interpretaciju, a time je, između ostalog, dovedena u pitanje pripadnost navedene antropomorfne plastike cetinskom grobu, odnosno njeno uključivanje u okvire cetinske kulture. Međutim, ostaje činjenica da su figurine nađene na samom vrhu pokrova jamnog groba, te se ne može u potpunosti potvrditi ni njihova pripadnost ovoj ranijoj sahrani. U stvari, prema stajnu nalaza, ostala je otvorena mogućnost pripisivanja ove plastike i jednom i drugom grobu².

U takvoj situaciji, čini se, za razrješavanje ovog problema preostaje samo tipološka analiza figurina, čime ćemo se ovom prilikom pozabaviti. Naime, već sama pojava ove interesantne plastike u neposrednom zaleđu južnog Jadrana zaslužuje posebnu pažnju. Osim toga, njene jasno izražene i karakteristične tipološke osobine pružaju dosta mogućnosti za razmatranje pitanja porijekla graditelja tumula iz nekropole Štoj, odnosno šireg problema pojave jamnih grobova na jadranskom području, kao i preciziranja hronologije cetinske kulture. Pošto se profesor Benac u svom dosadašnjem radu dosta bavio upravo problemima iz ovog okvira, smatram da se ovim prilogom, na prigodan način, mogu pridružiti obilježavanju njegovog jubileja i izraziti zahvalnost za sve što sam naučio, imajući sreću da relativno dugo radim u njegovoj blizini.

Kako je već navedeno, u ovom tumulu nađeno je ukupno 6 figurina od pečene zemlje. Četiri od njih predstavljaju ženske figure, peta predstavlja muškarca, a šesta ima veoma male dimenzije i, vjerovatno, predstavlja dijete. Sve figurine su istog tipa — bez ukrasa, ravne i u obliku violine. U Fundberichtu su u punoj mjeri objavljene dvije najreprezentativnije figure: ženska, koja je oker boje i ima visinu 0,160 m; i muška, smeđe do crne boje i visine 0,158 m (T. I:1,2; T. II:13, 15)³.

U unutrašnjosti Balkana za sada nisu poznate figurine ovog oblika, a prve nalaze srodne onima iz Štoja susrećemo tek na sjevernom rubu poluostrva⁴. Radi se o varijanti violinskih idola koja je zastupljena u okviru vučedolskog kulturnog kompleksa, i to u Posavini (Hru-

² Sa rezultatima revizionih iskopavanja upoznao sam se tokom studijskog boravka u Albaniji 1988. g. Kolegi Koki, i ovom prilikom, zahvaljujem na dobivenim informacijama.

³ A. K o k a, *I. c.* T. I:9,10.

⁴ Ovdje nismo uzeli u obzir mermernu figurinu iz Galabnika u zapadnoj Bugarskoj, koja bi po formi mogla pripadati violinskim idolima. Međutim, njeno datiranje u vrijeme starijeg neolita, odnosno u starčevačku kulturu upućuje da se ovdje radi o usamljenom primjerku koji je mnogo stariji od vremena integralnog razvoja idola ovog tipa. Up. J. P a v ú k — M. C o c h a d z i e v, *Slavenska Arheologia* 32, Bratislava 1984, 195ff, Abb. 17.

stovača, Vinkovci)⁵, u istočnoj Panoniji (Velem)⁶ i na Ljubljanskom barju (Ig)⁷. To su mahom neornamentisani primjerci sa naznačenim rukama u vidu manje ili više izraženih horizontalnih ispupčenja. Među njima najviše sličnosti sa nalazima iz Štoja pokazuje primjerak iz Velema. U ovom okviru se, donekle, izdvajaju dva nalaza: iz Iga (Ig I — Vučedol C) i iz Vinkovaca (faza Vučedol B₂)⁸. Oba predstavljaju ženske figure sa zaobljenim gornjim dijelom tijela i dugmetasto naznačenim grudima, po čemu pokazuju dosta sličnosti sa ženskim figurama iz Štoja. Pri tom je karakteristično da su ove statuete ukrašene ornamentima izvedenim u tehnici »Furchenstich«, među kojima dominiraju dvije krstaste trake postavljene na gornjem dijelu tijela. Vjerovatno su u pitanju dijelovi odjeće koji označavaju pripadnost nekom kultu⁹. Kod figura iz Štoja, kako smo vidjeli, nema nikakvih tragova ukrasa niti odjeće, međutim, ovaj momenat ne bi trebalo da bude od presudnog značaja budući da i u vučedolskom krugu egzistira i ukrašena i neukrašena plastika ovog tipa. Ono po čemu se ove dvije grupe nalaza najviše razlikuju jeste formiranje donjeg dijela. Naime, kod svih vučedolskih figurina baza je redovno proširena, sa zaravnjenom donjom površinom, čime one znatno odstupaju, ne samo od nalaza iz Štoja već i od idola violinskog tipa u cjelini. Osim formalne razlike, ovako oblikovana baza pokazuje da su vučedolske figurine mogle da stoje, dok su klasični violinski oblici morali biti položeni, naslonjeni, ili nošeni. To upućuje na razliku u osnovnoj koncepciji i namjeni — dok su vučedolske figurine mogle imati određeno mjesto na kome su, prema namjeni, bile postavljene, idoli iz Štoja, koji imaju klasični violinski oblik, vjerovatno su bili prenosivi amuleti.

Dalje, na sjeveru, nalazi ovog tipa susreću se samo izuzetno. Tako se ovom krugu može priključiti figurina iz nalazišta Pianu de Jos u Rumuniji, koja je opredijeljena u treću fazu kulture Coțofeni¹⁰ a jedan sasvim izolovan idol violinskog oblika potiče iz Serizlievke u Ukrajini (Usatovo — faza kasne tripoljske kulture)¹¹. Time bi, prema našim saznanjima, bila iscrpljena lista nalaza srodnih onima iz Štoja i, uopšte, violinskih idola na području sjeverno od ovog nalazišta¹².

⁵ J. Korošec, Glasnik Zemaljskog muzeja n. s. I, Sarajevo, 1946, T. IX:1; S. Dimitrijević, Arheološki Vestnik 7, Ljubljana 1956, T. XIII:4.

⁶ A. Mozsolics, Folia Archaeologica 1945, Budapest 1945, 44, Abb. 1.

⁷ J. i P. Korošec, Najdbe s kolisčarskih naselbin pri Igu na Ljubljanskom barju, Ljubljana 1969, T. 1:1.

⁸ Kod primjerka iz Iga nedostaje glava, a sačuvana visina je 0,107 m (J. i P. Korošec, l. c.). Nalaz iz Vinkovaca je oštećen u donjem dijelu, a sačuvana visina je 0,065 m S. Dimitrijević, Praistorija jugoslavenskih zemalja III, Sarajevo 1979, 294—295, T. XXXIV:5).

⁹ U vezi sa interpretacijom ornamentike ovih figura vidi M. Miličević, Opvscvla Archaeologica 9, Zagreb 1984, 3, T. 2:1 a-c.

¹⁰ P. Roman, Prahistorische Zeitschrift 52, Berlin 1977, 195 ff, T. 48:19.

¹¹ T. S. Pasek, Periodizacija tripolskih poselenii, Materiali i isledovanija po arheologii SSSR 10, Leningrad 1949, 201—202, Ris 98:11.

¹² Figurine iz Vinče i iz okvira kulture Cucuteni, koje je N. Kalicz, takođe, pripisao ovom tipu, nismo uzeli u obzir, jer se u prvom slučaju radi o znatno fragmentovanim i tipološki teško odredivim formama, dok Cucuteni nalazi nemaju odgovarajuću formu. Up. N. Kalicz, Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn, Budapest 1968, 98 i tamo navedenu literaturu.

Za razliku od tog prostora gdje su, kako smo vidjeli, analogni nalazi dosta rijetki i udaljeni, a uz to, najvećim dijelom, pokazuju određena konceptijska odstupanja u odnosu na nalaze iz Štoja, na području južno odavde postoji mnogo više srodnih nalaza. Prostorno su najbliži primjerci od pečene zemlje iz sloja IIIc u Maliq u jugoistočnoj Albaniji¹³, iz sloja IVb u Lerne na Peloponezu¹⁴ i iz EGINE V¹⁵. Prva dva idola predstavljaju ženske figure, dok treći, najvjerojatnije, predstavlja muškarca. Primjerak iz Maliq je ravan i neukrašen, u obliku violine, sa nešto vidnije naznačenim rukama i dugmasto predstavljenim grudima. Glava nedostaje, a sačuvana visina iznosi 0,10 m. Boja je siva do oker (T. I:4; T. II:17). Nalaz iz Lerne ima klasičan violinski oblik, glava takođe nedostaje, a sačuvana visina je 0,109 m. Osnova je oker boje, a na njoj su slikane pruge smeđe do mrke boje (T. I:3; T. II:16). Idol iz EGINE je mrke boje, ravan i neukrašen. Ruke su naglašene slično onome iz Maliq, a glava i veći dio tijela nedostaju. Visina sačuvanog dijela je 0,060 m (T. II:14). Primjerak iz Maliq datiran je u srednje bronzano doba Albanije¹⁶, onaj iz Lerne u početnu fazu EH III perioda¹⁷, dok nalaz iz EGINE potiče iz horizonta paljevine koji označava završetak naselja V i vrijeme prelaza između faza EH II i EH III¹⁸.

Naredne odgovarajuće analogije nalazima iz Štoja susreću se na Kikladskim ostrvima i u jugozapadnoj Anadoliji, odnosno na području koje se smatra kolijevkom violinskih idola. Na Kikladima najviše formalnih sličnosti pokazuju mermerni idoli »apstraktno-šematskog« tipa iz ranokikladske I perioda (Grupa Pelos)¹⁹. Te sličnosti se odnose na oblik glave i tijela, s tim što je kod kikladske primjeraka vrat, najčešće, jako izdužen. U ovom smislu zanimljiv je idol iz zbirke u Genevi (h = 0,185 m; T. II:3)²⁰ koji predstavlja žensku figuru kod koje su grudi predstavljene na isti način kao kod primjeraka iz Štoja, Maliq i Lerne. Zatim, ovdje treba navesti nalaze iz Antiparosa (h = 0,126 m;

¹³ F. Prendi, *Iliria VII—VIII (1977—1978)*, Tiranë 1978, T. IV:8.

¹⁴ J. L. Caskey, *Hesperia* 24, 1955, 43, Pl. 22:j, k. Donji dio idola iz Lerne naknadno je pronađen, a objavljen je bez cjelovitog opisa ornamentike, te je na ovom mjestu data samo ornamentika gornjeg, cjelovito publikovanog dijela. Up. E. Banks, *The Early and Middle Helladic Small Objects from Lerna*, University Microfilms International, Ann Arbor-London 1979, 643, Pl. 20: 1743.

¹⁵ H. Walter—F. Felten, *Alt-Ägina III*, Mainz 1981, T. 101:265, XXII.

¹⁶ F. Prendi, l. c.

¹⁷ J. L. Caskey, l. c.; E. Banks, *Op. cit.*

¹⁸ H. Walter—F. Felten, *Op. cit.*, 41—42.

¹⁹ C. Renfrew, *Kunst und Kultur der Kykladeninseln im 3. Jahrtausend v. Chr.*, Karlsruhe 1976, 63. U daljem tekstu: *Kunst und Kultur der Kykladen*.

²⁰ Mjesto nalaza nepoznato, primjerak se nalazi u zbirci Jean-Paul i Monica Barbier-Müller, *Kunst und Kultur der Kykladen*, Katalog, Sl. 42, str. 430.

T. II:4)²¹, Amorgosa (h = 0,314 m; T. II:5) i Akrotirija²², te primjerke iz zbirke u Bazelu (h = 0,086 m; II:2)²³, Zürichu (h = 0,101)²⁴ i Karlsruheu (h = 0,115 m)²⁵.

Violinski idoli klasičnog »apstraktno-šematskog« tipa dosta su brojni i u ranom bronzanom dobu jugozapadne Anadolije, a uz mermernе figurine, ovdje se u velikom broju susreću i primjerci od pečene zemlje. Od mermernih figurina nalazima iz Štoja najviše odgovaraju one Kusura-Beycesultan tipa (h = 0,630 m — 0,870 m; T. II:12), s tim što su kod njih vrat i kružno formirana glava znatno veći u odnosu na tijelo. Idoli ovog tipa su datirani u fazu II—III ranog bronzanog doba Anadolije²⁶. Za razliku od ovih koje su neornamentisane, figurine od pečene zemlje su, redovno, bogato ukrašene. Najčešće su to urezane ili žlijebljene linije, uz koje su ponekad zastupljeni tačkasti ili nepravilni žigovi. Zanimljivo je da i ovdje, poput nalaza iz Lerne i onih iz vučedolskog kruga, dominiraju ukrštene trake i drugi slično koncipirani motivi. U odnosu na primjerke iz Štoja najviše sličnosti pokazuju idoli iz zbirke u Solothurnu (h = 0,080 m; T. II:8)²⁷ i Genevi (h = 0,082 m; T. II:11)²⁸ na kojima su urezani ornamenti, kao i figure tzv. »Çaykaner« tipa koji se odlikuju relativno malim dimenzijama (0,044 m — 0,073 m; T. II:9,10), te žlijebljenjem i žigosanim ukrasima²⁹. Svi ti idoli imaju klasičan violinski oblik tijela, kratak vrat i ravno odsječenu, ili čepasto formiranu glavu, a datiraju se u fazu I—II ranog bronzanog doba³⁰.

Ovdje treba navesti još dvije zemljane i jednu mermernu figurinu iz srednje Anadolije (Alaça Hüyük i Alişar — T. II:7), koje predstavljaju jednu sasvim izolovanu grupu violinskih idola klasičnog tipa. Mermerna figurina odgovara kikladskom primjerku iz Antiparosa, dok se zemljane skoro u potpunosti uklapaju u razvoj odgovarajućih formi jugozapadne Anadolije. Od posebnog značaja je činjenica da ovi nalazi potiču iz jasnog stratigrafskog konteksta s početka ranog bronzanog doba (faza Alişar Ib)³¹.

²¹ *Kunst und Kultur der Kykladen*, Katalog: Sl. 30, str. 428.

²² Ibid. Sl. 44, str. 430-431; Ch. Doumas, *Early Bronze Age Burial Habits in the Cyclades*, Studies in Mediterranean Archaeology XLVIII, Göteborg 1977, Fig. 4:j, Pl. XXIX:h. Idol iz Amorgosa se ističe po neuobičajeno velikim dimenzijama.

²³ Mjesto nalaza nepoznato, primjerak se nalazi u zbirci Erlenmeyer (*Kunst und Kultur der Kykladen*, Sl. 29, str. 428).

²⁴ Mjesto nalaza nepoznato, primjerak se nalazi u zbirci Max Bill (Ibid. Sl. 33, str. 428).

²⁵ Mjesto nalaza nepoznato, primjerak se nalazi u Badisches Landesmuseumu (Ibid. Sl. 36, str. 429).

²⁶ Ibid. Sl. 518-520, Str. 553.

²⁷ Mjesto nalaza nepoznato, primjerak u privatnoj zbirci (Ibid. Sl. 539, Str. 557).

²⁸ Mjesto nalaza nepoznato, primjerak u zbirci Jean-Paul i Monica Barbier-Müller (Ibid. Sl. 541, str. 557).

²⁹ Ibid. Sl. 542, 545, 547, str. 557—558.

³⁰ O. Höckmann, *Kunst und Kultur der Kykladen*, 185.

³¹ K. Bittel, *Prähistorische Forschung in Kleinasien*, Istanbul 1934; 75, T. IX:5, 7; H. Th. Bossert, *Altanatolien*, Berlin 1942, 61, Abb. 288, 293, 294.

Sve navedene analogije mogu se podijeliti u dvije osnovne grupe. Prvu grupu bi predstavljali klasični violinski idoli tzv. »apstraktno-šematskog« tipa koji su zastupljeni u vrijeme egejskog ranog bronzanog doba, i to skoro isključivo na prostoru južno od Štoja, sa najvećom koncentracijom u području sjeveroistočnog Mediterana, odnosno na Kikladskim ostrvima i u jugozapadnoj Anadoliji. U tipološkom smislu tom krugu pripadaju i ranije spomenuti primjerci iz Rumunije i Ukrajine. Drugu, manju grupu, predstavlja kasnovučedolska varijanta koja egzistira tokom završne faze podunavskog eneolita uz sjeverne rubove zapadnog Balkana. Kako smo vidjeli, ove dvije grupe se međusobno razlikuju po obliku tijela, brojnosti, dužini egzistencije, a vjerovatno i po osnovnoj funkciji.

Što se tiče porijekla nalaza iz Štoja, koji geografski leže nekako na sredini između ove dvije grupe, svi relevantni pokazatelji upućuju na južno područje, odnosno na sjeveroistočni Mediteran, gdje se violinski idoli uostalom najranije javljaju i najduže egzistiraju. Ovom krugu u potpunosti odgovaraju i stilske osobine nalaza iz Lerne, Maliqa i EGINE. Kako je poznato, violinski idoli se na Kikladima pojavljuju u kasnom neolitu i kontinuirano egzistiraju do kraja ranokikladske I periode, dok u narednim fazama ranog bronzanog doba bivaju potisnuti kanonskim i postkanonskim idolima³². Nalazi iz tumula u Štoju bi se teško mogli dovesti u vezu sa tim ranim primjercima, bez obzira na određene formalne sličnosti o kojima je prethodno bilo govora. U ovom smislu su značajniji primjerci iz jugozapadne Anadolije, gdje violinski idoli skoro bez ikakvih promjena egzistiraju tokom čitavog ranog bronzanog doba. Njihov nastanak je svakako u direktnoj vezi sa ranokikladskim »apstraktno-šematskim« idolima, čiji se dalji razvoj prenosi na ovo područje³³. Ranije spomenuti pojedinačni nalazi iz srednje Anadolije, Rumunije i Ukrajine svakako predstavljaju import, ili pak uticaj s prostora jugozapadne Anadolije.

Međutim, problematično je preciznije hronološko opredjeljenje u ovom okviru, pošto nalazi analogni onima iz Štoja pripadaju svim fazama ranog bronzanog doba. Činjenica da većina ovih primjeraka predstavlja slučajne nalaze, kod kojih nije poznata ni uža lokacija nalazišta, predstavlja dodatnu otežavajuću okolnost u ovom smislu. U takvoj situaciji nalazi iz Lerne, EGINE i Maliqa dobijaju poseban značaj, jer je siguran njihov stratigrafski položaj. Smatramo da navedeni grčki nalazi direktno ukazuju da idoli iz Štoja ne mogu biti mlađi od početne faze EH III perioda, a u širem smislu predstavljaju bitne, stratigrafski fiksirane, potvrde dugotrajne egzistencije nalaza iz jugozapadne Anadolije, čija hronologija je izvedena mahom na osnovu tipoloških analiza³⁴. Prema tome, primarno porijeklo idola iz Štoja moralo bi biti u jugozapadnoj Anadoliji, a nalazi iz Lerne i EGINE upućuju na mogućnost njihovog prispjeća preko grčkog kopna.

³² J. Thimme, *Kunst und Kultur der Kykladen*, 425—427; Ch. Doumas, *Op. cit.*, 16.

³³ O. Höckmann, *Op. cit.* 184—186, 545—546.

³⁴ Ibid.

Primjerak iz Maliqa koji pripada srednjem bronzanom dobu Albanije, bez sumnje je mlađi od nalaza iz Štoja i u cjelini izlazi iz do sada poznatih okvira egzistencije klasičnih violinskih idola. Prema tome, on predstavlja za sada usamljen pokazatelj daljeg razvoja violinskih idola, tokom srednjeheladskog perioda, i to na krajnjoj sjevernoj periferiji njihovog prostiranja. Sasvim je moguće da on predstavlja dalju kariku razvoja koji na ovom području otpočinje sa horizontom koji odgovara nalazima iz EGINE, Lerne i Štoja, odnosno početku treće faze heladskog ranog bronzanog doba.

Šta znači ovakvo opredjeljenje figurina iz Štoja u odnosu na ostale nalaze iz tumula 6 i, uopšte, u pogledu kulturnog i hronološkog položaja ove nekropole? Prije svega, ovim se definitivno isključuje mogućnost pripadnosti violinskih idola cetinskom grobu, koji pripada klasičnoj fazi cetinske kulture, i ne može biti stariji od završne faze EH III perioda. Takva hronologija cetinske kulture potvrđena je, između ostalog, i na osnovu analogija upravo iz sloja Lerna IV koji traje tokom čitavog EH III perioda³⁵. Preostaje, dakle, njihova pripadnost jamnom grobu, odnosno primarnoj sahrani iz ovog tumula. Prisustvo ovih elemenata, koji su, kako smo pokazali, južnog porijekla, predstavlja još jedan dokaz da graditelji tumula sa jamnim grobovima na ovom području nisu mogli pripadati stepskoj populaciji. Ovaj tumul se može priključiti »južnoj grupi« humki sa jamnim grobovima koja se susreće na području Hercegovine, Albanije i zapadne Grčke, i koju smo determinisali na drugom mjestu³⁶. Sahrinjavanje u jamnim grobovima na ovom prostoru bez sumnje je element stepske tradicije, ali su njihovi nosioci svakako imali lokalni, balkanski karakter. Ova južna grupa tumula, u kojoj su sjedinjeni stepski običaji sahrinjavanja i prilozi manje ili više lokalnog porijekla³⁷ dobar je primjer kako se određeni ritualni i uopšte religiozni elementi, mogu preuzimati širenjem ideje bez prispjeća većeg broja strane populacije. Jamni grob iz Štoja i njemu priloženi violinski idoli svakako su važna potvrda ovakvog slijeda stvari.

U vezi sa violinskim idolima iz Štoja preostaje još pitanje odnosa sa primjercima iz vučedolskog kruga, budući da hronološka bliskost upućuje na mogućnost određenih veza i na ovoj relaciji. Naime, moglo bi se pretpostaviti da nalazi iz Lerne i Štoja čine jednu kariku u kontekstu odnosa vučedolskih idola sa prostorom jugozapadne Anadolije, koji bi i u ovom slučaju morao biti matično područje. Međutim, za širu potvrdu ovakve mogućnosti nedostaju nalazi u međuprostoru, odnosno u unutrašnjosti zapadnog i centralnog Balkana, te ovo pitanje mora za sada ostati otvoreno.

³⁵ B. Govedarica, *Rano bronzano doba na području istočnog Jadrana*, Sarajevo 1989, 143.

³⁶ Ibid, 213—215.

³⁷ Ibid., o pitanju porijekla priloga u jamnim grobovima sa ovog dijela Balkana.

DIE CHRONOLOGISCHE LAGE UND DER URSPRUNG DER VIOLINENIDOLE AUS SHTOJ

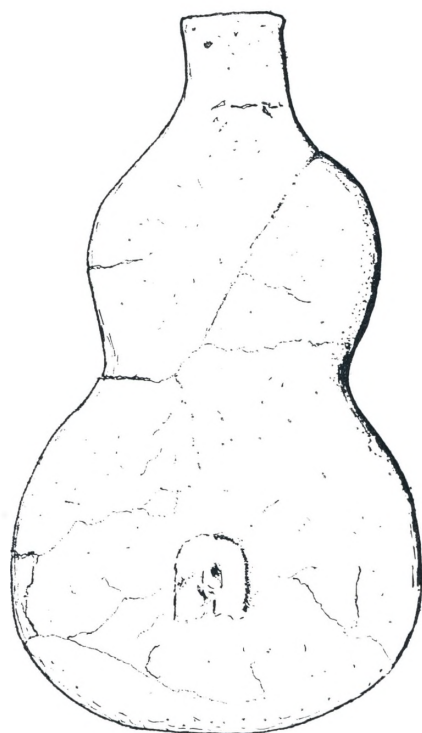
Zusammenfassung

In diesem Beitrag wird die Frage der Zugehörigkeit der sechs Violinenidole aus der Nekropole Shtoj betrachtet, und zwar im Rahmen des Tumulus in dem sie gefunden wurden sowie ihre Stelle im Kontext der Entwicklung der Idole dieses Typs auf einem weiteren Gebiet. Die typologische Analyse zeigte, dass sie dem Grubengrab, bzw. der primären Bestattung in Tumulus 6 angehören, worauf in ungenügender Weise auch die noch immer nicht veröffentlichten Revisionsausgrabungen hingewiesen haben. Dadurch wird die ursprüngliche Zuschreibung dieser Figuren im Rahmen der Cetina-Kultur, bzw. der Zugehörigkeit zum Cetina-Grab aus diesem Tumulus entkräftet (1—3). Durch vergleichende Analyse dieser Idole mit verwandten Formen aus dem späteren Vučedoler Kreis einerseits (5—9) und zahlreichen Funden aus dem kykladischen und anatolischen Gebiet andererseits (19—34), wurde festgestellt, dass ihr primärer Ursprung im Raum des südwestlichen Anatoliens gesucht werden muss. Zum Unterschied von den Kykladischen Inseln, die zweifellos das Ursprungsgebiet der Violinenidole darstellen und wo ihre Entwicklung schon in der frühkykladischen I Periode abgeschlossen war, bestehen in diesem Gebiet klassische Violinenidole des »abstrakt-schematischen« Typs, fast ohne Veränderungen, im Laufe der ganzen Frühbronzezeit. Auf die engere chronologische Zuschreibung weisen in diesem Sinne auch die entsprechenden Funde aus Lerna IV und Ägina V hin, die neben dem Beispiel aus Maliq IIIC, auch räumlich die nächste Parallele zu den Idolen aus Shtoj darstellen. Die deutliche stratigraphische Lage der Figurinen aus Lerna und Ägina bestätigt, dass es sich hier um eine Produktion handelt, die den Anfangsphasen von EH III entspricht, bzw. der Endperiode der integralen Entwicklung der Violinenidole auf dem Gebiet Südwestanatoliens. Der Fund aus Maliq ist in einem ziemlich späteren Zeitraum datiert und fällt zweifellos aus dem Rahmen der bisher bekannten Existenz der Violinenidole (13—18).

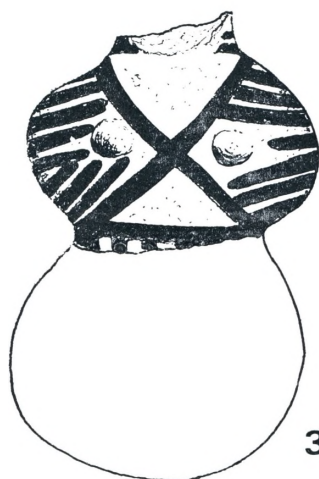
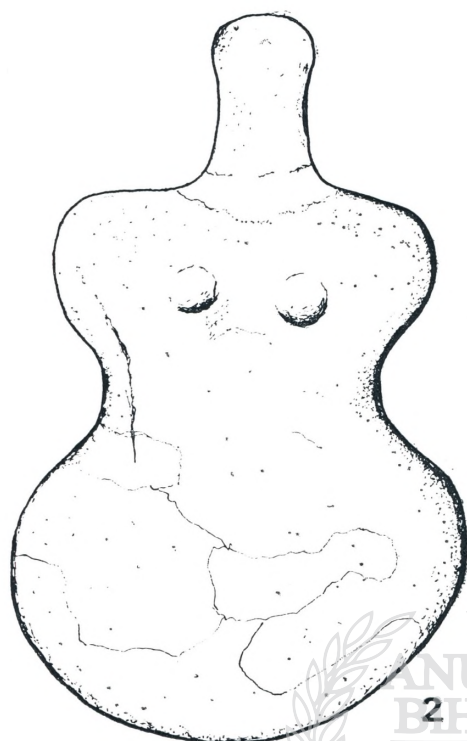
Zur Feststellung der Beziehungen der Idole aus Shtoj mit den relativ entfernten aber chronologisch nahen Stücken aus dem Vučedoler Kreis, fehlen Funde aus dem dazwischenliegenden Raum, bzw. aus dem Inneren des West- und Zentralbalkans. Bestimmte Beziehungen auf dieser Relation sind jedoch nicht ausgeschlossen und in diesem Falle, würden die Funde aus Ägina, Lerna und Shtoj höchstwahrscheinlich das Verbindungsglied im Kontext der Beziehungen der Vučedoler Idole mit dem südwestlichen anatolischen Raum darstellen.

Zum Schluss wird die Bedeutung der Beilegung von Violinenidolen in das Grubengrab des Tumulus 6 aus Shtoj im Hinblick auf die Herkunft der Erbauer dieses Grabes betrachtet, was jedoch, da es sich um Elemente südländischen Ursprungs handelt, keineswegs für die These der Anwesenheit einer Steppenbevölkerung auf diesem Gebiete spricht.

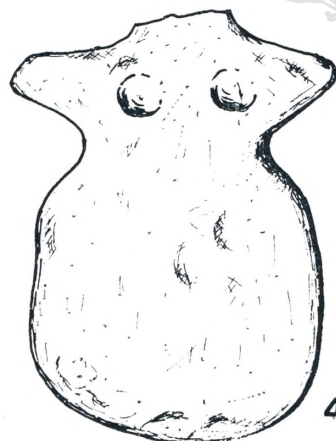
Т. I

1

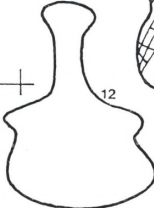
3

4

1—2: Stoj; 3: Lerna; 4: Maliq

T. II

E/A Hrono		K I K L A D I	A N A D O L I J A	B A L K A N
N E O L H A L K O L				
	R B D I	 	 	
	R B D II			
	R B D III			
S B D				

Razvoj idola violinskog tipa na području istočnog i sjevernog Mediterana

L'EPEE DE TREBES (AUDE) ET LES EPEES DU SUD DE LA FRANCE A L'AGE DU BRONZE FINAL

JEAN GUILAINE, FRANÇOIS BRIOIS ET JACQUES COULAROU
Centre d'Anthropologie des Sociétés Rurales, Toulouse

Apstrakt. Dans cette contribution est publiée, avec une description détaillée, l'épée en bronze trouvée à Trèbes (Aude). L'épée appartient à l'âge du bronze final II. On discute aussi certaines questions concernant le développement culturel à l'âge du bronze évolué et on donne un aperçu des autres épées du Sud de la France à la même époque.

L'épée trouvée à Trèbes (Aude) n'a été à ce jour que brièvement signalée (Boivin, 1982; Guilaine, Vaquer, Rancoule, 1989). Son intérêt nous pousse aujourd'hui, plusieurs années après sa découverte réalisée en 1975, à en faire une présentation plus approfondie assortie d'analyses métallographiques, et à insérer ce document dans le cadre de l'évolution morphologique des rapières de la France méditerranéenne, au cours de l'Age du Bronze final.

Découverte et Description:

La pièce a été mise fortuitement au jour par M. Jacques Rivière, exploitant en sables et graviers, établi à Trèbes (Aude)¹. La gravière où a été réalisée la découverte est implantée en aval de l'agglomération, au lieu-dit «Le Moural». Lors de la découverte la pièce était pliée et son découvreur put la redresser sans difficulté. Aucun contexte n'a pu être reconnu.

¹ Nos remerciements s'adressent tout particulièrement à M. et Mme J. Rivière qui nous ont donné toute latitude dans l'étude de l'épée de Trèbes. Nous remercions aussi M. L. Boivin et M. D. Sacchi, Chargé de Recherche au CNRS, qui nous ont signalé l'existence de ce document.

L'épée, intacte, de patine vert sombre, est dans un excellent état de conservation (fig. 1). Ses dimensions sont les suivantes:

Longueur totale: 71,9 cm

Longueur de la lame: 57,5 cm

Longueur maximum de la lame:
1 cm

Epaisseur maximum de la lame:
8 cm

Dimensions du pommeau:
4,5 cm x 3,4 cm

Largeur maximale de la
poignée 2,8 cm

Epaisseur maximale de la
poignée 2,2 cm

Largeur de la lame au niveau
des ricasso sous les crans:
3,4 cm

Poids: 850 gr.

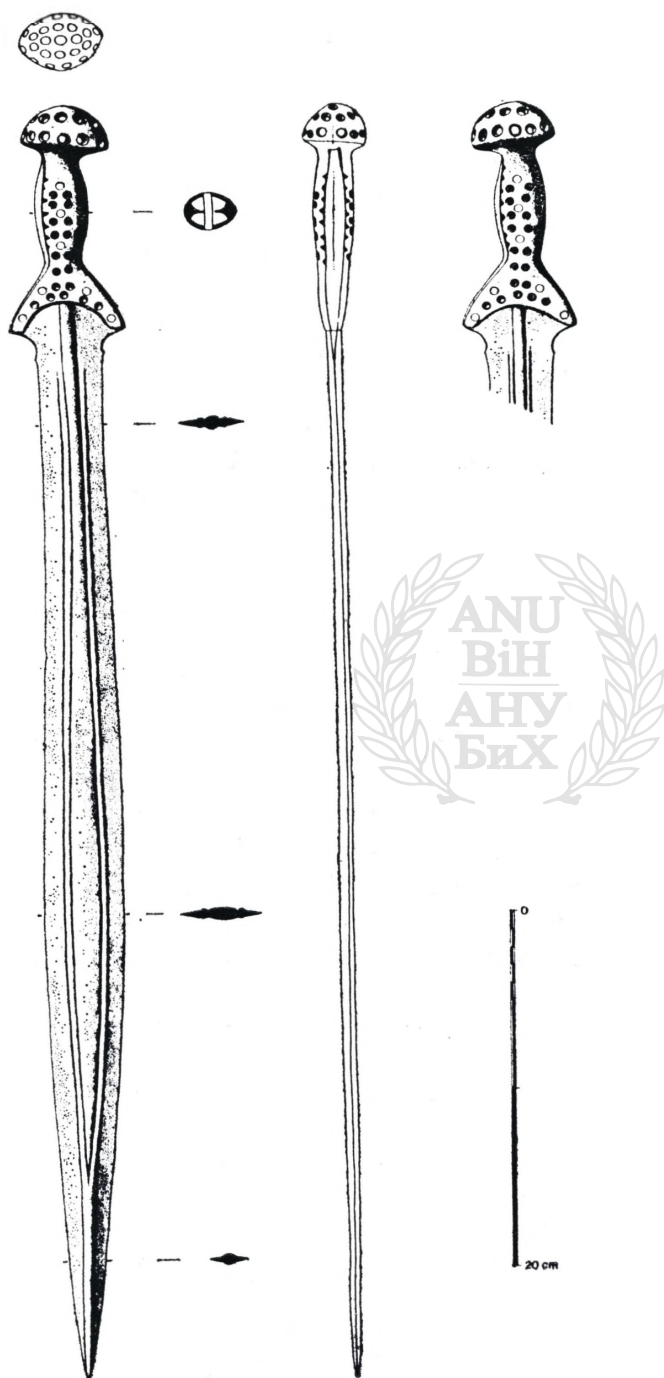

Figure 1. Epée de Trèbes (Aude)

— La poignée, entièrement métallique, est en apparence d'une seule pièce. Le pommeau est ovalaire; il est orné de vingt-trois perforations circulaires de même diamètre et disposées symétriquement. Les joues, ajustées sur les rebords de la languette, sont découpées latéralement sur toute la longueur de la poignée. La morphologie de ces échancrures est triangulaire ou en V. Les joues comprennent douze perforations circulaires, de 4 mm de diamètre, réparties en trois groupes de part et d'autre des rivets. Solidaire du système joues/pommeau, un revêtement métallique recouvre la garde. Sept perforations, identiques et de même diamètre que celles de la poignée, l'agrémentent.

— La languette, observée par radiographie (Dr J. Zammit) et au travers des perforations de la poignée est de type tri-partite. La garde est prolongée par une fusée à bords étroits et coudés, terminés par deux griffes déjetées. Ces deux crans ont été introduits dans le pommeau par deux échancrures aménagées sous la base de celui-ci. La fusée est mince; elle a été crevée au niveau des trois rivets superposés qui permettent la fixation à la poignée (fig. 2).

— Le talon, court, présente des ricassos à crans légèrement marqués.

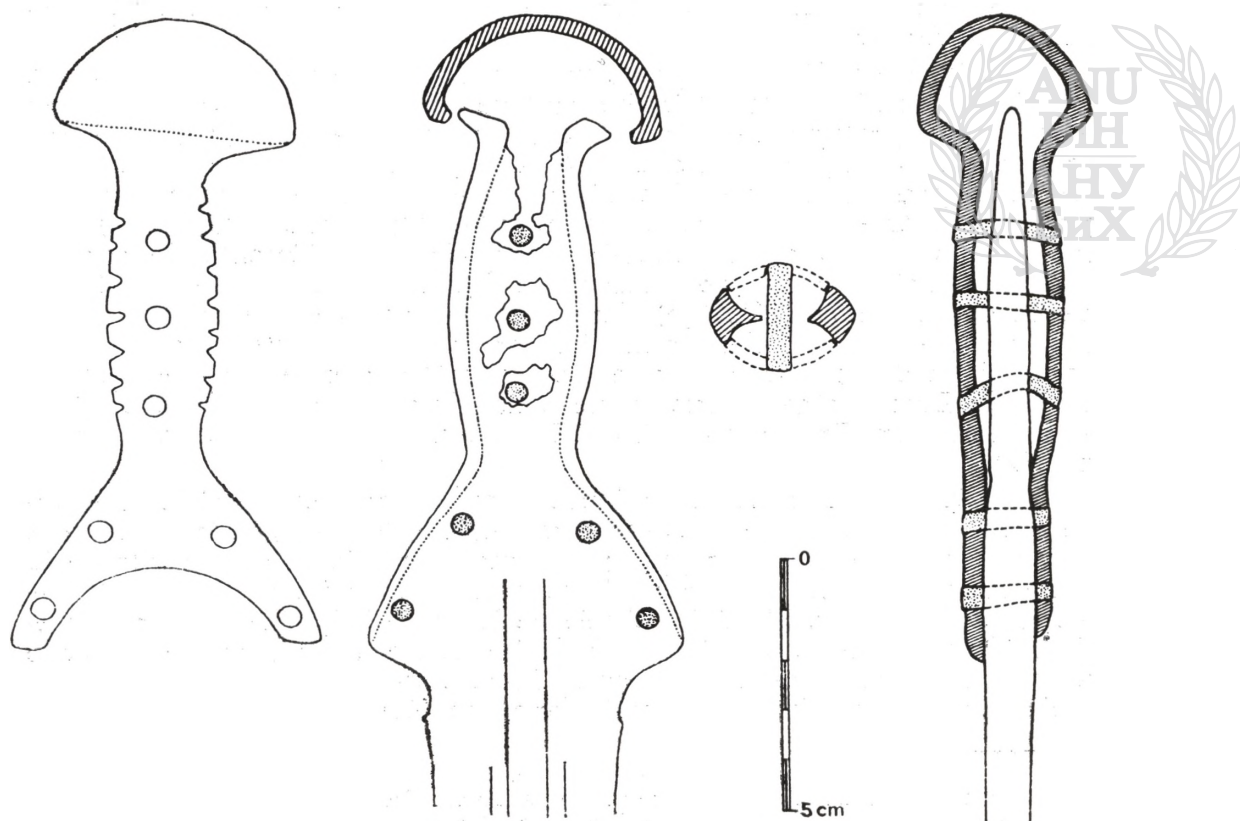

Figure 2. Epée de Trèbes. Aspects de la poignée.

— La lame, dans sa partie fonctionnelle (= tranchante), comporte une nervure axiale bordée latéralement par deux filets. La morphologie de ce bourrelet épouse celle de la lame elle-même, à tracé pistilliforme peu accentué.

Position chronologique:

L'épée de Trèbes se rattache sans difficulté à la famille des dagues à languette tripartite et à lame pistilliforme. L'un de ses intérêts réside dans la conservation de sa poignée métallique, cas plutôt rare en raison sans doute de la fréquence des prises en matière organique. Pour nous limiter à la partie méridionale de la France, on pourrait tenter quelque comparaison avec une épée de Souillac (Lot), conservée au Musée des Antiquités Nationales (Mohen, 1971, p. 32, fig. 2). En fait un certain nombre de points différencient cette rapière de celle de Trèbes: quatre rivets au lieu de sept, une garde plus ouverte, une fusée au tracé plus rectiligne. Mais, dans les deux cas, on constate des ricassos peu marqués qui pourraient suggérer une datation plutôt ancienne dans la série des dagues pistilliformes occidentales. On peut aussi et surtout rapprocher la technique et l'ornementation des deux poignées (avec des perforations circulaires ou en dents de loup) même si la disposition des motifs différent².

L'épée de Trèbes appartient au Bronze final II (autour de 1100/900 avant J. C.). Il est intéressant de noter que, hormis celle-ci, ces armes sont pratiquement inexistantes dans la zone méditerranéenne orientale ou quelques exemplaires à lame pistilliforme proches du type de Forel pourraient être plus récents. Celles qui s'en rapprochent le plus sont situées en Languedoc occidental (Toulousain, Albigeois), sur les marges orientales du domaine aquitain. Les éléments de comparaison, toutefois, demeurent rares. Le fragment de poignée d'épée du dépôt du Mas d'Azil (Ariège) demeure peu interprétable; toutefois les restes d'une hache à ailerons médians trouvée dans cette cachette pourraient faire de ce document une pièce plutôt ancienne dans le déroulement du Bronze final. Nous avons émis l'hypothèse d'une attribution à la transition Bronze final I — Bronze final II (Guilaine, 1972, p. 232).

L'épée du Bazacle, à Toulouse (Haute-Garonne), possède une garde évasée et une partie proximale rectiligne. Ces caractères pourraient l'assimiler aux épées atlantiques; on note toutefois que les bords de la lame sont parallèles et non pistilliformes (Guilaine, 1972, p. 235—236 et p. 237, fig. 81, n° 1). L'épée de la Croix-Falgarde à Clermont-le-Fort (Hérault), à terminaison sub-droite, fusée à tracé convexe, garde à bords rectilignes, talon sans crans, lame pistilliforme nervurée à filets incisés pourrait s'inscrire aussi dans les épées de style atlantique

² Il semble que la poignée de l'épée de Trèbes ait été coulée en une seule fois, l'ensemble pommeau-joues-revêtement de la garde formant un ensemble unique. L'usage de la technique à cire perdue peut être envisagé pour la fabrication de cette pièce complexe (cf. aussi les observations de GOMEZ, GACHINA, COFFYN, 1981, p. 125 à propos de la poignée de l'épée de Forge d'Aunis, Charente-Maritime).

(Clottes, 1976, p. 118, fig. 2, 1). L'épée de Lasbordes à Albi (Tarn) comporte une lame à tendance pistilliforme, une garde fuyante et une terminaison bifide. L'absence de crans au niveau du talon pourrait être un signe d'ancienneté (Guilaine, 1972, p. 237, fig. 81, 2). Ces quelques remarques montrent une certaine diversité des caractères parmi les quelques épées connues en Languedoc occidental. On rappellera aussi la présence dans le Midi de pièces rattachables à d'autres styles: ainsi l'épée de la grotte de Roucadour à Thémines (Lot), attribuable au type de Letten, peu représenté en France, ou l'épée de type Nenzingen de Mercurol (Drôme), ou encore l'arme à poignée peu classique de Bouzies (Lot).

Questions d'ordre culturel:

Plusieurs questions demeurent à propos de ces rares épées du Bronze final II du Languedoc occidental. Leur découverte presque toujours hors contexte (en dehors des habitats, des sépultures et même des dépôts) ne renseigne guère sur leur attribution culturelle. Or, à cette époque, deux faciès culturels au moins sont discernables dans le Midi de la France, à partir des ensembles céramiques issus d'habitats ou de sépultures:

— l'un, implanté sur toute la façade littorale méditerranéenne comporte, à côté de formes à décor à valeur générale, des caractères italiques archaïsants (anses à poucier ou *ad ascia*, tasses carénées, décor apenninique) et semble s'insérer dans une certaine ambiance tyrrhénienne. De la Provence à l'Aude, ce faciès est connu par des sites de plein air et des gisements en grotte (Dedet, Prades, Py, Savay-Guerraz, 1985).

— l'autre, à affinités plutôt continentales, prend le relais dans les aires plus intérieures, de l'Ardèche à l'Ariège au Lot ou à la Dordogne. La documentation provient pour l'instant essentiellement des grottes (habitats-refuges?). Cet ensemble demeure difficile à subdiviser dans le temps encore que quelques tentatives aient été réalisées dans le Gard (grotte du Prével à Montclus, grotte du Hasard à Tharaux) (Roudil, 1972). Il y a là un problème réel. D'autre part, lorsque la documentation sera plus fournie, y aura-t-il sans doute la possibilité de discerner des nuances culturelles à l'intérieur de cet ensemble géographique et de mieux le situer par rapport aux régions orientales (Vital, 1988; Guilaine, sous presse). Dès à présent l'on peut constater l'existence d'ensembles à affinités continentales de type R.S.F.O. (grotte du Hasard à Tharaux, Gard; grotte des Chats à St Rémy-de-Provence (Bouches-du-Rhône) tandis que d'autres secteurs, tel le Languedoc occidental, montrent une plus grande »distance« culturelle par rapport aux groupes orientaux.

Des exemples récemment étudiés (grotte de Sindou, Lot; grotte de Martrou à Mas-des-Cours, Aude) soulignent aussi la perduration du rite de l'inhumation collective en grotte, comportement hérité du Néolithique final. Ce phénomène est intéressant dans la mesure où il ne calque pas certaines régions du Midi sur les modes de l'Est de la France.

ce. En Alsace par exemple la généralisation de l'incinération est vérifiée dès les débuts du Bronze final I—IIa (Piningre, 1988, p. 185). En Franche-Comté les chevauchements entre inhumations et incinérations se placeraient plutôt au Bronze final I; l'incinération se généraliserait dès le Bronze final IIa tandis que les inhumations réapparaîtraient parfois au Bronze final IIIa (Petrequin, 1988, p. 219). Dans le Bassin parisien, inhumations en fosses circulaires ou allongées et incinérations cohabitent pendant les premiers temps du Bronze final II tandis que les crémations sont prédominantes et souvent exclusives vers la fin de cette période (Les Gours-aux-Lions, Seine-et-Marne). Vers le Sud c'est la moyenne vallée du Rhône qui pourrait constituer, en l'état des connaissances, une sorte de frontière aux pratiques «orientales»: l'inhumation y demeure la règle (Vital, 1988, p. 455), comme dans d'autres régions périphériques (Cf. Midi).

Les épées de l'Age du Bronze final en France du Sud:

Un autre problème concerne l'évolution morphologique des épées méridionales à l'Age du Bronze. Si l'on met de côté les «épées» du Chalcolithique du type du Vernet ou de la Lafage en Ariège —en fait des poignards allongés, bien que de longues rapières de ce type existent dès cette époque dans la Péninsule ibérique —, de véritables épées n'apparaissent guère en Languedoc avant le Bronze moyen. Encore sont-elles rares (Cf. Jugnes dans l'Aude) et procèdent-elles d'un modèle connu dans le Massif Central (le Cheylounet) et sa périphérie.

Mais c'est surtout à partir du Bronze final I que la diversité s'accroît. L'épée de Venerque (Haute-Garonne), à lame effilée et languette tréflée, appartient à cette période (Guilaine, 1972, p. 217—218). L'épée de Gagnac (Haute-Garonne) se caractérise par une languette étroite à double encoche symétrique, un talon légèrement concave, une lame à bords parallèles, un renflement axial peu marqué (Clottes, 1976, p. 117—120). Relativement proche de celle-ci est une arme trouvée dans la grotte de Penne Blanche à Herran (Haute-Garonne) — site parfois dit «grotte d'Arbas» —: on retrouve sur cette pièce le talon à bords concaves et la lame à renforcement axial et bords parallèles; elle s'en différencie par une soie plus effilée marquée par un renflement arrondi vers le milieu de son développement (Giraud, 1986, p. 223, fig. 1). J. P. Giraud a rattaché cette pièce au type de Monza. Or une épée appartenant à la même famille a été signalée dans la petite grotte de Bize (Aude): la lame a des bords parallèles tandis que la poignée s'amorce par un retrécissement suivi par une languette circulaire incorporant deux trous de rivets; la soie, fine, est brisée (Guilaine et Tavo, 1984; cf. p. 101; fig. 4). Ce groupe d'épées méridionales, auquel on pourrait adjoindre la pièce de la Llacuna à Barcelone (Coffyn, 1985, pl. VI, n° 2), est inspiré de modèles continentaux. Peut-être signe-t-il les premières influences nord-orientales se manifestant dans l'aire Aude-Garonne au cours du Bronze final I ou du Bronze final II. Les associations, ici encore, font malheureusement défaut. Toutefois l'épée de la petite grotte de Bize semblait être associée à une inhumation (Cf. fig. 3).

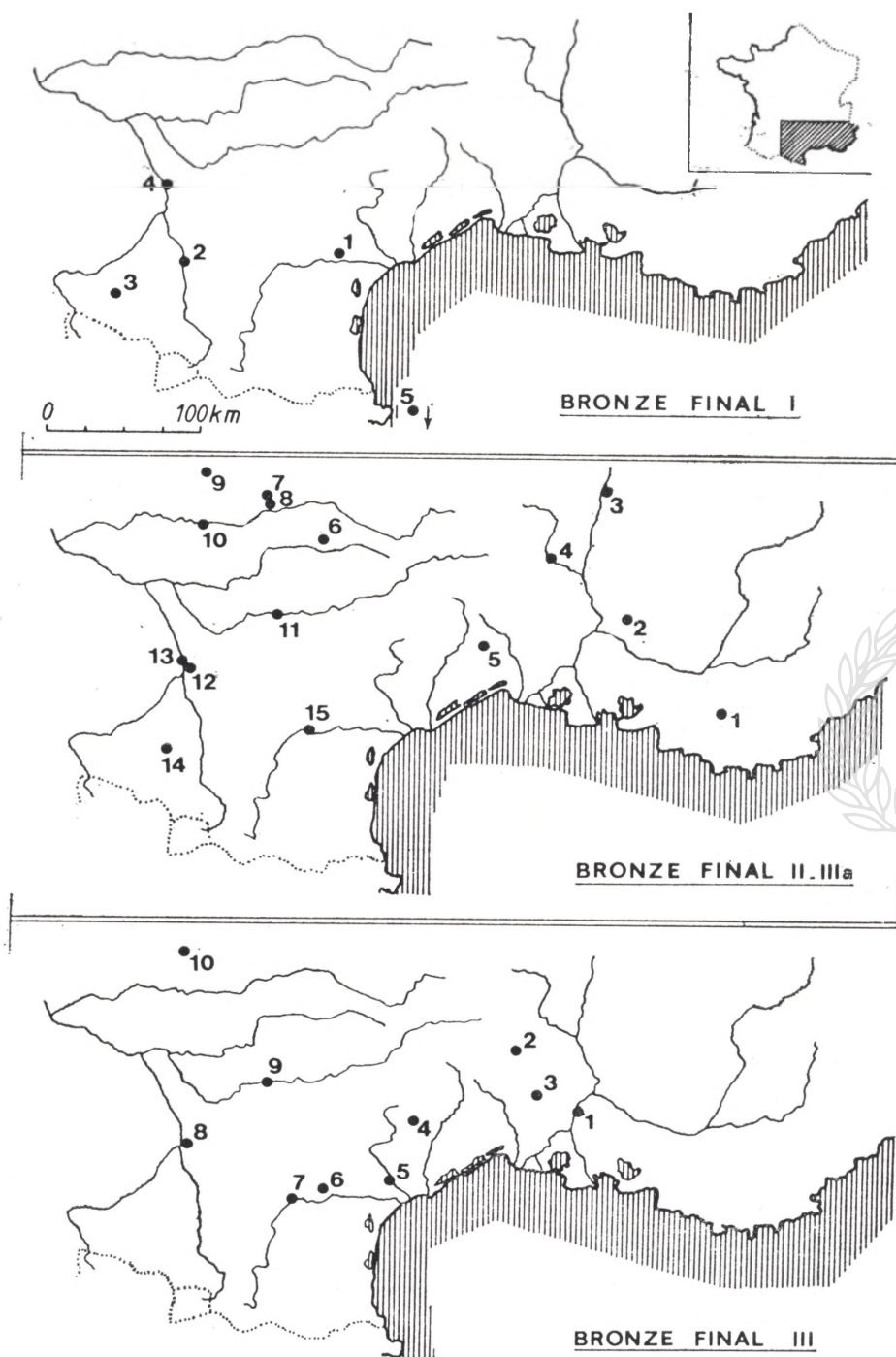

Figure 3. Cartes de répartition des épées de l'Age du Bronze final dans le Sud de la France.

Bronze final I:

1. Petite grotte de Bize (Aude)
2. Venerque (Haute-Garonne)
3. Herran (Haute-Garonne)
4. Gagnac (Haute-Garonne)
5. La Llacuna (Barcelone) (pour mémoire)

Bronze final II—IIIa:

1. La Farigoulière, Pourrières (Var)
2. Malaucène (Vaucluse)
3. Merculor (Drôme)
4. La Violette, Salavas (Ardèche)
5. Patus de la Vacquièrre, Claret (Hérault)
6. Floyrac, Onet-le-Château (Aveyron)
7. Roucadour Thémînes (Lot)
8. Coursac, Quissac (Lot)
9. Lavène, Puygouzon (Tarn)
10. Pergouset, Bouzies (Lot)
11. Lasbordes Albi (Tarn)
12. Clermont-le-Fort (Haute-Garonne)
13. Le Bazacle, Toulouse (Haute-Garonne)
14. Le Mas d'Azil (Ariège)
15. Trèbes (Aude)

Bronze final III:

1. Tarascon (Bouches-du-Rhône)
2. Barjac (Gard)
3. Sainte-Anastasie (Gard)
4. Octon (Hérault)
5. Cazouls-les-Béziers (Hérault)
6. Las Fados, Pépieux (Aude)
7. Carcassonne (Aude)
8. Vigoulet-Auzil (Haute-Garonne)
9. Lavène, Puygouzon (Tarn)
10. Vayrac (Lot)

Evoquées plus haut, les épées à lame pistilliforme ou sub-pistilliforme occupent le Bronze final II. On a vu que, dans le détail, existent entre elles de sensibles différences. Ces divergences n'éliminent pas pour autant la possibilité d'ateliers locaux. Pour J. R. Bourhis, la composition de l'épée de Trèbes plaide en faveur d'une fabrication régionale.

Vers la fin du Bronze final II et au cours du Bronze final III, le nombre d'exemplaires augmente sensiblement (fig. 3). La cachette de la Farigourière à Pourrières (Var) véhiculait des pièces du Bronze final II et III; elle comportait une épée originale avec talon cranté, fusée dessinant un renflement elliptique — à la manière des épées du type de Forel — dans lequel s'insérât un rivet, pommeau plein et de forme ovale (C o u r t o i s, 1957, p. 41, fig. 4, n° 3). Dans le même style un renflement circulaire caractérisait aussi la fusée de la poignée d'épée du dépôt du Patut de la Vacquière à Claret (Hérault) (R o u d i l, 1972, p. 142, fig. 49, n° 1). On sait que J. D. Cowen a rapproché du type de Forel une épée conservée au Musée d'Avignon et provenant des environs de Malaucène (G a g n i è r e, G e r m a n d, G r a n i e r, 1963, n° 35). Une arme de la grotte de la Violette à Salavas (Ardèche), trouvée avec une hache à ailerons sub-terminaux, comporte une poignée à extrémité évasée, une fusée à élargissement circulaire de la partie médiane, un talon à crans sensibles, une lame pistilliforme (R o u d i l, 1972, p. 200, fig. 78, n° 8). La plupart de ces armes pourraient se rattacher à la famille des épées continentales à lame pistilliforme, d'âge tardif. La hache à ailerons sub-terminaux de Salavas évoque un Bronze final II évolué ou le Bronze final III.

D'autres armes sont d'inspiration plus occidentale. L'épée à lame en langue de carpe de Vigoulet-Auzil (Haute-Garonne) est hors association. Un fragment de poignée d'épée à bouton du dépôt de Carcassonne figurait dans un contexte typiquement launacien; on pourrait le rattacher au type de Vénat. L'épée de Barjac (Gard) avait été découverte associée à une inhumation réalisée dans un caisson voûté en encorbellement (S a i n t — V e n a n t, 1908, p. 628). L'arme, exceptionnelle, trouvée près du Pont St Nicolas à Sainte-Anastasie (Gard) — pièce parfois dite «épée d'Uzès» — se rattache aussi au complexe des armes à lame en langue de carpe; sa poignée toutefois, massive, à pommeau circulaire, en fait un document tout aussi original que son fourreau dont les faces sont ornées de cercles concentriques et de points traités au repoussé.

D'autres pièces sont plus difficilement classables. Ainsi la lame de la tombe A17 de la nécropole de Las Fados à Pépieux (Aude), brisée en plusieurs fragments, n'est guère utilisable. L'épée de Lavène à Puygouzon (Tarn), signalée par E. Cartailhac, à languette élargie et encochée et portant cinq trous de rivets, n'a pas de contexte. Le dépôt d'Octon (Hérault) contenait les restes de quelques épées dont une poignée à pommeau ovale associés notamment à une hache à douille circulaire (R o u d i l, 1972, p. 207, fig. 82). Les fragments d'épées du dépôt de Cazouls-les-Béziers sont malheureusement peu parlants: quelques morceaux de lance, une partie proximale de poignée plate à appendices droits; leur contexte appartient au Bronze final III.

Comme on le voit donc, par ces quelques exemples, une assez grande variété inspire les documents du Sud de la France au cours du Bronze final III. Il faut attendre le Premier Age du Fer pour que se réalise une certaine homogénéisation des épées méridionales. Alors apparaissent les grandes épées hallstatiennes de bronze du type de Gundlingen. La carte de répartition de ces épées montre, en France, une certaine concentration dans l'Est (Jura) avec des points de diffusion vers le Bassin parisien, le Massif Central et le Sud-Est. Effectivement, dans le Midi, les exemplaires connus, marqués par certaines variantes, sont surtout localisés à ce jour de part et d'autre de l'axe rhodanien: Châteauneuf-de-Bordette près Mirabel (Drôme), Mirabel (Drôme), Lagnes (Vaucluse) (Gagnière, Gernand, Granier, 1963, p. 31 et pl. VIII bis); Charmes-sur-Rhône (Ardèche), Joncquières, Sainte-Cécile, Flayosc (Vaucluse) (Arcelin, 1976, p. 659); tumulus I de Cazevieille (Hérault), Sauliac, Gramat, Miers (Lot) etc.

Cette diffusion peut être mise en relation avec l'extension vers l'Ouest et le Sud-Ouest de certaines techniques d'origine continentale. On observera (pour l'instant?) que le Languedoc occidental, le monde pyrénéen et ses marges aquitaines échappent à ces influences.

ANNEXE ANALYSE METALLIQUE DE L'EPEE DE TREBES

JEAN R. BOURHIS

L'analyse de l'épée de Trèbes a donné les résultats suivants:

	Cu	Sn	Pb	As	Sb	Ag	Ni	Bi	Fe	Zn	Mn
1	88,04	8,40	0,25	1 ~	1,5~	0,30	0,36	0,02	0,002	tr	—
2	87,80	9,80	0,25	0,80	0,80	0,40	0,20	0,03	0,004	tr	—

- Les teneurs en cuivre ont été dosées par électrolyse
- Les teneurs des impuretés ont été déterminées par spectrographie, les teneurs de l'étain ont été vérifiées par gravimétrie.

L'épée est en bronze avec une teneur d'étain de l'ordre de 10% environ, la teneur en plomb reste faible. La teneur plus faible en étain pour la poignée montre que la lame et la poignée proviennent de deux coulées différentes. Par contre la répartition des impuretés est sensiblement la même pour les deux parties avec les impuretés principales d'arsenic, d'antimoine et d'argent. Cette composition est proche des bronzes du Midi de la France, l'épée de Trèbes est vraisemblablement une production locale.

(Laboratoire d'Anthropologie, Préhistoire, Protohistoire et Quaternaire Armoricains, Université de Rennes, France)

MAČ IZ NALAZIŠTA TREBES (AUDE) I MAČEVI KASNOG BRONZANOG DOBA IZ JUŽNE FRANCUSKE

Kratak sadržaj

U radu se opisuju okolnosti nalaza mača iz mjesta Trèbes u okrugu Aude, otkrivenog slučajno, prilikom eksploatacije pijeska. Daju se tehničke, tehnološke i tipološke karakteristike primjerka. Detaljno se analizira njegova hronološka pozicija u kontekstu kasnog bronzanog doba, te se mač uvrštava u II fazu kasnog bronzanog doba francuske periodizacije (Bronze final II, oko 1100 — 900 g. pr. Hr.). Ukazuje se na analogne, odnosno srodne primjerke iz pojedinih područja južne Francuske. Raspravlja se i o širim pitanjima kulturnih relacija u kojim se mačevi ovog tipa pojavljuju, a koji se odnose na italske uticaje, tipove naselja i način sahranjivanja i dr. Na kraju se daje sintetski osvrt na mačeve kasnog bronzanog doba na tlu južne Francuske u cjelini.

BIBLIOGRAPHIE

- Arcelin, P. (1976): *Les civilisations de l'Age du Bronze final en Provence*, La Préhistoire Française, II, C. N. R. S., Paris, p. 657—675, 6. fig.
- Boivin, L. (1982): *Notes de préhistoire audoise : Trèbes*, Bulletin de la Société d'Etudes Scientifiques de l'Aude, LXXXII, p. 98, 1 fig.
- Briard, J. (1965): *Les dépôts bretons de l'Age du Bronze atlantique*, Travaux du Laboratoire d'Anthropologie de Rennes, 352 p., 112 fig.
- Clottes, J. (1976): *Trois nouvelles armes du Bronze final de la région toulousaine*, Bulletin de la Société Préhistorique Française, T. 73, CRSM, n° 4, p. 116—120, 3 fig.
- Clottes, J. et Giraud, J. P. (1984): *Les épées de Pergouset à Bouziès (Lot)*, Bulletin de la Société Préhistorique Française, T. 81, n° 7, p. 221—224, 2 fig.
- Coffyn, A. (1985): *Le Bronze final atlantique dans la Péninsule ibérique*, De Boccard, Paris, 442 p., 71 fig., 57 cartes, LXXII pl.
- Courtois, J. C. (1957): *Le dépôt de fondeur de la Farigouillère à Pourrières (Var)*, Cahiers Rhodaniens, IV, p. 36—48, 9 fig.
- Dedet, B., Prades, H., Py, M., Savay-Guerraz, H. et alii (1985): *L'occupation des rivages de l'étang de Mauguio (Hérault) au Bronze final et au 1er Age du Fer*, Publication de l'Association pour la Recherche Archéologique en Languedoc oriental, Caveirac, T. I, 135 p., 100 fig.; T. II, 144 p., 81 fig.; T. III, 140 p., 59 fig.
- Gagnière, S., Germand, L., Granier, J. (1963): *Les armes et les outils protohistoriques en bronze du Musée Calvet d'Avignon*, Avignon, 66 p., 18 pl.
- Gasco, J. (1983): *L'Age du Bronze à la Cauna de Martrou ou grotte de Villemaury (Mas-des-Cours, Aude)*, L'Anthropologie, T. 87, n° 1, p. 99—112, 18 fig.
- Gaucher, G. et Mohen, J. P. (1972): *Typologie des objets de l'Age du Bronze en France, Fasc. 1: Epées*, Société Préhistorique Française, Paris, 80 p., 62 fig.
- Giraud, J. P. (1986): *Une épée de bronze découverte à Pène Blanque (commune de Herran, Haute-Garonne)*, Bulletin de la Société Préhistorique Française, T. 83, n° 7, p. 221—224, 1 fig.

- Gomez, J., Gachina, J., Coffyn, A. (1981): *Nouvelles considérations sur l'épée du Bronze final de Forge d'Aunis (Charente-Maritime)*, Bulletin de la Société Préhistorique Française, T. 78, n° 4, p. 123—128, 3 fig.
- Guilaine, J. (1972): *L'Age du Bronze en Languedoc occidental, Roussillon Ariège*, Klincksieck, Paris, 460 p., 134 fig., 11 pl. hors-texte.
- Guilaine, J. (sous presse): *L'Age du Bronze final dans le Sud de la France. Questions d'actualité*, in Mélanges P. R. Giot.
- Guilaine, J. et Briois, F. (1984): *L'épée de Lafage (Ariège)*, Bulletin de la Société Préhistorique Française, T. 81, CRSM, n° 4, p. 122—125, 2 fig.
- Guilaine, J. et Tavo, A. (1984): *Une épée du type de Monza en Languedoc*, L'Anthropologie, T. 38, fasc. 1, p. 99—107, 5 fig.
- Guilaine, J., Vaquer, J., Rancoule, G. (1989): *Carsac et les origines de Carcassonne*, Gabelle, Carcassonne, 140 p. ill. (cf. p. 59).
- Lautier, J. (1961): *Epée de bronze de Lasbordes (commune d'Albi, Tarn)*, Bulletin de la Société Préhistorique Française, T. LVIII, p. 290—293.
- Mohen, J. P. (1971): *Quelques épées à poignée métallique de l'Age du Bronze conservées au Musée des Antiquités Nationales*, Antiquités Nationales, 3, p. 27—47, 9 fig.
- Mordant, C. et D. (1970): *Le site protohistorique des Gours-aux-Lions à Ma-roles-sur-Seine (Seine-et-Marne)*, Mémoires de la Société Préhistorique Française, T. 8, 138 p., 66 fig., 6 pl.
- Petrequin, P. (1988): *Le groupe Rhin-Suisse-France orientale en Franche-Comté: une réévaluation des données sur l'Age du Bronze final*, Le groupe Rhin-Suisse-France orientale et la notion de civilisation des Champs d'Urnes, Actes du Colloque de Nemours, 1986, Mémoires du Musée d'Ile de France, n° 1, p. 209—234, 15 fig.
- Piningre, J. F. (1988): *Le groupe Rhin-Suisse-France orientale en Alsace. Genèse et évolution*, Le groupe Rhin-Suisse-France orientale et la notion de civilisation des Champs d'Urnes, Actes du Colloque de Nemours, 1986, Mémoires du Musée d'Ile de France, n° 1, p. 179—191, 7 fig.
- Roudil, J. L. (1972): *L'Age du Bronze en Languedoc oriental*, Klincksieck, Paris, 302 fig., 109 fig., 27 pl. hors-texte.
- Saint-Venant, J. (1908): *Les premiers âges des métaux dans le Gard*, Congrès Préhistorique de France, Chambéry, p. 628.
- Soutou, A. (1956): *Trois épées de bronze de la région toulousaine*, Bulletin de la Société Préhistorique Française, T. LIII, p. 121—124.
- Vital, J. (1988): *Le groupe R. S. F. O. dans la moyenne vallée du Rhône*, Le groupe Rhin-Suisse-France orientale et la notion de civilisation des Champs d'Urnes, Actes du Colloque de Nemours, 1986, Mémoires du Musée d'Ile de France, n° 1, p. 445—457, 9 fig.

JADRANSKI I KONTINENTALNI NEOLIT U PRELAZNOJ ZONI CENTRALNOG BALKANA

BORISLAV JOVANOVIĆ
Arheološki institut, Beograd

Apstrakt. Zaključci o genezi i hronologiji neolita prelazne zone na terenu centralne Bosne počivaju na analizi materijalne kulture i, zatim, na uključivanju redosleda tih etapa u postojeće skale jadranskog i kontinentalnog neolita. Susret jadranskog i kontinentalnog starijeg neolita u prelaznoj zoni je rezultat prethodnih populacionih kretanja, odnosno postepenog i dugotrajnog naseljavanja.

Istorija istraživanja neolita u zoni međusobnih dodira i sažimanja jadranskog i kontinentalnog neolita već je dobro poznata i ocenjena. Zauzimajući središnji deo te zone, centralna Bosna, uz ovu geografsku karakteristiku, poseduje i pouzdanu hronologiju neolitskih kultura koje su tu otkrivene. Prema zaključcima A. Benca, zasnovanim prvenstveno na podacima sistematskih iskopavanja Obra (I i II), kao i drugih nalazišta, redosled neolitskih kultura centralne Bosne je sledeći¹:

Stariji neolit: Obre I (faza I — II) — Starčevo IIb, odnosno Starčevo III (— impresso) cardium III jadranskog neolita;

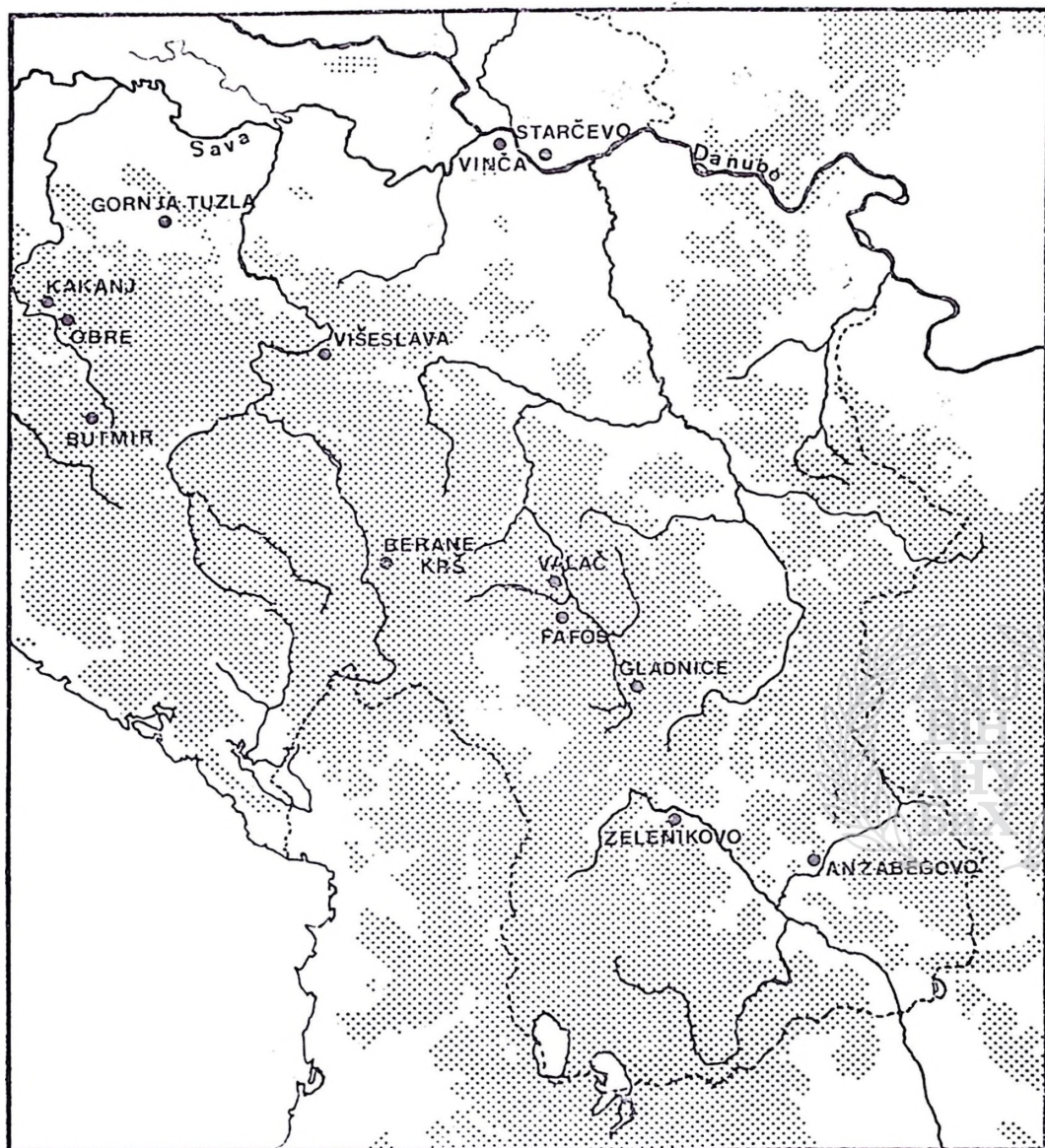
Srednji neolit: (kakanjska kulturna grupa) 1: Proto—Kakanj (Kakanj I) — Starčevo III (Vinča A1, Kakanj II — Vinča A2) B1, Kakanj III — Vinča B1/B2;

Mlađi neolit: Butmir I, II, III — Vinča B1, C, C/D1 — Sopot — Lendel I — B, II, II/III.

Relativnohronološka skala navedena je ovde u izvesnom skraćenoju, jer je usmerena isključivo na kulture zastupljene u toj zoni (centralnoj Bosni) svojim bitnim elementima (Sl. 1).

Tako A. Benac ističe da kulturu starijeg neolita Obre I čine dve jasno izražene komponente: starčevačka, centralnobalkanska, odnosno

¹ A. Benac, *Prelazna zona*, Centralna Bosna, Praistorija jugoslavenskih zemalja II, Neolit (A. Benac, ured.), Sarajevo, 1979, 390, 412, 455.

Sl. 1 Neolitski lokaliteti prelazne zone Centralnog i Južnog Balkana

podunavska i impresso/cardium iz jadranskog primorja. Od bitne je važnosti i napomena da svaka komponenta zadržava u suštini svoje osnovne osobine, izražene u materijalnoj kulturi. Njihovo sažimanje (sagledano u arheološkom smislu po izrazitim tipološkim promenama), dešava se tek u srednjem neolitu².

² A. Benac, *Obre I, Neolitsko naselje starčevačko—impresso i kakanjske kulture na Raskršću*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, XXVII/XXVIII, Arheologija, 1973 (posebni otisak), 101.

Na taj način se formira kakanjska grupa, kao pojava za sebe u okviru centralnobalkanskog neolita. To ne znači da nova grupa ne sadrži u sebi tipološke elemente zajedničke za primorski pojas južnog i zapadnog Balkana. Njih prvenstveno čine ritoni, svojstvene i konstruktivno osobene kultne posude, čiji je pseudozoomorfni karakter očevidan. Prelazeći geografske granice pojedinih kulturnih grupa, ne zaviseći — kako se čini — ni od načina njihovog postanka, ili drugih međusobnih razlika u materijalnoj kulturi, ritoni su nesumnjivi dokaz kulturnog jedinstva primorskih oblasti neolita.

U mlađem neolitu pristizanje novih kulturnih strujanja (i verovatnih populacionih kretanja), dolazi sada na domorodačku osnovu, koju čini kakanjska grupa. Među najznačajnijim tipološkim elementima, sakupljenim u butmirskoj grupi, A. Benac razlikuje jadranske, kontinentalne (podunavsko-srednjeevropske) i jugoistočne³.

Zaključci o genezi i hronologiji neolita prelazne zone centralne Bosne počivaju, kako se videlo, na analizi materijalne kulture i, zatim, na uključivanju redosleda tih etapa u postojeće skale jadranskog i kontinentalnog neolita. Time je ustanovljena, u dokumentovanom postupku, nova oblast neolitske kulture na Balkanu, čiju bitnu stilsku odliku čini nezavisnost od odgovarajućih matičnih zona. To se najpre ogleda u obrazovanju novih kulturnih grupa, tipološki različitih od komponenti koje učestvuju u njihovom stvaranju.

Ova razmatranja počivaju ustvari na već objavljenim i iscrpno raspravljenim tezama A. Benca, pa bi se mogla smatrati i kao njihova potvrda. Izlaganje kao što je ovo, pokušaj je da prihvatanje tih teza bude ujedno i preduslov za dalju diskusiju o tako složenom zbivanju, kao što je geneza jadranskog i kontinentalnog neolita. Takva rasprava, ma kako ovde bila skromna, nužno je usmerena na stalno prisutne nedoumice oko postanka i razvoja obe glavne grane balkanskog neolita, još više podcrtane sve oštrijom granicom između migracione i autohtone teorije. Za naše geografske prilike to ujedno znači i evolutivnu liniju jug — sever, ili obrnuto, zatim populaciona ili kulturna strujanja, kao i hronološki prioritet određenih egejskih ili podunavskih oblasti. Baš kada se činilo da za srednje rešenje više nema mesta, uspostavljanje pouzdano hronološki i stratigrafski opredeljene prelazne zone balkanskog neolita, pruža nove izgleda. Daleko je od pomisli da su to sasvim nova rešenja — radi se pre o iznalaženju novog ugla sagledavanja, ili tačnije, na drugačije procene već poznatih činjenica⁴.

Najpre pada u oči zajedništvo unutrašnje evolucije obe noseće komponente balkanskog neolita, jadranske i kontinentalne. Umesto teoretskog razglabanja, upečatljivije su već objavljene tipološke analize:

³ A. Benac, *Obre II, Neolitsko naselje butmirske grupe na Gornjem Polju*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, XXVI, 1971 (poseban otisak), 165.

⁴ M. Garašanin, *Problemi neolita i eneolita Centralnog Balkana u vezi sa rezultatima istraživanja u Makedoniji*, *Macedoniae Acta Archaeologica*, 10, 1985, 30; A. Benac, *Neki odnosi Makedonije i Zapadnog Balkana u neolitskom dobu*, *Macedoniae Acta Archaeologica*, 10, 1985, 17; B. Jovanović, *Teritorijalni i hronološki odnos jadranskog i kontinentalnog neolita*, *Starinar* XIX, 1969, 35.

u starijem neolitu sažimaju se konačno oformljene starčevačka i impresso/cardium kulture i, kako je poznato, rezultat je kakanjska grupa srednjeg neolita. Ako se, pri tome, uzme u obzir da u Bosni nije bilo neprekinutog razvoja između mezolita i početaka starijeg neolita⁵, tada se susret jadranskog i kontinentalnog starijeg neolita u prelaznoj zoni mora smatrati rezultatom prethodnih populacionih kretanja — tačnije rečeno, postepenog i dugotrajnog naseljavanja. Ali tada izranja i upadljiva, zaista izuzetna činjenica: dug i složen razvoj obe komponente te kao je, sada se to čini izvesnim, jednovremeno na ogromnim prostranstvima, uz nužnu pretpostavku da je unutrašnja evolucija pri tome bila jednosmerna ili čak istovetna. Jer, očevidno je da se populacije obe grane starijeg balkanskog neolita sreću u centralnoj Bosni na istom stepenu razvoja, kao bliski rođaci, rečeno slobodnije, odeveni, donekle, u različitu odeću. Samo potpuno međusobno usaglašavanje u materijalnoj i duhovnoj kulturi dovodi do njihovog mirnog sažimanja, čiji je rezultat kakanjska grupa, pravi genetski naslednik svojih tipoloških roditelja. Moguće da je ovaj zaključak varljiv, kako po svojoj jednostavnosti, tako i prihvatljivoj poruci: ma kako nastao, balkanski stariji neolit sledi svoju zajedničku evoluciju, usmerenu prema istovetnom hronološkom časovniku. Susret dvaju, spolja različitih, a zapravo podudarnih u kulturnom smislu, populacija Obra I, neposredna je posledica tog razvojnog jedinstva.

Dalji razvoj kakanjske grupe povinuje se takođe tipološkom redosledu podudarnim sa matičnim područjem obe osnovne komponente. Stoga kakanjska grupa zadržava svoj lokalni tipološki lik, koliko, na primer, i starija vinčanska grupa u susedstvu. Ali paralelno sa mlađom vinčanskom grupom obrazuje se, ponovo sopstvenim kulturnim i tipološkim razvojem, butmirska grupa. Nije potrebno ponavljati već dobro poznate odlike materijalne kulture butmirske grupe, kao potvrdu za delovanje različitih uticaja i sažimanja posebnih tipoloških elemenata. Kao da proces nastajanja kakanjske deluje iznova u obrazovanju butmirske grupe, kojom se neolit prelazne zone centralne Bosne i završava⁶. Time je ujedno postignuta hronološka ujednačenost istog ishoda sa klasičnim grupama mlađeg neolita na terenu Podunavlja: vinčanskom i sopotskom.

Šta se dobija ovim pretpostavljenim evolutivnim jedinstvom balkanskog neolita?

Najpre se oblasti kontinentalnog i jadranskog neolita mogu da razumeju kao dva široka luka, čije se osnovice dodiruju u Trakiji i Tesaliji, gde im se i nalazi ishodište. Posmatrajući kontinentalnu granu, tada se, prema ovom shvatanju, stariji i srednji neolit u Makedoniji, po prirodi stvari, vezuju za južne oblasti Balkana, jer njihovu sponu čini zajednički razvojni stepen⁷. Složenije su pitanje odnosi između Starčeva,

⁵ A. Benac, *Acta*, 16.

⁶ A. Benac, *Praist. Jug. Zem.*, 452.

⁷ M. Garašanin, *Acta*, 42; M. Garašanin, V. Sanev, D. Simoska, B. Kitanovski, *Preistoriske kulturi vo Makedonija*, Stip, 1971, 13—15.

tj. podunavsko-panonskih oblasti i makedonskog neolita, iako su hronološki i u tipološkom pogledu opredeljeni. Kako ti odnosi postaju jasniji (ili vidljiviji) u kasnijoj etapi, od Anzabegova IC, II—IV⁸, dolazi se do zaključka — prema ovako postavljenoj genezi neolitskih kultura — da se sledeća faza jedinstvenog razvoja odigrava u centralnoj oblasti Balkana, odnosno središnjoj zoni jadranskog pojasa. Moguće je stoga briniti pretpostavku da takvi odnosi pre upućuju na hronološki jednovremeni razvoj (sa lokalnim osobenostima), nego što dolazi do prodora snažnijih starčevačkih uticaja ka jugu.

Tačnije rečeno, unutrašnji, jednovremeni razvoj dovodi u obe oblasti (Makedonija sa grupom Anzabegovo — Vršnik, Podunavlje sa grupom Starčevo I—II), do stvaranja srodnih tipoloških oblika, koji se mogu, razumljivo, protumačiti i kao međusobni uticaji, ili izvesni populacioni pokreti⁹.

Pošto razvoj u Anzabegovu počinje ranije — tj. faza I te grupe se ne vezuje sa Starčevom I, tada pojava »starčevoidnih« elemenata (koji, prema ovom shvatanju, nastaju takođe u jednovremenom razvoju srodne neolitske osnove), na Ovčem Polju, i uzeta u tipološkom smislu, kao da upućuje na uticaje, proširene sa severa, tj. iz Podunavlja. Obrnuto, Starčevo, razvijeno tek u toj drugoj hronološkoj etapi, obeleženo je isključivo tipološkim formama te etape, tako da deluje jednostavnije, ali istovremeno celovitije i prepoznatljivije, kada se poredi sa složenijom materijalnom kulturom svojih južnih suseda.

Paralelan razvoj, ali sa samostalnošću primorske etape, odigrava se takođe u zonama jadranskog neolita, kako ih geografski razlikuje A. Benac¹⁰. Slične tipološke paralele, shodno gledištu o jednovremenom (unutrašnjem) razvoju, mogu se takođe uočiti u odgovarajućim kulturnim grupama tog prostora. Ovo se naročito tiče Pelagonije i jugoistočne Albanije, kako je već to jasno pokazano u utvrđivanju relativne hronologije među tim kulturama (Veluška grupa — jadranska komponenta tipa Trn — Cakran)¹¹.

Treća etapa — karakteristična za ceo balkanski prostor, čini prelaz na mlađi neolit, sa masovnom pojavom crne i sivo glaćane, tzv. »metalizirane« keramike. Ukoliko su perthodna tumačenja njenog naglog širenja, učinjena sa suviše snažnim naglaskom na sukcesivnoj ili gradacionoj migraciji, tada se ovaj široko pokrenuti proces pre može razumeti kao sledeća etapa zajedničkog razvoja balkanskog neolita. Ujednačavanje tipoloških elemenata prethodne i nove faze odigrava se,

⁸ D. Garašanin, *Odnos starčevačke grupe prema neolitu Makedonije*, *Macedoniae Acta Archaeologica*, 10, 1985, 42; S. Karmanski, *Donja Branjevina*, *Odžaci*, 1979, 5—6.

⁹ D. Garašanin, *op. cit.*, 42—43; D. Srećević, *The Neolithic of Serbia: A Review of Research*, *The Neolithic of Serbia* (D. Srećević, ed.), Belgrade, 1988, 015; B. Brukner, *Novi prilozi proučavanju formiranja neolitskih i eneolitskih naselja u jugoslovenskom Podunavlju*, *Materijali (SADJ) XIV*, Beograd, 1975, 45.

¹⁰ A. Benac, *Praist. Jug. Zem.*, 364.

¹¹ V. Sanev, *Mladoto kameno doba na Makedoniju vo dosegašnite arheološki istražuvanja*, *Materijali (SADJ) XIV*, Beograd, 1976, 75; A. Benac, *Acta*, 18.

na primer, u vinčanskoj grupi za vreme njene početne faze (Vinča A, Vinča — Tordoš I), tako da se kulturna i tipološka ravnoteža postiže u mlađoj Vinči, što je jasno uočljivo u podunavsko-centralnobalkanskom prostoru.

Kao poseban rezultat ovog delovanja, javljaju se prelazne zone kao nepobitni i značajni pokazatelji unutrašnje evolucije neolitskih kultura, njihovi »merači vremena«.

Dovoljno je samo uzeti za primer centralnu Bosnu i pratiti razvojnu istoriju kulturnih grupa koje se tu susreću sasvim oformljene, obeležene karakterističnom tipologijom. Starčevačke populacije, kao i one impresso/cardium, ostavile su iza sebe dug teritorijalni i evolutivni put, da bi stigle da ostvare svoj susret i sažimanje u dubini Bosne, što znači, u očividnoj vremenskoj i kulturnoj podudarnosti.

Da se ova zajednička genetska linija balkanskog neolita ne može izbeći ili izmeniti, pokazuje najbolje relativna hronologija Larisa grupe u Tesaliji i Makedoniji. Najzad je pouzdano stratigrafski utvrđeno da sjajno—crno glačana keramika ove grupe prethodi klasičnoj Dimini-fazi, što je samim tim uključuje u opštu evoluciju balkanskog mlađeg neolita¹². Opšte je uverenje da se time ispravlja znatna teškoća u relativnohronološkoj skali tesalskog i južnogričkog neolita, ali, kako se videlo, to je još uverljivija potvrda zajedničke razvojne linije balkanskog neolita.

Prelazne zone — a ova u centralnoj Bosni je najuže povezana sa balkanopodunavskim i jadranskim neolitom — izvanredna su provera jedinstvenog razvoja raznih zemljoradničkih kultura, na geografski različitim prostorima i u tako dugom vremenskom trajanju. Pravo značenje prelaznih zona, stoga, treba tek očekivati — u upravnoj zavisnosti od poznavanja kulturnih komponenti koje se tu susreću.

ADRIATISCHES UND KONTINENTALES NEOLITHIKUM IN DER ÜBERGANGSZONE DES ZENTRALBALKANS

Zusammenfassung

Die Geschichte der Erforschung des Neolithikums in der Zone der gegenseitigen Berührung und Durchdringung des adriatischen und des kontinentalen Neolithikums ist gut bekannt und bewertet. Nach den Folgerungen von A. Benac und anderer Autoren, ist die Reihenfolge der neolithischen Kulturen Mittelbosniens zur Gänze mit der relativ-chronologischen Skala dieser Periode am Zentralbalkan und an der Adriaküste in Übereinstimmung gebracht.

Auf diese Art wurde, aufgrund neuester Forschungen, ein neues Gebiet neolithischer Kultur am Balkan festgestellt, dessen wesentlichstes Merkmal die Unabhängigkeit von den benachbarten Mutterzonen ist. Der beste Beweis dafür ist die Bildung neuer Kulturgruppen (von Kakanj und von Butmir), die typologisch verschieden sind von den Komponenten, die an ihrer Schaffung teilnehmen. Besonders fällt ins Auge das Gemeinsame der Evolution beider tragenden Kom-

¹² K. J. Gallis, *Die stratigraphische Einordnung der Larisa-Kultur: eine Richtigestellung*, Praehistorische Zeitschrift, 62, Bd. 2, 1987, 147.

ponenten des balkanischen Neolithikums, der adriatischen und der kontinentalen. Nur vollkommene gegenseitige Übereinstimmung in der materiellen und geistigen Kultur führt zu ihrer friedlichen Durchdringung, deren Ergebnis die Kakanj-Gruppe ist. Die Begegnung zweier verschiedener Populationen des älteren Neolithikums, der Starčevo-Kultur und der impresso/cardium auf der Lokalität Obre I, stellt die unmittelbare Folge dieser Entwicklungseinheit dar.

Nach dieser Auffassung können die Räume des kontinentalen und des adriatischen Neolithikums als zwei breite Bögen verstanden werden, deren Basen sich in Thrazien und Thessalien berühren, als erster, bzw. anfänglicher Zone. Daraus geht hervor, dass sich die folgende Phase der einheitlichen Entwicklung im Zentralgebiet des Balkans abspielt, als mittlerer Zone des Adriagürtels. Deshalb kann man eher eine chronologisch einheitliche Entwicklung im Einzugsgebiet der Donau und der Morava (mit lokalen Eigenheiten) voraussetzen, als einen Durchbruch der Starčevo-Kultureinflüsse nach Süden.

Eine parallel Entwicklung spielt sich ebenso in den Zonen des adriatischen Neolithikums ab, wie sie A. Benac geographisch unterscheidet. Eine ähnliche chronologische Einheit ist auch in den entsprechenden Kulturgruppen dieses Raums erkennbar. Das bezieht sich vor allem auf Pelagonien und Südostalbanien, was deutlich die relative Chronologie der lokalen Kulturen bestätigt (Veluška-Gruppe — die adriatische Komponente des Typs Trn — Cakran).

Unter der dritten Etappe — charakteristisch für den ganzen Balkanraum — verstehen wir den Übergang in die Jungsteinzeit mit massenweisem Auftreten von schwarzer und grauer geglätteter, sog. »metallisierter« Keramik.

Als besonderes Ergebnis der langandauernden bzw. parallelen Entwicklung des balkanischen Neolithikums, treten Übergangszonen auf, in der Rolle eines Anzeigers der inneren Evolution der entsprechenden Kultur, ihre »Zeitmesser«. So haben z. B. die Starčevo-Population, sowie jene des impresso/cardium, einen langen territorialen und evolutiven Weg hinter sich gebracht, um ihr Zusammentreffen und Durchdringung tief im Inneren Bosniens zu erleben, und zwar offensichtlich in völliger zeitlicher und kultureller Übereinstimmung.

Das Wirken einer solchen gemeinsamen genetischen Linie des balkanischen Neolithikums, bestätigt am besten die neue relative Chronologie der Larissa-Gruppe Makedoniens und Thessaliens. Endlich wurde verlässlich festgestellt, dass die glänzend-schwarze geglättete Keramik dieser Gruppe der klassischen Dimini-Phase vorangeht. Dadurch wurde eine bedeutende Schwierigkeit in der relativ-chronologischen Skala des thessalischen und südgriechischen Neolithikums überwunden, und das ist, wie ersichtlich eine noch überzeugender Bestätigung der gemeinsamen Entwicklungslinie des balkanischen Neolithikums.

Die Übergangszonen auf dem Balkan dienen ausgezeichnet zur Überprüfung der einheitlichen Entwicklung der frühen Ackerbaukulturen in geographisch verschiedenen Räumen und über einen langen Zeitraum. Die Entdeckung des wahren Wertes der Übergangszonen darf man erst erwarten — unmittelbar in Abhängigkeit vom Bekanntsein der kulturellen Komponenten, die hier aufeinandertreffen.

DIE NÖRDLICHEN NACHBAREN DER FRÜHEN VINČA-KULTUR

NÁNDOR KALICZ
Institut d'archéologie, Budapest

Abstract. Es wird die Berührungszone des Starčevo-Körös-Criș-Komplexes und der ältesten Linearbandkeramik aufgezeigt, die sich durch Ungarn, von seinem südwestlichen bis zum nordöstlichen Winkel erstreckt. Ihre Verwandtschaft und die Unterschiede werden dargelegt, sowie die chronologische Beziehung der ältesten Linearbandkeramik zur jüngeren Phase der Starčevo-Körös-Criș-Kultur. Ebenso wird der Prozess der Umwandlung der Starčevo-Kultur und der Einfluss dieses Prozesses auf das Entstehen der frühen Vinča-Kultur (Vinča A) und der ältesten Linearbandkeramik in Ungarn besprochen.

Es ist wohlbekannt, dass die nördliche Grenze der balkanisch-ägäischen frühneolithischen Region auf das Gebiet Ungarns sich erstreckte¹. Südlich von dieser Grenze verbreitete sich der grosse Komplex der Starčevo-Körös-Criș-Kulturen. Auch in Ungarn befindet sich die einzige Zone, wo das südliche Gebiet des ältesten keramischen Neolithikums von Mitteleuropa die balkanisch-ägäische Region berührt hat, und wo sich — meiner Meinung nach — die älteste mitteleuropäische Linearbandkeramik sich ausbilden konnte bzw. der Prozess der Ausbildung begonnen haben dürfte². Diese Zone erstreckt sich vom südwestlichen bis zum nordöstlichen Winkel Ungarns in einem langen Bogen und nimmt auch einen kleinen nordwestlichen Teil Transilvaniens in sich auf.

An der erwähnten Grenzzone entstand im Gebiet von Westungarn, d. h. von Transdanubien eine Linearbandkeramik, die etwas später auch die südlicher gelegenen Gebiete in Besitz genommen hat (Abb. 1). Sie bildet einen organischen Teil der sich mit fast gleicher mate-

¹ Kalicz 1983, Abb. 1.

² Ebda, 108—118.

rieller Kultur von der Drau-/Drava-/Gegend bis zum Rhein manifestierenden ältesten mitteleuropäischen Linearbandkeramik, wie dies mehr als 30 Jahren von H. Quitta festgestellt wurde³.

Demgegenüber ist in der nördlichen Hälfte der Grossen Ungarischen Tiefebene (Alföld), d. h. im östlichen Teil der Grenzzone eine Linearbandkeramik anderen Typs entstanden (Abb. 1—2)⁴. Die eigenartige Sonderstellung dieses Typs von Ostungarn (die früheste Stufe ist Szatmár-Gruppe genannt) blieb lange und auch noch zur Zeit der grössten Ausdehnung der Kultur bestehen⁵.

1. a) Nördliche Verbreitungsgrenze der Körös Starčevo-Criș-Kulturen, b) Verbreitung der ältesten Linienbandkeramiken im Karpatenbecken, c) Fundorte der ältesten Linienbandkeramik mitteleuropäischen Typs im westlichen Karpatenbecken, d) Fundorte der ältesten Linienbandkeramik (Szatmár-Gruppe) in Nordungarn.

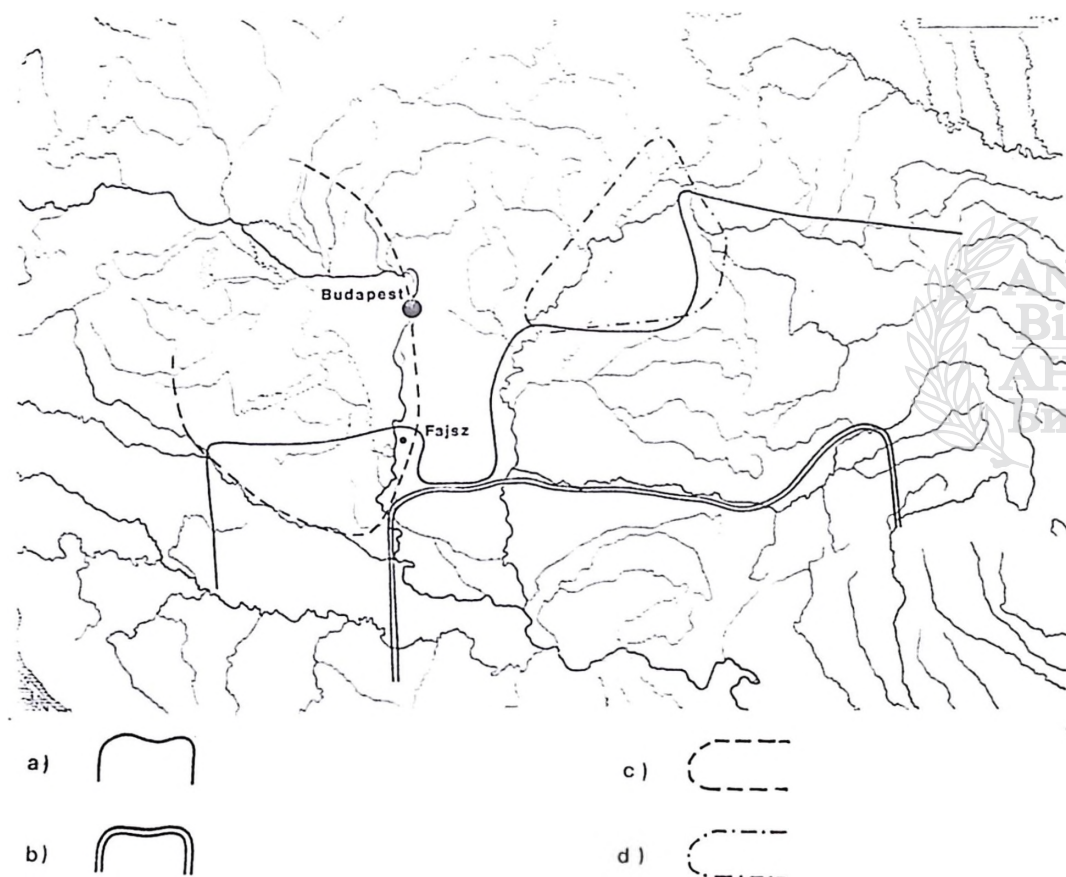
³ Quitta 1960, 1—38, 153—188.

⁴ Kalicz-Makkay 1972a, 77—92; 1977, 18—29, 114—115.

⁵ Kalicz-Makkay 1977, 30—113, 115—117.

Als Charakteristika der ältesten Linearbandkeramik Mitteleuropas d. h. die von Transdanubien sind die folgenden zu betrachten (Abb. 3—7).

In der materiellen Kultur (darunter vor allem die Keramik verstanden) sind Formen und Verzierungen charakteristisch, die früher auch in der Starčevo-Körös-Kultur vorgekommen sind. H. Quitta hat sich verschiedene typologische Ähnlichkeit der Keramik zwischen der Starčevo-Körös-Kultur und der ältesten Linearbandkeramik festgestellt. Da man bei der Untersuchung der ältesten transdanubischen Linearbandkeramik im wesentlichen zu ähnlichen Ergebnissen gekommen ist, führe ich im folgenden die bedeutenden Elemente an, die nach Quitta die Zusammenhänge hervorheben⁶. Dazu füge ich noch einige Ergän-

2. a) Nördliche Verbreitungsgrenze der Starčevo-Körös-Criș-Kulturen, b) Nördliche Verbreitungsgrenze der frühen Vinča-Kultur, c) Verbreitung der ältesten Linienbandkeramik mitteleuropäischen Typs im westlichen Karpatenbecken, d) Verbreitung der ältesten Alföld-Linienbandkeramik (Szatmár-Gruppe) in Nordungarn.

⁶ Quitta 1971, 55.

ungen an. 1. Standbodengefäß mit leicht ausladenden (oder mit abgesetzten) Randprofilen. 2. Butten. 3. Doppelkonische Gefäße auch mit niedrigem Hohlfuß. 4. In hoher Prozentzahl organisch gemagerte Tonware. 5. Finger- und Nageleindrücke, Randkerbungen, aus kurzen eingeschnittenen Linien bestehende Verzierung. 6. Durch Schlickwurf oder mit kannellierter Barbotin angerauhte Gefäßoberfläche. Dazu kommt noch das Vorkommen einiger Kultgegenstände und das fein und leicht eingetiefte, sozusagen eingeglättete Linienmuster, das in Karpatenbecken ausschliesslich in der späten Phase des Körös-Criş-Starčevo-Kulturkomplexes auftauchte⁷ und dessen fernere und älteste Erscheinung in der Karanovo II — Kultur beobachtet werden kann⁸.

In der Keramik wurden aber Formen und vor allem neue Verzierungen solchart dominant, wie sie im Starčevo-Körös-Criş-Komplex unbekannt waren. Ausser den neuen Formen, wie z. B. die grossen runden Vorratsgefäße, die stark profilierten Schüsseln, die höheren Rundfüsse, die zum Teil massive Vollfüsse waren. Hier soll vor allem die namengebende eingeritzte Linearverzierung, weiterhin die seltene Kannelierung und das Auftreten des Politurmusters erwähnt werden. Da wir dieser letzterwähnten Verzierung einen deutlichen chronologischen Wert beilegen können, soll ich mich mit dieser Verzierung eingehender beschäftigen. Von der fein und leicht eingetieften Verzierungstechnik muss man das Politurmuster (als eine abweichende Verzierungstechnik) absondern, das im Kreise des Körös-Criş-Starčevo-Karanovo-Kulturkomplexes bisher unbekannt war⁹. Keramikstücke mit Politurmuster sind nur im Frühneolithikum Thessaliens zum Vorschein gekommen¹⁰. Demgegenüber sind noch die meisten und ältesten Exemplare unter den Funden der ältesten mitteleuropäischen Linearbandkeramik von Bicske, Bina, Medina (Abb. 3, 5) und Budapest-Aranyhegyi zu finden¹¹. Einer Feststellung nach verbreitete diese Verzierungsart sich dann auf dem Balkan bis zum Karpatenbecken, als diese Technik im Spätneolithikum Thessaliens (in der Tsangli- und Arapi-Phase) massenhaft aufkam und gleichzeitig sich in bedeutender Weise die Keramiktechnik und selbst die Gefäßformen wesentlich änderten¹². Es ist sehr wahrscheinlich, dass das fein eingetiefte oder eingeglättete Muster eine Erbschaft der Körös-Criş-Starčevo-Kulturen ist, während das Politurmuster mit den frühesten Keramikelementen der Vinča-Kultur ins Karpatenbecken

⁷ Makkay 1978, 23—24, Taf. 7—13, Taf. 14, 1—3; Kalicz 1978—79, 22—23, Taf. 3, 2, Taf. 5, 1, Taf. 10, 1; Kalicz 1983, 109—110; Raczky 1977, 36—38; Raczky 1988, 31; Pavúk 1980, 25—26, 53—54, Abb. 5, 1—5, Abb. 6, 1, Abb. 13, 1—7; Kaufmann 1982, 86, Abb. 4, 5, 7.

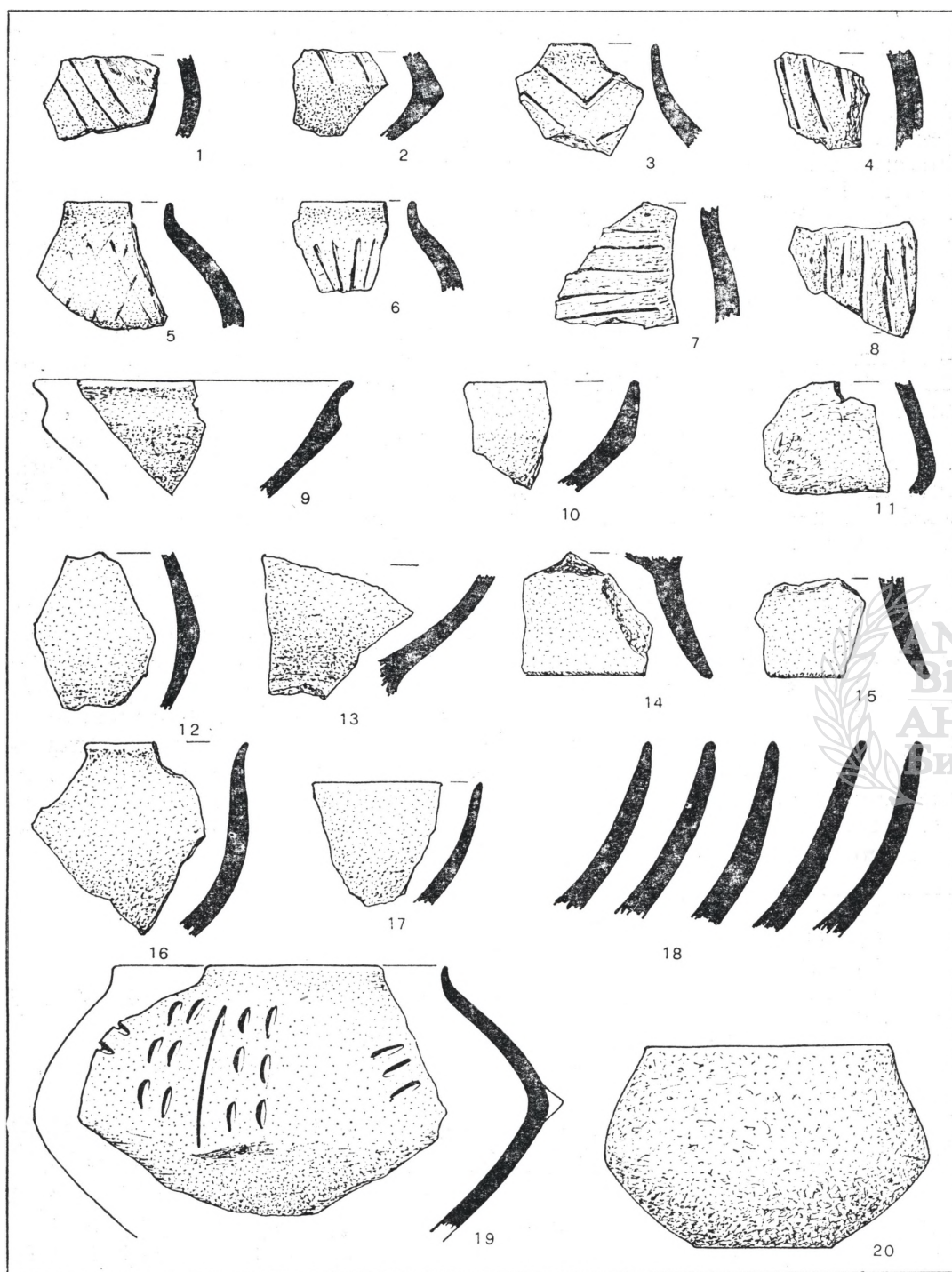
⁸ Georgiev 1961, Taf. 8, 2, 6, Taf. 9, 1—2; 1967, Abb. 7, oben, Abb. 8.

⁹ Kalicz 1978—79, 27; 1983, 118.

¹⁰ Milojević-Zumbusch und Milojević 1971, 26, 28, 36, 59, Taf. 10, 21—22, Taf. 11, 18—19, Taf. 22, 1, 4, 10, 27.

¹¹ Makkay 1978, Taf. 10, 3—4, Taf. 11, 1; Pavúk 1980, 26, 54—56. In *Ungarn von den Fundstellen Medina und Budapest* — Aranyhegy unpubliziert.

¹² Kalicz 1978—79, 27, Raczky 1977, 36—38; Raczky 1988, 31; Makkay 1978, 24; Pavúk 1980, 54—55; Hauptmann-Milojević 1969, 23—25, 56—58.

3. 1—20: Medina (Kom. Tolna), älteste Linienbandkeramik mitteleuropäischen Typs.

gelangte und mit anderen Keramikformen, Techniken und Verzierungen so auch in die älteste Linearbandkeramik. Das Politurmuster der Protosklo-Kultur kann weder mit den fein eingetieften (eingeglätten) Mustern des Körös-Starčevo-Kreises und noch weniger mit dem später aufkommenden Politurmuster der frühen Vinča-Kultur und mit der ältesten mitteleuropäischen Linearbandkeramik etwas zu tun haben¹³. Das Politurmuster blieb in Transdanubien auch in der Spätnotenkopf-Frühzeliz-Phase d. h. in der jüngeren Linearbandkeramik im Gebrauch¹⁴, ähnlicherweise wie im, südlicheren Gebiet (wie z. B. auch in der Vinča-Kultur)¹⁵.

Gleichzeitig mit der ältesten Linearbandkeramik Mitteleuropas erschien das Politurmuster an mehreren Fundstellen der frühen Vinča-Kultur, die als Vinča A-Phase genannt ist. Diese sind wie folgen: Vinča-Siedlung unterste Schicht¹⁶, Gornea¹⁷, Banatska Dubica¹⁸, Drenovac¹⁹, usw. Dies ist als ein wichtiges chronologisches Kriterium betrachtet und die erwähnten Fundorte bestimmen einetwegs einen Weg der Verbreitung dieses speziellen Musters. Das Politurmuster ist also ein Merkmal in der Verzierung das nur in der frühen Vinča-Kultur und gleichzeitig in der ältesten Linearbandkeramik erschien und ferne ägäische Verbindungen hat.

Besonders wichtig ist eine andere Verzierungsart für die Parallelisierung zwischen der ältesten mitteleuropäischen Linearbandkeramik und der frühen Vinča-Kultur, da auch sie einen chronologischen Wert hat. Es ist die unter dem Gefässrand verlaufende Reihe von verschiedenen Eindrücken der Grobkeramik (Abb. 4, 14. Abb. 5, 13—15). Diese Verzierung ist in beiden Kulturen sehr häufig²⁰. Ähnlicherweise tritt diese einfache trotzdem spezielle chronologische Deutung tragende Verzierung auch an der Keramik der frühen Dudești-Kultur in Rumänien²¹. Demgegenüber finden wir diese Verzierungsart in der vorangehenden Phase des späten Starčevo-Körös-Criș-Komplexes, abgesehen von den seltesten Ausnahmen, niemals.

¹³ Kalicz 1983, 27; Raczky 1988, 31.

¹⁴ Kalicz-Makkay 1972b, Abb. 6, 6—7.

¹⁵ Vasić 1936/2, Abb. 242—243, usw.

¹⁶ Vasić 1936/2, Taf. CIV, 28—29; Taf. 70, No. 591, 592, 594; Vasić 1936/4, Abb. 22, No. 195—201.

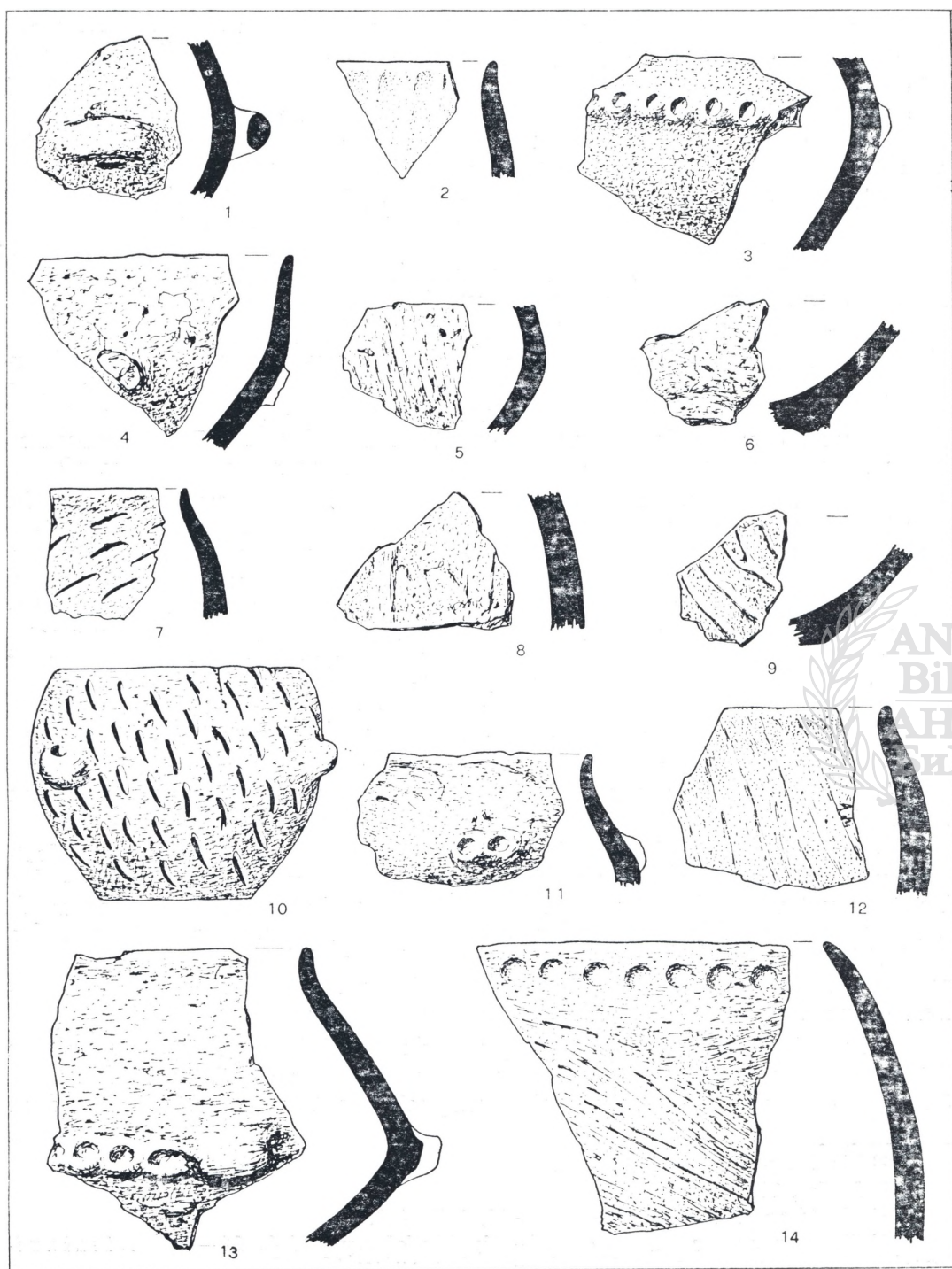
¹⁷ Lazarovici 1976, Abb. 6, 2; 1981, 176.

¹⁸ Chapman 1981, Abb. 36, 5.

¹⁹ Chapman 1981, Abb. 18, 3, 10.

²⁰ Linearbandkeramik: Kalicz 1978—79, Taf. 8, 4, Taf. 11, 5; Tichy 1960, Abb. 3, 5, Abb. 8, 5, Abb. 9, 1, 3, Abb. 15, 5, Abb. 25, 3; Quitta 1960, Abb. 10, d, Abb. 11, c, Abb. 12, g, Abb. 14, g, Abb. 17, s, Abb. 18, p, r; Reinecke 1982, Abb. 14, 3; Kaufmann 1981, Abb. 5, 5, 8; Kaufmann 1983, Abb. 1, 1. Vinča-Kultur: Banner-Párducz 1946—48, Taf. 6, 12, Taf. 7, 2, 5, 10, Taf. 8, 9, 13. Taf. 9, 1, 2, 5; Vasić 1936/2, Taf. 65, 215, 217, Taf. 10, 365; Comşa 1969, Abb. 14, 1—8, Abb. 20, 2—8; Lazarovici 1977, Taf. 36, 2, Taf. 49, 9, Taf. 52, 1—17, Taf. 53, 1—7, Taf. 54, 1—11, Taf. 55, 1—5, Taf. 56, 1—8.

²¹ Comşa 1971, Abb. 16, 7—11, 14—15; Nica 1976, Abb. 4, 1, 4, 6—7, Abb. 7, 1, 4, 8, 15.

4. 1—14: Medina (Kom. Tolna), älteste Linienbandkeramik mitteleuropäischen Typs.

In der materiellen Kultur der mitteleuropäischen Linearbandkeramik weiter nach Norden und Nordwesten verschwinden allmählich die Charakterzüge der frühen Keramik der balkanischen Region und die selbständigen Formen sind dominant geworden. Die älteste mitteleuropäische Linearbandkeramik wurde also die Grundlage einer sich von der balkanischen absondernden Entwicklung durchgesetzt, wie sie ausser in der Keramik insbesondere auch in der eigenarteten Einheit der Lebensweise, der Siedlungsart und des Bauwesens von Westungarn bis Niederlande zur Geltung gekommen sind²². Eine parallele Entwicklung von ähnlichem Rhythmus kann auch bei der Alföld-Linearbandkeramik in Ostungarn festgestellt werden²³.

Im Gebiet Ungarns haben sich zwei grosse Regionen des Frühneolithikums getroffen, oder deutlicher ausgedrückt, auf die Wirkung (auf den Einfluss) der balkanischen frühneolithischen Region hin ist die selbständige mitteleuropäische Region — gleichzeitig mit der Entstehung der Vinča-Kultur — entstanden (Abb. 2). Im Zusammenhang damit stellen sich die wichtigen Fragen: wann, wo und wie?

Den keramischen Beweisen nach dürfte in Westungarn und in der Westslowakei die älteste Linearbandkeramik nicht früher entstanden sein, als wie im nördlichen Gebiet der balkanischen Region (in der Keramik der Starčevo-Körös-Kultur) jene Formen und Verzierungen aufgetaucht sind, die die älteste Linearbandkeramik nur von der südlichen Region übernommen haben dürfte²⁴. Die scharf doppelkonische Gefässform ist in der jungen und jüngsten Phase der Körös-Kultur und in der Spiraloid B-Phase der Starčevo-Kultur erschienen²⁵. Das fein eingetiefte oder eingeglättete Muster trat ebenfalls in der jüngsten Phase der Starčevo-Körös-Criş-Kulturen auf²⁶. Die kannelierte, schlickwurfartige Barbotinverzierung ist die einzige, die im Bereich der Starčevo-Kultur schon früher von der Linear B Phase an, angewendet wurde²⁷. Im Körös-Gebiet erschien diese Zierart erst in der jüngsten Phase.

Auf den Fundplätzen der ältesten Linearbandkeramik aus Westungarn und der Westslowakei ist — wie es schon erwähnt war — das Polituremuster erschienen, das im Starčevo-Körös-Gris-Komplex noch unbekannt war. Dieses Zierelement ist aber in der ältesten Phase der Vinča-Kultur zusammen mit scharfprofilierter Schüsselform zum Vorschein gekommen, wie sie mit anderen Charakterzügen in den ganz frühen Linearband-Komplexen heimisch geworden wurden.

Im südlichen Teil Westungarns deckt sich die Verbreitung der ältesten Linearbandkeramik in einem bestimmten Gebiet mit dem der Starčevo-Kultur, was ihre Gleichzeitigkeit dort ausschliesst. Da dort

²² Kalicz 1983, 110, 121—122.

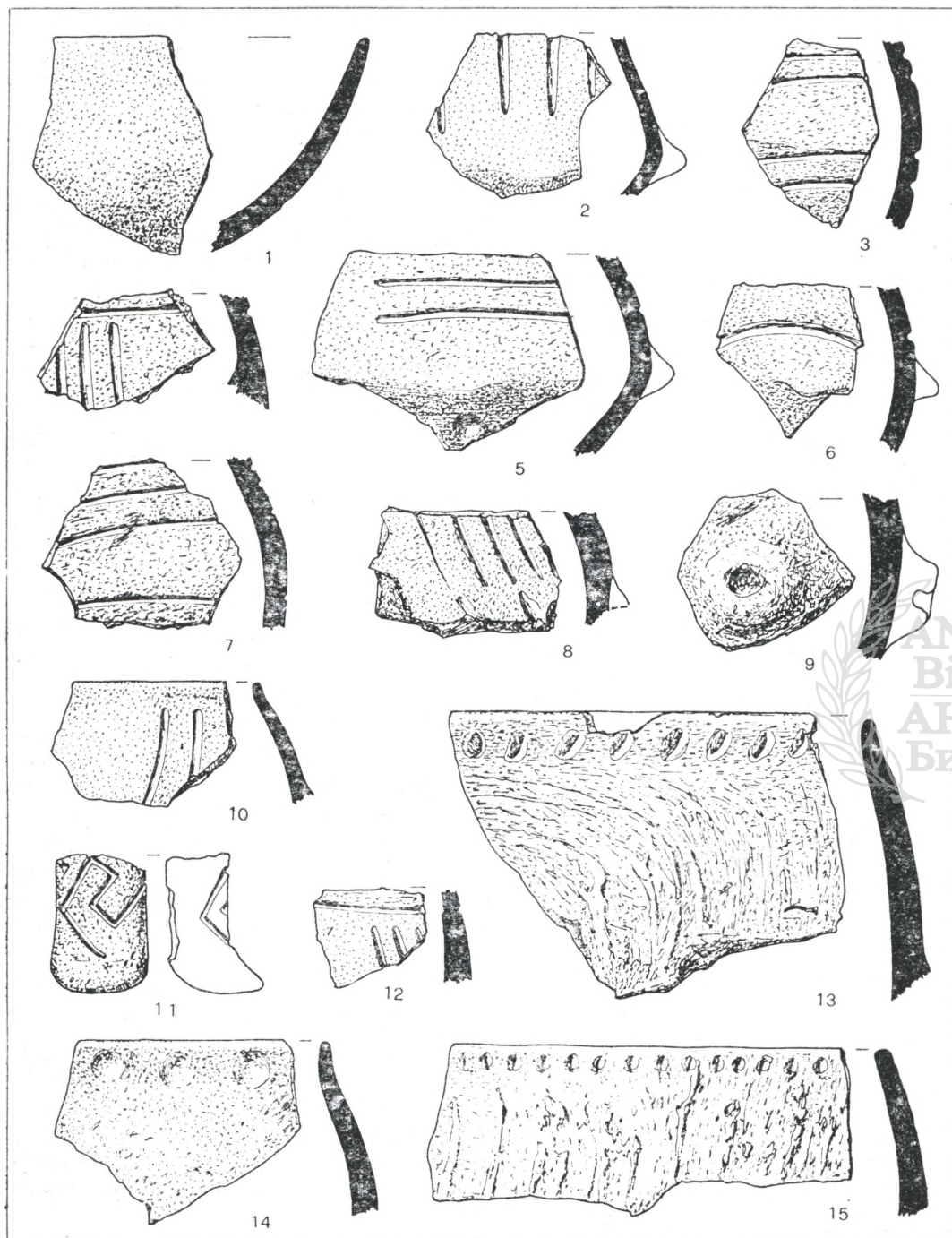
²³ Ebda., 110.

²⁴ Kalicz 1978—79, 13—14, 20—35; 1983, 110.

²⁵ Trogmayer 1964, 68, 81—86; Makkay 1982, 26—28; Dimitrijević 1974, 105; Raczky 1977, 53—54; Raczky 1988, 28.

²⁶ Kalicz 1978—79, 22—23.

²⁷ Kalicz 1978—79, 23—24; Kalicz 1983, 110—118; Dimitrijević 1974, 102—103.

5. 1—15: Barcs (Kom. Somogy), älteste Linienbandkeramik mitteleuropäischen Typs.

auch die jüngste Phase der Starčevo-Kultur selbständig vorkommt, müssen wir daran denken, dass der jüngsten Phase der Starčevo-Kultur die älteste mitteleuropäische Linearbandkeramik mindestens in diesem Gebiet gefolgt ist (Abb. 1). Aufgrund der angeführten Argumenten können wir daran denken, dass dem Anfang der Linear B-Phase der Starčevo-Kultur die Entstehung der mitteleuropäischen Linearbandkeramik gefolgt ist. Die Zeitspanne der hypothetischen Entstehungszeit ist ziemlich weit, sie schwänkt von der Linear B-Phase an bis zur Spiraloid B-Phase, doch hat dieser Prozess sich wahrscheinlich zur Zeit der Spiraloid A- (eventuell Spiraloid B-) Phase parallel mit dem späten Abschnitt der Körös-Kultur abgespielt.

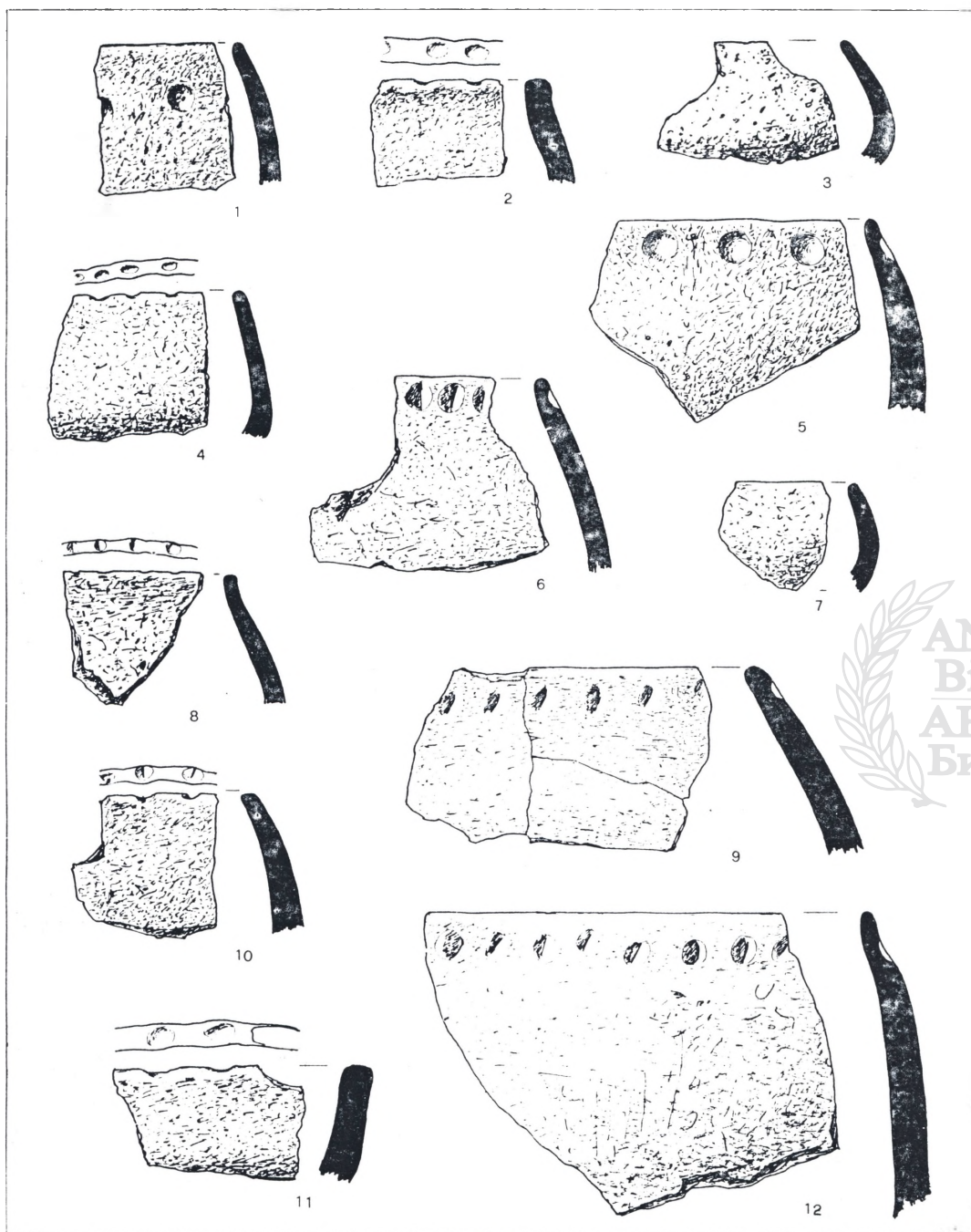
Der Entstehungsplatz ist ziemlich determiniert. Es kommt das Gebiet Ungarns in Betracht von jener Zone nach Norden, bis zu der sich die Starčevo-Körös-Kulturen verbreitet hatten und an deren Grenze die selbständigen Siedlungsstätten der ältesten Linearbandkeramik (Mitteleuropas und der Alföld-Tiefebene) liegen. Die Tiefe oder Breite dieses Gebietes ist unbekannt. Es kann sein, dass es nicht nur den nördlichen Teil der Tiefebene (Alföld) und Nordtransdanubiens umfasst hat, sondern eventuell auch die an der Donau gelegenen Gebiete der Slowakei, also jene Areale, wo sich der Einfluss der Starčevo-Körös-Kulturen am stärksten geltend gemacht hat.

Laut den konventionellen ¹⁴C-Daten umfasste die Starčevo — und die Körös-Kultur (nicht ihre älteste Phase) den Zeitraum vom Ende des 6. Jahrtausends b.c., bis zur Mitte des 5. Jahrtausends b.c.²⁸. Die Radiocarbonaten der ältesten Linearbandkeramik gruppieren sich um die Mitte des 5. Jahrtausends b.c. (d. h. auch etwas früher und auch etwas später)²⁹. Den wenigen absoluten Daten nach deckt ein Teil der Absolutchronologie der Starčevo-Körös-Kulturen einen Teil der Absolutchronologie der ältesten Linearbandkeramik, aus den früheren die der jüngsten Stufe. Insofern dieser Zusammenfall sich nicht aus den Unsicherheiten der ¹⁴C-Proben ergibt, besteht es da eine grosse Wahrscheinlichkeit, dass die hypothetische teilweise Gleichzeitigkeit zwischen dem Anfang der ältesten Linearbandkeramik und der jüngsten Phase der Starčevo-Körös-Kulturen, die wir schon auch mit typologischen Argumenten unterstützen versucht haben, wirklich bestand.

Ich habe keine Absicht die Entstehungsproblemen der Vinča-Kultur ausführlich verhandeln, nur einige Standpunkte möchte ich erwähnen. Die archäologische Forschung ist scharf getrennt durch die abweichenden Meinungen über die Entstehungsweise und Zeit der Vinča-Kultur. Der einen Meinung nach ist der Starčevo-Körös-Criș-Komplex sich stufenweise umwandelte und in mehreren Zentren ist die Vinča-Kultur mit der charakteristischen materiellen Kultur infolge wirtschaftlicher, sozialer, möglicherweise auch ökologischer Ursachen zustande

²⁸ Kohl-Quitta 1964, 315—316; Quitta-Kohl 1969, 240—241; Kalicz-Makkay 1976, 23—24; Ehrich 1977, 66; Gimbutas 1976, 30—31; Burleigh et al. 1983, 48—49; Nenad Tasić 1988, 45—46.

²⁹ Kohl Quitta 1964, 315 (Žopy, Mohelnice); Kaufmann 1983, 193; Schwarz-Mackensen 1985, 26.

6. 1—12: Barcs (Kom. Somogy), älteste Linienbandkeramik mitteleuropäischen Typs.

gekommen³⁰. Der anderen Meinung nach drangen die bestimmenden Faktoren von Süden ein und infolge einer das grosse Gebiet Südosteuropas berührenden Diffusion entstand auch die Vinča-Kultur³¹. Der Mechanismus der Umwandlung ist noch unbekannt. Einige denken noch auch an Migration³². Die Vertreter beider Theorien stimmen in der Tatsache überein, dass die folgenden Stufen in der Entwicklung der Vinča-Kultur beobachtet werden, die J. Chapman plastisch formulierte³³.

»A« — Zustand. Der Starčevo-Körös-Komplex ist noch rein, ohne Beimischung fremder Elemente.

»B« — Zustand. Die gemeinsame Anwesenheit der Merkmale der Starčevo-Körös — und der Vinča-Kultur, die als »Protovinča«-Phase genannt ist.

»C« — Zustand. Die Vinča-Kultur bildete sich mit einigen neuen Charakterzügen und unscharfen Traditionen der Vorläufer aus. Die wichtige Frage ist ob wie der »B«-Zustand betrachtet werden sollte? Die Frage erhebt sich ob die Vinča — oder Vinčoid-Charakteristika mit dem Starčevo-Körös-Criș-Komplex in einem genetischen Zusammenhang standen, als sie sich daraus entwickelten, oder die Vinča als eine selbständige fremde Kultur erschien und aus dem anfänglichen Symbiosis die Vinča-Kultur dominant hervorgekommen ist. Dieses Problem erschien auf einem begrenzten Gebiet, da die Entstehung der Vinča-Kultur nicht das ganze Areal der Starčevo-Körös-Criș-Kulturen berührte und gleichaltrig mit ihr auch andere Kulturen auf dem grossem Gebiet Südost- und Mitteleuropas entstanden. Daraus war das Zustandekommen der Vinča-Kultur zwar ein überaus wichtiger Prozess, doch manifestiert es nur ein Zeichen der grossen überregionalen Umwandlungen.

In Südtransdanubien und in Slawonien entwickelte sich nicht die Vinča-Kultur (Abb. 2). An der Tiefebene kam die Vinča-Kultur ausschliesslich auf dem Gebiet südlich des Maros-Flusses zustande. Auch die lokalevolutionistische Forschungsrichtung anerkennt das Auftreten neuer Charakterzüge in der materiellen Kultur der Vinča-Kultur, die mit kleineren oder grösseren Abweichungen von Thessalien an bis zum Fluss-Maros in mehreren Kulturen zu finden sind. Die südlichen Züge wurden in der Vinča-Kultur am deutlichsten annehmbar geworden. Ein Teil der Forschung nennt den »B«-Zustand nördlich der Maros als »Protovinča-Kultur oder — Typus oder — Phase³⁴. Diese Benennung ist illogisch, da auf dem grössten Verbreitungsgebiet der Körös-Kultur die Vinča-Kultur aus dem »B«-Zustand oder aus der spätesten Phase sich nicht entwickelte. Im »B«-Zustand lebte die Körös-Kultur (jüngste Phase) auf ihrem ungarländischen Verbreitungsgebiet noch weiter. Während dieser Zeit nördlich davon entstand die älteste Phase der eigenartigen Alföld-Linearbandkeramik (Szatmár-Gruppe)³⁵.

³⁰ Makkay 1982, 28—31; Chapman 1981, 17—39.

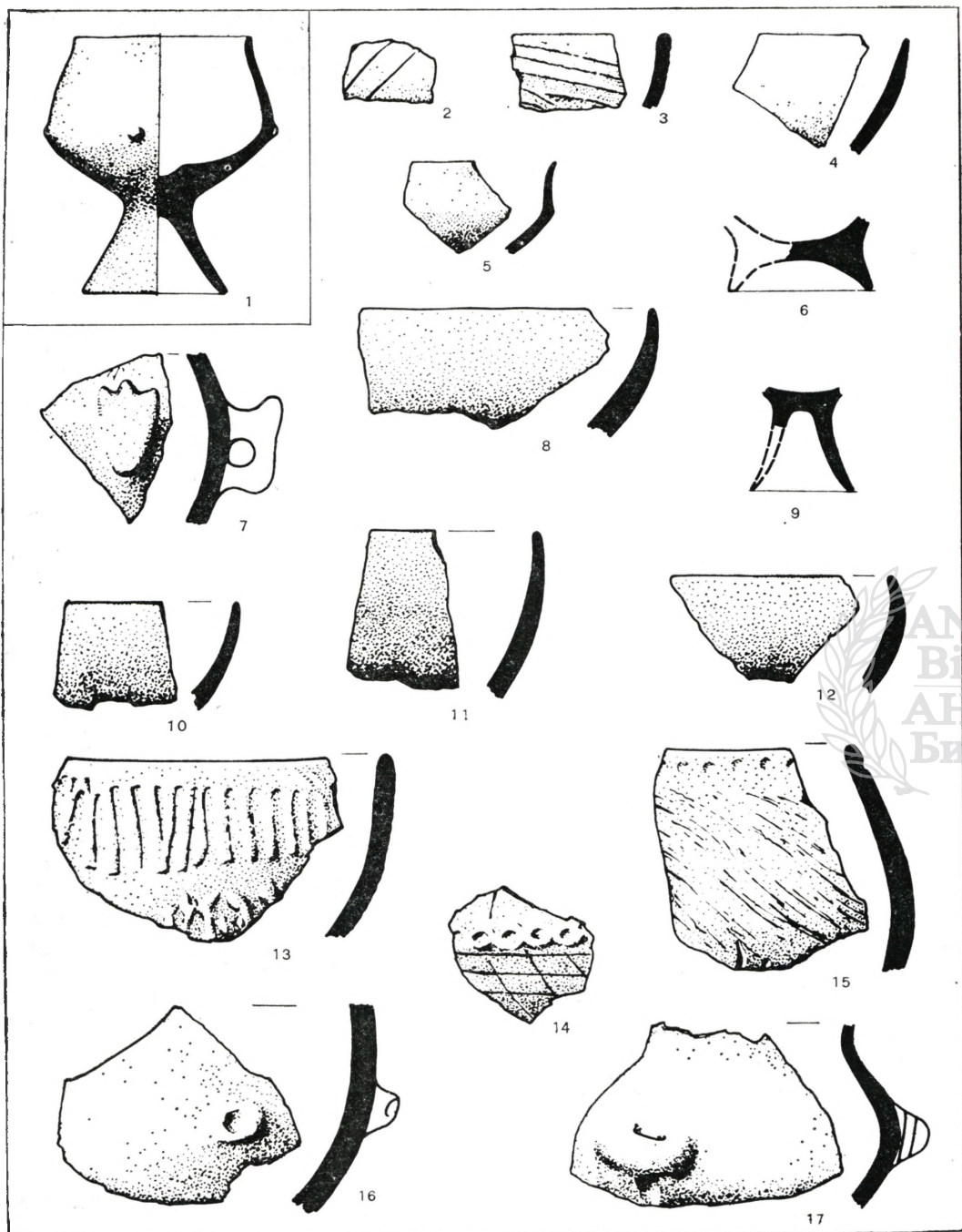
³¹ Srejšović 1963, 5—12; Garašanin 1982, 87—127; Lazarović 1977, 19—26.

³² Comşa 1987, 74; Dimitrijević 1974, 104.

³³ Chapman 1981, 17—39.

³⁴ Makkay 1982, 28—31.

³⁵ Kalicz-Makkay 1977, 18—29.

7. 1—17: Fajsz (Kom. Bács-Kiskun), älteste Linienbandkeramik mitteleuropäischen Typs.

Das Wesen der Problematik steht darin, wie die chronologische Stelle der Fundorte (oder Gruppen) wie Circea IV³⁶, Vinkovci (Spiraloid B)³⁷, einerseits, Gornea³⁸, Vinča³⁹, Ószentiván⁴⁰ und Fajsz⁴¹ andererseits beurteilt werden kann? Es scheint höchstwahrscheinlich zu sein, dass die ältesten Vinčoid-Elemente in Circea und Vinkovci im obenerwähnten »B«-Zustand, also früher als in Vinča selbst, erschienen. Gornea scheint an der Zeitgrenze dem »B« — zu »C« — Zustand zu liegen. Vinča selbst und Ószentiván gehört zum »C« — Zustand, wann die eigentliche Vinča-Kultur schon sich ausbildete. Im Zustandekommen der Vinča-Kultur dürfte die Rolle von zwei Faktoren gerechnet werden. Das eine ist die Lokalentwicklung, das andere ist der femde, südliche Einfluss, der viel grössere Gebiete berührte als die Lokalentwicklung.

Über Fajsz muss ich eine von der früheren abweichende Meinung äussern. Der Fundort schien zum »C«-Zustand gehören. Früher haben wir gedacht dass der kleine Fundkomplex auf die früheste Phase der Vinča-Kultur datierbar sei⁴². Es war zwar auffallend die geographische Lage des Fundortes verglichen mit dem Verbreitungsgebiet der Vinča-Kultur, da er fern, ausserhalb der nördlichen Grenze der Vinča-Kultur liegt⁴³. In der nahen Vergangenheit habe ich die Funde von Fajsz überprüft, woraus die Tatsache mir klar wurde, dass der Fusskelch vom Vinča-Typ (Abb. 7, 1) nicht zum Komplex gehört, sondern er wurde ferner von der ausgegrabenen Grube gefunden und irrtümlicherweise wurde er zum Grubenkomplex gerechnet. Eine Überraschung bereitete, wenn ich feststellen konnte, dass der Komplex ohne dem Fusskelch nicht zur Vinča-Kultur gehört, sondern die Funde mit Ausnahme einiger Keramikbruchstücken die typischen Keramiken der ältesten mitteleuropäischen d. h. transdanubischen Linearbandkeramik enthalten (Abb. 7, 2—17). In der Umgegend von Fajsz, am linken Uferstreifen der Donau wurden mehrere Fundorte der ältesten Linearbandkeramik bekannt geworden⁴⁴. Dieser Fundort von Fajsz d. h. Fundkomplex ist ein guter Beweis dazu, dass die älteste Vinča-Kultur und die älteste Linearbandkeramik in der materiellen Kultur so viele gemeinsame oder ähnliche Züge haben, dass sie in mehreren Fällen verwechselt werden können. In Südtransdanubien befinden sich auch einige Fundorte, wo in den Fundkomplexen mehrere frühe Vinčoid-Keramiktymen vorgekommen sind (Medina: Abb. 3, 9, Szentlőrinc)⁴⁵. Den vorgeführten Argumenten nach handelt es sich um die Manifestation einer überregionalen Tendenz, die

³⁶ Nica 1977, 18—29.

³⁷ Dimitrijević 1974, 104—106.

³⁸ Lazarovici 1977, 62—64, 67—68, 80—81.

³⁹ Chapman 1981, 6—32.

⁴⁰ Banner-Párducz 1946—48, 19—30.

⁴¹ Kalicz-Makkay 1972b, 95; Lazarovici 1981, 175, und Anm. 75—76.

⁴² Kalicz-Makkay 1972b, 95.

⁴³ Chapman 1981, Mappe nach der 169. Seite

⁴⁴ Z. B. *Baja-Szlatina*, Ésekcsanád im Museum von Baja, unpubliziert.

⁴⁵ Kalicz 1978—79, Taf. 11, 2—3: *Szentlőrinc* (Kom. Baranya), *Medina* (Kom. Tolna) Unpubliziert im Museum von Szekszárd.

auf einem grossen Gebiet Südosteuropas zur Geltung gekommen ist, deren die Vinča-Kultur nur eine Offenbarung wurde. Über den Grund der Umwandlung können wir einstweilen nicht zu viel hinzufügen. Auf die Forschung der Zukunft wartet die Entscheidung der Frage, was für eine Rolle die wirtschaftlichen, sozialen, ökologischen, die wachsenden Beziehungssysteme und anderen unbekannten Faktoren in der Tendenz der Entwicklung spielten. Eine zwar nicht bestimmende, doch wichtige Rolle dürfte der Tauschhandel von verschiedenen Materialien, wie z. B. Obsidian und andere Steinarten, Spondylusmuschel usw. gespielt werden.

Zweifelsohne brachte die Umwandlung der Starčevo-Körös-Criș-, und anderen Kulturen die Entstehung der Vinča-Kultur und die Neolithisation Mitteleuropas d. h. die Entwicklung der Linearbandkeramik in einem weiten Zeithorizont mit. Wie die Radiocarbonaten der ältesten Linearbandkeramik sich um die Mitte des 5. Jahrtausends gruppieren, soll man diesen Zeitraum auch auf die Frühphase der Vinča-Kultur beziehen.

SJEVERNI SUSJEDI RANE VINČANSKE KULTURE

Kratak sadržaj

Autor najprije konstatuje da u Mađarskoj postoji zona u kojoj se dodiruju kompleks Starčevo-Körös-Criș kultura i najstarijeg srednjoevropskog neolita, te da je u toj zoni mogao i započeti proces nastanka najstarije srednjoevropske linearno-trakaste keramike. Ta zona se, u obliku dugog luka, pruža od jugozapadnog do sjeveroistočnog ugla Mađarske, zauzimajući i dio Transilvanije. Zatim se daju osnovne karakteristike najstarije linearno-trakaste keramike, te se ukazuje na sličnosti i razlike u odnosu na Starčevo-Körös kompleks. Ukazuje se, takođe, i na istovremenu pojavu poliranih ukrasa na keramici oba ova kompleksa, kao i u najranijoj (A) fazi vinčanske kulture. Za poređenje najstarije srednjoevropske linearno-trakaste keramike i keramike rane vinčanske kulture važan je i tip ukrašavanja koji se sastoji od reda udubljenja izvedenih ispod oboda suda. Ove zajedničke osobine iščezavaju u dijelovima linearno-trakaste keramike, dalje, na sjeveru srednje Evrope, gdje dominiraju samostalno nastale forme.

U južnom dijelu Mađarske podudaraju se područja rasprostriranja najstarije linearno-trakaste keramike i starčevačke kulture, što potvrđuje njihovu istovremenost. Može se pretpostaviti da nastanak linearno-trakaste keramike neposredno slijedi iza Linear B-faze starčevačke kulture. Mjesto nastanka one prve može se približno odrediti. To je onaj dio Mađarske u kojoj su rasprostranjene Starčevo-Körös-Criș kulture, i na čijoj se granici javljaju samostalna naselja linearno-trakaste keramike, ali je dubina i širina tog područja još nepoznata.

Prema konvencionalnim ¹⁴C datumima starčevačka i Körös kultura obuhvataju (bez najstarije faze) raspon od kraja 6. do sredine 5. milenija pr. n. e., a ¹⁴C datumi za linearno-trakastu keramiku grupiraju se oko sredine 5. milenija, što takođe omogućava pretpostavku da se početak najstarije linearno-trakaste keramike podudara s najmlađom fazom Starčevo-Körös-kompleksa.

U zaključku se raspravlja o pitanju odnosa Starčevo-Körös-Criș kultura i starije vinčanske kulture, raspravlja se o stajalištima pojedinih autora, o fazama tog procesa (A, B, i C »stanje«), o mehanizmu prestrukturiranja Starčevo-kompleksa i o ulozi tog procesa u nastanku rane vinčanske kulture i najstarije linearno-trakaste keramike.

ABKÜRZUNGEN DER ZEITSCHRIFTEN

AI	<i>Archaeologia Iugoslavica</i> , Beograd
ArchAu	<i>Archaeologia Austriaca</i> , Wien
Arch. Ért.	<i>Archaeologiai Értésítő</i> , Budapest
BAM	<i>Beiträge zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeerraumes</i> , Bonn
BAR	<i>British Archaeological Report</i> , Oxford
CAH	<i>Cambridge Ancient History</i> , Cambridge
Materijali X	<i>Materijali X. Počeci ranih zemljoradničkih kultura u Vojvodini i Srpskom Podunavlju</i> . Srpsko Arheološko Društvo, Gradski Muzej — Subotica. Beograd 1974
MittArchInst	<i>Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften</i> , Budapest
PamA	<i>Pamatky Archeologické</i> , Praha
PZ	<i>Prähistorische Zeitschrift</i> , Berlin
SIA	<i>Slovenská Archeológia</i> , Bratislava
StudArch	<i>Studia Archaeologia</i> , Budapest
ZfA	<i>Zeitschrift für Archäologie</i> , Berlin

LITTERATURE

- J. Banner — M. Párducz (1946—48): *Ujabb adatok Dél-Magyarország újabb-kőkorához*. Contributions nouvelles à l'histoire du néolithique en Hongrie. Arch. Ért. 19—41.
- R. Burleigh—J. Ambers—K. Matthews: (1983): *British Museum Natural Radiocarbon Measurements XVI*. Radiocarbon 25, 39—58.
- J. ; Chapman (1981): *The Vinča Culture of South-East Europe*. Studies in Chronology, Economy and Society. BAR International Ser. 117.
- E. Comsa (1969): *Données sur la civilisation Vinča du sud-ouest de la Roumanie*. Dacia 13, 11—44.
- E. Comşa (1971): *Données sur la civilisation de Dudeşti*, PZ 46, 195—249.
- E. Comşa (1987): *Betrachtungen über die Entwicklung der neolithischen Kulturen auf rumänischem Gebiet*. SIA 35, 65—103.
- S. Dimitrijević: (1974): *Das Problem der Gliederung der Starčevo-Kultur mit besonderer Rücksicht auf den Beitrag der südpannonischen Fundstellen zur Lösung dieses Problems*. (Zusammenfassung). Materijali 10, 93—115.
- R. W. Ehrich (1977): *Starčevo revisited*. In: V. Markotić (Hsg). *Ancient Europe and the Mediterranean Studies present in honour of Hugh Hencken*. Warminster, 59—67.
- M. Garašanin (1982): *The Stone Age in the Central Balkan Area*. In: CAH III/1, Cambridge, 75—135.
- I. G. Georgiev (1961): *Kultur-Gruppen der Jungstein- und der Kupferzeit in der Ebene von Thrazien (Südbulgarien)*. In: J. Böhm—S. J. de Laet (Hsggs): *L'Europe à la fin de l'âge de la pierre*. Praha, 45—100.
- I. G. Georgiev (1967): *Beiträge zur Erforschung des Neolithikums und der Bronzezeit in Südbulgarien*. ArchAu 42, 90—144.
- M. Gimbutas (1976): *Neolithic Macedonia. As reflected by Excavation at Anza, Southeast Yugoslavia*. Los Angeles.
- H. Hauptmann—V. Miložić (1969): *Die Funde der frühesten Dimini-Zeit aus der Arapi-Magula, Thessalien*. BAM Bonn 9.

- N. Kalicz (1978—79): *Funde der ältesten Phase der Linienbandkeramik in Südtransdanubien*. MittArchInst 8—9, 13—46.
- N. Kalicz (1983): *Die Körös-Starčevo-Kulturen und ihre Beziehungen zur Linearbandkeramik*. Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte 52, 91—130.
- N. Kalicz—J. Makkay (1972): *Probleme des frühen Neolithikums der nördlichen Tiefebene*. Alba Regia 12, 77—92.
- N. Kalicz—J. Makkay (1972): *Südliche Einflüsse im frühen und mittleren Neolithikum Transdanubiens*. Alba Regia 12, 1972, 93—105.
- N. Kalicz—J. Makkay (1976): *Frühneolithische Siedlung in Méhtelek-Nádas (Vorbericht)*. MittArchInst 6, 13—24.
- N. Kalicz—J. Makkay (1977): *Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene*. StudArch, Budapest.
- D. Kaufmann (1981): *Neue Funde der ältesten Linienbandkeramik von Eilsleben, Kr. Wandersleben*. Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege. Beiheft 16, Berlin, 129—143.
- D. Kaufmann (1982): *Zu einigen Ergebnissen der Ausgrabungen im Bereich des linienbandkeramischen Erdwerks bei Eilsleben*. In: *Siedlungen der Kultur mit Linearkeramik in Europa*. Nitra 69—91.
- D. Kaufmann (1983): *Die ältestlinienbandkeramischen Funde von Eilsleben, Kr. Wanzleben und der Beginn des Neolithikums im Mittelelbe-Saale-Gebiet*. Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte, 52, 177—202.
- G. Kohl—H. Quitta (1964): *Berlin, Radiocarbon Measurements I*. Radiocarbon 6, 308—317.
- G. Lazarovici (1976): *Fragen der neolithischen Keramik im Banat*. Festschrift für R. Pittioni. Wien, 203—234.
- G. Lazarovici (1977): *Gornea, Preistorie*. Caite Banatica. Reșita.
- G. Lazarovici (1977): *Die Beziehungen der Vinča A-Phase zu Nordthessalien und dem Südbalkan*. Beiträge zum Ursprung der Vinča-Kultur. Apulum 15, Sibiu, 19—26.
- G. Lazarovici (1981): *Die Periodisierung der Vinča-Kultur in Rumänien*. PZ 56, 169—196.
- J. Makkay (1978): *Excavation at Bicske. I. The Early Neolithic — The Earliest Linear Band Ceramic*. Alba Regia 16, 9—60.
- J. Makkay (1982): *A magyarországi neolitikum kutatásának új eredményei*. (Die neuen Ergebnisse der Forschung des ungarländischen Neolithikums.) Budapest.
- J. Milošević-Zumbusch und V. Milošević (1971): *Das frühe Neolithikum I—II, Die deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki-Magula in Thessalien*. BAM 10, Bonn.
- M. Nica (1976): *La culture de Dudești en Olténie*. Dacia 20, 71—103.
- M. Nica (1977): *Nouvelles données sur le néolithique ancien d'Olténie*. Dacia 21, 13—53.
- J. Pavúk (1980): *Ältere Linearkeramik in der Slowakei*. SIA 28, 7—90.
- H. Quitta (1960): *Zur Frage der ältesten Bandkeramik in Mitteleuropa*. PZ 38, 1—38, 153—188.
- H. Quitta (1971): *Der Balkan als Mittler zwischen Vorderer Orient und Europa*. In: F. Schlette (Hsg.): *Evolution und Revolution im Alten Orient und Europa, Das Neolithikum als historische Erscheinung*. Berlin, 38—63.
- H. Quitta—G. Kohl (1969): *Neue Radiocarbonaten zum Neolithikum und zur frühen Bronzezeit Südosteuropas*. ZfA 3, 223—255.

- P. Raczky (1977): *Ujabb adatok a Közép-Tiszavidék korai neolithikumához.* (Neuere Angaben zum Frühneolithikum im Mittel-Theissgebiet.) Manuskript, Budapest.
- P. Raczky (1988): *A Tisza-vidék kulturális és kronológiai kapcsolatai a Balkánnal és az Égeikummal a neolitikum, rézkor időszakában.* (Die kulturellen und chronologischen Beziehungen des Theissgebietes mit dem Balkan und Ägäis im Neolithikum und in der Kupferzeit.) Szolnok.
- K. Reinecke (1982): *Zwei Siedlungen der ältesten Linearbandkeramik aus dem Isartal.* Bayerische Vorgeschichtsblätter 47, 31—62.
- S. Schwarz-Mackensen (1985): *Die frühbandkeramische Siedlung bei Eitzum,* Landkreis Wolfenbüttel. Braunschweig.
- D. Srejović (1963): *Versuch einer historischen Wertung der Vinča-Gruppe.* AI 6, 1963, 5—18.
- Nenad Tasić (1988): *Comparative C-14 Dates for the Neolithic Settlement in Serbia,* In: D. Srejović (Hsg.): *The Neolithic of Serbia.* Archaeological Research 1948—1988. Belgrade, 45—46.
- R. Tichý (1960): *Zur älteren Volutenkeramik in Mähren.* PamA 51, 438—441.
- O. Trogmayer (1964): *Megjegyzések a Körös-csoport időrendjéhez.* (Remarks to the Relative Chronology of the Körös Group.) Arch. Ert. 91, 67—86.
- M. Vasić (1932—36): *Preistoriska Vinča I—IV.* Beograd.

PROLEGOMENA ZUR BILDERZÄHLUNG BEI DEN ILLYRERN

GEORG KOSSAK

Institut für Vor- und Frühgeschichte, München

Apstrakt. Verf. behandelt Bilderzählungen bei den Illyrern aufgrund figural verzierter Bronze- und Silberbeläge auf eisernen Gürtelplatten hellenistischer Zeit aus Albanien, Montenegro, der Herzegowina und der Lika.

Duro Basler grub in Gostilj am Nordufer des Skutari-Sees zahlreiche Körpergräber der jüngern vorrömischen Eisenzeit und veröffentlichte Befund und Fundinhalt¹. Radialer Anordnung wegen wir mit einem zerstörten Grabhügel zu rechnen sein². Zum Kleidzubehör gehören in drei Männergräbern eiserne Gürtelplatten bis 18 cm Länge, die mit figürlich verzierten Blechen aus Silber und Bronze belegt sind (Abb. 1,2,3; 2,5). Das Material wird an Hand münzdatierter Inventare in die zweite Hälfte des 3. Jahrhunderts v. Chr. Geb. datiert.

Wahrscheinlich sind alle Figuren einzeln auf Matrizen geschlagen, ein technisches Verfahren, das damals südlich der Neretva geläufig war: Ein Schmiededepot mit Reliefplatten aus der befestigten Siedlung von Ošanići bei Stolac reicht als Beleg aus³. Außerdem kann man zwei motivisch übereinstimmende, rechteckig geschnittene Silberbleche von Gostilj als Hinweis nutzen (Grab 119 und Streufund, Abb. 1,3), mit denen ich die Besprechung der Bildinhalte beginnen möchte.

Zwei mit Kalottenhelm und Ovalschild bewaffnete Reiter traben aufeinander zu, zwischen beiden stehen ein säulen- oder pfeilerartiges Gestell, das ich als »Hörnerbaum« bezeichnen möchte, und ein nach

¹ Đ. Basler, *The necropolis of Vele Ledine at Gostilj*, in: Wiss. Mitt. Bosn.-Herzegow. Landesmus. 2 A, 1972, 5ff.; Glasnik Sarajevo N. S. 24, 1969, 5ff. — Für Hinweise und themabezogene Fachliteratur habe ich T. Knez (Novo mesto) und K. Schauenburg (Kiel) zu danken.

² Zu Beispielen aus älterer Zeit: Z. Andrea, *Tumat e Kuçit të Zi*, in: Albania 6, 1976, 165ff. (Kuç i Zi bei Korçë).

³ Z. Marić, *Depo pronaden u ilirskom gradu Daors...*, in: Glasnik Sarajevo N. S. 33, 1978, 23ff.

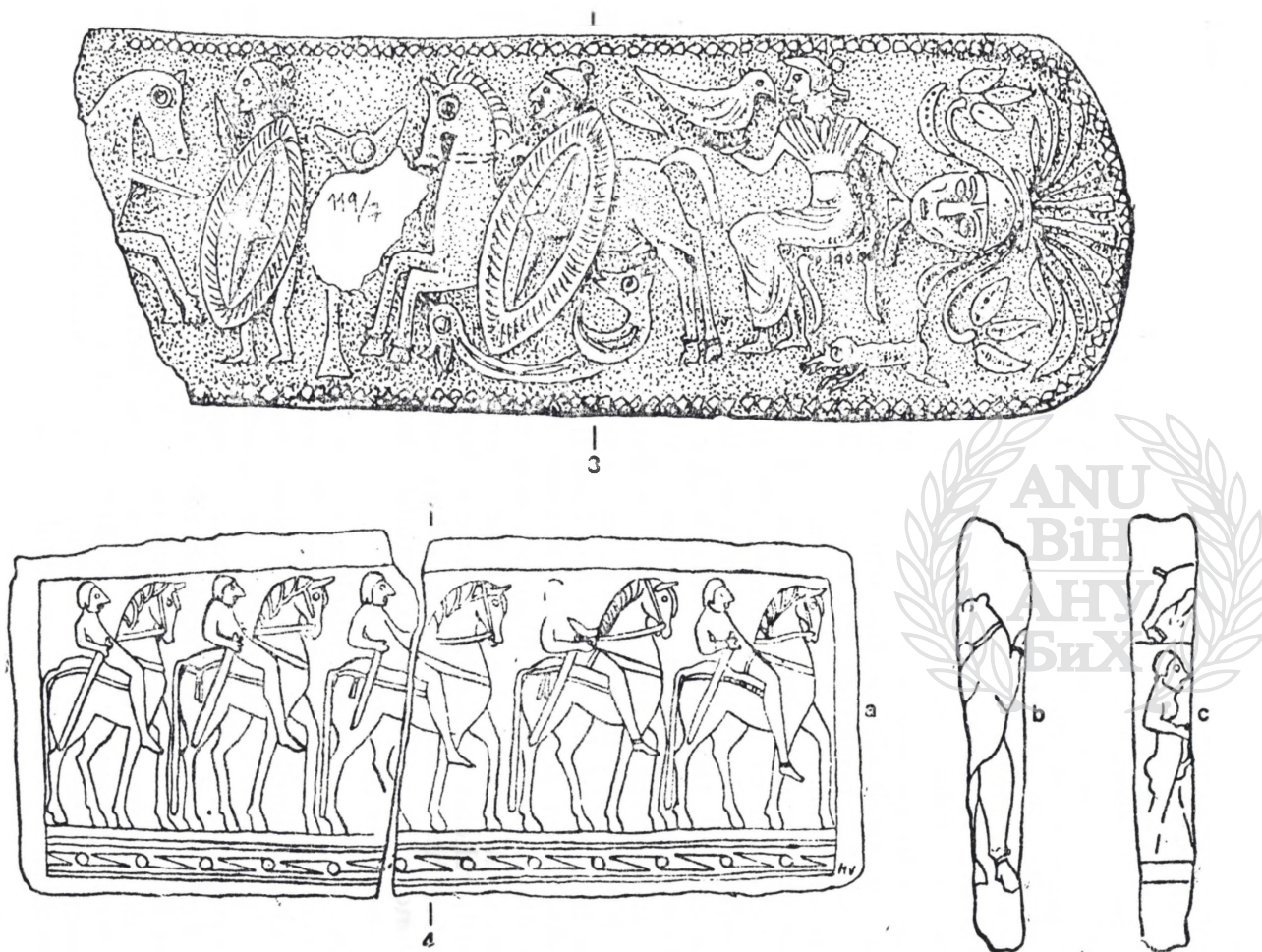

Abb. 1. Figürlich verzierte Bleche (1—3) und eine Steinplatte von einer Grabkiste (4) mit szenischen Bildern nach griechischen Vorlagen.

1 Selca e Poshtëme (Albanien), aus einem Felskammergrab; 2—3 Gostilj bei Titograd (Montenegro), aus Gräbern; 4 Založje bei Bihać (Kroatien), in einem mittelalterlichen Grab verbaut. — 1.3 Silber auf Eisen; 2 Bronze auf Eisen; 4 Stein. — 1—3 M. etwa 1:2,4 M. etwa 1:30. — 1 nach Ceka (Anm. 5); 2—3 nach Basler (Anm. 1); 4 nach Čremošnik (Anm. 22).

links gewendeter Fußsoldat; an der halbrunden Schmalseite sieht man eine sitzende Frauengestalt, auf der rechten Hand ein Vogel, die Linke einem Dämonenkopf mit lotosähnlichem Blütenhaar verbunden, dem eine abschließende Palmette folgt; unter dem Thron läuft ein Hund, unter dem Reiter links daneben kriecht ein wohl doppelköpfig konzipiertes Ungeheuer.

Der sitzende Vogel läßt nach griechischer Auffassung Unsterblichkeit der Thronenden erwarten, also eine Göttin, wenn nicht wie auf Grabkultszenen bei der Siäzfigur mit gleichem Attribut eine Verstorbene gemeint ist, die auf einem Gürtel abzubilden schwer verständlich wäre⁴. Der Hund setzt für die Unterwelt ein Zeichen, die Bestie signalisiert den Heros, der sie niedertritt. Daß mythisches Geschehen zum Ausdruck gebracht werden sollte, scheint mir offensichtlich, nur kennen wir den Inhalt der Erzählung nicht.

Das trifft genauso auf den Fries der fragmentierten Bronzeplatte (Abb. 1,2) aus Grab 126 zu. Das unvollständige Bild läßt sich mit einem ganz ähnlich komponierten auf einem Silberblech von Selca e Poshtme ergänzen (Abb. 1,1 u. 3). Es stammt aus einem Felskammergrab unterhalb der Festung Pelion westlich der Ochrida-Sees und wird von Neritan Ceka, der es veröffentlichte, mit Hilfe etlicher kunstgewerblich qualitätvoller Goldarbeiten ebenfalls in die zweite Hälfte des 3. Jahrhunderts datiert⁵. Das Grundthema beider Stücke ist der Kampf eines Fußsoldaten gegen zwei Lanzenreiter; unter dem linken liegt ein Gefallener ausgestreckt, unter dem rechten ein greifenartiges Untier, auf der Kuppe des Rosses hockt ein Vogel, der zur abschließenden Palmette blickt; auf dem Blech aus Gostilj (Abb. 1,2) flattert ein Vogel dem Fußsoldaten entgegen; der Krieger fällt die Lanze, während er in Selca die Rechte erhebt (Daumen gespreizt, vielleicht ein Gestus des Schreckens), die Lanze also fallen läßt; der linke Reiter auf dem Blech von Gostilj scheint geflügelt dargestellt. Beiden Exemplaren gemeinsam ist eine Drachenschlange an der linken Schmalseite; in Selca entsteigt sie gewunden dem Wasser (Fischbild), beide Male wendet sie ihren Kopf nach rechts dem Reiter zu.

Das Motiv »Kampf zwischen einem Berittenen und einem Krieger zu Fuß« war bei griechischen Malern seit archaischer Zeit stets beliebt, ohne allerdings immer an einen bestimmten Mythos gebunden zu sein. In unserem Fall scheint es jedoch zuzutreffen. Darauf weist die Schlange hin, weil sie Heroen zu begleiten pflegt, ferner der geflügelte Reiter, Bellerophon ähnlich, nur daß er selbst Flügel trägt, nicht sein Roß Pegasos. Schließlich geben es die Vögel zu erkennen, der eine sitzend, der andere fliegend, und auch die Bestie unter dem Reiter rechts. Weil mythischer Stoff ins Bild gesetzt scheint, dachte man an die variantenreiche Sage von Kadmos, der des Ares drachengestaltigen Sohn erschlug und nach langer Mühsal seine Schwester Harmonia als

⁴ Apulische Grabvasen: H. Lohmann, *Grabmäler auf unteritalischen Vasen*. Arch. Forsch. 7 (1979) 75.

⁵ N. Ceka, *Qyteti Ilir pranë Selcës së Poshtme* (1985) 169 u. Taf. 9,5; ders. in: A. Eggebrecht (Hrsg.), *Albanien. Schätze aus dem Land der Skipetaren*. Kataloghandbuch z. Ausstellung in Hildesheim (1988) 372 f. Nr. 284.

Gemahlin gewann⁶. Von Theben zogen beide auf einem Rindergespann nach Illyrien zu den Encheleern (»Schlangenleute«), wo sie deren Heeren in Schlangengestalt vorauszogen. Die Tochter beider, Ino, setzte man der Leukothea gleich und verehrte sie als Meeresgöttin, den Sohn, Illyrios, wieder als Schlange gedacht, als autochthonen Heros⁷.

Basler wie Ceka beziehen die Reiterbilder der Bleche auf dieses Geschehen und schlagen vor, das Drachentier mit Kadmos zu identifizieren und die Kämpfenden, die »illyrische« Helme und »makedonische« Schilde tragen, mit den Auseinandersetzungen zwischen Illyrern und Makedonen während der zweiten Hälfte des 3. Jahrhunderts in Verbindung zu bringen. Wären hier in der Tat zeitgenössische Feldzüge abgebildet, ließe sich zwar die konservative Form der Schilde, nicht aber die der Helme verstehen, weil sie während dieser Zeit nicht mehr verwendet, sondern durch »phrygische« oder Typen anderer Art ersetzt worden waren⁸. Trifft die Datierung unserer Gürtelbleche zu, woran ich nicht zweifle, kann es sich nur um Helme aus der Waffenkammer der Ahnen gehandelt haben, bei der abgebildeten Szene demnach um ein Geschehen der Sage. Zwar liegt es dann nahe, die Drachenschlange Kadmos und den geflügelten Reiter, den sie zu schützen und zum Heros zu erheben scheint, Illyrios gleichzusetzen; aber wer wirklich gemeint war, läßt sich nicht sagen, weil das szenische Bild mit weit verbreiteten Motiven (Reiter und Kämpfer zu Fuß) zu allgemein gehalten ist und deshalb einer ganzen Reihe von Erzählinhalten zugeordnet werden könnte, urteilt man nach der Überlieferung der Griechen. Ihr allein verdanken wir die Kadmossage, die einzige, die man für Illyrien anzuführen in der Lage ist, obwohl niemand behaupten würde, allein dieser Mythos sei dort geläufiges Erzählgut gewesen. Römerzeitliche Inschriften mit Götternamen, freilich spät und häufig auf den Grabkult bezogen, sprechen dagegen⁹.

Dagegen spricht vor allem eine dritte Gruppe figürlich verzierter Gürtelbleche aus zeitgenössischem Kontext (Abb. 2). Trapezförmig geschnitten, bildet eine lange Lanze mit tordiertem Schaft die Mittellinie des symmetrisch aufgebauten Bildfelds; die Lanzenspitze ist auf die kürzere Schmalseite der Bleche gerichtet. Das silberne Blech aus Grab 30 von Gostilj (Abb. 2,5) gleicht darin drei bronzenen Exemplaren aus der Festung Ošanići, die Zdravko Marić auch mit technischen Details ausführlich beschrieben hat (Abb. 2,6)¹⁰, und vier weiteren Stücken aus gleichem Material von Prozor in der Lika; drei davon hatte Šime Lju-

⁶ RE II (1896) 642ff. (Sauer).

⁷ RE IX (1916) 1088f. (Weicker).

⁸ H. Pflug, *Illyrische Helme*, in: A. Bottini u. a., *Antike Helme*, Sammlung Lipperheide und andere Bestände des Antikenmuseums Berlin. Röm.-Germ. Zentralmus. Mainz, Monogr. 14 (1988) 42ff. 64; auf Münzen wird der illyrische Helm noch länger als Emblem verwendet.

⁹ C. Patsch, *Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien*, in: Wiss. Mitt. Bosnien u. Hercegowina 6, 1899, 154 ff., bes. 159 Abb. b u 7; Götterwelt: RE Suppl. IV (1924) 336 ff. (Fluss).

¹⁰ Z. Marić, *Neuentdeckter Belag einer Gürtelplatte auf der Gradina von Ošanići bei Stolac*, in: Wiss. Mitt. Bosn.-Herzegow. Landesmus. 6 A, 1979, 205ff. mit Taf. 1–2.

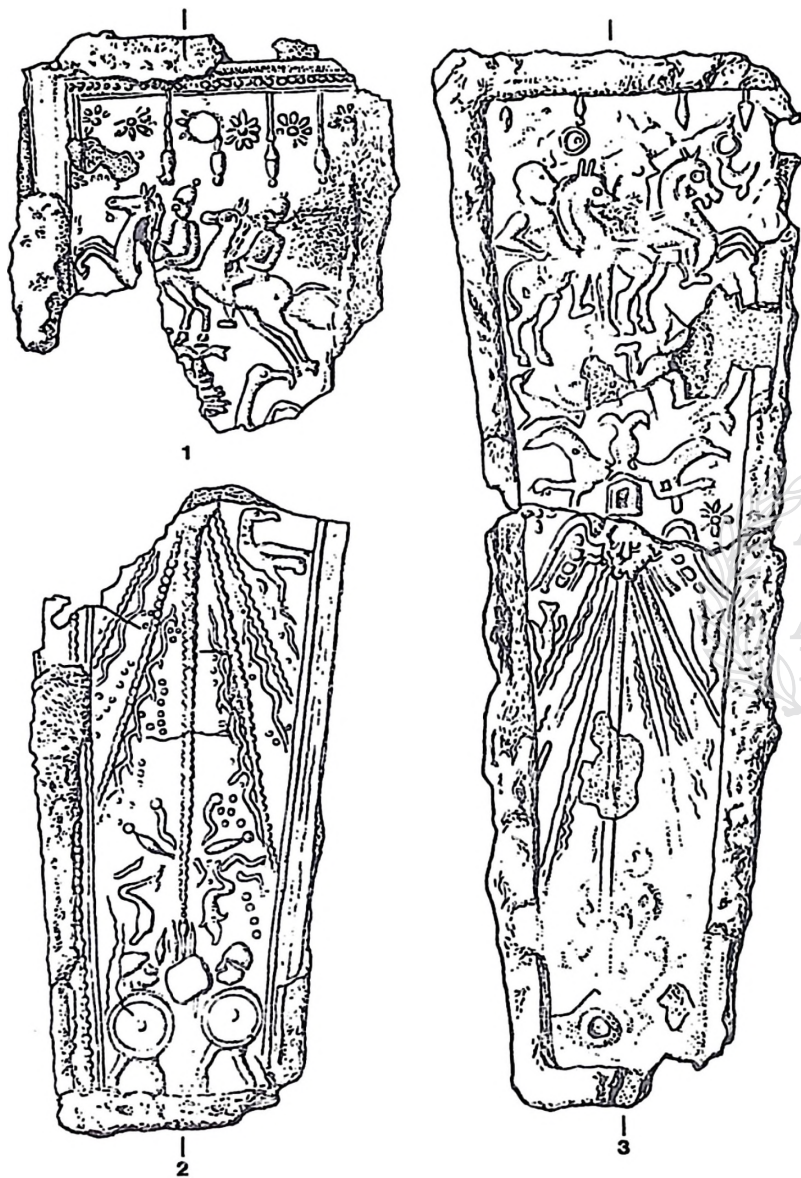
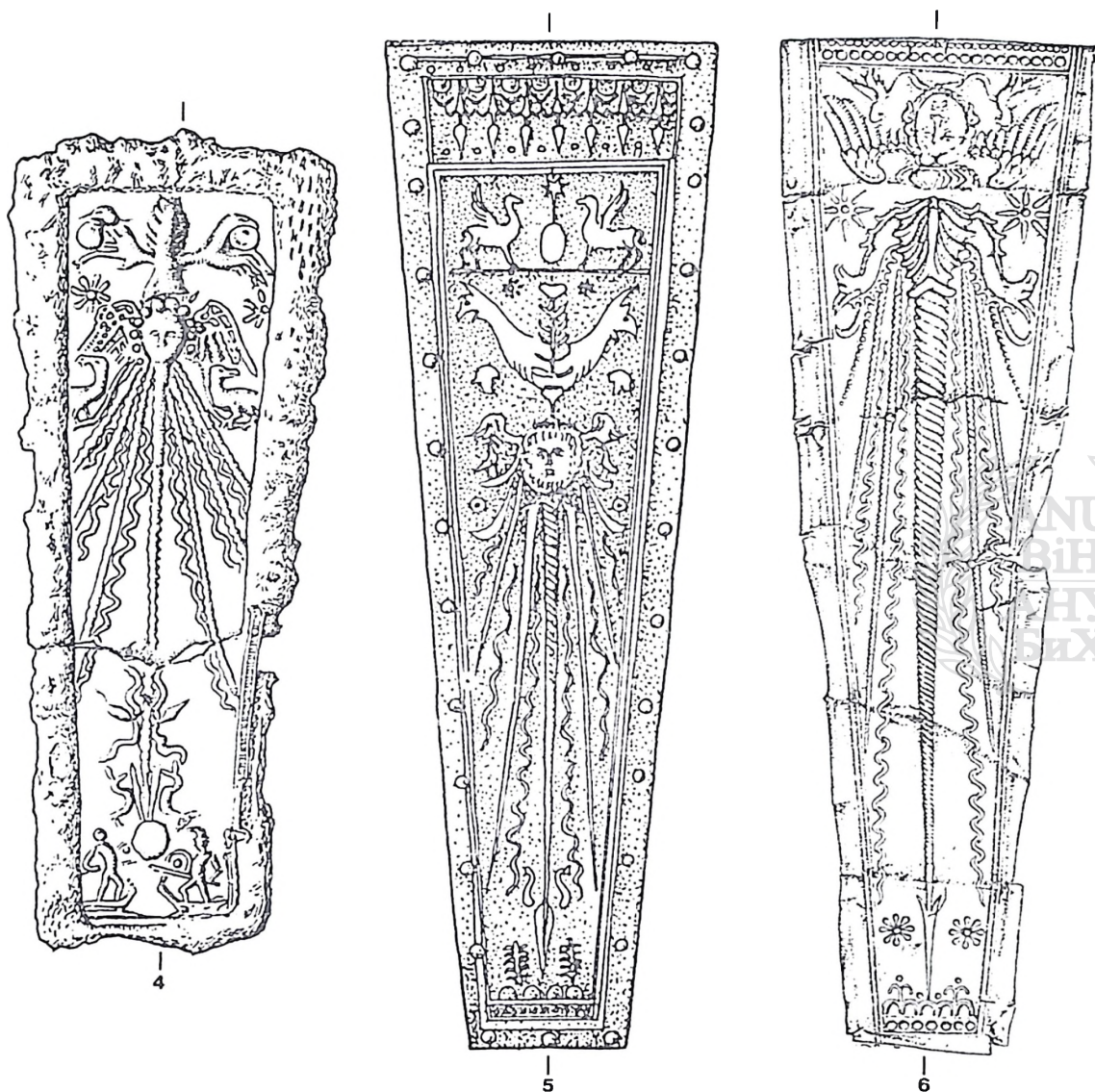

Abb. 2. Beschlagbleche aus Eisengürteln, unter Verwendung griechischer Bildgedanken ist ein heimischer Mythos dargestellt.

1—4 Prozor bei Gospić (Kroatien), wohl aus zerstörten Gräbern; 5 Gostilj bei Titograd (Montenegro), aus einem Grab; 6 Ošanići bei Stolac (Herzegowina),

aus einer befestigten Siedlung. — 1—4.6 Bronze auf Eisen; 5 Silber auf Eisen. —
M. etwa 1 : 2. — 1—4 nach Drechsler (Anm. 11); 5 nach Basler (Anm. 1);
6 nach Marić (Anm. 10).

bič vor mehr als hundert Jahren ausgegraben und publiziert, ein viertes Exemplar kam 1975 beim Pflügen zum Vorschein, so daß weder die Fundgattung noch der Inventarzusammenhang sicher bestimmbar ist (Abb. 2,1—4)¹¹. Allein Gostilj erlaubt eine einigermaßen präzise Datierung.

Abb. 3. Silberblech aus Selca e Poshtëme. Foto Mus. Hildesheim (vgl. Abb. 1,1).

Das Bildthema wird in zwei Versionen abgehandelt: Die Lanze erwächst entweder einem Palmettenbaum (Abb. 2,6) oder dem Kinn eines geflügelten Hauptes, das in der hier vorliegenden Form keineswegs sicher als Gorgoneion bezeichnet werden kann (Abb. 2,1—4). Beide Male wird es strahlenförmig von divergierenden Leisten begleitet, gepunkteten Linien, geperlten oder tordierten Stegen und Wellenbändern aus Spiralhaken oder Tierkörpersegmenten, möglicherweise Delphine, sicher aber Wassertiere (Abb. 2,2). Das merkwürdige Gebilde erinnert entfernt an das Blitzbündel oder die Blitzblume, mit der Zeus in der Vasenmalerei der Griechen ausgestattet ist. Einerlei ob die eine oder die andere Version gewählt wurde, stets erscheint die Baumfigur über dem Flügelhaupt, das Raubvögel heraldisch flankieren, und immer ist sie mit einem doppelköpfigen Ungeheuer verbunden, sei es ein gehörnter Drache, der dem Wurzelgeflecht entwächst (Abb. 2,6), seien es galoppierende, vogelköpfige Tiere als Zweige (Abb. 2,3,4). Sprengende behelmte Reiter (Abb. 2,1,3) scheinen den Bezug zu pferdegestaltigen Mächten herzustellen, Sternzeichen zum Astralen und Meerestiere auf der Gegenseite zum feuchten Element. Zwei Gestalten in Booten machen es sichtbar (Abb. 2,4). Man könnte sie sich als Empfänger der Lanze denken; aber wenn zwei Bewaffnete zu Fuß (Helmformen verschieden) oder Bäume auf Hügeln die gleiche Position einnehmen (Abb. 2,2,5), ließe sich als Ziel auch fester Boden vorstellen.

Keines der Einzelmotive ist in dem Zusammenhang, den die Komposition der Gürtelbleche zeigt, in der Bilderwelt der Griechen nachweisbar. Und doch ist kein Zweifel an griechischer Herkunft etlicher Bildgedanken möglich. Das trifft zu auf den Palmettenbaum oder Gewächse anderer Art, deren Blüte auf dem Stück Abb. 2,5 zu

¹¹ Š. Ljubić, *Popis arkeologickoga odjela nar. zem. muzeja u Zagrebu* (1889) 105, 136f. u. Taf. 25, 1—3; neu gezeichnet und ergänzt: R. Drechsler-Bižić, *Keltoi. Kelti in njihovi sodobniki na ozemlju Jugoslavije*. Katalog Nar. Muz. Ljubljana (1983) 59 Abb. 15; dazu dies. in: A. Benac (Hrsg.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja* 5 (1987) 434 mit Taf. 47, 11.

herzförmigen Gebilden umgeformt erscheint¹², erst recht auf die heraldisch angeordneten geflügelten Fabeltiere in Abb. 2,5, die schwerlich Pegasos darstellen, wie angenommen, sondern vom Greif abzustammen scheinen. Es gilt vor allem für die geflügelten Häupter, die seit frühhellenistischer Zeit auch der sterblichen Gorgonenschwester Medusa beigefügt worden sind¹³. Medusa, ein Kind von Meeresgöttern, das sich mit Poseidon verband und Pegasos gebär, roßgestaltig wie sein Vater, war den Illyrern seit langem bekannt, wie die von Raubvögeln flankierten und mit Sphingen kombinierten Gorgofratzen auf Goldblechen von Trebenište vermuten lassen¹⁴. Aber das nur gorgoähnliche Haupt auf dem Blech Abb. 2,6 trägt einen Polos oder einen Modius als »Krone«, ein Attribut, das Medusa gewöhnlich fehlt, wohl aber Göttern der Unterwelt zukommt¹⁵.

Ganz ungrisch ist dagegen die Koppelung von Palmettenbaum oder Flügelhaupt und langer Lanze mit Strahlenbündel. Ist die Figur als Blitz gedacht, mag man an Chrysaor denken. Wie das Blitzroß Pegasos Kind des Poseidon und der Medusa, wird er, wie sein Name sagt, als goldenes Schwert gedacht, das den Blitz symbolisiert. Das Motiv kam aus Kleinasien nach Griechenland und zu den Etruskern, wo man den Mittelstrahl des Blitzes als Schwert darstellte¹⁶. Immerhin wäre dies eine gewisse Verständnishilfe, zumal von den Illyrern ein Gewittergott überliefert ist (Senjt Surd). Dennoch bleibt uns der Inhalt der chiffreartigen Erzählung verschlossen, die den eigentümlichen Bildern die Grundlage gab.

Gleichwohl fühlt sich der Betrachter an den ursprünglich thrakischen Sagenkreis um Ares erinnert. Die lange Lanze war sein Sinnbild; Lykurgos, sein Sohn, soll nur seinen eigenen Lanzaschaft als Gott über sich anerkannt haben¹⁷. Ares selbst erscheint unter doppeltem Aspekt. Planetarische Bezüge (Sternzeichen auf den Blechen) werden ebenso geltend gemacht wie chthonische: Erinys, Mitkämpfer und Gattin, wird die ihr in bestimmten Zügen wesensverwandte Erdmutter Demeter als Fruchtbarkeitsspendende Göttin durch Quellopfer verehrt¹⁸. Bekannt ist ferner, welche Rolle Ares in der Kadmossage spielt. Der Heros tötet des Gottes drachengestaltigen Sohn und sät dessen

¹² M. Pfrommer, *Großgriechischer und mittelitalischer Einfluß in der Rankenornamentik frühhellenistischer Zeit*, in: *Jahrb. Dt. Arch. Inst.* 97, 1982, 119ff.

¹³ J. Floren, *Studien zur Typologie des Gorgoneion*. *Orbis Ant.* 29 (1977) 207ff. 211ff. mit Taf. 19 u. 20; LIMC 3, 328ff. (I. Krauskopf).

¹⁴ L. Popović, *Katalog nalaza iz nekropole kod Trebeništa* (1956) Taf. 3; umgezeichnet in: Benac (Anm. 11) Taf. 78.

¹⁵ Auf Campanareliefs der römischen Kaiserzeit Gorgoneia mit Polos häufiger: H. v. Rohden u. H. Winnefeld, *Architektonische römische Tonreliefs der Kaiserzeit* (1911) 257 u. Taf. 36; vgl. auch die Darstellung der Hadesbraut: Lohmann (Anm. 4) 105.

¹⁶ P. Jacobsthal, *Der Blitz in der orientalischen und griechischen Kunst* (1906); F. Schachermeyr, *Poseidon und die Entstehung des griechischen Götterglaubens* (1950) 164ff. 183ff. mit älterer Literatur.

¹⁷ RE II (1896) 648.

¹⁸ RE Suppl. VIII (1956) 82ff. 94ff.; Schachermeyr (Anm. 16) 16f. 31. 40f. 134.

Zähne aus; der mütterlichen Erde erwachsen daraus die Sparten, Lanzenkämpfer, die heilige Areslanze als Muttermal auf ihrer Brust¹⁹. Sieht man auf den Gürtelblechen nicht bloß einzelne Bildstempel zusammenhanglos verteilt, sondern koppelt sie inhaltlich, drängt sich der Gedanke an einen Mythos auf. Er erzählte wohl, wie die heilige Lanze als Zeichen der Gottheit auf die Erde kam und wer sie empfing.

Freilich wird man sich abermals vergegenwärtigen müssen, daß der konkrete Inhalt der Erzählung aus griechischer Überlieferung allein nicht wiederherzustellen ist. Sie bietet zu viele Versionen. Der Grundgedanke mag in der Religion der Thraker und Illyrer ein wichtiges Thema gewesen sein. Aber die bei ihnen kursierende Sage selbst muß als verloren gelten. Geistige Leistungen schriftloser Völker drücken sich bei dinglicher oder bildhafter Manifestation allemal höchst lückenhaft, einseitig und für den Kulturfremden in mehrdeutiger Weise aus. Inhaltlich sind Bilder häufig nur in groben Umrissen erschließbar und auch nur dann, wenn man das Dargestellte auf Bildern mit charakteristischen Beigaben wiederfinden kann, die bestimmte Figuren als bildhaften Ausdruck schriftlich fixierter Mythen verstehen lassen. Nehmen wir als Beispiel die Aussage früher Bilderzählung bei den Germanen²⁰. Wollte man sie deuten, hat man seit jeher übereinstimmende oder doch ähnliche spätrömische Bildtopoi hermeneutisch heranziehen müssen. Sie sind in der Tat von den Germanen eklektisch übernommen und so kombiniert worden, daß sich eine eigene, prägende und weiterwirkende Formensprache ergab, als man dazu übergang, symbolhafte Zeichen durch Bilderzählung zu ersetzen.

Die Adaption griechischer Bildgedanken mag bei den Illyrern ähnlich verlaufen sein, blieb bei ihnen aber in den Anfängen stecken, obwohl die Kontakte mit griechischen Städten an der Adriaküste oder in Unteritalien lebhaft waren. Die Führungsschicht kleidete sich zwar gleichsam griechisch ein und ließ sich mit Luxüsgütern versorgen, war aber keineswegs bereit, ihre Philosophie und ihre religiösen Überzeugungen den Vorgaben der Nachbarn anzupassen. Beim Grabbau und bei der Ausstattung der Gräber beispielsweise hielt man an altüberliefertem Brauchtum fest.

Die Frage nach den Ursachen für diese noch ganz im Barbarischen wurzelnden Verhaltensweisen ist nur beantwortbar, wäre das Kultursystem durchschaubarer, als es heute der Fall ist. Mit Recht betont Milutin Garašanin die Unterschiede in der kulturellen Ausstattung und den abweichenden geschichtlichen Verlauf bei den illyrischen Stämmen südlich und westlich der Neretva²¹. Südlich des Flusses wechselte man im Umfeld korinthischer und sizilischer Pflanzstädte zu urbanem Leben und zu griechisch überformter Sachkultur. Ošanići

¹⁹ Lit. wie Anm. 18.

²⁰ Zur Methode beispielhaft: H. Vierck, *Imitatio imperii und interpretatio Germanica vor der Wikingerzeit*, in: R. Zeitler (Hrsg.), *Les pays du nord et Byzance*. Actes du coll. nordique et intern. de byzantinologie à Upsal 1979 (1981) 64ff.

²¹ M. Garašanin, *Formation et origines des Illyriens*, in: ders., *Iliri i Albanci* (1988) 81ff., bes. 120ff. mit Karte 4 S. 79.

unterrichtet darüber ebenso wie Selca; andere befestigte Plätze im Binnenland Albaniens, z.T. mit eigener Münzprägung, tun es in gleichem Maße. Träger des Kulturwandels war die Führungsschicht. Glaukias, Herrscher über die Taulantier, mag als Beispiel dienen, später Teuta, Königin der Ardiaier.

Bilder wie die auf den Blechen Abb. 1,1—3 sind, wie wir sahen, ohne griechische Vorbilder kaum denkbar; aber die Erzählungen, auf Grund derer sie gewählt wurden, hatten schwerlich den gleichen Inhalt wie bei den Griechen, die sie geprägt hatten. Aus heimischem Mythos erwachsen sie ferner auf den Gürtelbeschlagen von Gostilj und Ošanići (Abb. 2,5,6). Der geflügelte Dämonenkopf mit »Poloskrone« ist zwar noch griechisch konzipiert, auch der »Palmettenbaum«. Aber die Abbildung der »heiligen Lanze«, man könnte auch sagen die Darstellung der Lanzengeburt aus dem Blitz, personifiziert man die Waffe, ist den Griechen fremd gewesen.

Bei den entfernt siedelnden Japoden in Prozor erscheinen auf den Blechen bei verminderter Bildqualität zusätzliche Gestalten, Kahnfahrer, Waffenträger und Reiter, möglicherweise Lesehilfen, wenn nicht auch inhaltlich verändert. Vergleicht man, was die Bleche zeigen, mit den dort sonst üblichen, dinglich oder bildlich gestalteten Aussagen religiöser Art, sind außer einem reichhaltigen Amulettbestand, der als Erbe aus der Spätbronze- und älteren Eisenzeit gelten darf, Zeichnungen auf steinernen Grabkisten aus der Lika und der Bihać-Ebene zu nennen, mit denen sich Dimitrije Sergejevski, Irma Čremošnik und Branka Raunig ikonographisch beschäftigt haben²². In den allermeisten Fällen sind neben Einzeltieren Handlungen ins Bild gesetzt, die sich bei allen möglichen Kultfesten wiederholen konnten (Thron- und Trinkszenen, Reiterfriese, Frauenreigen); sie ähneln darin in gewissem Umfang den Bildfriesen südostalpin-altvenetischer Blecharbeiten. Selten läßt sich eine Figur auf eine Person beziehen, die aus dem Mythos bekannt ist. Čremošnik gelang es in Založje bei Bihać, wo ein phallokratischer Mann mit einem Panther erscheint und überzeugend mit dem Dionysos-Kult in Verbindung gebracht wird (Abb. 1,4). Vieles davon ist in archaischem (oder archaisierendem?) Stil gezeichnet und wird deshalb von den Japoden aufgenommen worden sein, als es Vorbilder bei den Etruskern oder in den griechischen Küstenorten noch gab. Raunig datierte solche frühen Stücke mit Recht an die Wende vom 6. zum 5. Jahrhundert, auch wenn solche bebilderten Aschenkisten in römischer Zeit noch einmal sekundär und mit nachträglicher Beischrift verwendet wurden.

Mit unseren figural verzierten Blechen hängen die Zeichnungen weder ihrer Zeitstellung nach noch ihres Inhaltes wegen zusammen. Beide Denkmälergruppen lehren jedoch, daß die Stämme in der Lika

²² D. Sergejevski, *Neue Aschenkisten aus Ribić*, in: *Prähist. Zeitschr.* 27, 1936, 21ff.; ders., *Japodske urne*, in: *Glasnik Sarajevo* N. S. 4/5, 1949/50. 45ff.; I. Čremošnik, *Spomenik sa japodskim konjanicima iz Založja kod Bihaća*, ebd. 1959, 103ff.; B. Raunig, *Fragment japodske urne iz Golubića kod Bihaća*, ebd. 23, 1968, 99ff.; dies., *Japodski kameni sepulkralni i sakralni spomenici*, in: *Starinar* N. S. 23, 1972, 23ff.

mehrmals von der bildlichen Ausdrucksweise der Griechen oder griechisch überformter Kulturen erfaßt worden sind, ohne allerdings Traditionsketten zu bilden. Das mag einerseits mit keltischer Überfremdung der Japoden während des 4. Jahrhunderts, andererseits mit der Romanisierung des Landes begründet werden. Aber ebensogut wäre das allerdings schwache Argument diskutabel, szenische Gestaltung heimischer Mythen und zeremonieller Handlungen sei den nördlichen Stämmen anfänglich fremd gewesen und nur dort kurzfristig aufgenommen worden, wo die persönliche Begegnung mit Etruskern oder Griechen dazu bewog.

Aleksandar Stipčević sah in einer verdienstvollen Monographie über charakteristische Heilszeichen der Illyrer, wie mannigfaltig die Auswahl und wie verschieden ihre Verbreitung war²³. Bei den Dalmaten, Liburnern und Japoden schätzte man andere als bei Ardiaiern, Daorsen, Labeaten und Taulantiern südlich der Neretva. Während die einen aus hallstattzeitlichem Erbe schöpften und ihre religiösen Vorstellungen hauptsächlich symbolhaft auszudrücken pflegten und darin wie in ihrer Sachkultur mit altvenetischen und picentischen Gruppen nahezu übereinstimmten²⁴, wandten sich die anderen ägäischen Symbola zu, übernahmen seit der Gründung griechischer Kolonien und Emporien an der Küste (spätes 7.—4. Jahrhundert) auch Bildtopoi aus griechischer Hand²⁵ und verwendeten sie, um heimische Mythologeme bildlich zu gestalten.

PROLEGOMENA LIKOVNOM PRIPOVIJEDANJU ILIRA

Kratak sadržaj

U radu se detaljno analiziraju stil, sadržaj i ikonografske karakteristike likovnih predstava na srebrnim i bronzanim oblogama za željezne pojase pločice, nađene u Donjem Selcu (Selce sē Poshtme) kod Ohridskog jezera u Albaniji, u Gostilju kod Skadarskog jezera u Crnoj Gori, u Ošanićima u Hercegovini, te u Prozoru u Lici. Detaljno se analiziraju pojedini primjerci obloga koje autor svrstava u tri grupe. U prve dvije ubraja primjerke s figuralnim kompozicijama u kojim se pojavljuju ratnici (konjanici i pješaci) u borbi, sjedeće ženske figure, ptice, psi i mitološka bića (1 primjerak iz D. Selca i 3 iz Gostilja), dok u treću grupu ubraja primjere sa predstavom koplja sa zracima u centru, te raznoliko raspoređenim drugim predstavama iznad, ispod i oko koplja. Raspravlja se o mogućem realnom ili mitološkom sadržaju pojedinih kompozicija, o vezi pojedinih ikonografskih rješenja s grčkim mitološkim i religijskim pojmovima i shvaćanjima i njihovom likovnom izrazu u grčkoj umjetnosti, te o mogućoj adaptaciji tih elemenata u ilirskom kulturnom krugu.

²³ A. Stipčević, *Kultni simboli kod Ilira*. Posebna izdanja 54 (1981).

²⁴ vgl. S. Batović, *Le relazioni culturali tra le sponde adriatiche nell'età del ferro*, in: M. Suić (Hrsg.), *Jadranska obala u protohistoriji* (1976) 11ff.

²⁵ vgl. die Zeichnungen auf Bernsteinplatten aus dem Schatzfund beim Riesentumulus von Novi Pazar: Đ. Mano-Zisi u. L. Popović, *Der Fund von Novi Pazar* (Serbien), in: *Ber. Röm.-Germ. Komm.* 50, 1969, 191ff., hier vor allem die bildliche Gestaltung der Sage von Herakles und den gefangenen Kerkopen Abb. 20 u. Taf. 92.

AUS DEN STUDIEN ÜBER DIE PERIODISIERUNG DER FRÜHBRONZEZEIT IM FLUSSGEBIET DER OBEREN WEICHSEL

JAN MACHNIK

Zakład Archeologii Małopolski, Kraków

Abstract. Es werden die in neuerer Zeit erzielten Ergebnisse bei der Präzisierung der Chronologie der frühen Bronzezeit im westlichen Teil Kleinpolens aufgezeigt. Drei Grundphasen werden definiert: I, II und III, wobei die Phase I noch auf Ia und Ib untergeteilt ist. Die wesentlichen Charakteristiken jeder Phase werden einzeln angeführt, sowie die ungefähre chronologische Dauer der einzelnen Phasen auf Grund der ¹⁴C Daten: Phase I von 1850 bis 1750 v. Chr., Phase II von 1750 bis 1600 (1550) v. Chr. und Phase III von 1600 (1550) bis 1450 v. Chr.

Wie bekannt, ist die maximale Präzisierung der Chronologie archäologischer Quellen eine Grundbedingung der korrekten Rekonstruktion aller — also der kulturellen, Besiedlungs- und wirtschaftlichen — geschichtlichen Prozesse der Vorzeit. Das betrifft selbstverständlich auch die Frühbronzezeit, wenn in verhältnismäßig sehr kurzen Zeit auf beträchtlichen Gebieten Europas, besonders südöstlichen und Mitteleuropas, sehr viele Änderungen von fundamentalem Charakter stattgefunden haben (Benac 1983; Čović 1983). Wir wissen, wie viel widersprechende Meinungen über die Definition, Genese und Schwinden verschiedener Kulturen dieser Zeit Folge eben des Mangels an präziser Datierung archäologischer Tatsachen sind. Wie viel Ungenauigkeiten enthalten manchmal die Bestimmungen der Dauer und der Ausmaße einzelner Siedlungen oder Gräberfelder, der Größe der Populationen, die die ersten bewohnten oder auf den zweiten begraben wurden. Oft weiß man nicht, ob diese Schätzungen die Siedlung oder das Gräberfeld in der ganzen Zeit seines Bestehens betreffen, oder nur eine gewisse Phase dessen Existenz. Mit ähnlich unklaren Situation haben wir oft im Fall des territorialen Bereichs mancher Kulturen oder Kulturgruppen zu tun; dieser Bereich konnte sich doch in verschiedenen Phasen ihrer Entwicklung ändern (manchmal sogar bedeutend). Von den sich daraus für die geschichtliche Interpretation ergebenden Implikationen brauchen wir hier nicht ausführlich zu reden.

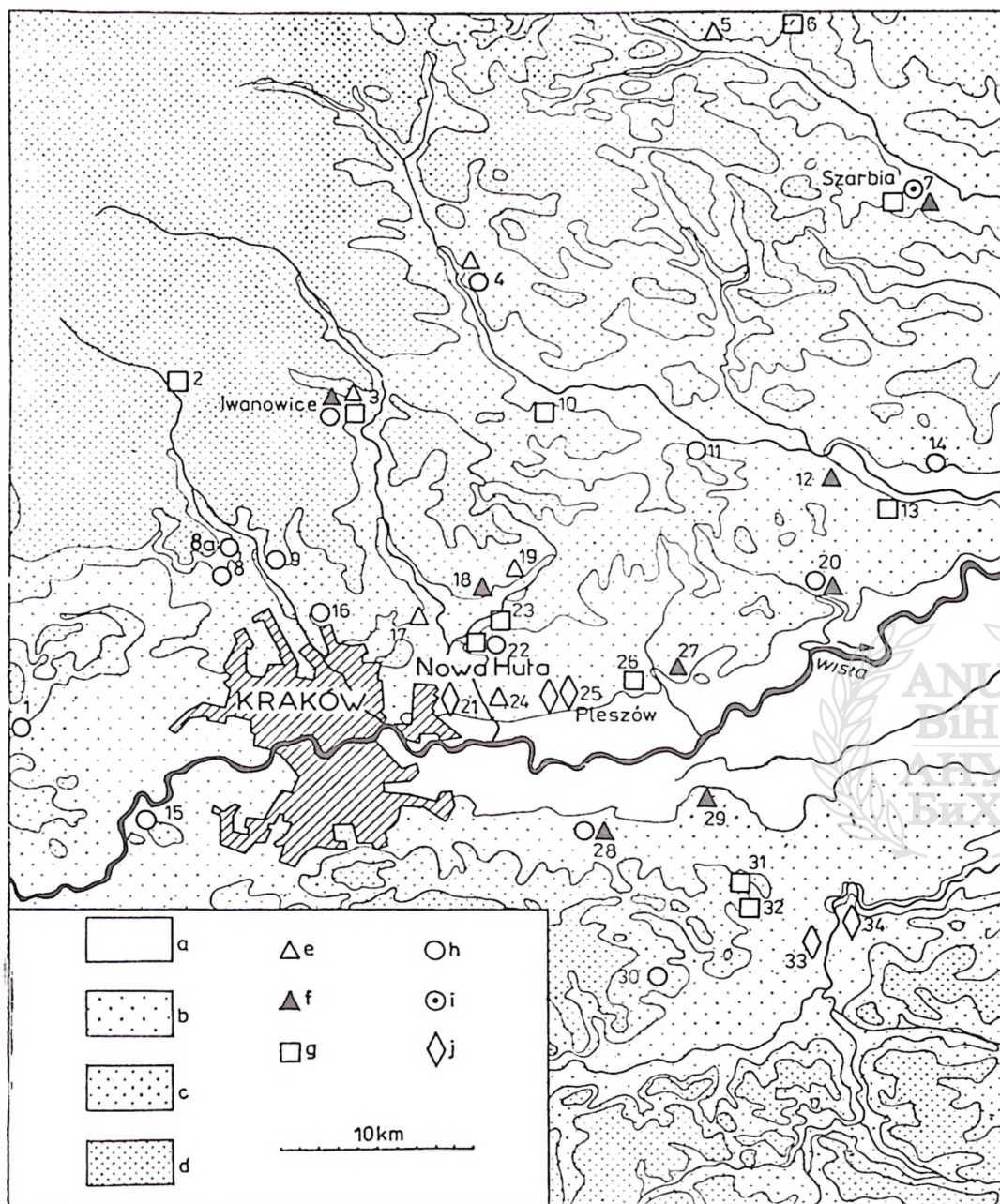

Abb. 1. Karte wichtigerer frühbronzezeitlicher Fundstellen in der Umgebung von Kraków

a — Höhe bis 200 m ü. d. M.; b — Höhe über 200 m ü. d. M.; c — Höhe über 250 m ü. d. M.; d — Höhe über 300 m ü. d. M.; e — Phase Ia; f — Phase Ib; g — Phase II; h-j — Phase III (h — mit der »Textil«-Keramik, i — mit der Keramik der Szarbia-Gruppe, j — mit der Keramik der Pleszów-Gruppe)

1 — Miników, 2 — Ojców, 3 — Iwanowice, 4 — Weżerów, 5 — Swiecice, 6 — Pieczeniogi 7 — Szarbia, 8 — Modlnica, 8a — Szyce, 9 — Giebułtów, 10 — Niedźwiedz, 11 — Przesławice, 12 — Jakubowice, 13 — Kowala, 14 — Mysławczyce, 15 — Tyniec, 16 — Zielonki, 17 — Batowice, 18 — Pruszy-Zastów, 19 — Sulechów, 20 — Stegoborzyce, 21 — Mogiła, 22 — Krzesławice, 23 — Zesławice, 24 — Mogiła-Kopiec Wandy, 25 — C Pleszów, 26 — Wyciąże, 27 — Pobiednik, 28 — Zakrzów, 29 — Niepolomice, 30 — Jawczyce, 31 — Brzezic, 32 — Grodkowice, 33 — Leżkowice, 34 — Chelm

In der letzten Zeit ist es gelungen, eine wesentliche Präzisierung der Chronologie des frühbronzezeitlichen Siedlungs- und teilweise auch Gräberfeldmaterials aus dem Westteil Kleinpolens, vor allem aus dem Krakauer Rayon (Abb. 1), zu erzielen. Das betrifft vor allem die großen Sammlungen, die aus den mehrjährigen, weitflächigen Ausgrabungen auf den allgemein bekannten Fundstellen in Iwanowice (Dzieduszycka-Machnik, Machnik 1974), aus den früheren Rettungsgrabungen der Siedlungen auf dem Gebiet von Kraków-Nowa Huta (Bazielich, Machnik 1988), sowie aus den vor kurzem vorgenommenen Forschungen der Siedlung und des Gräberfeldes in Szarbia (Baczynska 1985) stammen. Man hat hier die eingehende Analyse der Lage des Materials in den Siedlungsobjekten, die gegenseitige Überschichtung dieser Objekte, die Streuung einzelner (auf Grund stilistischer und technologischer Merkmale ausgesonderten) Keramikgruppen auf der ganzen Fläche der Fundstelle genutzt, und im Fall von Iwanowice und Szarbia auch eine ganze Serie von unkalibrierten C14-Daten. Dann hat man die Ergebnisse dieser Analyse mit der Analyse des Materials aus manchen kurzexistierenden einphasigen Fundstellen verifiziert. Das alles hat zur Aussonderung einiger Hauptphasen (und gleichzeitig Kulturentwicklungsetappen) der Frühbronzezeit dieses Gebietes geführt; für die größte Fundstelle »Babia Góra« in Iwanowice wurden sogar 7 Besiedlungsphasen in dieser Periode ausgesondert¹.

Es ist nicht möglich in dieser kurzen Mitteilung die Grundsätze dieser Periodisierung genau zu besprechen. Ich werde hier also nur einen Abriß davon darstellen; näheres wird der Leser in der in Vorbereitung zum Druck begriffenen Bearbeitung finden².

Das ganze analysierte Material, das in den absoluten Daten für 1850—1450 BC datiert wird und der kleinpolnischen Frühbronzezeit angehört (Machnik 1989), kann zu drei chronologischen Hauptphasen gezählt werden: der frühen (I), der mittleren (II) und der späten (III). Die Phase I kann in zwei Unterphasen Ia und Ib geteilt werden. Die erste (Ia) charakterisiert die seit langem zum sog. Typus, Gruppe oder Kultur Chłopice-Veselé gerechnete Keramik (Budínský-Krička 1965; Machnik 1984). Ihre Formen sind fast ausschließlich zu charakteristisch ornamentierten, kleinen Tassen und Krügen (Abb. 2) von spezifischen technologischen Merkmalen (Gehalt von sehr feinem Sand oder von Schotter mit Glimmer in der Tonmasse) beschränkt. Die mit solcher Keramik ausgestatteten Skelettgräber enthalten oft kleine weidenblattförmige Kupferschmuckstücke, Knochenperlen, manchmal steinerne Armschutzplatten, die den der Glockenbecherkultur ähnlich sind, Kupferdolche oder Schmuck aus goldenem Draht (Machnik 1989, S. 278, Abb. 1). Die Siedlungen mit der Keramik von Chłopice-Veselé-Typ sind nicht groß, oft liegen sie auf Gipfelpartien der Anhöhen.

¹ Diese Analyse wurde von Sławomir Kadrow, aus Zakład Archeologii Małopolski IHKM PĀN in Kraków, im Rahmen seiner Doktorsdissertation, die in Kürze zum Druck vorbereitet wird, durchgeführt.

² Eine Publikation aller mit der C14-Methode datierten Objekte aus Iwanowice wird vorbereitet.

Wie bekannt, kommen die Funde, darunter meistens einzelne Gräber oder kleine Gräberfelder, mit der Keramik des in Rede stehenden Typs auf weiten Gebieten beiderseits der Karpaten vor, kleinere oder größere Anfäufungen bildend (Machnik 1981). Die Unterphase Ia nimmt, wie es scheint, die kurze Zeitspanne zwischen 1850—1800 bc ein.

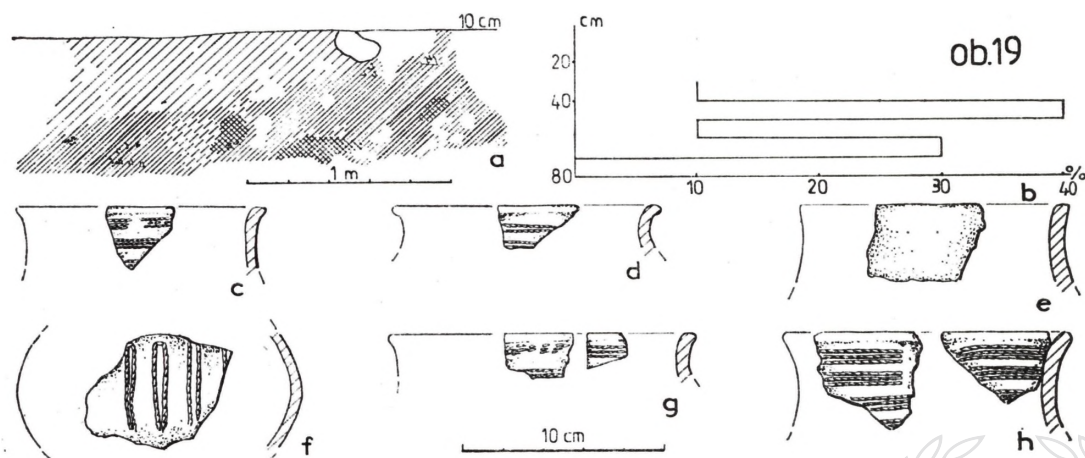

Abb. 2. Iwanowice, Woj. Kraków. Fst. »Babia Góra«, Objekt 19. Die Keramik aus der Phase Ia (Chłopice-Veselé-Kultur — Protomierzanowice)
a — vertikaler Querschnitt des Objektes, b — Schema des Prozentanteils der Scherben in verschiedenen Tiefen des Objektes

Zur Unterphase Ib gehören Siedlungsobjekte mit der Keramik, in der Gefäße, die zwar auch im Chłopice-Veselé-Stil verziert sind (senkrechte und horizontale Streifen von Schnurabdrücken) doch meistens mit dickerer Schnur ausgeführt, von größeren Ausmaßen und mehr differenzierten Formen (Abb. 3) vorkommen. Sie weisen auch etwas andere technologischen Merkmale (dickere Wände und Beimischung von groberem Schotter im Ton) auf. Neben ihnen erscheinen Töpfe mit 4 Buckeln am Mündungsrand (Abb. 3 d, g). In einer Siedlungsgrube mit solcher Keramik in Iwanowice wurde ein großes Fragment eines wahrscheinlich importierten Gefäßes der Protoaunjetitzer Kultur (Machnik 1978, S. 307, Abb. 10) gefunden. Die Siedlungen dieser Zeit, u. a. auf den Fundstellen »Babia Góra« und »Góra Klin« in Iwanowice sind immer noch nicht groß, obwohl größer als in der vorhergehenden Unterphase (Machnikowie, Kaczanowski 1987). Ihnen entsprechen kleine Gräberfelder (Iwanowice »Góra Klin«, Świński Stare), auf denen in den Gräbern weiter die weidenblattförmigen Kupferohrringe, Knochenperlen, sporadisch kleine, meistens unverzierte Tassen und die ersten »Fayence«-Perlen (unsegmentiert) vorkommen. Die Fundstellen mit ähnlicher Keramik nehmen sehr weite Gebiete ein — viel größere als in der Unterphase Ia. Sie kommen auch außerhalb der vorkarpatischen Hochebenengebiete in der sog. Zone B (Machnik 1982), also auch auf den Tiefebengebieten Ostpolens

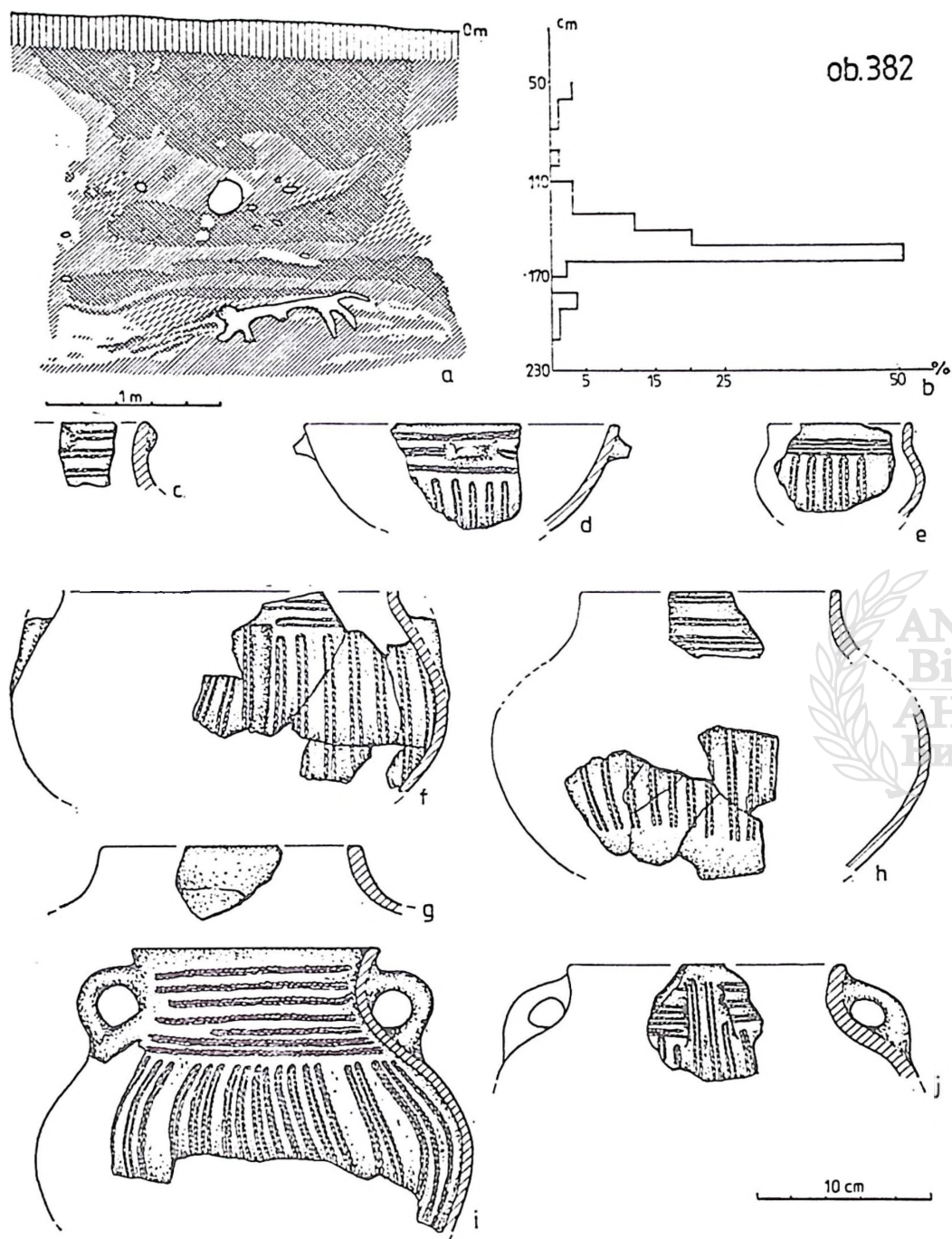

Abb. 3. Iwanowice, Woj. Kraków. Fdst. »Babia Góra«. Objekt 384. Die Keramik der Phase Ib (Frühmierzanowice)
a — vertikaler Querschnitt des Objektes, b — Schema des Prozentanteils der Scherben in verschiedenen Tiefen des Objektes

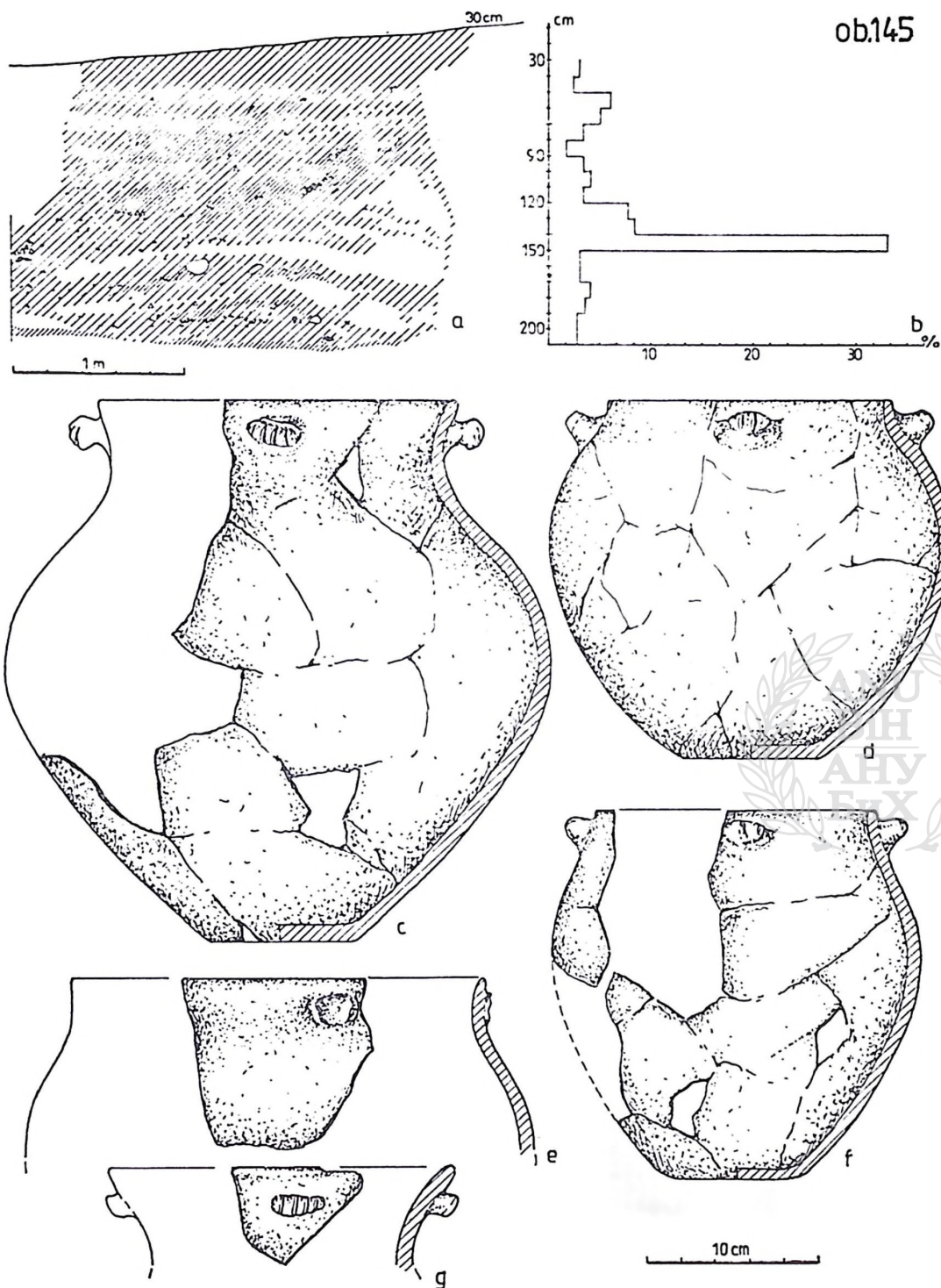

Abb. 4. Iwanowice, Woj. Kraków. Fdst. »Babia Góra«. Cbiect 145. Die Keramik der Phase II (die klassische Mierzanowice-Keramik)
a — vertikaler Querschnitt des Objektes, b — Schema des Prozentanteils der Scherben in verschiedenen Tiefen des Objektes

und in einem Teil Vohyniens in der sog. Gorodok-Zdolbica-Gruppe (Svešnikov 1974, S. 39, Abb. 26; Machnik 1977, Taf. XXXIIc) vor. Man kann sagen, daß erst jetzt die größte Verbreitung des Chlo-pice-Veselé-Verzierungsstils stattfindet, bis nach Mittelbosnien gelangend³. Die Funde der Unterphase Ib in Iwanowice können dank der C14-Datierung der Zeitspanne 1800—1750 BC angerechnet werden.

Die Phase II charakterisiert die Keramik, in der die Schnurver-zierung verschwindet und die unverzierten Töpfe von mittleren Aus-maßen mit 4 symmetrisch angebrachten Buckeln an dem Mündungs-rand (Abb. 4) vorwiegen. Sie sind aus der Tonmasse mit Beimischung von mittel- oder grobkörnigem Schotter ausgeführt, mit meistens ziem-lich dicken, unsorgfältig ausgeglichenen Wänden. Das ist die typische-ste Keramik für die sog. Mierzanowice-Kultur, die, wie bekannt, das obere Weichselgebiet (mit dem Karpatengebiet) einnimmt; sporadisch kommt sie auch im oberen Buggebiet im Osten und in dem oberen Odergebiet im Westen auf.

Auf der schon genannten Fundstelle »Babia Góra« in Iwanowice ist es gelungen, die Evolution der Formen und der Technologie solcher Keramik aufzuweisen; dabei wurden einige deren Gruppen ausgeson-dert, die mit nacheinanderfolgenden Phasen (4—5) der Besiedlung dieses Hügels verbunden werden konnten. Es hat sich dabei erwiesen, das einzelnen Gruppen eine kleine Anzahl (kleiner als in der ganzen Phase I) von Wohnobjekten entspricht; es waren also verhältnismäßig kleine Siedlungen⁴.

Den Siedlungen entsprechen Skelettgräberfelder, auf denen in der Regel Gefäße nicht in die Gräber gegeben wurden, dagegen wurden sie mit großer Menge von Muschel- und »Fayence«-Perlen, mit Eber-haueranhängern, Knochen- seltener Kupferscheiben, weidenblattförm-igem Schmuck, Knochennadeln und verschiedenen Feuersteinerzeugnis-sen, vor allem Beilen und auf der Sandomierz-Hochebene auch Sicheln (Machnik 1978, S. 58, Taf. XXXII 7), ausgestattet. Es fällt auf das Fehlen von Metallgegenständen Aunjetitzer Typs.

Die verhältnismäßig zahlreichste Serie von C14-Daten für die Siedlungsobjekte und auch manche Gräber der Phase II erlaubt uns, sie auf die Zeit 1750—1600 (1550?) bc zu datieren⁵.

Die Phase III sondert sich durch eine radikale Änderung in der Technologie der Keramik sowie in ihren Formen aus. In Iwanowice und auch auf anderen Fundstellen des in Rede stehenden Gebietes (Bazielich, Machnik 1988) erscheinen getrennte Objekte mit Gefäßen, meistens kleinen Töpfen mit S-Profil, seltener Tassen, Schüs-seln, die gut gebrannt sind, verhältnismäßig dünne Wände, geglättete Oberfläche, meistens mit glattgestrichenen Textilabdrücken haben und

³ Es sind u. a. Materialien aus der Fundstelle Pod bei Bugojno, die mir B. Čović in Sarajevo liebenswürdig gezeigt hat. Außerdem vgl. Čović 1980.

⁴ Die meisten Objekte, die auf einem großen Teil der Fundstellenfläche vorkommen, gehören nach S. Kadrow (vgl. Anm. 1) der zweiten Bebauungsphase (es waren ihrer 7) d. h. dem Anfang der II Entwicklungsperiode der Mierza-nowice-Kultur.

⁵ Vgl. Anm. 2.

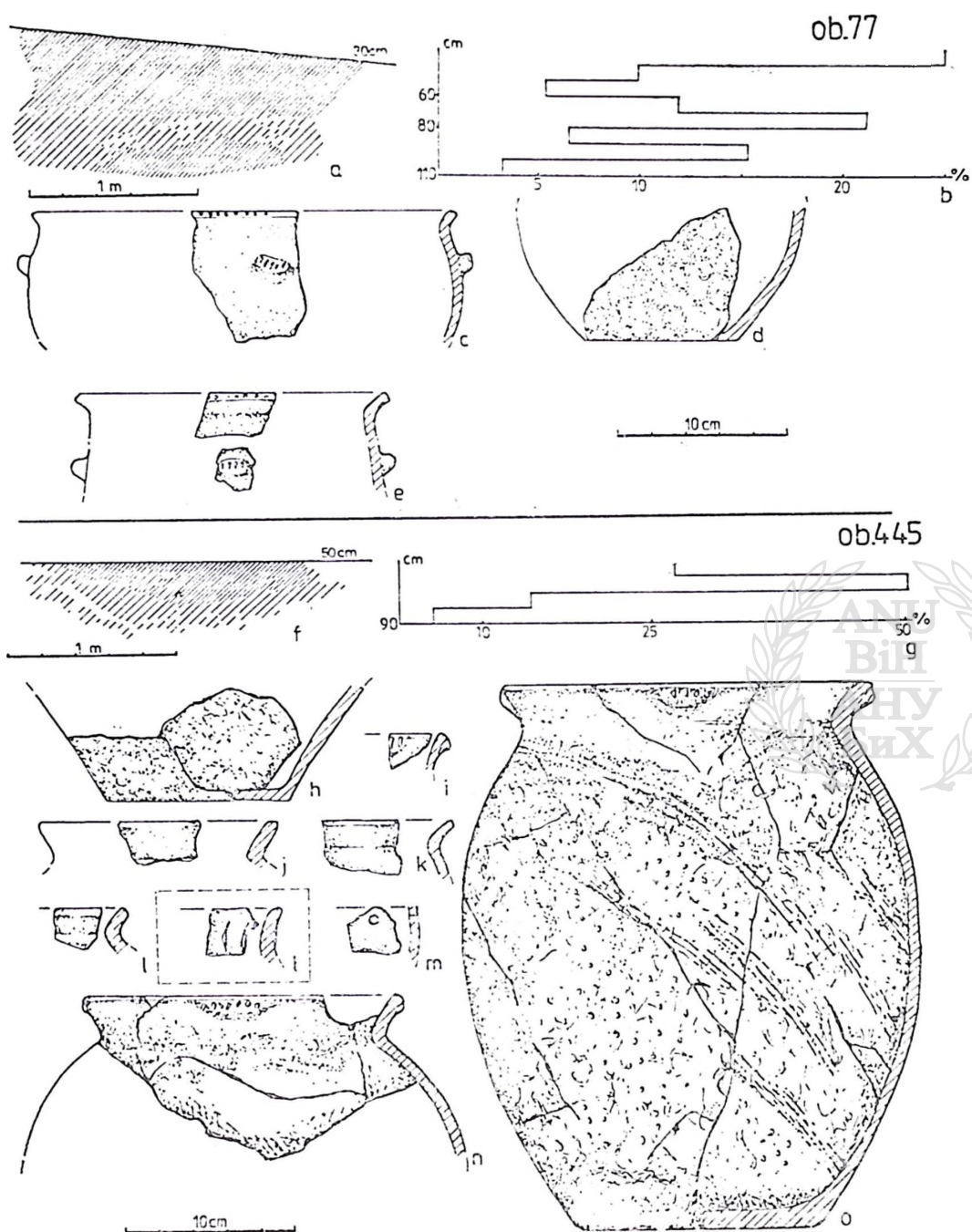

Abb. 5. Iwanowice, Woj. Kraków. Fdst. »Babia Góra«. Objekte 77 und 445. Die »Textil«-Keramik der Phase III (Spätmierzanowice)
 a, f — vertikale Querschnitte der Objekte, b, g — Schemas des Prozentanteils der Scherben in verschiedenen Tiefen der Objekte

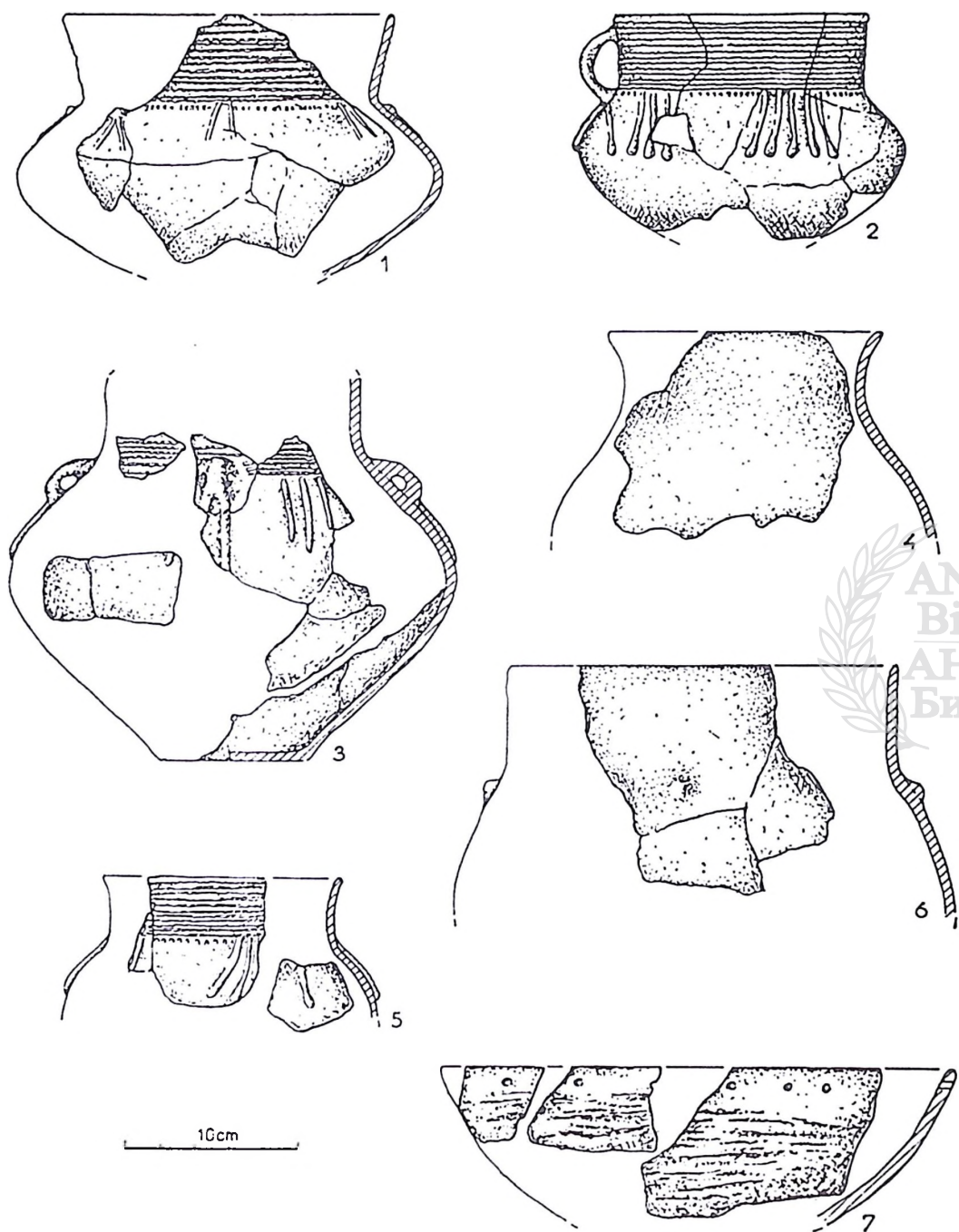

Abb. 6. Kraków-Nowa Huta, Fdst. Pleszów. Die Keramik aus der Siedlung der Phase III (Spätmierzanowice), Gruppe Pleszów

mit kleinen angeschnittenen Buckeln am Mündungsrand oder auf dem Bauch verziert sind (Abb. 5). Diese Gefäße erinnern ein wenig sowohl durch ihre Form wie auch Technologie an die Frühhatvan-Keramik (Kalicz 1968, Taf. XXXVI 19) und auch an die Spätaunjetitzer oder sogar Veterov-Keramik (Wojciechowski 1966; Zapotocky 1982 s. 369, Abb. 4 : 18—20).

Auf der Fundstelle »Babia Góra« in Iwanowice findet in dieser Zeit eine gewisse Belebung der Besiedlung statt, was im Erscheinen von Objekten mit eben solcher »Textil«-Keramik auf großem Teil ihres Geländes, darunter auch in dem früher von dem Skelettgräberfeld eingenommenen Teil, stattfindet.

Es sind Fundstellen bekannt, auf denen ausschließlich die Keramik vom beschriebenen Typ vorkommt. Es ist wichtig, daß sie auf der anderen Weichselterrasse im Rayon von Nowa Huta in Kraków fehlen, wo wir mit Fundstellen der sog. Gruppe Pleszów (Machnik 1978; Godłowska 1981; Bazielič, Machnik 1988) zu tun haben; sie enthalten Keramik, die technologisch der obenbeschriebenen ähnlich ist, doch andere Formen und Verzierungsweise hat (Abb. 6)⁶. Die Fundstellen der Gruppe Pleszów kommen vor allem im rechten, karpatischen Teil des Oberweichselgebietes vor, und am linken Ufer dieses Flusses erscheinen sie nirgends außer Pleszów (Abb. 1).

Nordöstlich von Kraków hat man noch eine, als Szarbia-Typ bezeichnete Gruppe des Materials ausgesondert; sie ist aus einer Siedlung und einem ziemlich großen Skelettgräberfeld bekannt (Baczynska 1985). Charakteristische Gefäßformen, meistens Töpfe (Abb. 7) unterscheiden sich durch Eleganz der Ausführung (dünne Wände, gut geglättete Oberflächen), die technologischen Merkmale und das Fehlen von Buckeln von der Keramik der Phase II (Abb. 4) und sind in dieser Hinsicht eher der »Textil«-Keramik (Abb. 5) und der Pleszów-Gruppe (Abb. 6) nahe, einwenig auch an die Spätaunjetitzer Siedlungskeramik anknüpfend.

Alle diese drei Keramik-Gruppen kommen im wesentlichen auf gesonderten Fundstellen auf; sie schließen sich also territorial aus.

Die genaue zeitliche Relation dieser drei Gruppen zueinander im Rahmen der Phase III ist noch nicht ganz klar. Wir können nur sagen, daß alle drei jünger als die zur Phase II gezählten Funde sind und, wie es die C14-Daten weisen, für die Zeit 1600 (1550?)—1450 bc datiert werden können.

Auffallend ist das radikale Charakter der Änderungen im Stil und Technologie ihrer Keramik im Vergleich mit den Gefäßen der Phase II. Keine so radikale Änderungen werden im Bestattungsritus beobachtet, wenn man z. B. das Gräberfeld der Phase II (und vielleicht zum Teil der Phase Ib) auf »Babia Góra« in Iwanowice mit dem einzigen bisher bekannten Gräberfeld der Phase III in Szarbia vergleicht (Baczynska 1985; Machnik 1984; derselbe 1989). Man könnte sogar von einer gewissen Kontinuierung des Bestattungsritus

⁶ Eine volle Bearbeitung des Materials dieser Gruppe aus Pleszów von J. Machnik und P. Madej ist in Vorbereitung begriffen.

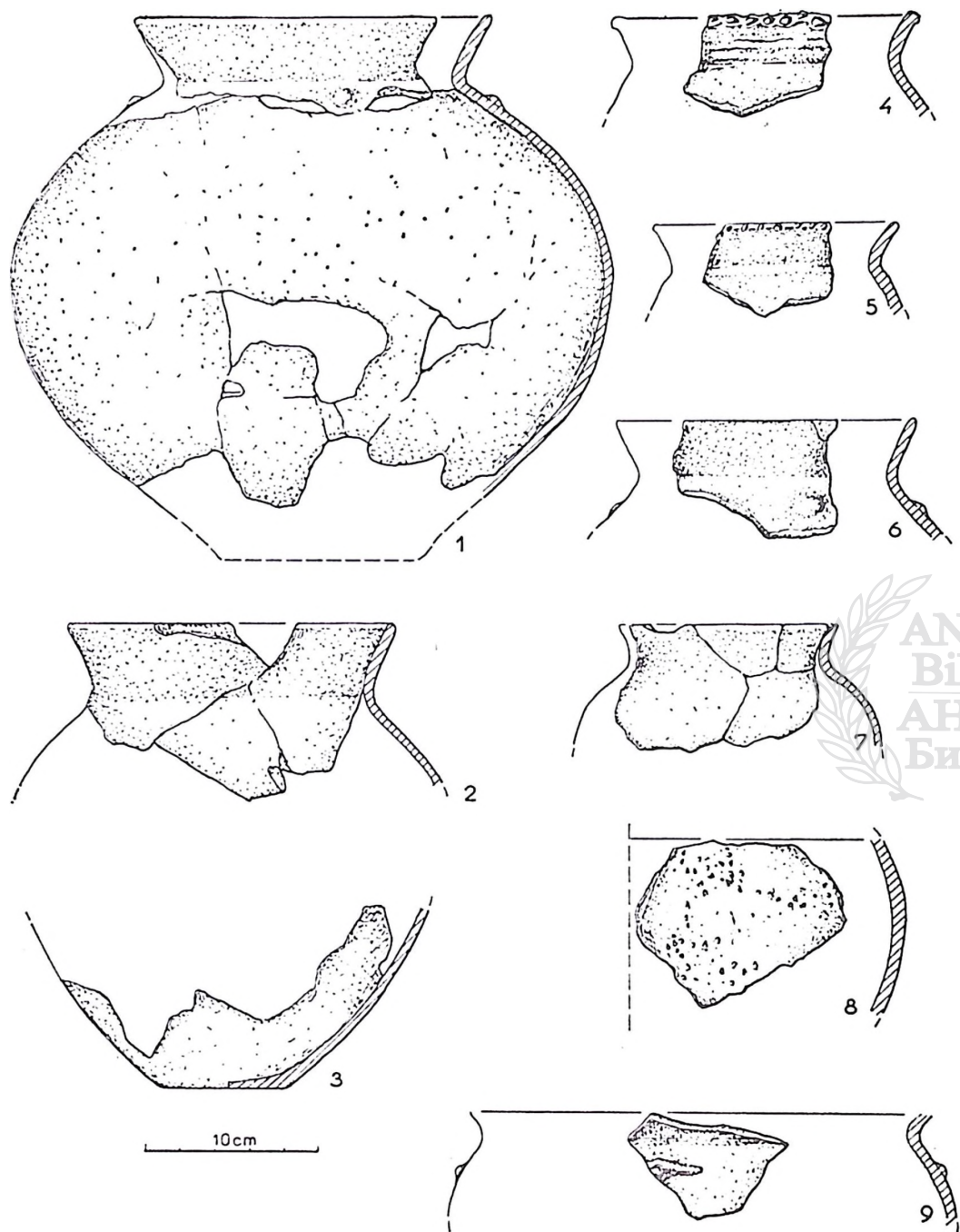

Abb. 7. Szarbia, Woj. Kielce. Die Keramik aus der Siedlung der Phase III (Spätmierzanowice), Gruppe Szarbia

sprechen; es verschwinden nur manche Ausstattungselemente (weidenblattförmiger Schmuck) und erscheinen neue (z. B. Beil vom Aunjettitzer Typ⁷).

Wenn wir traditionsgemäß die Funde aller drei Phasen (I—III) als mit einer, d. h. Mierzanowice-Kultur verbundene (was heute in gewissem Maße verifiziert werden sollte) betrachten wollten, so hätten wir mit deren drei verschiedenen Entwicklungsstadien zu tun. Der ersten Proto- und Frühmierzanowice-Etappe entsprächen die zur Phase I (Ia — Protomierzanowice, Ib — Frühmierzanowice) gerechneten Funde⁸, der zweiten Etappe das klassische Mierzanowice-Material der Phase II, der dritten Spätmierzanowice-Etappe diese Materialgruppen, die wir zur Phase III gerechnet haben. Wenn im keramischen (aber nicht nur diesem) Material der Phase I und II eine gewisse Evolution (langsameres Anwachsen der Änderungen) aufgewiesen werden kann, so kommen in der Keramik der Phase III grundsätzliche und gewaltige Änderungen vor. Sicher sind sie mit dem Einwirken neuer Impulse aus anderen Gebieten der frühbronzezeitlichen Zivilisation verbunden; es kann auch ein teilweiser Bevölkerungswechsel nicht ausgeschlossen werden, d. h. das Erscheinen im oberen Weichselgebiet neuer Menschengruppen mit anderer Tradition. Das muß aber Gegenstand weiterer Studien werden, die alle Kulturkomponenten (und nicht nur Keramik), darunter auch das osteologische Material aus den Gräberfeldern, berücksichtigen werden.

IZ STUDIJA O PERIODIZACIJI RANOG BRONZANOG DOBA U PORIJEČJU GORNJE VISLE

Kratak sadržaj

U posljednje vrijeme postignuto je stvarno preciziranje hronologije rano-bronzanodobnog materijala iz naselja, a djelimično i iz nekropola u zapadnom dijelu Male Poljske, zahvaljujući velikim kolekcijama nastalim tokom obimnih istraživanja nalazišta Iwanowice, Krakow—Nova Huta, Szarbia i dr. Citav analizirani materijal koji se u apsolutnim ciframa datira između 1850. i 1450. pr.n.e. može se podijeliti u tri glavne faze: I, II i III. Faza I se, takode, dijeli u dvije podfaze: Ia i Ib. Prvu (Ia) podfazu karakteriše već od prije poznata keramika kulture Chłopice — Veselé. Podfazi Ib pripadaju nasebinski objekti s keramikom koja je, doduše, ukrašena u Chłopice — Veselé stilu, ali su ukrasi izvedeni debljom vrpcom, a forme posuda više izdiferencirane. Osim toga, nalazišta ove podfaze zauzimaju mnogo veći prostor, te se, osim na predkarpat-skoj visoravni, šire i u ravnice istočne Poljske (tzv. Gorodsk — Zdolbica grupa). Stil ukrašavanja Chłopice — Veselé dostiže najveću rasprostranjenost, dopirući i do centralne Bosne. Nalazi podfaze Ib iz Iwanowice datirani su na osnovu C14 analiza u raspon između 1800. i 1750. pr. n. e. Fazu II karakteriše keramika na kojoj iščezava vrpčasti ornament, a pojavljuju se neukrašeni lonci sa 4 simetrično raspoređena »Buckel« ukrasa na obodu, kao i karakteristična tehnologija izrade posuda. To je keramika tipična za tzv. Mierzanowice kulturu. Ovoj fazi odgovaraju nekropole u kojim u grobove po pravilu nije stavljano posude, a u velikom broju se pojavljuje nakit od školjki, perle od »fajansa«, rjeđe

⁷ Ein wesentlicher Unterschied ist Die Sitte, Die Gräber der Szarbia-Gruppe mit Gefäßen auszustatten, was auf den Gräberfeldern der Phase II nicht beobachtet wurde. (Machnik 1989, S. 278, Abb. 1).

koštane perle, bronzani nakit u obliku vrbovog lista, kremen artefakti: vrhovi za strijele pa i srpovi. Relativno brojni C14 datumi dozvoljavaju datiranje ove faze između 1750. i 1600. (1550) pr. n. e. Faza III izdvaja se radikalnom promjenom u tehnologiji izrade i u oblicima keramike. U naselju Iwanowice i u drugim nalazištima pojavljuju se izdvojeni nasebinski objekti s malim loncima »S« profila, rjeđe sa šoljama i zdjelama, dobro pečenim, dosta tankih zidova i dobro uglačane površine, s »Buckel« ukrasima. To posude podsjeća na ranohatvansku, kasnounsjetičku, pa i Veterov keramiku. U okviru ove faze moguće je izdvojiti i tri regionalne keramičke grupe. Na osnovu C14 datuma ova faza se datira između 1600 (1550) i 1450. pr. n. e.

L I T E R A T U R

- Baczyńska, B. (1985): *Fundstelle der jüngeren Phase der Mierzanowice-Kultur in Szarbia, Gemeinde Skalmierz*, (in:) *L'énéolithique et le début de l'âge du bronze dans certaines régions de l'Europe*, Prace Komisji Archeologicznej 24, Kraków, 123—132.
- Bazielich, M., Machnik, J. (1988): *Materiały z wczesnego okresu epoki brązu w północnej części Nowej Huty*, Materiały Archeologiczne Nowej Huty XII, 73—88.
- Benac, A. (1983): *La désintégration des cultures néolithiques et la formation des nouveaux groupes culturels dans les Balkans du nord-ouest*, Godišnjak XXI, Centar za balkanološka ispitivanja 19, Sarajevo, 37—46.
- Budinský-Krička, V. (1965): *Gräberfeld der späten schmurkeramischen Kultur in Veselé*, Slovenská Archaeológia XIII—1, 51—92.
- Čović, B. (1980): »Schmur« i »Litzen« keramika na području Neretve, (in:) *Dolina rijeke Neretve od predhistorije do ranog srednjeg vijeka*, Split, 35—43.
- Čović, B. (1983): *Einige Anmerkungen zu dem Problem der Entstehung der Bronzezeit-Kulturen*, Godišnjak XXI, Centar za balkanološka ispitivanja 19, Sarajevo, 9—13.
- Dzieduszycka-Machnik, A., Machnik, J. (1974): *Frühbronzezeitlicher Siedlungs-Komplex in Iwanowice (Klempoln) und seine Verbindungen mit dem Karpatenbecken*, Preistoria Alpina 10, 57—66.
- Kalicz, N. (1968): *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn*, Budapest.
- Machnik, J. (1977): *Frühbronzezeit Polens*, Wrocław.
- Machnik, J. (1978): *Wczesny okres epoki brązu*, (in:) *Prahistoria Ziemi Polskich III*, Wrocław, 9—136.
- Machnik, J. (1981): *Die Verbreitung und Chronologie der Chłtopice — Veselé — Kultur*, Slovenská Archaeológia XXIX—2, 297—311.
- Machnik, J. (1984): *Frühbronzezeitliche Kulturen in Klempoln*, (in:) *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*, Beograd. 341—376.
- Machnik, J. (1989): *Neue Angaben für die Periodisierung der Frühbronzezeit in Klempoln*, (in:) *Das Aeneolithikum und die früheste Bronzezeit (C14 3000—2000 BC.) in Mitteleuropa: kulturelle und chronologische Beziehungen*, Acta des XIV Internationalen Symposium Prag-Liblice 20—24. 10. 1986, Praehistorica XV, Praha, 275—279.
- Machnikowie, A. u. J., Kaczanowski, K. (1987): *Osada i cmentarzysko z wczesnego okresu epoki brązu na »Górze Klin« w Iwanowicach*, Wrocław.

- Svešnikov, I. K. (1974): *Istorja naselennja Peredkarpattja, Podillja i Volyni v kinci III — na počatku II tysjačolittja do našoji ery*, Kijev.
- Wojciechowski, W. (1966): *Wyniki badań na osadzie kultury unietyckiej w Janówku, pow. Dzierżoniów, w latach 1961—1963*, *Silesia Antiqua* 8, 29—43.
- Zápotocký, M. (1982): *Lovosice a oblast české Brány — starobronzova sidelni koncentrace s doklady kovolitectvi*, *Archeologické rozhledy* XXXIV, 361—465.

BRADAVIČASTI HELENISTIČKI KANTHAROSI IZ DAORSONA (OŠANIĆI KOD STOČA)

ZDRAVKO MARIĆ i BRANKO KIRIGIN

Zemaljski muzej, Sarajevo
Arheološki muzej, Split

Apstrakt. Objavljaju se fragmenti helenističkih kantharosa s bradavičastim ukrasom, pronađeni na jugozapadnoj padini ispod utvrđenja grada Daorsa (Gradina iznad sela Ošanića kod Stoča u Hercegovini), daje se opis, tipološka analiza i ukazuje na analogije iz različitih provincija helenističkog svijeta.

1. OPĆI PODACI

U vremenu između 1967. i 1971. godine pronađeni su na jugozapadnoj padini ispod utvrđenja grada DAORSON-a¹ (Gradina iznad sela Ošanići kod Stoča), van ostataka građevina², te na prostoru nazvanom »II. građevinski kompleks«³, takođe na grebenu ispod gradske akropole, brojni fragmenti posuda koji se, sa više ili manje sigurnosti, mogu pripisati fragmentima bradavičastih kantharosa predstavljenih na T.I i T.II. Osnovna karakteristika ovakvih posuda su, tri paralelna niza bradavica na ramenima posuda, po čemu smo ih i nazvali *bradavičasti kantharosi* (*Thorn kantharos-i* prema G. R. Edwardsu⁴). Ovako zakašnjelo objavljivanje bradavičastih helenističkih kantharosa rezultat je nepostojanja sličnih nalaza (koliko je nama poznato) na području Jugoslavije, i vrlo teško i dugotrajno traženje i pronalaženje bar nekih analogija u stranoj literaturi. Zbog izuzetno rijetkih nalaza posuda ovog tipa i zbog njihove vizuelne atraktivnosti, smatramo da ih treba sada objaviti, iako se niti sada ne može točnije utvrditi, centar proizvodnje ovakvih posuda. Uzimajući u obzir sve oblikovne i ukrasne

¹ Z. Marić, 1973, str. 114, 122.

² Inventar Praistorijskog odsjeka Arheološkog odjeljenja Zemaljskog muzeja u Sarajevu br.: 54381, 55077, 55151, 55190, 55651, 55678, 56103—56108.

³ a) Z. Marić, 1977, str. 19, 20. b) v. napomenu 2, br. 55077, 55151 i 55190.

⁴ G. R. Edwards, 1975, str. 87 i dr.

elemente, te izuzetnu čistoću gline (prosijavanje gline) od koje su posude pečene, ovom tipu posuda možemo pripisati sedamdesetak keramičkih fragmenata. Sve posude su rađene na lončarskom točku. U pravilu, keramika je u prijelomu blijedokrem boje a rjeđe sive boje. Vanjske površine prevučene su uvijek pojasima sjajnog crnog, tamnosmeđeg ili svijetlosmeđeg firnisa. Bradavice su nakon izrade posuda, prije njihovog pečenja, naljepljene na ramena.

Na osnovu karakterističnih oblika i ornamenata pojedinih dijelova bradavičastog kantharosa iz grada Daorsona (T.I i T.II), koji imaju i srodni kantharosi iz Butrinta⁵, Atene⁶, Korinta⁷, Conversana⁸, Scatbi-a⁹ i Metaponta¹⁰, bilo je moguće, između više tisuća fragmenata posuda izdvojiti fragmente koji su sigurno pripadali ovom tipu posuda. Za kantharose ove vrste karakteristični su sljedeći detalji:

- sjaj vanjskih površina,
- krhkost svih dijelova posuda zbog izuzetno fine prosijanosti gline od koje su posude rađene,
- blago izvijeni obodi posuda sa snažnijim rebrom ispod oboda na vanjskoj strani (T.I i T.II, 2),
- koljenasti prijelaz horizontalnog u vertikalni dio ručke, sa šiljastom izbočinom na koljenu (T.I),
- slikani ornament, pretežno bršljani, na vratovima posuda (T.II, 1, 2, 4),
- tri paralelna niza bradavica na ramenu posuda (T.I i T.II, 1, 3, 4),
- tamniji sjajni firnis na bradavičastoj zoni kantharosa,
- kružne kanelure (oko posude) iznad i ispod zone (pojasa) sa bradavičastim ukrasima (T.I i T.II, 1),
- stepenasto profilirana šuplja dna stopala posuda (T.I).

Najviše mogućnosti za razlikovanje jedne posude od druge srodne posude dali su fragmenti ramena posuda sa nizovima paralelnih bradavica. Ukupno, 30 fragmenata¹¹ do sada pronađenih, dijelovi su, najvjerovatnije, 8 bradavičastih kantharosa. Drugi dijelovi bradavičastih kantharosa nisu tako karakteristični kao nizovi bradavica, pa ih je bilo teže izdvojiti i ubrojati među fragmente ovog tipa posuda. Na osnovu fragmenata drugih dijelova bradavičastih kantharosa tipa T.I i T.II, uz pomoć literature koja nam je na raspolaganju, moglo se utvrditi da su dosadašnja terenska arheološka istraživanja grada Daorsona omogućila utvrđivanje prisustva manjeg broja fragmenata ovakvih kantharosa od broja (približno 8), o kojem svjedoče fragmenti sa bradavicama na ramenu posuda.

⁵ D. Budina, 1971, str. 334, T. XXIX, treći red, sredina.

⁶ G. Watzinger, 1901, str. 77, Figg. 22.

⁷ G. R. Edwards, 1975, Pl. 16, C-47-802, Pl. 54, 524, i str. 87, 88.

⁸ F. Rossi, 1983, 93, T. 54, sl. 3.

⁹ a) E. Breccia, 1912, Pl. LIV, 107. b) F. Courby, 1922, str. 182, 183, sl. 29.

¹⁰ M. T. Giannotta, 1983, str. 49—57, T. XXIX, 1, T. XXXI, 3—4.

¹¹ V. napomenu 2, br. 54381, 55077, 55151, 55190, 55651, 55678, 56103, 56104.

Tako 16 fragmenata oboda ukazuju da su to dijelovi 4 posude. Slikani (bojeni) ornamenti, u obliku bršljanovih loza, listova i plodova, na vratu posuda (6 fragmenata)¹² pripadaju samo dvjema posudama. Slikani ornamenti sa koncentričnim polukrugovima (2 fragmenta) dio su jedne posude (T.II, 4). Četiri karakteristična fragmenta ručki bila su dijelovi tri posude, a 6 fragmenata stopala dijelovi su 3—4 posude. Fragment ramena posude sa bradavicama i urezanim ornamentom u obliku koncentričnih kvadrata i pravokutnika iznad bradavica (T.II, 3) dio je usamljene posude koji nije mogao pripadati niti jednom do sada identificiranom, bradavičastom kantharosu iz grada Daorsona.

2. OPIS NAJZNAČAJNIJIH FRAGMENTA BRADAVIČASTIH KANTHAROSA

Relativno veliki broj fragmenata jednog od oko 8 bradavičastih kantharosa omogućio je grafičku rekonstrukciju cijele posude (T.I)¹³. Veći broj fragmenata (ukupno 18) druge posude, takođe sa punom cilindričnom nogom¹⁴, dozvoljava pretpostavku da, po obliku i veličini, ta druga posuda u potpunosti odgovara posudi predstavljenoj na T.I. Ostali fragmenti omogućavaju samo da ih bezrezervno uvrstimo u dijelove bradavičastih kantharosa, bez utvrđivanja oblikovnih detalja.

Zbog nemogućnosti da na ovom mjestu opisujemo svaki do sada pronađeni fragmenat detaljno ćemo opisati samo očuvani dio posude predstavljene na T.I i još 5 najznačajnijih fragmenata.

1. Fragmenti posude (16 fragmenata) predstavljene na T.I:

Posuda je u prijelomu blijede krem boje. Izvana i iznutra potpuno je prevučena firnisom, izvana sjajnim a iznutra bez sjaja (mat). Gornji dio posude (vrat i obod) je tamnosmeđe boje sa blijedocrnim ornamentom koji, ustvari, samo označava prostore na kojima je prije pečenja bila nanesena boja ornamenta. Rame posude (zajedno sa bradavicama) i ručke potpuno su prevučene crnim firnisom. U dvije kanelure ispod zone sa bradavicama nalaze se ostaci bijele inkrustacije. Ispod ovih kanelura širi se pojas sa tamnosmeđim firnisom, a ispod njega donji dio trbuha, noga i stopalo prevučeni su crnim firnisom.

2. Fragmenti posude (12 fragmenata) od kojih su dva predstavljena na T.II,1,2¹⁵.

U prijelomima fragmenti su blijede oker boje. Radi se o dijelovima posude prevučene izvana svijetlosmeđim a iznutra svijetlosmeđim i mrkim firnisom. Na unutrašnjoj strani oboda nalaze se 3 paralelne kanelure (T.II,2). Ornament na vratu je izrazito crne boje.

¹² V. napomenu 2, br. 55651, 56103, 56104.

¹³ V. napomenu 2, br. 55651.

¹⁴ V. napomenu 2, br. 56103—56108.

¹⁵ V. napomenu 2, br. 56103, 56104.

3. *Fragment ramena i vrata posude (T.II,3)*¹⁶:

Zbog oštećenosti površine veći dio fragmenta je na svim stranama krem boje. Ostaci sjajnog firnisa su svijetlosmeđe boje. Urezani ornamenti su dijelovi dva bloka koncentričnih kvadrata i pravokutnika kakvi se nalaze na srodnom kantharosu iz Metaponta¹⁷.

4. *Dva fragmenta VEĆEG kantharosa (T.II,4)*¹⁸:

Prijelomi ovih fragmenata su blijede krem boje. Ovi fragmenti očigledno pripadaju posudi većeg promjera ramena (oko 2 cm većeg) od promjera kantharosa predstavljenog na T.I. Unutrašnja površina je prevučena sjajnim crnim firnisom, a vanjska (rame sa bradavicama) smeđim i (vrat) crnim firnisom. Ornament je crne i tamnosmeđe boje.

5. *Jedan fragment VEĆEG bradavičastog kantharosa*¹⁹:

Ovaj usamljeni fragment većeg kantharosa ne pripada dijelovima niti jednog od oko osam identificiranih kantharosa otkrivenih u ruševinama grada Daorsona. Prijelomi su mu blijedokrem boje. Površina je prevučena smeđim (nešto svijetlijim) firnisom. Bradavice su razmještene na nešto većim udaljenostima nego na drugim fragmentima kantharosa ovog tipa.

3. SRODNI BRADAVIČASTI KANTHAROSI SA DRUGIH NALAZIŠTA

Ruševine grada Daorsona u istočnoj Hercegovini su, za sada, najbogatije i najraznovrsnije nalazište bradavičastih kantharosa uopće. Niti jedan jedini bradavičasti kantharos sa ovog nalazišta nema potpune analogije, ali, pojedinačno, skoro svi oblikovni i ornamentalni elementi poznati su i sa drugih nalazišta, na više ili manje srodnim kantharosima. Dosadašnja arheološka istraživanja grada Daorsona obuhvatila su, otprilike, 5—10 procenata površine i slojeva koje treba istražiti pa je sigurno da će se idućim istraživanjima otkriti mnogo veće količine fragmenata helenističkih bradavičastih kantharosa nego što ih je na ovom nalazištu do sada pronađeno.

Najizrazitiji likovni element uobičajenih helenističkih kantharosa su dvije vertikalne ručke sa horizontalnim produžetkom, spojene sa obodom posude, vrlo srodne ručkama na kantharosu na T.I., kao i na ostalim bradavičastim kantharosima. O nastanku ovog tipa posuda iz ranih helenističkih uzora najuvjerljivije svjedoče upoređivanja naših kantharosa sa kantharosima iz Olynthusa u Egejskoj Makedoniji (kraj 4. st.pr.n.e.)²⁰ i Olbie na Crnom moru (kraj 4., treće i drugo st.pr.n.e.)²¹. Pune cilindrične noge (T.I) imaju i najmlađi

¹⁶ V. napomenu 2, br. 54381.

¹⁷ M. G. Giannotta, citirano pod 10.

¹⁸ V. napomenu 2, br. 55077, 55190.

¹⁹ V. napomenu 2, br. 55678.

²⁰ D. M. Robinson, 1950, Pl. 183, 184, 189, 190.

²¹ M. Parović—Pešikan, 1974, str. 76. sl. 74/1—11, str. 78.

kantharosi iz Olbie pa, iako se radi o kantharosima drugog tipa, mogu se bradavičasti kantharosi sa punim cilindričnim nogama iz Daorsona datirati u 2. st.pr.n.e.²²

G. R. Edwards smatra da su bradavice na ovakvim kantharosima²³ preuzete kao dekorativni elemenat sa hemisferičnih megarskih zdjela i da su bradavičasti kantharosi (dva) importirani u Korint²⁴. Vjerovatno G. R. Edwards smatra da je Atena bila centar proizvodnje kantharosa ove vrste. Sličnu tvrdnju postavio je i G. Watzinger²⁵. Najsrodniji kantharosi tipa T.I i T.II datirani su u Butrintu u južnoj Albaniji (sjeverni Epir) u 2. st.pr.n.e.²⁶, u Ateni u 2. polovinu 3. st.pr.n.e.²⁷, u Korintu u 1. polovinu 2. st.pr.n.e.²⁸, u Scatbiu u Egiptu u sredinu 2. st.pr.n.e.²⁹, u Conversanu u južnoj Italiji u konac 3. st.pr.n.e.³⁰ i u Metapontu, takođe u južnoj Italiji, u vrijeme oko 250. g. pr. n. e.³¹ Slikani ornamenti u obliku vitica bršljana sa lišćem i plodovima ili bez njih (poput naših na T.I i T.II,1,2) nalaze se i na kantharosima iz Butrinta, Atene i Scatbia, dok slikani ornament u obliku koncentričnih polukrugova sa točkom (T.II,4), za sada, nema nigdje analogija. Jedinu analogiju za urezane ornamente u obliku koncentričnih pravokutnika i kvadrata (T.II,3) nalazimo na fragmentiranom (većem) kantharosu iz Metaponta koji inače, prema obilju i raznovrsnosti ornamenta, predstavlja najreprezentativniji, do sada poznati primjerak bradavičastih kantharosa. M. T. Giannotta smatra da je ova posuda importirana iz Atene.

Pune cilindrične noge (T.I) dvaju bradavičastih kantharosa iz grada Daorsona³² nemaju analogija na poznatim kantharosima ovog tipa, pa ih treba smatrati karakterističnim detaljem bradavičastih kantharosa ovoga nalazišta u istočnoj Hercegovini.

Ukrašavanje ramena kantharosa bradavicama, a možda, i srodni ornamenti na drugačijim helenističkim posudama, vjerovatno je uticalo na slično ukrašavanje nekih posuda helenističkog tipa na našoj obali Jadranskog mora izloženoj snažnim helenističkim uticajima. Na takav zaključak navodi nas otkriće manjeg skifosa, sa dva niza paralelnih bradavica na ramenu, iz Resnika u Kaštelanskom zaljevu³³. Ovaj skifos, inače ni po čemu, osim po bradavičastim ukrasima, nije srodan bradavičastim kantharosima tipa T.I i T.II.

²² isto, str. 78.

²³ G. R. Edwards, 1975, str. 87.

²⁴ isto.

²⁵ G. Watzinger, 1901, str. 96, 97.

²⁶ D. Budina, 1971, str. 334.

²⁷ G. Watzinger, 1901, str. 77.

²⁸ G. R. Edwards, 1975, str. 87, 88.

²⁹ F. Rossi, 1983, str. 93, T. 54,3.

³⁰ F. Rossi, 1983, str. 93, T.54,3.

³¹ M. T. Giannotta, 1983, str. 49—57.

³² V. napomenu 2, br. 55651 i 56103—56108.

³³ a) B. Kirigin, 1989, str. 24—27. b) Z. Brusić, 1990. Zahvaljujemo kolegi Zdenku Brusiću iz Zadra što nam je poslao crtež spomenutog skifosa iz Resnika i osnovne podatke o toj posudi. Uz crtež posude, Z. Brusić nam piše: sljedeće: »... Skifos na nozi je dobre fature, sive boje gline ... Premaz tamno sive boje metalnog sjaja nalazi se na donjem dijelu skifosa...«

4. CENTRI PROIZVODNJE I DATIRANJE BRADAVIČASTIH KANTHAROSA

Izuzetno mali broj poznatih nalazišta u različitim, čak i vrlo udaljenim, područjima te iznenađujuće mali broj bradavičastih kantharosa pronađenih izvan grada Daorsona³⁴, upućuju na veliku umjetničko-zanatsku pa i materijalnu vrijednost ovih posuda u vrijeme njihove proizvodnje i upotrebe. Relativno veliki broj fragmenata bradavičastih kantharosa iz grada Daorsona, kao i takvi kantharosi poznati sa drugim nalazišta, upućuju na zaključak da su sve te posude unikatni primjerci, posude kojima nije moguće pronaći potpune analogije.

Iako su neki autori ukazivali na Atenu kao na najvjerojatniji centar proizvodnje bradavičastih kantharosa, pravih dokaza za tu tvrdnju nema ni do danas. Šarenilo oblikovnih i dekorativnih elemenata na fragmentima približno 8 (osam) kantharosa, otkrivenih u ostacima grada Daorsona, kao i relativno veliki broj fragmenata ovakvih posuda, vjerovatno, svjedoči da je centar proizvodnje takvih posuda bio i u tom gradu ili u nekoj radionici u blizini ovog područja, vjerovatno ne dalje od radionica u Apuliji u južnoj Italiji.

Okolnosti pronalazjenja fragmenata bradavičastih kantharosa u Daorsonu nisu omogućavale nikakvo datiranje, osim na »II građevinskom kompleksu« na grebenu ispod gradskog utvrđenja, koji je grubo datiran u vrijeme između 300. i 50/40. g.pr.n.e. Nešto preciznije se ovaj tip posuda može datirati na drugim nalazištima, u vrijeme između 250. i 150. g.pr.n.e.³⁵, što vjerovatno, označava i vrijeme pojave bradavičastih kantharosa tipa T.I,II u gradu Daorsonu.

*
* *

Napomena: Nakon predavanja rukopisa »Bradavičasti helenistički ...« Redakciji, primio sam iz Splita pismo od kolege i koautora ovoga rada Branka Kirigina, napisano 25. 04. 1990, u kojem me obavještava o do sada nepoznatom »bodljivakom kantharosu« pronađenom u Budvi 1938. godine. B. Kirigin me obavještava da je zbog nekih drugih razloga listao notese pokojnoga Mihovila Abramiča, čiji se arhiv čuva u Arheološkom muzeju u Splitu (arhiv nije sređen). Tako je B. Kirigin naišao i na crtež jednog bradavičastog kantharosa vrlo srodnog našim kantharosima na T.I i T.II, ali bez cilindrične noge, sa tri paralelna niza bradavica na ramenu i ornamentom u obliku šahovske table na vratu posude (Arhiv M. Abramiča, Blok 10, Popis zbirke u Budvi, dne 25. 2. 1938).

³⁴ V. napomene 5—10, 17, 21. 31.

³⁵ Isto.

HELLENISTISCHE WARZENVERZIERTE KANTHAROI AUS DAORSON (OŠANIĆI BEI STOLAC)

Zusammenfassung

Im Zeitraum von 1967 bis 1971 wurden am Südwesthang Siedlungsgebietes unterhalb der Befestigungen der Stadt Daorson zahlreiche Gefäßfragmente gefunden, für die jahrelang keine entsprechenden Analogien aufgewiesen werden konnten; deshalb wurden sie bis jetzt auch noch nicht veröffentlicht. Die Hauptcharakteristik dieser Gefäße bilden drei parallele Warzenreihen an den Schultern, (T.I., T.II, 1, 3, 4) weshalb sie auch »Warzenverzierte Kantharoi« genannt werden. In der Regel ist die Färbung der Keramik hellcrème, seltener grau. Die Aussenflächen sind bei allen mit glänzenden Firnisstreifen überzogen. Die Warzen wurden an den Gefäßen erst nach der Fertigung und vor dem gemeinsamen Brennen angebracht. Trotz der ausgesprochen unzureichenden Erforschung dieser illyrischen Ansiedlung (Daorson) wurden in den Ruinen um die siebzig Fragmente von 8 verschiedenen Warzenverzierte Kantharoi gefunden, von denen einige, in ihren Details, keine wahren Analogien haben. Wegen der geringen Anzahl der bisher aufgefundenen Gefäße dieser Art und da kein einziges den anderen ganz gleich ist, können wir sie als Unikate von ausserordentlicher Bedeutung betrachten, wofür auch die Feinheit der Formen und Ornamentierung dieser Warzenverzierte Kantharoi zeugt.

Ausser in den Überresten der Stadt Daorson in der östlichen Herzegowina wurden Warzenverzierte Kantharoi auch noch in Butrint, Südalbanien⁵, in Athen⁶ und Korinth⁷, Griechenland, in Conversano⁸ und Metaponte¹⁰, Süditalien, sowie in Scatbi⁹ in Ägypten gefunden. Für alle erwähnten Fundstellen wurde als Entstehungszeit der Warzenverzierte Kantharoi die Jahre von 250 bis 150 v. u. z. festgelegt, sodass wir diese Datierung auch hier annehmen können. Bis jetzt war es nicht möglich gewesen den Herstellungsort solcher Gefäße genauer zu bestimmen. Früher nahm man an, dass das Zentrum dieser Erzeugung in Athen^{23,25} lag, während man heute vermutet, dass sie vielleicht auch in Daorson, oder in einer von hier etwas entfernten Werkstatt, jedoch nicht weiter als Apulien in Süditalien, gefertigt wurden.

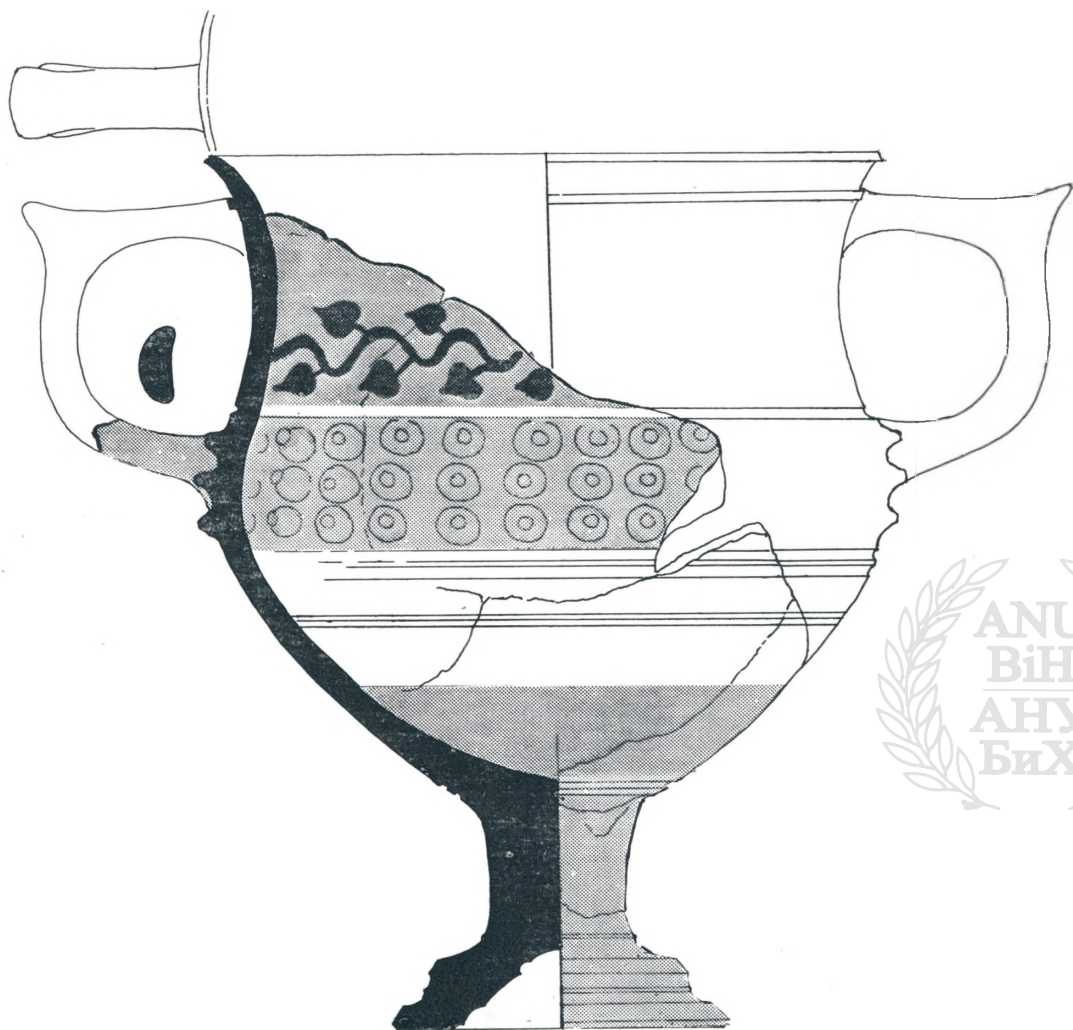
LITERATURA

- Breccia, E. (1912): *La necropoli di Sciatbi*, 2 vols Cairo.
- Brusić, Z. (1990): Neobjavljeno, nalazište Resnik u Kaštelanskom zaljevu.
- Budina Dh. (1971): *Harta arkeologjike e bredetit jon dhe ë pellgut të Dëlvinës*, Iliria I, Tiranë.
- Courby, F. (1922): *Les vases à reliefs*, Paris 1922.
- Edwards, G. R. (1975): *Corinthian Hellenistic Pottery*, Corinth Volume VII, Part III, Princeton, New Jersey.
- Giannotta, M. T. (1983): *Un vaso ellenistico rivenuto a Metaponto*, Studi in onore di Dinu Adamesteanu, Galatina.
- Kirigin, B. (1989): *Resnik — antičko nalazište pod morem i na kopnu u Kaštelanskom zaljevu*, Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva XXI/1, Zagreb.
- Marić, Z. (1973): *Daorsi, Ime, teritorija i etnička pripadnost plemena Daorsi*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja X/8, Sarajevo.
- Marić, Z. (1977): *Arheološka istraživanja akropole ilirskog grada Daorsa na Gradini u Ošanićima kod Stoca od 1967. do 1972. godine*, Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, Sarajevo.

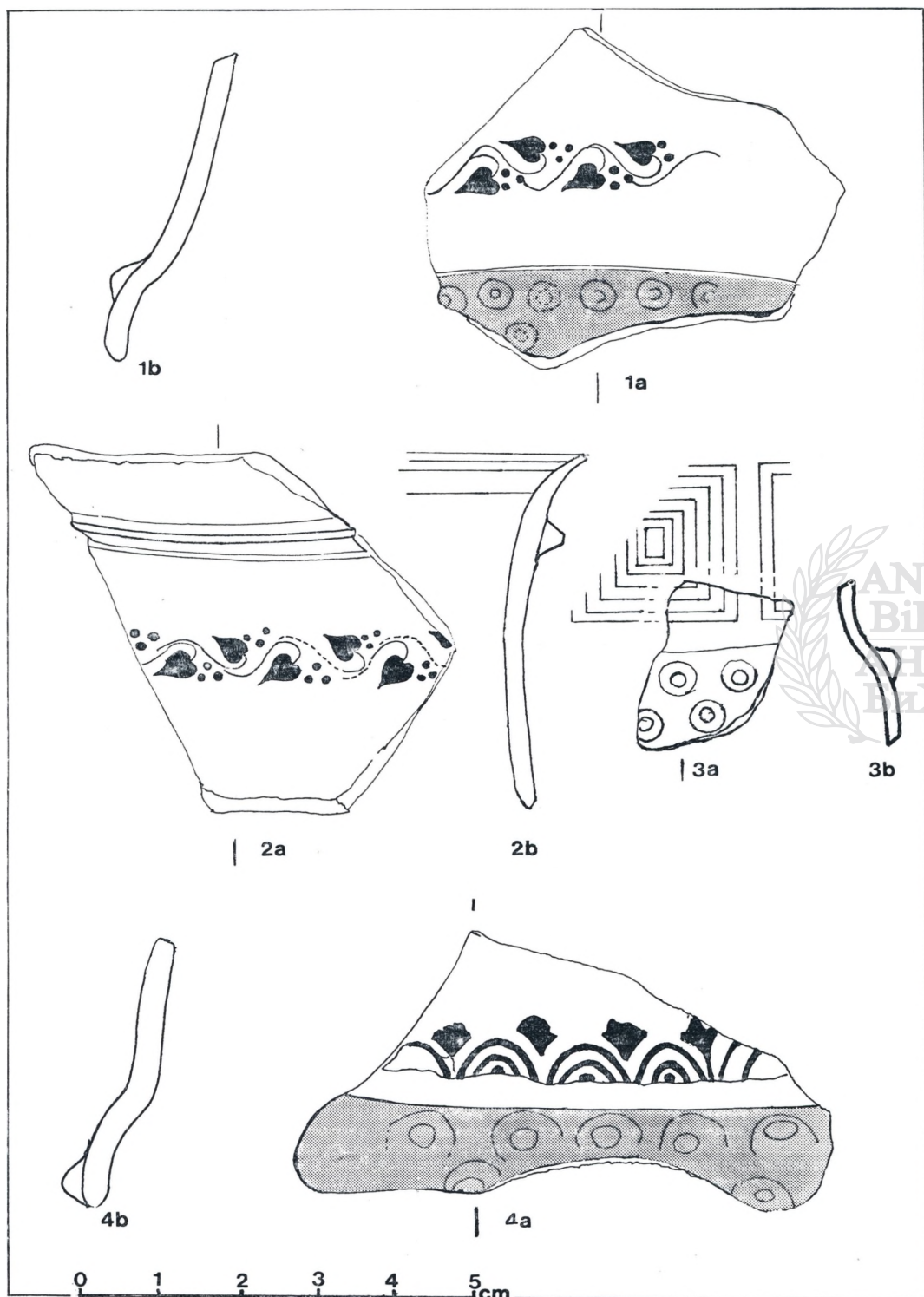
- Parović-Pešikan, M. (1974): *Nekropolj Oljvii elinističeskavo vremjeni*, Kijev.
- Robinson, M. D. (1950): *Vases Found in 1934 and 1938*, Excavations at Olynthus, Part XIII, Baltimore, London.
- Rossi, F. (1983): *Ceramica apulla di rivivazione greca: a figure rosse, a vernice nera, suddipinta e dello stile di Gnathia*, II Museo archeologico di Bari, Bari.
- Watzinger, G. (1901): *Vasenfunde aus Athen*, Athenische Mitteilungen, XXVI, Atena.
- Weinberg, S. S. (1949): *Investigation at Corinth 1947—1948*, Hesperia XVIII, Princeton, New Jersey.

Т. I

0 1 2 3 4 5cm

KASNA HVARSKO-LISIČIČKA KULTURA U ENEOLITU

BRUNISLAV MARIJANOVIĆ

Arheološki muzej, Split

Apstrakt. Na temelju rezultata novijih istraživanja na području Hercegovine, u okviru kojih su obuhvaćena višeslojna prahistorijska nalazišta, aktualiziran je problem odnosa kasnoneolitskih i ranoeneolitskih kultura, posebno problem udjela autohtonog supstrata u formiranju kulturnog sadržaja ranog eneolita ovog područja. U ovom radu je učinjen pokušaj da se utvrdi trajanje hrvatsko-lisičićke kulture, i izvan kronoloških okvira eneolita u klasičnom smislu, i njenog udjela u uobličavanju kulturne fizionomije vremena obilježenog pojavom prvih eneolitskih kultura.

Relativno je mali broj nalazišta koja, i nakon dugog vremena, zadrže svoju punu aktualnost, i da zaključci, izvedeni na osnovu podataka koje su pružila, sačuvaju svu svoju naučnu vrijednost. Dina-mičan razvoj arheologije i intenzitet istraživanja, koja u pravilu obo-gaćuju znanja i otvaraju nove probleme, nerijetko su zahtijevali kori-giranje ili bitnije mijenjanje ranije postavljenih teza, posebno onih iznesenih prije više decenija. Neolitsko naselje u Lisičićima kod Ko-njica, jedno od eponimnih nalazišta hvarsko-lisičićke kulture i koje ima ključni značaj za poznavanje njene hercegovačke varijante, spada u tu manju grupu lokaliteta. Vremenska distanca od četiri decenije, koliko je proteklo od njegovog otkrića, nije ni najmanje uticala na prvu ocjenu njegove vrijednosti, a sve bitne odrednice hercegovačke varijante hvarsko-lisičićke kulture, onako kako ih je formulirao A. Be-nac i danas zadržavaju svoju aktualnost¹.

Posmatrano sa tog stanovišta, bavljenje hercegovačkom varijan-tom ove kulture, danas se može učiniti i depasiranim. Naš cilj, ovdje, i nije otvaranje diskusije o tim pitanjima. Ovim prilogom želimo samo dati mali doprinos zaokruživanju slike o ovoj kulturi, odnosno onoj fazi njenog razvitka koja se sve do nedavno nije dala jasnije defini-

¹ A. Benac, *Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Djela X, Sarajevo, 1958, str. 57 i dalje.

rati. Drugim riječima, radi se o pokušaju utvrđivanja trajanja hvarsko-lisičićke kulture i znatno izvan relativnokronoloških okvira koje određuje naselje u Lisičićima, te o pokušaju definiranja karaktera jedne takve kasne faze njenog razvoja.

Prve, sasvim ozbiljne podatke u tom smislu pružila je Velika gradina u Varvari². Vrlo razvijena stratigrafija tog nalazišta omogućila je izdvajanje nekoliko razvojnih faza, među kojima je za nas posebno zanimljiva ona najstarija — Varvara A₁. Zanimljiva, tim prije, što pripada već razvijenom eneolitu i što njenu kulturnu sliku definiraju elementi različitih eneolitskih kultura, te sa njima asocirani elementi hvarsko-lisičićke kulture³. Udio hvarsko-lisičićke kulture u fizionomiji Varvare A₁ nije skroman, već naprotiv vrlo značajan, ali su skromne mogućnosti njenog identificiranja, jer su svedene samo na tehnološke i neke tipološke odlike njene keramike⁴. To već, samo po sebi, rječito govori o osjetnom osiromašenju njenog klasičnog izraza, a pripadnost horizontu obilježenom elementima izrazitih eneolitskih kultura ukazuje jasno na trajanje hvarsko-lisičićke kulture i znatno nakon prestanka života u samim Lisičićima, što dalje pokreće i pitanje njenog razvoja u vrijeme obilježeno pojavom izrazito eneolitskih kultura. I još jedna važna činjenica: za hvarsko-lisičićku keramiku Varvare A₁ vezano je ukrašavanje kaneliranjem, i to ne kao osnovnom već kao jedinom ornamentalnom tehnikom⁵. Sama ta činjenica i ne bi bila toliko važna da B. Čović, istraživač ovog nalazišta, izričito ne navodi kako između kanelirane keramike Varvare A₁ i isto tako ukrašene keramike u samim Lisičićima ne postoje nikakve dodirne točke⁶, te da za kaneliranu keramiku na širem istočnojadranskom prostoru nisu vezana sasvim divergentna mišljenja.

Naime, problem kanelirane keramike na širem jadranskom prostoru prvi je pokrenuo S. Dimitrijević i, na osnovu raspoloživog materijala i podataka, postavio tezu prema kojoj je ovako ukrašena keramika tipno obilježje jedne nove kulture koja pripada eneolitu, a u čijem se razvoju mogu izdvojiti dva stupnja: protonakovanski i nakovanski. Samo porijeklo kanelirane keramike ovaj je autor doveo u vezu sa jednim derivatom vičanske kulture D₁ vremena, zastupljene u pećini Odmu⁷.

Istovetnu pojavu je N. Petrić pripisao svojoj »pelješkoj kulturi ranog eneolita Dalmacije«, a porijeklo kaneliranja doveo u vezu sa vinčanskom i Bujanj—Hum I grupom⁸.

² B. Čović, *Velika gradina u Varvari — I dio (slojevi eneolita, ranog i srednjeg bronzanog doba)*, GZM n. s. XXXII/1977, Sarajevo 1978, str. 16. i dalje.

³ *Ibid.* str. 16—25, 46—53.

⁴ *Ibid.* str. 46.

⁵ *Ibid.* str. 47—48.

⁶ *Ibid.* str. 47.

⁷ S. Dimitrijević, *Problemi eneolita na istočnoj jadranskoj obali*, Pristorija jugoslavenskih zemalja, tom III, Sarajevo 1979, str. 370 i dalje.

⁸ N. Petrić, *Prethistorijske kulture Pelješca*, Pelješki zbornik I, Zagreb 1976, str. 305.

Bitno drugačije gledanje na ovaj problem iznio je A. Benac, koji se izjasnio ne samo protiv izdvajanja jedne nove kulture već i protiv kanelirane keramike kao njenog tipnog obilježja⁹.

Nedavno smo se ovim pitanjem i sami bavili i stali na stanovište da ovu keramičku vrstu treba posmatrati u okviru daljeg razvoja hvarsko-lisičićke kulture, koja jednim svojim dijelom pripada eneolitu, a sam način ukrašavanja smo pripisali kulturnim uticajima badenske i Bujanj—Hum grupe¹⁰.

Već i ovaj površan pogled mišljenja i interpretacija koje se kreću od pokušaja definiranja jedne nove kulture do potpunog odbacivanja takvih mogućnosti, uz različita tumačenja porijekla kanelirane keramike, u dovoljnoj mjeri ilustrira svu složenost problema koja ova pojava pokreće. Ovaj pregled, međutim, još uvijek ne daje potpuno jasnu sliku suštine samog problema i njegove tijesne povezanosti sa osnovnim ciljem ovog rada — pitanjem postojanja jedne sasvim kasne faze hvarsko-lisičićke kulture. Zbog toga je potrebno odmah naglasiti da je suština tog problema koncentrirana oko pitanja da li horizont sa kaneliranom keramikom označava i jednu novu kulturu ili se radi o daljem životu hvarsko-lisičićke kulture. Odgovor na to pitanje, dobrim dijelom, nudi višeslojno nalazište Ravlića pećina na izvoru Tihaljine.

Istraživano gotovo istovremeno sa Velikom gradinom u Varvari, ovo je nalazište omogućilo izdvajanje četiri osnovne faze razvoja sa odgovarajućim podfazama. Ovdje je zanimljiva faza II koja pripada hvarsko-lisičićkoj kulturi, a unutar koje je izvršeno finije stupnjevanje na etapu IIA—C¹¹. Ova podjela se poklapa sa opštom periodizacijom hvarsko-lisičićke kulture u smislu izdvajanja njene rane, klasične i kasne faze. Za naše razmatranje je posebno značajna faza IIC, kao završni stupanj razvoja ove kulture u Ravlića pećini, a koja pokazuje sljedeće opšte karakteristike: zadržavanje tehnoloških i dijela tipoloških odlika klasične faze, izrazito reduciranje tipičnog ukrasnog sistema, te dominacija ukrašavanja kaneliranjem, kao potpuno novom ornamentalnom tehnikom na ovom nalazištu¹². Dakle, gotovo identične odlike koje karakteriziraju i Varvaru A₁, razumije se u onom dijelu u kojem se to odnosi na hvarsko-lisičićku kulturu tog nalazišta.

Premda fizionomiju IIC faze Ravlića pećine u potpunosti određuje dominacija onih nalaza koji imaju neosporan hvarsko-lisičićki karakter, ne može se mimoći jedan relativno mali fond nalaza koji se sa ovom kulturom ne mogu izvorno povezati. Čak šta više, upravo ti nalazi i imaju ključni značaj za rješavanje pitanja kojim se ovdje bavimo.

⁹ A. Benac, *La désintégration des cultures néolithiques et la formation des nouveaux groupes culturels dans les Balkans du nord-ouest*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja XXI/19, Sarajevo 1983, str. 45.

¹⁰ B. Marijanović, *Ravlića pećina (Peć Mlini)*, GZM n. s. 35—36, 1980/81, Sarajevo 1981, str. 49 i dalje.

¹¹ *Ibid.* str. 22 i dalje.

¹² *Ibid.* str. 36 i dalje.

Prvu grupu tih nalaza sačinjavaju ulomci vrčeva sa zaobljenim donjim dijelom i visokim cilindričnim vratom. Ovaj tip posude, za koji je vezano i ukrašavanje kaneliranjem, potpuno je nepoznat u okviru hrvarsko-lisičićke kulture i moguće ga je povezati jedino sa odgovarajućim badenskim tipovima, a tu vezu pojačava i kanelirani ukras¹³.

Druga grupa nalaza je izvorno vezana za sasvim drugi kulturni kompleks. Riječ je o nešto manjem broju nalaza koje je moguće dovesti u vezu samo sa Bubanj—Hum I grupom, a među njima posebno mjesto zauzima ulomak poklopca koji i u tipološkom pogledu i prema ornamentalnim karakteristikama ima direktnu analogiju u odgovarajućem primjerku sa Hisara¹⁴.

U vezi sa ove dvije grupe nalaza potrebno je naglasiti dvije važne činjenice. Prvo, da je njihov broj neusporedivo manji od onih nalaza koji se neosporno mogu pripisati hvarsko-lisičićkoj kulturi; i drugo, da su tehnološka svojstva ove keramike u potpunom skladu sa ostalim keramičkim nalazima ove faze. Zbog toga se, smatramo, moraju odbaciti sve kombinacije koje bi prisustvo ove dvije grupe nalaza posmatrale kao posljedicu populacionog miješanja nosilaca različitih kulturnih grupa. Čak šta više, upadljiva podudarnost u tehnici izrade ne dopušta mogućnost ni da se radi o importu. Drugim riječima, radi se o lokalnoj produkciji potpuno novih tipova keramičkih posuda do koje je moglo doći samo pod uticajem onih kulturnih područja za koja su oni izvorno vezani. To je vrlo važna okolnost, jer ukazuje na nužnu sinkronizaciju ove faze Ravlića pećine sa badenskom i Bubanj—Hum I grupom, a to znači, i sa onim odsjekom eneolita unutar kojeg se te kulture razvijaju.

Ova kratko izložena, ali u izvornoj publikaciji detaljno obrazložena zapažanja ukazuju na svu složenost kulturne fizionomije IIC faze Ravlića pećine, što zahtijeva, istovremeno, i njeno interpretiranje, te kulturno i kronološko definiranje.

U tom pokušaju se mora poći od činjenice da osnovnu masu nalaza karakterizira hvarsko-lisičićka keramika koja se ne prepoznaje samo po tipološkim, već u mnogo većoj mjeri, po tehnološkim karakteristikama. Već ta činjenica, nesumnjivo, ukazuje da IIC faza predstavlja krenološki i kulturni nastavak prethodnog razvoja, te da je nosilac tog razvoja ona ista populacija koja ga je kreirala i u toku razdoblja koje je neposredno prethodilo. Ovdje želimo naglasiti upravo tu činjenicu, jer je ona od presudnog značaja i za kulturnu interpretaciju ove faze u cjelini, posebno s obzirom na pokušaje definiranja potpuno novih kultura — nakovanske i pelješke, i to pretežno na bazi prisustva kanelirane keramike. Iako smo i sami mišljenja da kanelirana keramika nema obilježja autohtone tradicije, nismo skloni prihvatanju takve interpretacije ne samo zato što ona u Ravlića pećini predstavlja samo jednu od karakteristika IIC faze već i zbog toga što takav pristup podrazumijeva jedan značajan metodološki nedostatak.

¹³ *Ibid.* T. XXIX, 1—4.

¹⁴ *Ibid.* T. XXX, 1—3; T. XXXII, 1—7; T. XXVIII, 11.

Naime, kanelirana keramika na ovom, ali i na svim ostalim danas poznatim nalazištima, dolazi kao jedna vremenski ograničena pojava koja nema direktne veze ni sa ranijim a ni kasnijim kulturnim razvojem ovog područja. Odnosno, pojavu kanelirane keramike nije moguće dokazati nikakvom internom evolucijom, jednako kao što u toku daljeg razvoja nije moguće dokazati bilo kakav njen značaj u uobličavanju kulturne slike na širem prostornom i kronološkom planu.

Prema tome, metodološki nedostatak o kojem je riječ leži u činjenici da definiranje jedne potpuno nove kulture nije praćeno i definiranjem njene evolucije, i to od početka formiranja do njene razgradnje ili pretapanja u neki drugi izraz. Šta više, genezu i dalji razvoj takve jedne kulture i nije moguće braniti, jer njena osnovna karakteristika — kanelirana keramika — predstavlja vremenski ograničenu pojavu u kontekstu koji ne dopušta bilo kakvu ozbiljniju raspravu o potpuno novoj fizionomiji i kulturnom izrazu.

IZNESENA ZAPAZANJA SU, OSIM TOGA, VRLO VAŽNA I ZBOG UTVRĐIVANJA PORIJEKLA KANELIRANJA U IIC FAZI RAVLIĆA PEĆINE. Naime, očigledna podudarnost jednog broja nalaza sa dijelom badenskih i Bubanj—Hum I karakteristika podrazumijeva i vrlo ozbiljno uključivanje obje te pojave u raspravu o mogućim izvorima ovog načina ukrašavanja. Šta više, uzimajući tu u obzir još samo mogući udio autohtone tradicije, obje spomenute kulture predstavljaju i krajnji domet u tom pogledu. Naime, moramo odmah naglasiti da, po našem mišljenju, vinčanska kultura u tom smislu nije mogla imati nikakvu značajniju ulogu, i to iz najmanje dva razloga. Prvo, zbog toga što njena manifestacija u Odmutu predstavlja gotovo završni stupanj razvoja te kulture, u kojem se zapažaju mnogi znaci opšte degeneracije, pa bi zbog toga bilo vrlo teško pretpostaviti da jedna kultura na samom kraju svog postojanja pruži tako snažan impuls koji bi rezultirao širenjem jedne ornamentalne pojave na tako ogromnom prostoru kao što je istočna jadranska obala i njeno zaleđe. I drugo, ako hvarsko-lisičićka kultura u Lisičićima već u svojoj klasičnoj fazi poznaje i taj način ukrašavanja, onda bi bilo mnogo prirodnije da taj poticaj dođe upravo iz Lisičića. a ne iz okvira vinčanske kulture.

Činjenica je, također, da i sami Lisičići pružaju vrlo skromne mogućnosti za traženje rješenja na pitanje koje se ovdje postavlja. Nije, naime, sporno da je kaneliranje jedna od karakteristika ornamentalnog sistema na ovom nalazištu, ali je vrlo problematično traženje rješenja upravo u tom pravcu. Kod te konstatacije imamo u vidu dvije činjenice. Prvo, da u Ravlića pećini IIB, dakle, fazi koja je sinkronizirana upravo sa klasičnim Lisičićima, ovaj način ukrašavanja nije poznat. I drugo, da je faza IIC dobrim dijelom istovremena sa završnim slojevima Lisičića, odnosno onom fazom njihovog razvitka kada se zapažaju očigledni znaci degeneracije. Taj proces i njegov karakter odlično definiraju zapažanja A. Benca, koji je naglasio da »gornji slojevi pokazuju tendenciju raslojavanja ornamentalnog sistema i njegovo osiromašenje, a fina i gruba keramika se sve više objedinjuje u jedan

dosta bezličan izraz¹⁵. Prema tome, kanelirana keramika Ravlića pećine je vezana za vrijeme kada se taj način ukrašavanja gasi i u samim Lisičićima pa bi, jednako kao i u slučaju vinčanske kulture, bilo vrlo vjerovatno da je upravo to nalazište dalo impuls širenju tog načina ukrašavanja ne samo na istočnoj jadranskoj obali već i u samoj Ravlića pećini. Ovo, tim prije, što je hvarsko-lisičićka kultura poznata još na dva nalazišta — Popov do kod Goražda i Gradac u Donjem selu kod Konjica, ali u jednom krajnje reduciranom obliku i, praktično, prepoznatljiva isključivo na osnovu tehnoloških i, dijela tipoloških odlika keramičkog materijala. Premda je to i iz ovakve formulacije sasvim jasno, ipak ćemo naglasiti da na keramici ovih nalazišta potpuno nedostaje ornamentika.

I bez nekog posebnog udubljenja u iznesene činjenice, potpuno je jasno da hvarsko-lisičićku kulturu u gornjim slojevima Lisičića i druga dva nalazišta u cjelini karakterizira potpuno istovjetan proces za koji je najbolje upotrijebiti već spomenutu formulaciju A. Benca vezanu za naselje u Lisičićima: raslojavanje ornamentalnog sistema, njegovo reduciranje i pretvaranje u prilično bezličan izraz. Ova formulacija, međutim, ne implicira i zaključak o relativno brzom nestajanju ove kulture, jer i Varvara A₁ i Ravlića pećina takav zaključak ne dopuštaju. Upravo, to je vrlo važna okolnost jer se, u očigledno degeneriranoj kulturi, pojavljuje jedan značajan kvalitet — ukrašavanje kaneliranjem — koji koincidira i sa pojavom elemenata vezanih za badensku i Bubanj—Hum grupu. Kako je tehnika kaneliranja u Lisičićima praktično napuštena, te kako ta ista tehnika predstavlja značajnu karakteristiku i jedne i druge kulture, očigledno je da to koincidiranje nije ni malo slučajno, odnosno da se radi o međusobno povezanim pojavama. U tom kontekstu se i badenski i Bubanj—Hum tipovi posuda iskazuju samo kao pokazatelj izvora, pa prema tome i kao element sekundarnog značaja, dok kanelirana keramika odražava pravi karakter povezanosti hvarsko-lisičićke sa badenskom i Bubanj—Hum grupom. Za razliku od vrlo ograničenog prihvaćanja malog broja keramičkih tipova, ukrašavanje kaneliranjem se iskazuje kao daleko raširenija, prihvatljivija, pa prema tome, i kao znatno važnija pojava. Vjerovatno je tome doprinijela i činjenica da taj način ukrašavanja ne predstavlja potpuno stranu i nepoznatu pojavu čijim se prihvaćanjem samo oživljava jedna stara tradicija.

Povezivanje porijekla kanelirane keramike u kasnoj fazi hvarsko-lisičićke kulture sa badenskom i Bubanj—Hum I grupom, otvara velike probleme oko karaktera te veze, jer se radi o prostorno vrlo udaljenim pojavama. Zbog toga ovdje moramo posebno naglasiti da ovo povezivanje ne podrazumijeva nikakve direktne kontakte, već se radi o indirektnim vezama. Naime, naša nalazišta se samo uklapaju u jedan vrlo složen mehanizam kontakata među različitim kulturnim kompleksima. Kod te konstatacije, imamo u vidu činjenicu da je na crnogorskim i albanskim nalazištima, koja se pojedinim svojim korizontima uklapaju u ovaj

¹⁵ A. Benac, *Sjeverozapadni Balkan na prelazu iz neolitskog u metalno doba*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Radovi knj. VI, 1970/71, Sarajevo 1971, str. 266.

relativnokronološki okvir, moguće sasvim pouzdano izdvojiti i one elemente koji se mogu dovesti u vezu sa badenskom i one koji su vrlo bliski Bubanj-Salčuđa-Krivodol Komplexu¹⁶. S obzirom na tu činjenicu, prisustvo kanelirane keramike na našim nalazištima, kao posljedice kulturnih uticaja sa područja badenske i Bubanj-Hum I grupe, ne treba uzimati kao neobičnu pojavu, jer se i albanska i ornogorska nalazišta iskazuju kao posrednik širenju tih uticaja na najvećem dijelu istočne jadranske obale.

Ostavljajući sada po strani samo pitanje izvora kanelirane keramike, ovdje je potrebno, posebno, naglasiti još jednu činjenicu. To je očigledno kroonološko koegzistiranje hvarsko-lisičićke kulture i eneolitskih kultura, badenske i Bubanj-Hum I prije svega. Ovo kronološko koegzistiranje, očigledno, pokazuje da se hvarsko-lisičićka kultura ne može posmatrati isključivo kao kasnoneolitska pojava, već da u njenom razvitku postoji i jedna faza koja sigurno pripada eneolitu. Ta konstatacija ne bi smjela biti sporna, a jedino pitanje oko kojeg može biti diskusije, jeste da li se ta faza hvarsko-lisičićke kulture može smatrati i predstavnikom ranog eneolita ovog područja. Po našem mišljenju, ni to pitanje ne bi trebalo biti sporno, ako se uzmu u obzir sljedeći razlozi:

1. Nije poznato nijedno neolitsko nalazište u Hercegovini u kojem bi se prestanak života mogao povezati sa nastupanjem bilo koje nove kulturne grupe, niti se prestanak života u njima može povezati sa bilo kakvim drugim vanjskim uzrocima.

2. Na današnjem stupnju istraženosti, nije moguće identificirati niti jednu kulturnu grupu koja bi se u kronološkom smislu mogla interpolirati između hvarsko-lisičićke kulture i kasnijih eneolitskih manifestacija.

3. Očigledna degeneracija hvarsko-lisičićke kulture, dokumentirana u gornjim slojevima Lisičića, Popovom dolu kod Goražda i Gradcu u Donjem selu kod Konjica, ne može se poistovetiti i sa potpunim iščezavanjem te kulture i, pogotovo, njene populacije, što ubjedljivo dokazuje Varvara A₁ i Ravlića pećina IIC. Budući da degeneracija ove kulture ne rezultira i njenim potpunim iščezavanjem, očigledno je da se radi o relativno kratkotrajnom procesu kojim se samo mijenja klasični hvarsko-lisičićki stil i lako prepoznatljiva fizionomija.

4. U mijenjanju klasičnog hvarsko-lisičićkog izraza sudjeluju i vanjski činioci, zahvaljujući kojima već započeta opća degeneracija prima karakter novog razvojnog procesa. Kako se sudjelovanje vanjskih činilaca ispoljava u obliku kulturnih uticaja eneolitskih kultura — badenske i Bubanj-Hum I grupe, te kako to u okviru hvarsko-lisičićke kulture podrazumijeva i usvajanje jednog dijela njihovih karakteristika, čitav taj proces se može označiti procesom eneolitizacije ove kasnoneolitske kulture. U tom smislu se ona i može smatrati predstavnikom ranog eneolita ovog područja. Odnosno predstavnikom ranog

¹⁶ S. Dimitrijević, *Problemi eneolita...* str. 374. F. Prendi, *La civilisation préhistorique de Maliq*, Studia Albanica I, Tirana 1966, str. 258—261.

eneolita se može smatrati ona njena faza u kojoj se kanelirana keramika javlja kao posljedica uticaja sa područja badenske i Bubanj-Hum grupe.

Premda je ovo izlaganje bilo koncentrirano samo na hercegovačku varijantu hvarsko-lisičićke kulture, treba naglasiti da izrazite podudarnosti u stratigrafskoj slici između naših nalazišta i većeg broja nalazišta na obali i otocima¹⁷ ukazuju i na podudarnost razvojnih procesa na čitavom teritoriju hvarsko-lisičićke kulture, pa bi se prethodno izvedeni zaključak o karakteru kasne faze hercegovačke varijante, vjerovatno, mogao primijeniti na hvarsko-lisičićku kulturu u cjelini.

LA CULTURE RÉCENTE DE HVAR-LISIČIĆI A L'ÉNÉOLITHIQUE

Résumé

Les recherches effectuées depuis longtemps sur la localité Lisičići près de Konjic, l'une des trouvailles éponymes de la culture de Hvar-Lisičići et très importante pour la connaissance de sa variante herzégovinienne, sont toujours actuelles. Les recherches récentes sur les localités aux plusieurs couches ont ouvert le problème de son étude exclusive comme une manifestation néolithique récente.

Les recherches effectuées sur la localité Velika gradina à Varvara et à Ravlića pećina avaient montré que dans le contenu culturel de leurs couches énéolithiques la place importante occupe aussi la culture de Hvar-Lisičići, associée aux éléments des cultures énéolithiques anciennes. La culture de Hvar-Lisičići est représentée dans ces couches sous la forme réduite pour nombreuses caractéristiques typiques de son expression classique, avec la réduction importante de son système ornamental. Mais, malgré tout cela elle représente une composante la plus nombreuse de pourcentage dans une telle structure complexe de l'énéolithique ancien. De l'autre côté, les éléments n'appartenant pas à cette culture doivent être liés aux autres régions et aux autres complexes culturels, ils n'ont pas le caractère d'importation et ils ne marquent pas le processus de stratification du substrat autochtone, mais ils sont la conséquence des influences culturelles. Comme l'un des résultats de ces influences est la décoration par les cannelures. Grâce à de bonnes analogies, on peut sûrement supposer que ces cannelures sont en rapport avec la culture de Beden et de Bubanj-Hum I, c'est-à-dire qu'il s'agit de leurs influences sur le substrat autochtone. Cette influence, probablement, ne reflète pas l'existence des contacts directs entre les représentants de la culture de Hvar-Lisičići d'un côté et des représentants du groupe de Baden et de Bubanj-Hum de l'autre côté ayant en vue que ces cultures sont territorialement assez éloignées. Il est beaucoup plus vraisemblable que c'est la conséquence d'une influence directe parce que la céramique cannelée provenant des localités énéolithiques en Herzégovine peut être insérée dans ce phénomène largement élargi depuis l'Albanie du nord jusqu'à la côte adriatique du nord. Ayant en vue le fait que la culture de Hvar-Lisičići est réduite par quelques caractéristiques très importantes de son expression typique, que dans son contenu se manifestent les changements importants, et que ces changements sont le résultat des influences des cultures énéolithiques, il est certain que tout ce processus peut être marqué comme le processus de l'énéolithisation dans lequel la phase récente de la culture de Hvar-Lisičići est marquée comme le représentant de l'énéolithique ancien en Herzégovine.

¹⁷ Usporediti podatke: B. Čović, *Velika gradina u Varvari...* str. 49 i dalje. Č. Marković, *Neolit Crne Gore*, Beograd 1985, str. 31 i dalje, 53 i dalje. N. Petrić, *Prehistorijske kulture Pelješca...* 303 i dalje.

NARUKVICE TIPa BOROTICE IZ OKOLICE SPLITA

IVAN MAROVIĆ
Arheološki muzej, Split

Apstrakt. Narukvice, o kojima se u članku govori, nađene su u zaleđu Splita, tj. između Klisa i Sinja i dosad nisu bile objavljene. Analizirajući njihov oblik i ukrašavanje, autor ih uspoređuje s narukvicama tipa Borotice, koje su nađene isključivo u Moravskoj i donjoj Austriji, pa ih pripisuje istom tipu i datira na kraj starijeg perioda brončanog doba.

Narukvice, o kojima će biti govora u ovom radu, nekoć su se nalazile u zbirci D. Savo u Splitu među različitim bakrenim i brončanim predmetima, od kojih je većina u dva navrata objavljena¹. Ovaj tip narukvice, koliko mi je poznato, u Jugoslaviji je potpuno nepoznat. Njegova pojava u srednjoj Evropi isključivo je vezana uz nalazišta u Moravskoj i donjoj Austriji. Stoga mi se učinilo prikladnim ovakav tip narukvice objaviti, uz ostale radove na ovom mjestu, u čast našeg slavljenika Alojza Benca, čovjeka zaslužnog ne samo za brojna arheološka otkrića već i za sav ostali znanstveni i stručni rad, kao i organizacioni te izdavački, kojim će ostaviti dugotrajan trag u arheološkoj znanosti u Jugoslaviji.

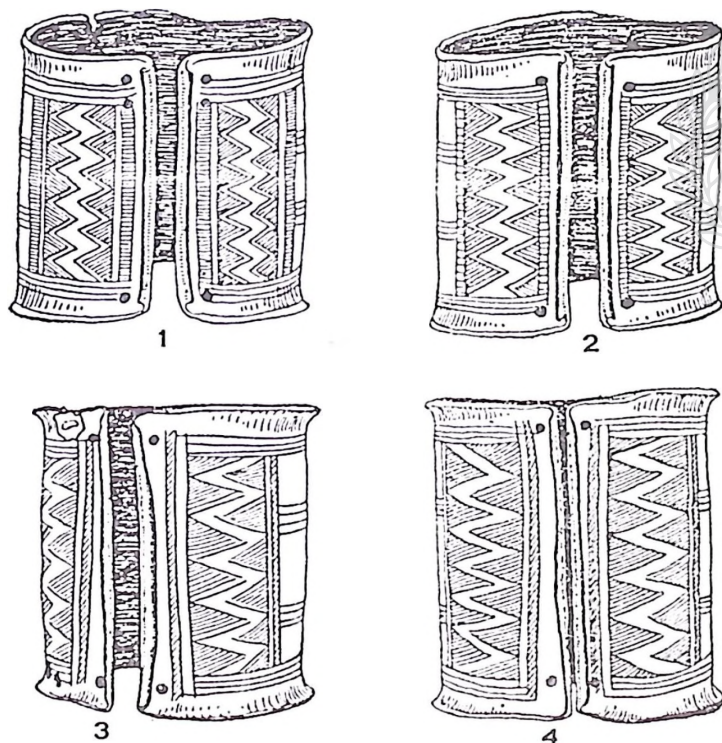
Ništa pobliže nije poznato pod kakvim su okolnostima narukvice bile pronađene. Kako sam prije kazao, one su se nalazile u nekadašnjoj zbirci D. Savo, koju je 1950. god. Arheološki muzej u Splitu otkupio². Ivan Bulić je davno, prije devedeset godina, obrađujući nalaze iz grobova u Postranju (Imotski) priložio i jednu tablu (o. c. VIII) na kojoj su prikazani samo prethistorijski metalni predmeti iz spomenute zbirke. Naše narukvice su na toj tabli (VIII) pod br. 7 i 8. Na istom

¹ I. Marović, *Bakrene sjekire u prethistorijskoj zbirci Arheološkog muzeja u Splitu*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku (= VAHD), sv. LV/1953, str. 128 i d. I dem, *Prilozi poznavanju brončanog doba u Dalmaciji*, sv. LXXV/1981, str. 34 i d, passim.

² I. Bulić, *Prehistorično groblje u Postranju Imotskoga*, Bullettino di archeologia e storia dalmata, sv. XXI/1898, str. 152.

mjestu I. Bulić spominje da je D. Savo predmete pod br. 1, 3, 5, 7 i 8, na citiranoj tabli, nabavio od nepoznatog seljaka negdje na području između Klisa i Sinja³. Danas je ovaj podatak važan — općenito uzevši — zato što je prostor između Splita, odnosno Klisa i Sinja bogat arheološkim ostacima. Treba naglasiti da su na tom terenu još uvijek sačuvane brojne kamene gomile, kao i priličan broj gradina, ali, i jedne i druge, još uvijek su neistraživane.

Među predmetima koji se vide na spomenutoj tabli, a koji su otkupljeni od istog nalaznika, čini mi se uputnim upozoriti na prisustvo jedne ogrlice koja je izgubljena (nije bila otkupljena), ali koja mnogo podsjeća na slične oglice (Barrenringe) u donjoj Austriji, gdje su iste objašnjavane kao materijal proizveden kao polufabrikat tj. podoban za daljnju preradu. U ovom slučaju ne znamo da li bi se možda moglo raditi o predmetu iste namjene ili o ukrasnom dogotovljenom predmetu. Isto tako, ostaje otvoreno pitanje o kulturnoj srodnosti, zbog prisustva veće spiralne naočaraste fibule s osmicom, kao i jednog ulomka slične fibule, za što se ne može naći analogija uz prateći materijal ovim narukvicama u Moravskoj i donjoj Austriji (Sl. 1).

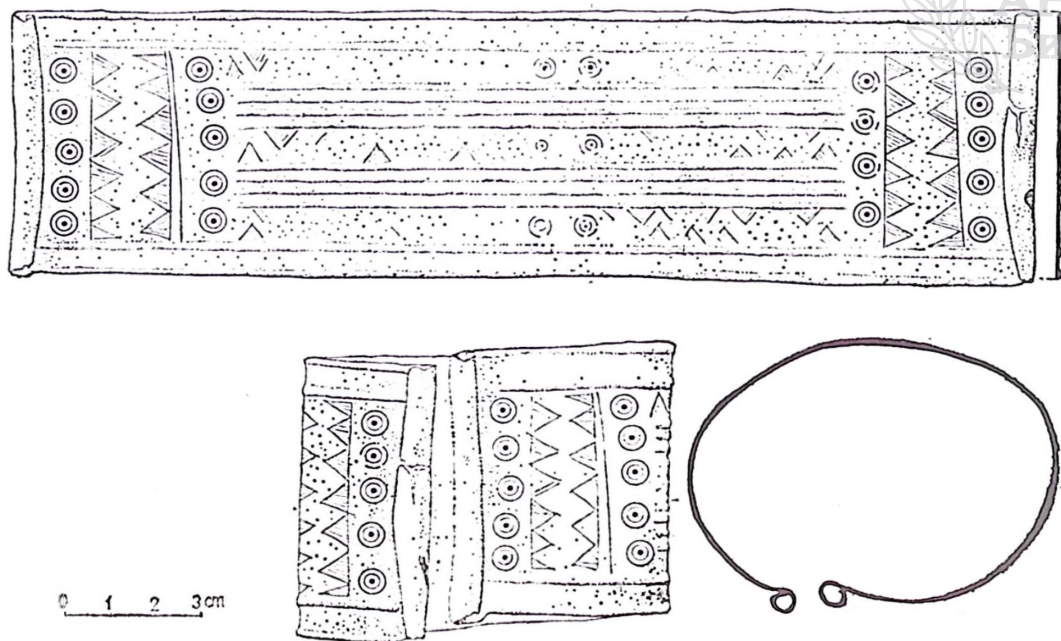

Sl. 1. Narukvice tipa Borotice: 1—2, Borotice; 3—4, Patzmannsdorf. (Prema *Archaeologia Austriaca*, sv. 7/1950).

³ *Ibidem*, str. 157.

Prije nego predem na opis narukvica, moram kazati da dosad nije bila izvršena kemijska analiza na temelju koje bi se sa sigurnošću moglo ustanoviti da li su one doista bakrene ili brončane. Makroskopski gledano — čini se — da bi, s više vjerojatnoće, mogle odrediti kao bakrene.

1. Narukvica od širokog lima, na oba kraja, cjevasto završava. Rubovi su, na obje duže strane, reljefno oblikovani, a s njima paralelno, na obje strane prema sredini, u razmaku od 0,8 cm teče plastično rebro. Zatim, prema unutra, slijedi prazan prostor, te niz od po 4 rebra, te opet prazan prostor. Plastična rebra su nastala kod lijevanja, a ne izbijanjem lima s unutrašnje strane. Cjevasti završetak nastao je tako da je pri lijevanju, na krajevima, lim bio tanko odliven, te iskucavanjem još više istanjen da bi se što lakše napravio cjevasti dio. Počevši od cjevastog završetka prema sredini, na oba kraja, urezan je vertikalni niz od 5 urezanih koncentričnih kružnica s jače utisnutom točkom po sredini; zatim slijedi u pačetvorinastom prostoru, s obje strane, niz od 6 šrafiranih trokuta, tako da se između njih dobija negativna cik-cak traka. Iza ovog pačetvorinastog prostora, na jednoj strani je 5 koncentričnih upisanih kružnica, dok su na drugoj strani urezane samo četiri kružnice. Prostor između rebra, obostrano su ukrašeni nizom plitko urezanih, šrafiranih trokuta, tako da između njih ostaje negativna cik-cak traka. Ovaj je dio dosta oštećen uslijed korozije. Otprilike po sredini narukvice, jedva su vidljivi ostaci upisanih kružnica.

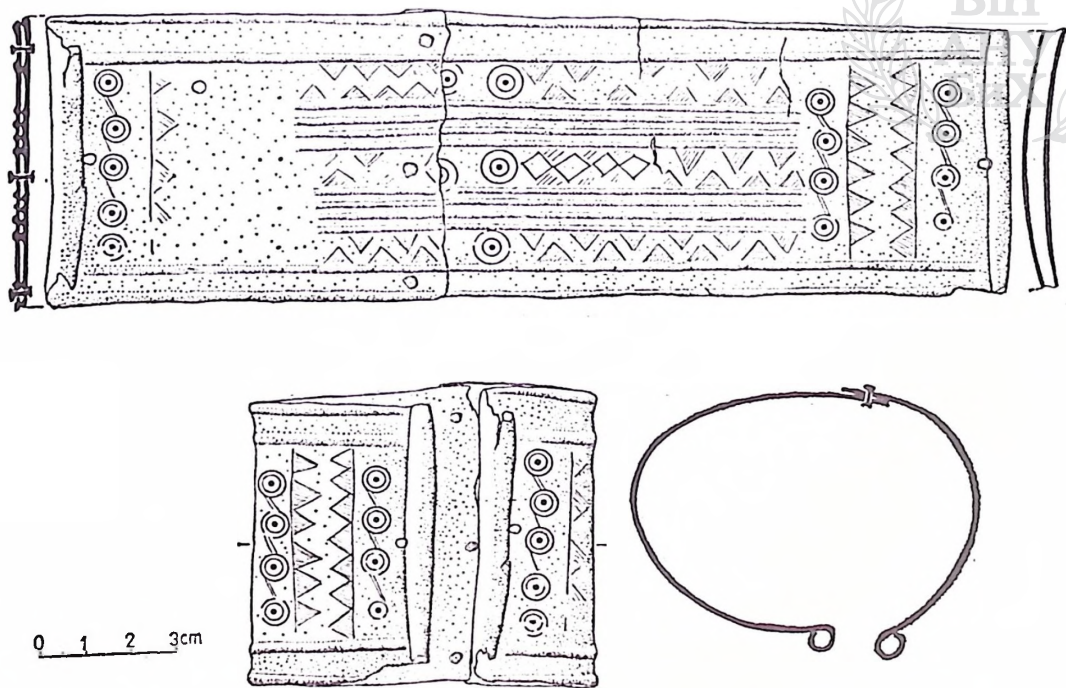

Sl. 2. Srednja Dalmacija, nalazište nepoznato, Arheološki muzej u Splitu. Crt. I. Prpa-Stojanac.

Širina na krajevima cjevastog navoja je 6,3—6,5 cm, a po sredini je 6,5 cm. Debljina je, na rubu, 0,2 cm, dok je u cjevastom navoju debljina 0,8—1,0 mm. Težina je 125,8 gr. Inv. br. N 1035 (Sl. 2).

2. Narukvica istovrsna s prethodnom. Slomljena, pa je sastavljena zakovicama zaobljene glave, od dva dijela, vjerojatno, iste narukvice. Ova se razlikuje od prethodne time što ima rupicu, po sredini, uz cjevaste krajeve, kao i još jednu ispod oboda. Ukrašavanje uz rubove razlikuje se od onog na prethodnoj time što ima rupicu, po sredini, uz cjevaste krajeve, kao i još jednu ispod oboda. Ukrašavanje uz rubove razlikuje se od onog na prethodnoj narukvici time što su na ovoj, uz cjevasti dio na jednoj strani, urezane 4 kružnice, a na drugoj ih je pet. Plitko urezane po dvije paralelne crte tangencijalno se vežu uz spomenute kružnice. Na jednoj je strani dio narukvice dosta oštećen, tako da se jedva vide obrisi ornamenata identičnih s onima na prethodnoj narukvici. Središnji je prostor između dva niza rebara, po sredini, nešto drugačije obrađen nego kod prethodne: nakon nešto veće kružnice urezani su kvadrati, odnosno rombovi koji se međusobno u jednoj točki dodiruju, a prostor između njih je šrafiran. Nakon ovih kvadrata (rombova), opet se nastavlja isto ornamentiranje kao što je bilo i prije, odnosno kakvo je i na prethodnoj narukvici.

Širina je na krajevima 6,2—6,4 cm; po sredini je 6,9 cm. Debljina na rubu (s rebrom) 0,2 cm, a debljina navoja 0,1 cm. Težina je 141,5 gr. Inv. br. N 1036 (Sl. 3).

Sl. 3. Srednja Dalmacija, nalazište nepoznato, Arheološki muzej u Splitu. Crt. I. Prpa-Stojanac.

Kako je prethodno bio rečeno, ovakvih je narukvica dosad nađeno veoma malo. One su bile otkrivene samo u jednom ograničenom prostoru, tj. u Moravskoj i donjoj Austriji, i to na 18 lokaliteta kojima treba dodati još jedan iz srednje Češke (Neratovice-Lobkovice, Melnik)⁴, te i ovaj naš iz zagorskog zaleđa Splita, između Klisa i Sinja, tako da bi se ovaj broj lokaliteta popeo na 20.

O ovom tipu narukvice ne postoji neka opsežna literatura. U posljednjih 40 godina bila su objavljena dva rada koja su se pozabavila ovim narukvicama, i to oni H. Mitscha-Märheima⁵ i J. Ondračeka⁶. U oba rada djelomično su dani i sastavi ruda od kojih su narukvice lijevane, pa izlazi da su one, uglavnom, učinjene od bakra, s vrlo malim postotkom drugih elemenata. Naše nisu, nažalost, analizirane. Makroskopski gledano, prema strugotini i oksidu, čini se da su, prije, pretežno bakrene nego brončane.

Uspoređujući narukvice iz Moravske i donje Austrije može se kazati da su one identične, uz minimalne nebitne razlike. Učinjene su od lijevanog bakrenog lima, savijene, na oba kraja imaju cjevasti navoj od tankog lima; uz oba kraja im je jedna uska traka ispunjena kosim urezima ili motivom jelove grančice, zatim slijedi široka traka s obostrano postavljenim trokutima, kojih je većinom 5, a rjeđe 4 ili 6, ispunjenih plitkim urezanim crtama koje teku paralelno s jednom stranicom trokuta. Vanjska ploha ima, odmah ispod oboda, po 4 paralelno urezane pruge. Iste takve urezane, po 4 u snopu, nalaze se manje ili više po sredini. Gotovo sve imaju uz cjevaste navoje po 2 rupice. Ovaj tip narukvice potječe iz jednog depoa u Moravskoj, pa je, prema tom prvom nalazištu u mjestu BOROTICE, nazvan borotičkim, a objavio ga je J. Palliardi⁷.

Usporedimo li naše narukvice sa nekima iz 18 lokaliteta u Moravskoj ili u donjoj Austriji, kao na primjer, Patzmanndorf ili Borotice⁸ (Sl. 1) vidimo slijedeće: naše nemaju uz cjevasti navoj vertikalnu traku ispunjenu urezima, već širi prostor u kojem su po dvije urezane koncentrične kružnice tangencijalno spojene; kod naših su s manje vještine urezivani trokuti između kojih se formira negativna cik-cak traka; naše imaju dva plastična rebrasta niza (od po 4 rebra) koji idu od jednih do drugih kružnica, što moravske i donjoaustrijske nemaju; zatim našima je vanjska strana ukrašena plitko urezanim trokutima između snopova rebara, što donjoaustrijske i moravske nemaju, kao što nemaju ni po, sredini narukvice, po dva niza urezanih koncentričnih kružnica s točkom u središtu. Jedna od naših (sl. 2, Inv. br. N 1036)

⁴ I. Hájek und Moucha, *Der erste Fund einer Blecharmstulpe vom Boroticer Typus in Böhmen*, Archeologické rozhledy, sv. XXX-2/1971, Prag, str. 204—208.

⁵ H. Mitscha-Märheim, *Drei frühbronzezeitliche Depotfunde aus dem pol. Bez Mistelbach (N.-Ö.)*, Archaeologia Austriaca, sv. 7/1950 Wien, str. 1 i d.

⁶ J. Ondraček, *Zur chronologischen Gliederung der Armstulpen vom Boroticer Typus*, Slovenská archeológia, sv. IX/1—2, Bratislava 1961, str. 66—68 gdje se navodi i sva ranija literatura o ovakvim narukvicama.

⁷ *Ibidem*, str. 64, bilj. 1.

ima po jednu rupicu uz cjevasti navoj po sredini; ista je, nakon prijeloma, bila ponovno sastavljena, tako da je jedan dio preko drugog spojen s tri zakovice kojima je s vanjske strane glavica zaobljena.

Postavlja se pitanje kako je ondašnji čovjek nosio ove narukvice, da li su bile s unutrašnje strane nečim obložene. Budući da moravsko-donjoaustrijske imaju po četiri rupice, H. Mitscha-Märheim⁹ je mišljenja da su one s unutrašnje strane bile podstavljene kožom ili nekom vrsti platna. To bi se moglo pretpostaviti za našu, koja ima rupice (sl. 3) pomoću kojih se stanoviti materijal mogao podvezati. Druga (sl. 2) koja nema rupica mogla se nositi na podlaktici koja je morala biti nekim materijalom pokrivena da bi se narukvica što bolje uz ruku pričvrstila i ne bi derala kožu.

U Moravskoj i donjoj Austriji ove narukvice su otkrivane u depozima u kojima su veoma česti nalazi tzv. Barrenringe («ogrlice») sa zavijenim završetkom. Doduše, tu se vide i različiti ukrasni ovalni koluti ili igle s kolutastom glavicom, sve materijal unjatičke metalne proizvodnje, koji je omogućio da se ove narukvice tamo i datiraju u vrijeme unjatičke kulture.

Ovdje bi nam moglo biti od izvjesne koristi u pogledu podrijetla i datiranja, da je sačuvana ogrlica koja je bila nabavljena skupa s narukvicama, jer bi se vidjelo da li se radi o finalnom proizvodu (ukrasnom predmetu) ili polufabrikatu (tzv. Barrenring).

Autori, koji su se bavili obradom ovih narukvica, dosta su pažnje posvetili analiziranju ornamentike (šrafirani trokuti, traka ispunjena kosim crtama, motiv riblje kosti odnosno jelove grančice) kakva se na njima nalazi. Tako H. Mitscha-Märheima ornamentika na narukvicama podsjeća na ukrase na keramici kasnog neolitika megalitskih kultura koji su se od sjevera preko srednje Evrope proširili do Balkana¹⁰ dok je takvo ornamentiranje po Schranilu identično, u izvjesnim dijelovima, s onim na keramici starije faze unjatičke kulture¹¹. J. Ondraček¹², koji je dao najpotpuniji prikaz ovih narukvica do 1961. god., za ukrasne motive na narukvicama tipa Borotice kaže da se takvi nalaze na brončanim nalazima iz Tirola koji pripadaju mlađem razdoblju starijeg brončanog doba i da ukrasi na narukvicama ne odgovaraju potpuno ukrašavanju na unjatičkoj keramici. On, analizom pratećeg materijala i vrednovanjem ostalih okolnosti, dolazi do zaključka da se narukvice ovog tipa mogu svrstati u doba cvata moravske i donjoaustrijske unjatičke kulture, odnosno u period Reinecke Br. A 2.

Postavlja se pitanje da li je moguće i naše narukvice datirati u spomenuti period. Prije nego se izjasnim o njihovoj dataciji, istini za volju, moram još jednom upozoriti na jedan element ukrašavanja koji se nalazi na našim narukvicama, ali koji nije prisutan na narukvi-

⁸ H. Mitscha-Märheim, o. c., str. 12; sl. 7, Patzmannsdorf: br. 7 i 8; Borotice: br. 3 i 4. Slika u tekstu br. 1.

⁹ *Ibidem*, str. 10.

¹⁰ *Ibidem*, str. 11.

¹¹ J. Schránil, *Die Vorgeschichte Böhmens und Mährens*, Berlin-Leipzig 1928, str. 103, u »Grundriss der slawischen Philologie und Kulturgeschichte«.

cama u Moravskoj kao ni u donjoj Austriji, a to su kružnice. Takav elemenat ukrašavanja nije dosad zabilježen niti na bakrenim kao niti na brončanim predmetima u srednjoj Dalmaciji, pri čemu, u prvom redu, mislim na ranobrončanodobne bodeže¹³. Ali, isto takvih ornamenata, u vidu upisanih kružnica, nema niti na keramičkom materijalu spomenutog perioda.

Analogije ovim kružnicama mora se potražiti na drugom materijalu i to koštanom kao što su konjske uzde koje se nalaze u Mađarskoj¹⁴ i Slovačkoj¹⁵, odnosno na području Karpata. Tako, na primjer, urezane se kružnice vide u Pákozdváru i Tószeu, gdje se na jednom koštanom dijelu uzde nalaze u odijeljenim poljima nizovi urezanih šrafiranih trokuta, oblikujući negativnu cik-cak traku¹⁶. Za ornamente u obliku kružnica, spirala i sl. drži se da su došli s istoka, ili pak, da su nastali pod mediteranskim utjecajima. Ovi koštani vertikalni dijelovi uzde ukrašeni kružnicama tamo su datirani u period Reinecke Br. A 3, odnosno na sam završetak ranog brončanog doba¹⁷. Takva datacija spomenutih koštanih predmeta — kako smo vidjeli — slaže se s prije iznesenom datacijom za narukvice tipa Borotice, a to je kraj starijeg perioda ranog brončanog doba.

Na temelju dosad iznesenog, uvjeren sam, da bi tako, uza svu uzdržanost, trebalo datirati i naše narukvice pretpostavivši da su one mogle doći eventualno iz moravsko-donjoaustrijskog područja, gdje su one bile domicilne. Urezane kružnice na njima su, vjerojatno, mogle nastati u dodiru s lijevačima bakra i bronce koji su već u toku ranog brončanog doba svoje proizvode upućivali prema Jadranu, pri čemu treba imati u vidu i druge nalaze iz tog doba kao što su na primjer, brončani bodeži (isp. bilj. 13), te i ona igla s ušicom iz Postranja (Imotski)¹⁸. Ljevači, odnosno proizvođači ovakvih narukvica, kakve su naše, ukrasne su elemente mogli vidjeti na koštanim predmetima u Mađarskoj (Toszeg) ili Slovačkoj. Ali isto tako, s obzirom na sličnost u ornamentiranju s koštanim uzdama, ne bi trebalo odbaciti niti mogućnost kontakata stanovnika iz srednje Dalmacije sa stanovništvom onih područja na kojima su se pojavile uzde s ovakvom ornamentikom.

¹² J. Ondráček, o. c. str. 64.

¹³ Isp. Praistorija jugoslavenskih zemalja, Bronzano doba, Sarajevo 1983, tab. XXXIII i XXXIV.

¹⁴ A. Mozsolics, *Mors en bois de cerf sur le territoire du bassin des Carpathes*, Acta Archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae, Budapest, sv. III/1953, str. 69 id. (= AAAH); Eadem, *Die Herkunftsfrage der älteren Hirschgeweihtrösen*, AAAH sv. XII/1960, str. 125 i d.

¹⁵ J. Vladár, *Osteuropäische und mediterrane Einflüsse im Gebiet der Slowakei*, Slovenská archeológia, Bratislava, sv. XXI-2/1973, str. 299 (= Slov. arch.). Isp. oosbito, sl. 43, 2 Bodza: I dem, *Zur Problematik osteuropäischer und östlicher Einflüsse in der Kulturentwicklung älteren Bronzezeit im Gebiet der Slowakei*, Slov. arch., Bratislava, sv. XXXIX-1/1981, str. 223, sl. 9: Nitriansky Hrádok.

¹⁶ A. Mozsolics, AAAH, sv. III/1953, str. 73, sl. 4; str. 76 i 77, sl. 9 i 12.

¹⁷ J. Vladár, Slov. arch., sv. XXI-2/1973, 299.

¹⁸ I. Marović, *Prilozi poznavanju brončanog doba u Dalmaciji*, VAHD sv. LXXV/1981, str. 56, sl. 16, 6.

Ove naše narukvice ja bih — ovaj čas — radije pripisao tipu Borotice, možda jednoj dosad nepoznatoj varijanti s ucertanim kružnicama, jer one osim urezanih kružnica imaju sve što ih veže uz tip Borotice.

ARMREIFEN DES TYPUS »BOROTICE« AUS DER UMGEBUNG VON SPLIT

Zusammenfassung

Die Armreifen, von denen in diesem Beitrag die Rede ist, waren bisher in der archäologischen Literatur Jugoslawiens nicht bekannt. Sie stammen aus einer unbekannten Fundstelle zwischen Klis und Sinj, im Hinterland von Split, in Mitteldalmatien. Sie wurden schon vor fast 100 Jahren gefunden, während sie das Archäologische Museum in Split erst 1950 von den Erben D. Savos in Split ankaufte.

Die Armreifen sind aus Blech hergestellt, sehr wahrscheinlich aus Kupferblech (die chemische Analyse wurde noch nicht durchgeführt) und an der Aussenseite verziert. Die dominante Verzierung sind an beiden Enden eingeritzte, gestrichelte Dreiecke, zwischen denen ein negatives Zick-Zackband läuft. An beiden Armreifen befindet sich an den Rändern eine plastische Rippe. Die Mitte beider Armbänder schmücken zwei Reihen von je 4 plastischen Rippen, zwischen denen, mehr oder weniger kunstvoll, schraffierte Dreiecke eingeritzt sind. Beiderseits befinden sich Reihen kleiner Kreise mit einem Punkt in der Mitte. Auf einem der Armbänder (Abb. 3) sind diese Kreise tangential verbunden.

Der Autor findet eine Analogie dieser Armbänder in den Armbändern des Typus »Borotice« die in Mähren und Niederösterreich beheimatet sind (Abb. 1) und welche dort mit Ende der älteren Bronzezeit datiert wurden. Ebenso weist der Autor darauf hin, dass sich die auf unseren Armreifen eingezeichneten Kreise (Abb. 2 u. 3) nicht als Zierde auf denen des Typus »Borotice« befinden, welche ausschliesslich mit eingeritzten, schraffierten Dreiecken verziert sind. Eine Analogie zu diesen eingeritzten kleinen Kreisen findet der Autor in knöchernen Zaumzeugteilen und ist deshalb der Meinung, dass die Giesser dieser Armreifen diese Elemente von den Metallbearbeitern aus der Slowakei und Ungarn haben übernehmen können.

Der Autor schreibt — in diesem Moment — die Armreifen dem Typ »Borotice« zu, vielleicht einer bisher unbekannten Variante dieses Typus, die Ende der älteren Bronzezeit entstanden ist.

RANOSREDNJOVEKOVNA KOPLJA S KRILIMA IZ BOSNE I HERCEGOVINE

NADA MILETIĆ
Zemaljski muzej, Sarajevo

Apstrakt. U ovom prilogu, koji u znak sećanja na dugogodišnju saradnju posvećujem akademiku Alojzu Bencu, prvi put su objavljena do sada nepoznata koplja s krilima otkrivena u Bosni i Hercegovini, uz dopunsku obradu ranije publiciranih primeraka. Ova koplja pripadaju različitim fazama karolinškog doba počev od prvih decenija 9. veka i predstavljaju produkte poznatih franačkih radionica.

Kao što je bio slučaj i sa već objavljenim ukrašenim kopljem s krilima iz Mogorjela a)¹ kod Čapljine, pre izvesnog vremena, u materijalu sa ovog lokaliteta deponiranom bez ikakvih bližih podataka, otkriveno je još jedno koplje s krilima, koje ću označiti kao Mogorjelo b).

Ovo željezno koplje (dimenzije: duž. 47,1 cm; šir. lista 4,5 cm; raspon krila, oštećenih, 6 cm, prečnik tulca 2,2 cm.), jednostavno i bez ikakvog ukrasa, ističe se svojom izduženom, izuzetno vitkom konturom, sa listom u obliku vrbovog lista, s lakim bridom i neuobičajeno uskim tulcem iz kojeg izlaze kratka, delomično oštećena krila (T. I, 1 i T. III, 1). Iako po svom opštem obliku pripada kopljima karolinškog doba, datiranim, uglavnom, u 9. vek, a po smeštaju krila završenih pre otvora tulca, pripada Tipu B, u tipologiji ustanovljenoj nedavno za koplja ovog tipa iz Austrije², po konturi, blagom prelazu u tulac i proporcijama tulac-list, takođe i po odsustvu ukrasa, ovo koplje ostaje prilično usamljeno u bogatom fondu ovih nalaza otkrivenih na prostranom srednjoevropskom području.

Uzimajući u obzir neke od navedenih elemenata (list, tulac, proporcije, krila, dimenzije) moguće je, ipak, navesti nekoliko paralela. Iz naše zemlje to je ukrašeno koplje Mogorjelo a), sa kojim pokazuje

¹ N. Miletić, 1979, s. 145—151, T. I, II, IV.

² E. Szameit 1987, s. 167.

gotovo identične dimenzije, datirano u početak 9. veka³, i neukrašeno koplje približnih dimenzija iz Stoca-Čaira, datirano u 9. vek⁴. Iz Austrije mogu se navesti nešto veće ukrašeno koplje iz Trauna (St. Martin, Linz), čiji list ima identičnu konturu, kao i proporcije tulac-list, datirano oko 800. — poč. 9. veka⁵, jednostavno koplje iz Wimma, tum. 43 (Melk), istovetne konture i približnih dimenzija, datirano u vremenski raspon koji obuhvata poslednju trećinu 8 — prvu trećinu 9. veka⁶, i, posebno, jednostavno koplje iz Mauterna 1969 (Krems), identične konture, proporcija i dimenzija, datirano kao i prethodno⁷. Među brojnim nalazima iz Mađarske, slične proporcije, dimenzije i konturu pokazuje ukrašeno koplje iz muzeja u Sárospataku (nepoznati lokalitet), datirano u 9. vek⁸, koplje iz groba VI/11 sa nekropole u Keszthely — Fenékpusztu, datirano, takođe, u 9. vek⁹, i koplje iz nekropole Szob — Vendelin, grob 83, veoma bliske konture, proporcija i dimenzija, datirano, kao i nekropola, u 10—11. vek¹⁰, što smatramo prekasnim, imajući u vidu dataciju prethodna dva po svemu veoma bliska primerka. Iz ovog područja potiče i jednostavno koplje identičnog oblika, proporcija i dimenzija iz Mule (nekad. Rárópuszta) u Slovačkoj (Veľký Krtíš), datirano u 9. vek¹¹.

Kako među navedenim primercima najviše sličnosti, skoro identičnost, pokazuju koplje iz Mauterna i koplje iz Mule, datirana u poslednje decenije 8. — prve decenije 9. veka, odnosno u 9. vek, smatram da i koplje Mogorjelo b), po svojim odlikama, pripada prvim decenijama 9. veka i da pripada proizvodima poreklom iz franačkih radionica.

Ne menjajući ništa u zaključcima iznesenim prilikom objavljivanja koplja Mogorjelo a), ukrašenog karakterističnim ubrazdanim ukrasom na tulcu i damasciranim na listu (T. III, 2)¹², htela bih, na osnovu materijala objavljenog u novije vreme o ovoj vrsti oružja iz Austrije i Mađarske, da proširim krug već navedenih paralela. To se, na prvom mestu, odnosi na koplje iz Mühlinga (Scheibbs), na kome se damascirani ukras na tada raspoloživoj reprodukciji nije jasno razaznavao. U naknadno objavljenim crtežima, tragovi ovog ukrasa, kao i ostale komponente, sasvim su jasni i pogodniji za kompariranje¹³. Da-

³ N. Miletić 1979, v. nap. 1; Z. Vinski 1983, s. 486, sl. 14:2 (na osnovu mača tipa K, eventualno nakon 825.)

⁴ V. Atanacković-Salčić 1983, s. 25, sl. 2:2.

⁵ E. Szameit 1987, s. 158, 168, Sl. 2:2.

⁶ Isto, s. 160, 169, Sl. 5:1.

⁷ Isto, s. 158, 169, Sl. 5:2.

⁸ L. Kovacs 1980, s. 102, 104—105, grupa 2a, T. 60:4.

⁹ Isto, s. 99, 104, grupa 1, T. 65:2.

¹⁰ Isto, s. 101, 106, grupa 3a, T. 64:2.

¹¹ A. Ruttkay 1975, s. 159, Sl. 17:2; L. Kovacs 1980 (Trenč — Rárópuszta), s. 102, 105, grupa 2b, T. 63:2 (crtež ne odaje pravu, izduženu konturu).

¹² N. Miletić, v. nap. 1.

¹³ H. Friesinger 1971—1974, grob 36, s. 67, T. 16; E. Szameit 1987, s. 158, 160, Sl. 2:3; s. 169 (poslednja trećina 8. — prva trećina 9 v.).

Ije, veoma bliske analogije iz Austrije predstavlja, naročito, koplje iz groba 39 slovenske nekropole iz Dornach — Steyra (OÖ), datirane u kraj 8. — oko 800.¹⁴, Schwanenstadta (OÖ)¹⁵, Greimpersdorfa (NÖ), datirano u razdoblje posljednje trećine 8. — prve trećine 9. veka¹⁶, ili iz Dorf, a. d. Enns (Rotte Hainbuch, grob 2, NÖ), datirano u kraj 8. — pred 800.¹⁷. Sva su ova koplja, prema krilima svrstana u Tip A — C, ukrašena identičnim ubrazdanim ukrasom na vidljivim i bočnim stranama tulca i damsciranjem na listu motivom jelove grane okrenute prema dole. Njima se priključuje i koplje iz Esztergoma, s istovetnim ukrasom na visokom tulcu i oštećenom listu, datirano u 9. vek¹⁸, verovatno u uži raspon predložen za navedena karolinška koplja iz Austrije.

Željezno koplje s krilima iz Hatelja kod Stoca, koje sam samo sumarno pre tridesetak godina odredila kao karolinško, sa datacijom u vremenski raspon 9—11. veka¹⁹, zaslužuje posebnu pažnju. Iako pripada grupi malih kopanja (dimenzije: duž. 27 cm, vrh nedostaje; šir. lista 4,6 cm; raspon krila 6,2 cm; promer tulca 3 cm), ono odaje izvanrednu izradu, oblik i proporcije. Njegov list, koji se oblikom približava lovorovom i koji, preciznije gledano, ocrtava ne tako uobičajenu konturu, blago prelazi u srazmerno dugi i vitki tulac, sa čijeg dna se izdvajaju kratka krila (Tip A). Mada se u prvi mah pretpostavilo da je tulac ukrašen kanelurama, naknadno je ustanovljeno da je i na vidljivim i na bočnim stranama, zapravo, ukrašen ubrazdanim ukrasom identičnim sa ukrasom na koplju Mogorjelo a) i grupi karolinških kopanja navedenih u vezi s njim, kao i da su krajevi krila naglašeni vertikalnim urezima. Sredinom prostora elipsoidnog ukrasa na tulcu, ubrazdana je još jedna crta, što je i doprinelo prvobitnom utisku da je tulac kaneliran (T. I, 2 i III, 3).

Mada je po veoma sličnoj konturi, proporcijama tulac-list, blagom prelazu u izduženi tulac i ubrazdanom ukrasu na njemu, koplje iz Hatelja veoma blisko koplju Mogorjelo a)²⁰, nešto bliže paralele moguće je naći među već navedenim primercima iz Austrije i Mađarske²¹. To su koplja iz Mühlinga, Schwanenstadta i Greimpersdorfa, datirana u širi raspon od posljednje trećine 8. — prve trećine 9. veka, zatim iz Dornach-Steyra, grob 39, datirano u kraj 8. veka do pred 800., i, naročito, iz Dorf a. d. Enns (Rotte Hainbuch, grob 2), sa istom datacijom,

¹⁴ E. Szameit 1987, s. 156, 168, Sl. 2:1.

¹⁵ Isto, s. 158, 168, Sl. 3:2.

¹⁶ Isto, s. 158, 169, Sl. 4:3.

¹⁷ Isto, s. 158, 168, Sl. 3:1.

¹⁸ L. Kovacs 1980, s. 98, 105, T. 60:2 i T. 66:1.

¹⁹ N. Miletić 1963, s. 160, Sl. 7b; N. Miletić 1979, s. 146 (sa starijom literaturom).

²⁰ Samo, donekle, po konturi lista pokazuje sličnost sa kopljem iz Nina — Ždrijaca, grob 322 (J. Belošević 1980, s. 103—104, T. XXVI, 2 i T. LXVII, 2) datiranim na sam početak 9 veka; Z. Vinski 1981, s. 40, prva polovina 9. veka, pre 850.) i, možda, sa ukrasom na koplju iz Žeževice kod Sestanovaca, datirano oko 850., koji je na reprodukciji tek naznačen i nejasan (D. Jelovina 1976, s. 120, T. XC, 3; Z. Vinski 1983, s. 486, Sl. 14:4).

²¹ Vidi nap. 12—16.

sa čijom konturom lista, proporcijama i dimenzijama pokazuje najveću sličnost²². Dok je sa kopljem iz nekropole u Keszthely — Fenékpusztu, grob 22, datiranim u 9. vek, koplje iz Hatelja blisko po obliku i dimenzijama²³, po konturi lista, proporcijama, dimenzijama i ukrasu mnogo se više približava oštećenim kopljima iz Esztergoma i, naročito, sa nepoznatog lokaliteta (Blatnica, Martin), datiranim, takođe, u 9. vek²⁴. Kratka i na krajevima ukrašena krila ima i koplje iz Rudića (Glamoč), datirano u sam početak 9. veka²⁵, mnoga ovde već citirana koplja, na primer, iz Dornach-Steyra, Trauna, Mühlinga i Dorfa a. d. Enns²⁶, zatim iz Sopronköhida grob 84, sa nepoznatih lokaliteta (Muzej Sárospatak, Blatnica i MNM), datirana u 9. vek²⁷, a posebno koplje s istovetnim ubrazdanim ukrasom na tulcu iz Salacha, Riedheima i Buchau, datirana oko 800.²⁸

Na osnovu navedenih analognih primeraka, očigledno je da i koplje iz Hatelja pripada vrhunskim produktima franačkih radionica karolinškog doba, sa samog početka 9. veka.

Zanimljive primerke predstavljaju dva masivna, dugačka željezna koplja sa nepoznatih lokaliteta u Bosni i Hercegovini, nešto međusobno različita u dimenzijama, čiji snažni tulci, jedan facetiran, drugi okrugao, oštro prelaze u izduženi list s naglašenim bridom. Na oba koplja krila potpuno nedostaju; vidljivi su samo široki otvori iz kojih su izlazila²⁹. Na oba koplja i vidljive i bočne strane ukrašene su ubrazdanim ukrasom istovetnim sa ukrasom na kopljima iz Mogorjela a) i Hatelja i svima onima koja su ovde navedena kao paralele (T. II, 1 i 2; T. IV, 1, 2). Na listu većeg koplja, koji je delomično oštećen, ugraviran je krst s naglašenim krajevima.

Njihov nešto zdepasti oblik, proporcije tulac — list, oštri prelaz iz lista u tulac i dimenzije približavaju ih kopljima iz Vinče (okolina Beograda), Budapest — Csepela, Kecskemét — Belvárosa, Nitra — Palanke³⁰ ili Horne Srnie³¹, a naročito nekim kopljima iz Römisch-Germanisches Museuma u Mainzu, ukrašenim identičnim ubrazdanim ukrasom na vidljivim i bočnim stranama masivnog tulca, datiranim u zrelo karolinško doba, u 9—10 vek³². Potpuno identično nešto vitkijem koplju (a), čaki po vrlo bliskim dimenzijama, jeste upravo navedeno koplje iz Salacha (Göppingen), datirano, kao što smo naveli, oko 800.

²² E. Szameit 1987, s. 158 (38,5 x 5,3 x 7,5; r — 3), 168, Sl. 3:1.

²³ A. Cs. Sós 1961, s. 269, T. LX, 1; L. Kovacs 1980, s. 99, 104, grupa 1, T. 59:3.

²⁴ L. Kovacs 1980, s. 98, 103, 105, T. 60:2 i T. 66, 1; T. 61:1—2 i T. 67:2.

²⁵ N. Miletić 1977, s. 234—235, T. I, 2 i T. III, 2.

²⁶ E. Szameit 1987, Sl. 2:1—3 i Sl. 3:1.

²⁷ L. Kovacs 1980, T. 60:1; T. 60:4 i T. 66:3; T. 61:1 i T. 67:2; T. 60:5 i T. 67:1.

²⁸ P. Paulsen 1967, s. 263, Sl. 1.

²⁹ a) Inv. br. 6899 (dimenzije: 50 x 5,6; r — 4,3 cm.); b) inv. br. 6898 (dimenzije: 51,5 x 6,6; r — 4,4 cm.).

³⁰ L. Kovacs 1980, T. 64:4; T. 61:3; T. 63:5 i T. 65:3.

³¹ A. Ruttkay 1975, s. 144, Sl. 20:11 (bez datacije).

³² P. Reinecke 1899, s. 35 — 38, T. I, 8, 9, 11, 12.

godine³³. Kao što se u pogledu funkcije ovih velikih koplja javlja dilema: oprema ratnika — oružje za lov, tako je isto, pored navedenih ranih datacija, za koplja iz Vinče, Budimpešte i Kecskeméta, sva tri bez ukrasa, predložena, uslovno, datacija u 10—11 vek, dok je za koplje iz Nitre ostavljena mogućnost datacije u 9 vek³⁴. Kako i sam L. Kovacs naglašava da mu nije poznato nijedno koplje sa ovim ubrazdanim ukrasom koje bi poticalo iz 11 veka³⁵, a kako je, kao što je utvrđeno, ovaj oblik i ovaj ukras karakterističan za koplja iz franačkih radionica karolinškog doba, može se, za sada, pretpostaviti da i ova neobična koplja iz Bosne i Hercegovine pripadaju nešto kasnijoj fazi ove doba, tj. 9—10 veku i da su nastala u radionicama ovoga kruga.

Nedavno detaljnije publicirano koplje iz Stoca — Čaira³⁶, čiji se oblik ocrtava u sasvim drukčijem vidu nego što je to bilo vidljivo iz ranijih publikacija, pripada izuzetno gracilnim kopljima s krilima, čije proporcije i blagi prelaz lista (vrbovog) u tulac doprinose njegovoj vitkosti (T. III, 4). Po tome i po dimenzijama, kao i odsustvu ukrasa, najbliže mu je koplje Mogorjelo b), kako je već navedeno, a uveliko, po osnovnoj konturi i dimenzijama i koplje Mogorjelo a)³⁷. Po sličnoj konturi i proporcijama, približava se koplju iz Museo di Castelvechio u Veroni ili iz Marcaltö³⁸, po približnim dimenzijama, suptilnom obliku lista u blagom prelazu u tulac neukrašenom koplju iz Mule (nekad. Ráróspusztá), a, naročito, ukrašenom koplju iz Trauna³⁹. Apstrahirajući krila, u vitkoj konturi i proporcijama tulac — list, najveću sličnost pokazuje sa jednostavnim kopljem iz Rudića, čiju sam izuzetnu gracilnost već istakla⁴⁰.

Kako su sva ova koplja, sem koplja iz Verone (kasni 7 vek, na šta sam već pri objavljivanju koplja Mogorjelo a) upozorila), datirana u početak 9 veka ili globalno u 9 vek, a koplje iz Trauna u vreme neposredno pred 800. godinu, smatram da, prema najnovijem uvidu u pravi oblik, koplje iz Stoca, prethodno datirano u 9 vek, odnosno eventualno nakon 825 godine, može biti preciznije hronološki određeno u vremenski raspon od 800. — prve trećine 9 veka.

Nedavno, samo u opštim crtama objavljeno, snažno i masivno koplje s krilima iz Vira kod Posušja, izdvaja se i svojim dimenzijama, za sada najvećim poznatim (dužina oko 70 cm.), dugim, ukrašenim krilima i horizontalnim urezima na prelazu lista u vitki tulac. (T. IV, 3)⁴¹.

³³ P. Paulsen 1967, s. 255, 262—263, Sl. 1:1 (dimenzije: 47,5 x 4,5 x 7,3; r — 3,5).

³⁴ L. Kovacs 1980, s. 105—106.

³⁵ Isto, s. 105.

³⁶ V. Atanacković — Salčić 1975, s. 27, T. XI, 3; Z. Vinski 1981, s. 20, T. XIII, 3 (možda nakon 825.); V. Atanacković — Salčić 1983, s. 24—25, Sl. 2:2 (9 vek).

³⁷ N. Miletić 1979, T. I.

³⁸ O. v. Hessen 1968, s. 36, T. 19:1; L. Kovacs 1980, s. 100, 104, T. 62:3.

³⁹ E. Szameit 1987, s. 158, 168, S. 2:2.

⁴⁰ N. Miletić 1977, s. 235, T. I, 3 i T. III, 3.

⁴¹ P. Oreč 1984, s. 125, Sl. 18b; ovom prilikom zahvaljujem P. Oreču na ljubazno ustupljenom šematskom crtežu.

Po obliku lista s naglašenim bridom i proporcijama tulac — list, primetna je izvesna sličnost sa kopljem iz Male Kopanje ili sa ukrašenim kopljem iz Mainza⁴², a po dimenzijama, konturi, proporcijama i masivnosti sa kopljem iz Kecskeméta — Belváros. Ovo koplje, kao i koplje iz Male Kopanje, datirano je uslovno u 10—11 vek⁴³, a koplje iz Mainza, kao i ostala ovog tipa i s ubrazdanim ukrasom, u 9—10 vek. Identičnu konturu (osim krila) i proporcije pokazuje i koplje iz Riedheima (Günzburg), s ubrazdanim ukrasom, datirano oko 800. godine⁴⁴. Dugačka krila, ali u nešto drukčijoj silueti, ima npr. koplje s ubrazdanim ukrasom iz Kőszegserdahely (Szombathely), datirano u nešto kasniji 9 vek⁴⁵, ili koplje s damasciranim ukrasom, identične konture i proporcija i dugačkih krila iz Stuttgart — Plieningena, datirano okvirno oko 1000. godine⁴⁶. Za ukras na krilima analogije su navedene kod koplja iz Hatelja.

Uzimajući u obzir široki vremenski raspon od oko 800. — 10/11 veka koji je dat za srodne primerke, smatram da, po opštoj konturi, uskom tulcu, dugim krilima i linearnom ukrasu, koplje iz Vira, preliminarno (na osnovu fotografije i šematskog crteža) može biti datirano u 10 vek.

Od osam ovde navedenih kopalja svako pokazuje sasvim određene specifičnosti, čak i onda kada su po nekim od elemenata srodna, počev od koplja iz Rudića kao, verovatno, najstarijeg i, za sada, po svom obliku usamljenog u nalazima iz naše zemlje, preko jednostavnih, vitkih iz Stoca i Mogorjela b), do ukrašenih istim ukrasom, ali u opštem conspectusu donekle različitih kopalja iz Hatelja i Mogorjela a), masivnih i ukrašenih, s nepoznatih lokaliteta, delimično različitih u dimenzijama i konturi lista ili obliku tulca (kod većeg tulca nije facetiran) i, za sada najdužeg koplja iz Vira. Većina od njih datirana je u 9 vek, dok su dva preliminarno datirana u 9/10 vek i jedno u 10 vek. Sva ona, u to nema sumnje, potiču iz franačkih radionica i mogla su različitim putevima dospeti u ove krajeve — ilegalnom trgovinom, kao plen ili kao dar. Najraniji primerci (Rudići, Mogorjelo, Stolac, Hatelji) prispeli su pod direktnim franačkim uticajem, prisutnim u susednom hrvatskom području već od samog početka 9 veka, preko alpskih prelaza, Italije i duž jadranskog primorja⁴⁷, a nešto kasniji primerci, prema navedenim analogijama, i preko Karpatskog bazena⁴⁸.

Od velike je štete da okolnosti nalaza skoro nijednog od ovih kopalja nisu arheološki dokumentirane, pa tako i pitanje da li potiču iz naselja ili sa nekropola, ili iz kojih grobnih celina, više nije moguće razrešiti. Tako i vezivanje mača i koplja Mogorjelo a) u jednu grobnu

⁴² L. Kovacs 1980, s. 100, T. 64:1; P. Reinecke 1899, T. I, 12.

⁴³ Isto, s. 99 (dužina 60,8 cm.), 106, grupa 3b, T. 63:5.

⁴⁴ P. Paulsen 1967, s. 255, 263, Sl. 1:2.

⁴⁵ L. Kovacs 1980, s. 99, 105, T. 60:3 i T. 66:2 (grupa 2a).

⁴⁶ P. Paulsen 1967, s. 264, Sl. 2:4.

⁴⁷ N. Miletić 1979, s. 149—150; H. Friesinger 1971—1974, s. 94—95; Z. Vinski 1979, s. 174—176; Isti, 1981, s. 32, 37, nap. 123; Isti 1983, s. 495—496, nap. 133; L. Kovacs 1980, s. 107; E. Szameit 1987, s. 155 i 169.

⁴⁸ Vidi nap. 30—31, 42—43, 46.

celinu, koje je predložio Z. Vinski, a koje nije bazirano na arheološkim podacima, ostaje samo pretpostavka, koju pojava drugog koplja s krilima čini još manje uverljivom⁴⁹.

Brojem do sada otkrivenih kopalja sa krilima Bosna i Hercegovina predstavlja neubičajeno područje u našoj zemlji, u kojoj ova vrsta kopalja ne spada u česte nalaze. Njihova koncentracija na njen južni pojas (ako izuzmemo dva koplja s nepoznatih lokaliteta), od Rudića kod Glamoča do Hatelja kod Stoca, nameće se kao problem vredan pažnje u daljim proučavanjima ove vrste oružja. Njihova pojava može se osvetliti u kontekstu poznatih istorijskih događaja u ovim ranim stolicima srednjega veka i uticaja koji su stizali iz bližih i daljih područja. Proučavanje intenziteta ovih uticaja u različitim područjima Bosne i Hercegovine, u različitim sferama kulturnoistorijskog razvoja i u različitim periodima ranog srednjeg veka, predstavlja jedan od najvažnijih problema u budućim istraživanjima ovoga kompleksa.

LES LANCES DU HAUT MOYEN AGE AUX AILES PROVENANT DE BOSNIE ET HERZEGOVINE

Résumé

Cette contribution est consacrée aux lances avec les ailes découvertes jusqu'aujourd'hui en Bosnie et Herzégovine. Parmi celles-ci on fait publier pour la première fois une lance simple en fer aux ailes marquée comme b), découverte récemment dans le matériel sommairement déposé et noninventarisé provenant de la localité Mogorjelo près de Čapljina, ainsi que deux lances massives et longues, provenant des localités inconnues. On a donné en même temps les observations complémentaires et une élaboration plus détaillée des lances déjà publiées et provenant des localités Mogorjelo, Hatelj, Stolac et Vir. Toutes ces lances appartiennent aux différentes phases de l'époque carolingienne, commençant par les premières décennies du IXème siècle jusqu'environ l'année 1000 et selon les parallèles citées, elles représentent les productions des ateliers francs. On a souligné leur concentration sur ce territoire, ainsi que la diversité de leurs formes ou d'ornements ce qui est un phénomène exceptionnel, existant dans le fond connu jusqu'à présent de cette sorte d'armes en Yougoslavie en général.

LITERATURA

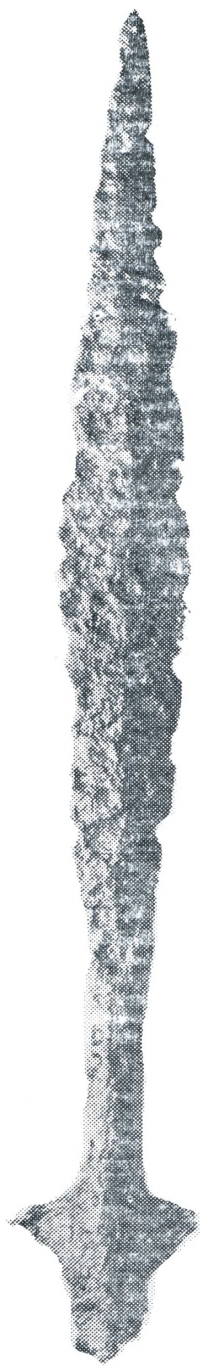
- V. Atanacković — Salčić (1975): *Arh. pr.* 18, Beograd 1975, 27, T. XI, 3; (1983): *Fränkische Waffenfunde in der Hercegowina*. Balcanoslavica 10, Beograd.
- J. Belošević (1980): *Materijalna kultura Hrvata od 7—9. stoljeća*. Zagreb.
- H. Friesinger (1971—1974): *Studien zur Archäologie der Slawen in Niederösterreich I*. Mitt. d. Präh. Komm. d. ÖAdW, B. XV i XVI, Wien.
- O. v. Hessen (1968): *I ritrovamenti barbarici*. Verona 1968.
- D. Jelovina (1976): *Starohrvatske nekropole*. Split.

⁴⁹ Z. Vinski 1983, s. 486, Sl. 14:1—2.

- L. Kovacs (1980): *Bemerkungen zur Bewertung der fränkischen Flügellanzen im Karpatenbecken*. Mitt. d. Arch. Inst. d. UAdW 8/9, Budapest.
- N. Miletić (1963): *Nakit i oružje IX—XII veka u nekropolama Bosne i Hercegovine*. GZM XVIII, Sarajevo. (1977): *Ranosrednjovekovni nalazi iz Rudića kod Glamoča*. GZM XXX—XXXI/1975—1976, Sarajevo. (1979): *Ranosrednjovekovno koplje iz Mogorjela*. Zbornik Narodnog muzeja IX—X, Beograd.
- P. Oreč (1984): *Novi arheološki nalazi iz ranoga srednjega vijeka iz zapadne Hercegovine*. GZM 39, Sarajevo.
- P. Paulsen (1967): *Einige Flügellanzen aus Schwaben*. Fundberichte aus Schwaben, N. F. 18/1, Stuttgart.
- P. Reinecke (1899): *Studien über Denkmäler des frühen Mittelalters*. Mitth. d. Anthr. Ges. in Wien, XXIX, Wien.
- A. Ruttkay (1975): *Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (I)*. Slov. Arch. XXIII—1, Bratislava.
- A. Cs. Sós (1961): *Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Keszthely-Fenékpuszta*. Acta Arch. Hung. 13, Budapest.
- E. Szameit (1987): *Karolingerzeitliche Waffenfunde aus Österreich, Teil II. Die Saxe und Lanzen spitzen*. Arch. Austr. 71, Wien.
- Z. Vinski (1979): *Novi ranokarolinški nalazi u Jugoslaviji*. Vjesnik Arh. muzeja u Zagrebu, 3. ser. sv. X—XI, Zagreb 1977—78. (1981): *O nalazima karolinških mačeva u Jugoslaviji*. SHP 11, Split. (1983): *Zur karolingischen Schwertfunden aus Jugoslawien*. Jahrb. d. Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, 30, Mainz.

T. I

1

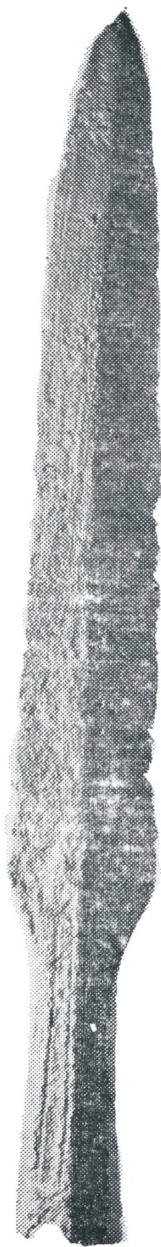

2

(Foto: Miodrag Radovanović)

Т. II

1

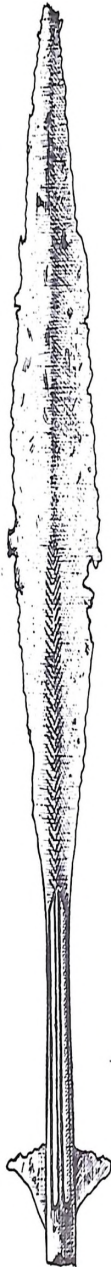
2

(Foto: Miodrag Radovanović)

1

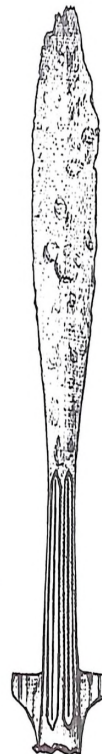
2

0 1 2 3 4 cm

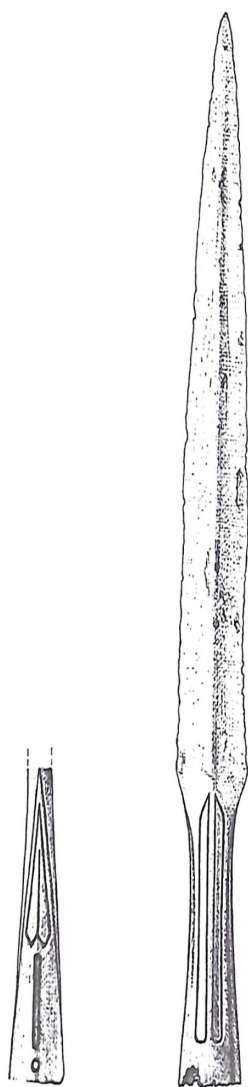

3

4

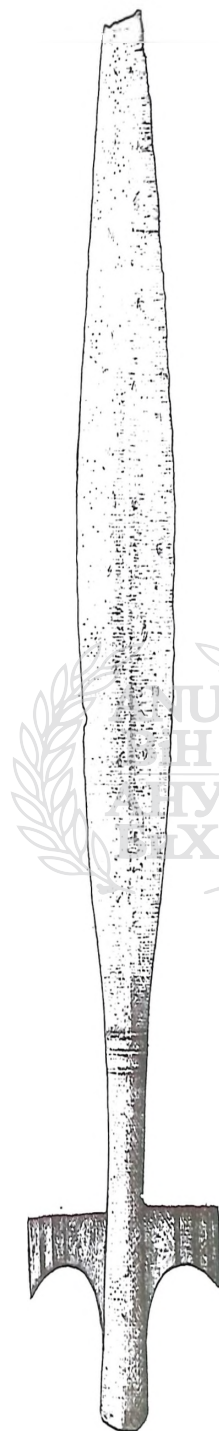
(Crteži: Jelena Radojević)

1

2

3

(Crteži: Jelena Radojević)

ULOMAK PLUTEJA IZ STAROKRŠĆANSKE BAZILIKE U BUGOJNU

VELJKO PAŠKVALIN
Zemaljski muzej, Sarajevo

Apstrakt. U ovom radu autor raspravlja o problemu kršćanske simbolike. Naime, radi se o pluteju ili parapetnoj ploči s prikazom jata riba, jednom od najstarijih simbola u starokršćanskoj umjetnosti. Istovremeno, autor pokušava, na osnovi te simbolike i prikaza, datirati starokršćansku baziliku u kraj IV. i početak V. stoljeća.

Na osnovi ranijeg nalaza podne cigle sa natpisom »Bistues« sa lokaliteta Grudinac u Bugojnu, može se razmišljati i zaključiti da se upravo na Grudinama locira i urbani centar municipiuma Bistues. Arheološki ostaci starokršćanskog perioda ukazivali bi i na mogućnost da je ovaj municipij bio i sjedište biskupije.

Rezultati arheoloških iskopavanja na Grudinama — Crkvina — u Bugojnu¹, osim u manjim prilogima u Arheološkom pregledu² i u Zborniku radova posvećenom G. Novaku³, nisu više objavljivani. Stoga je ovaj Zbornik radova, koji u povodu 75. obljetnice života akademiku A. Bencu, svom dugogodišnjem članu, posvećuje Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, prilika da se prikažu još neki rezultati iskopavanja na spomenutom lokalitetu, koju je laureta inicirao i podržavao. U tom smislu, izdvajam jedan od značajnijih ulomaka kršćanske simbolike i umjetnosti, nađen na Grudinama u Bugojnu. On predstavlja fragment pluteja s likovnim prikazima jata riba (sl. 2).

¹ K. Patsch, *Mali rimski nalodaji i posmatranja — Skopljansko polje na Vrbasu u rimsko doba*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu IX, 1897, 511—516; E. Pašalić, *Antički tragovi iz okoline Bugojna i Gornjeg Vakufa*, GZM, sv. VIII, Sarajevo, 1953, 345—348; J. Petrović, *Arheološki referati iz Bugojna i Ljubije — Japra*, GZM, sv. XIII, Sarajevo, 1958, 267—268; J. Petrović, *Novi arheološki nalazi iz doline gornjeg Vrbasa*, GZM, sv. XV—XVI, Sarajevo, 1961, 229—231;

² V. Paškvalin, *Antička istraživanja u selu Čipuljiću (Bugojno)*, Arheološki pregled (u dalj. tekstu AP), AP, 1, Beograd, 1959, 98—99; AP 3, 1961, 89—92; AP 8, 1966, 146—148; AP 10, 1968, 159—162; AP 12, 1970, 131—132;

³ V. Paškvalin, *Prilog datiranju ranokršćanskih bazilika Bosne i Hercegovine*, Zbornik radova posvećen G. Novaku, Zagreb 1970, 672;

Grudine su, po rezultatima iskopavanja, značajan arheološki lokalitet, gdje je, u toku iskopavanja, utvrđeno postojanje naselja iz ranog i kasnog Rimskog Carstva (2—6 st.)⁴. Na poseban način ističe se starokršćanski arhitektonski kompleks⁵. Zanimljivost čine ostaci bazilike i baptisterija podignuti na razvalinama rimskih termi iz 2. st.⁶ One su u početnoj fazi razvoja kršćanstva mogle poslužiti za kulturni prostor (*domus ecclesiae*)⁷, dok na istim ruševinama nije podignuta

Sl. 1.

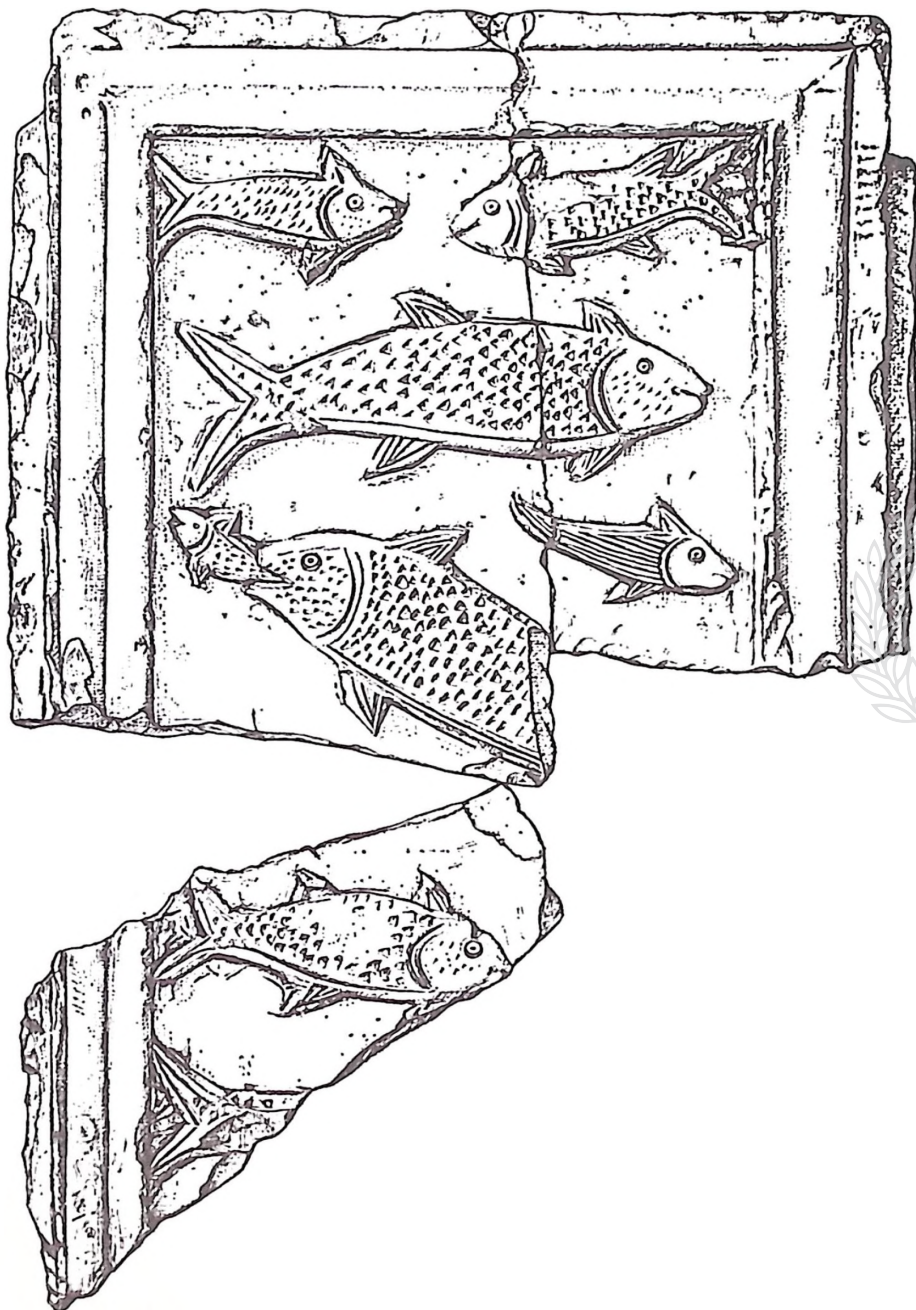
⁴ Vidi napomene 1. i 2.;

⁵ V. Paškvalin, AP 10, 159—162, Tab. LV; AP 12, 131, Tab. XLI;

⁶ V. Paškvalin, AP 12, 131, Tab. XLI;

⁷ H. Jedin, *Velika povijest Crkve, I*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1972, 316; N. Cambi, *Krist i njegova simbolika u likovnoj umjetnosti starokršćanskog perioda u Dalmaciji*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku (u dalj. tekstu: VAHD), LXX—LXXI (1968—1969), Split, 1977, 95;

nova bazilika. Ovaj lokalitet, po nalazu podne cigle s natpisom BIST-VES (sl. 1), dobiva još veće značenje. Naime, ova cigla, osim što otkriva na ovom prostoru rad rimske ciglane (figuline), potvrđuje da je na ovom istom mjestu postojalo i urbano rimsko naselje, koje bi-

Sl. 2.

lježe antičke geografske karte i sepulkralni spomenici⁸. To je mun-
(icipium) BIST' (uensium), a u doba ranog kršćanstva i sjedište bis-
kupije⁹. U kontekstu ovih rezultata potrebno je, također, spomenuti
da je na prostoru Grudina formirana srednjovjekovna nekropola¹⁰. Uko-
povanjem pokojnika, u to doba, posebno u ranom, a ništa manje i u
kasnom srednjem vijeku, dolazi, nažalost, do grubog rušenja ranorim-
skih i kasnoantičkih substrukcija, pa je već tada mnogo stradala ba-
ziliika, a još ranije, u kršćanskom periodu, stradale su i terme. Na tu
situaciju upućuju nas skromni ostaci dobivenog tlocrta bazilike, nje-
zini prateći objekti i interni dekorativni ulomci crkvenog namještaja¹¹.

Ulomak pluteja (sl. 2) sastoji se od tri manja fragmenta, koji
su nađeni na prostoru kvadranata XXXII i XXXIII ili u krugu piscoine
(bazena) u obliku dna kotla s kanalom (sl. 3)¹², na dubini 0,40 m,
dimenzija (ukupno) cca 0,70 x 0,42 x 0,7,5 m, te sa usadnim letvicama
širine 2. cm sa strane.

Unutar profiliranog polja parapetne ploče, majstor — klesar,
čini se, s osjećanjem za umjetnost, izradio je slikoviti prikaz jata
riba od kojih je pet sačuvano, i dvije su, u manjim i većim fragmen-
tima. Izradio ih je u različitim veličinama, prikazavši realno oči, pe-
raje, rep i ljuske po tijelima, a naročito različite smjerove plivanja,
odnosno kretanja ovih riba u ambijentu vode (ili mora). Unutar ovog
prikaza, zanimljiva je scena kako veća riba guta malu ribu, dok se,
opet, u načinu prikazivanja ljuski, od ostalih odvaja jedna mala riba
kod koje umjesto ljuski na tijelu, primjećujemo samo paralelne ureze
i bez repa. Na ovaj način prikazane ribe, sigurno, ne predstavljaju
delfine. Koliko ovdje ima kršćanske simbolike, na to pitanje pokušat
ćemo tek ukazati.

Kako ukazati na kršćansku simboliku ribe na fragmentu pluteja
iz starokršćanske bazilike u Bugojnu kad je likovni motiv tipičan za
umjetnost kasnoantičkog naturalizma 4. st.¹³ Osim toga, uz prikaz jata
riba, nema nekog drugog kršćanskog znaka ili simbola, koji bi sa si-
gurnošću potvrdio tu simboliku, kao što je nalazimo na kršćanskim

⁸ J. Petrović, GZM, sv. XV—XVI, 1961, 229—231; I. Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Djela ANUBiH, knj. XLVII/2, Sarajevo 1974, 182; Isti, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Djela, ANUBiH knj. LXVI/6, Sarajevo 1988, 155. i d.;

⁹ P. Velimir Blažević O. F. M., *Concilia et synodi in territorio hodi-
ernae Jugoslaviae celebrata*, Vicetiae 1967, 9—11;

¹⁰ N. Miletić, *Rani srednji vek*, U: Kulturna istorija Bosne i Hercego-
vine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast 2. izd.
Sarajevo, Veselin Masleša, 1984, 375—434; V. Paškvalin-N. Miletić, *Arheo-
loški leksikon Bosne i Hercegovine*, Tom 2, s. v. Grudine (Crkvina), reg. 12, 103,
178; (u dalj. tekstu: ALBiH);

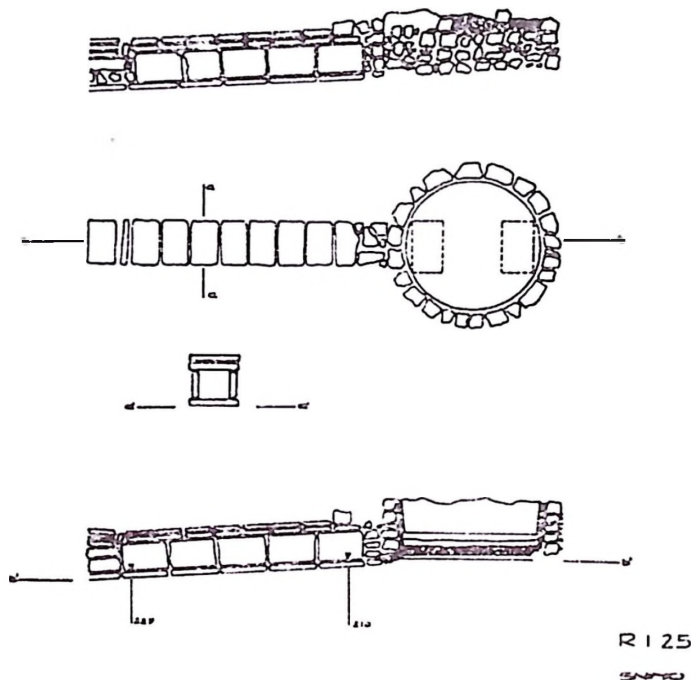
¹¹ Vidi napomenu 3, T. I, 1, 2, 3; osim skromnih ostataka arhitekture,
tlocrt bazilike još nije objavljen; vidi napomenu 2. i sve što je tamo objavljeno;

¹² V. Paškvalin, AP 8, 1966, 147; u ovom AP greškom je ispuštena i
nije objavljena slika piscoine, iako u tekstu piše: »vidi sliku«. Stoga je ovdje
objavljujem;

¹³ N. Cambi, VAHD, LXX—LXXI, Split, 1977, 93; R. Ivančević, *Lek-
sikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb 1979, 57;
u dalj. tekstu: LILS;

sarkofazima iz Salone¹⁴ i drugim objektima ranokršćanske umjetnosti¹⁵. U takvim ili sličnim razmišljanjima treba poći od činjenice pod kakvim je okolnostima i gdje je nađen plutej unutar bazilike. Ako je rečeno da su se ulomci ovog pluteja našli u krugu koncentrične piscine s kanalom, onda bi spomenuta konstelacija nalaza ovih fragmenata parapetne ploče ukazivala na dvije činjenice. Jedna bi se odnosila na to da bi plutej svjedočio za piscinu s kanalom da unutar bazilike predstavlja baptisterij, a druga, obratno, da bi baptisterij upućivao da plutej s prikazom riba pripada baptisterijalnoj ogradi, odnosno da u takvoj funkciji prikazivanje riba, iako bez pouzdanije simbolike, koju bi na ovom pluteju trebalo očekivati, upravo, dokazuje kršćansku simboliku. Ni za prezbiterialnu parapetnu ploču, u tom smislu, nema se odgovarajućih potvrda. Naime, o tome ne govore okolnosti nalaza, pa ni sam prikaz riba. Stoga bi okolnosti nalaza unutar bazilike govornile da plutej s likovnom scenom riba nosi u sebi kršćansku simboliku najuže povezanu za kultni čin krštenja.

Ne ulazeći šire u već dobro poznatu naučnu problematiku o veoma ranoj kršćanskoj simbolici prikazivanja riba, odnosno ribe, grčki IXΘΥΣ, o čijem su značenju raspravljali starokršćanski pisci

Sl. 3.

¹⁴ N. Cambi, VAHD, LXX—LXXI, Split, 1977, 92—93;

¹⁵ N. Cambi, VAHD, LXX—XXI, Split, 1977, 93; N. Cambi, *Antika na pariškoj izložbi*, Život umjetnosti, 18, 1972/, 14;

(patrolozi, apologete) Tertulijan, Klement Aleksandrijski i Origen¹⁶, iznijet ćemo nekoliko likovnih primjeraka ovog simbola koji, uz teološki karakter, pokazuje i na početke starokršćanske umjetnosti.

Evo tih osnovnih značenja. Riba kao simbol predstavlja kršćanina tj. pokrštenog čovjeka kojeg spasava Krist i konačno samog Krista¹⁷. To se izvodi iz metafore »Krist — ribar duša« i značenja Kristovog »čudesnog ribolova s Apostolima«¹⁸. Da predstavlja i samog Krista, to se vidi iz sadržaja kriptograma IXΘΥΣ, koji se kao početna slova sintagme može čitati: Ἰησοῦς Χριστός Θεός Ὑιός Σωτήρ (Isus Krist, Božji sin, Spasitelj)¹⁹. To isto očituje i gema iz Salone s predstavom ribe sa legendom DIVS u vulgarnom latinitetu, inače DEVS²⁰. Slično je s likovnim motivom delfina na jednoj intaglio gemi iz Rima, kako delfin guta polipa i s legendom IXΘΥC COTHP, prikazujući kako delfin predstavlja Krista, a polip zle sile²¹. Taj isti motiv prati Kristov monogram na više starokršćanskih sarkofaga u Saloni²². I na jednom pilastru iz Mađarske također motiv delfina i polipa prati Kristov monogram²³. To znači, da bi se ovi poganski likovni motivi, koji preko judaizma²⁴ preuzima kršćanstvo, smatrali kršćanskim simbolima, potrebni su, u tom smislu, ipak jači argumenti, a to je da je uz motiv prisutan Kristov monogram ili neka legenda, kako to pokazuju navedeni primjeri.

Na pluteju s prikazom riba iz starokršćanske bazilike u Bugojnu ne vidimo te jače dokaze, odnosno potvrde od činjenice da pripada ambijentu bazilike i, vrlo vjerojatno, baptisteriju, pa s tim i određenoj kršćanskoj simbolici, koju smo ranije spomenuli. Jedino što je sam motiv blizak motivu kako delfin guta polipa. U našem primjeru velika riba guta malu ribu (sl. 2), za razliku od likovnog prikaza kako delfin guta polipa. Na bronzanoj lucerni iz Mezula (Smederevo) vidimo da delfin guta i ribu, a ne samo polipa, što je bilo poznato u poganskoj umjetnosti²⁵. Tako bi elemenat riba, koju na prikazu spomenute bronzane lucerne, guta delfin, nešto više približila naš plutej kršćanskoj simbolici (riba — Bog guta polipa — personifikaciju zla)²⁶.

¹⁶ N. Cambi, VAHD, LXX—XXI, Split, 1977, 90;

¹⁷ N. Cambi, VAHD, LXX—LXXI, Split, 1977, 91;

¹⁸ R. Ivančević, LILS, Zagreb 1979, 56—57;

¹⁹ R. Ivančević, LILS, Zagreb 1979, 57;

²⁰ N. Cambi, VAHD, LXX—LXXI, Split, 1977, 91;

²¹ N. Cambi, VAHD, LXX—LXXI, Split, 1977, 93; N. Cambi, Život umjetnosti, 18/1972, 14;

²² N. Cambi, VAHD, LXX—LXXI, Split, 1977, 92;

²³ A. Lengyel and G. T. B. Radan, s.v. religion, E. B. Thomas, *Christianity*, 198—199, Pl. CXXXIX, CXLI; Edit B. Thomas, *Archäologische Funde in Ungarn*, Budapest, 1956, S. 260—261 (slika);

²⁴ N. Cambi, VAHD, LXX—LXXI, Split, 1977, 90. i d.;

²⁵ N. Cambi, VAHD, LXX—LXXI, Split, 1977, 94; N. Cambi, Život umjetnosti 18, 1972, 14; K. Patsch, GZM XIV, 1902, 323—324, sl. 20; I. Cremonšnik, GZM NS, sv. IX, 1954, 219, Tab. V, 4; N. Cambi, *Unpublished Excavations and Finds of Early Christian Period in Yugoslavia*, Atti del IX Congresso internazionale di archaeologia cristiana, Roma 21—27. settembre 1975. vol. II, Roma 1978, 155, Fig. 12;

²⁶ N. Cambi, Život umjetnosti 18/1972, 14;

Već spomenute okolnosti nalaza pluteja iz bazilike u Bugojnu, svjedoče o njegovoj pripadnosti baptisteriju, odnosno njegovoj ogradi. Osim toga, također, nađeni su slični prikazi s ribama i delfinima koji bi mogli pripadati baptisteriju. To su, naime, ulomci štukatura od kojih se na jednoj prikazuju ribe i polipi, pored kojih, nedostaje likovni motiv gutanja polipa, a koji bi trebalo u daljnjem nizu prikaza očekivati na štukaturi²⁷. Ako bi u navedenoj štukaturi iz baptisterija tzv. episkopalnog centra Salone s motivima riba i polipa trebalo, po nekoj logici, očekivati delfina kako guta polipa, onda bi u tim prikazima riba na spomenutoj štukaturi iz baptisterija, imali doista analogiju s likovnim motivom riba na pluteju iz bazilike u Bugojnu, gdje također nalazimo scenu kako veća riba guta manju ribu, u kojem bi indirektno vidjeli i kršćansku simboliku.

Zbog malog broja analogija pluteja i drugih objekata starokršćanskog karaktera s više prikaza riba i polipa, bilo bi značajno spomenuti četvrtasti kamen s predstavom pet riba, koje se identificiraju s delfinima, sa lokaliteta Crkvine iz Cima²⁸. Taj kamen, s obzirom na mjesto nalaza, sigurno pripada bazilici, odnosno jednom od dva najznačajnija prostora unutar bazilike — baptisteriju ili prezbitერიju. Otkriven je kao spolija, pa bi ta arheološka konstelacija ukazivala na postojanje dviju bazilika ili njezinih faza. Nalaz pripada crkvi iz prve faze, u kojoj je imao određeno mjesto i funkciju²⁹.

Tako treba spomenuti i reljef s predstavom pet riba prikazanih na tanjuru ili u zdjeli na stolu s jednom nogom iz Brnaza (Sinj), koji pripada ranokršćanskoj crkvi³⁰. Međutim, ovaj likovni prikaz, još sa predstavom ovce, može aludirati na umnožavanje kruha i riba, što bi ukazivalo na simboliku euharistije³¹. Sve bi drugo, kao i prikaz marine na mozaiku Teodorove bazilike u Akileji, odgovaralo više kasnoantičkom naturalizmu 4. st. i starokršćanskoj umjetnosti³².

I predstava riba na našem pluteju mogla bi se još staviti u kontekst s već spomenutom simbolikom, koja bi se odnosila na Krista — ribara duša — i čudesnog ribolova s apostolima³³.

Iz svega ovog što je izneseno, a bilo je potrebno reći zbog razumijevanja i postepenog približavanja stvarnoj kršćanskoj simbolici pluteja s predstavom riba iz bazilike u Bugojnu, ova predstava riba u vodi na našem pluteju veoma zorno objašnjava i otkriva kršćansku simboliku i značenje Tertulijanovog teksta: *»sed nos pisciouli secundum IXΘYN(ichthyn) nostrum Iesum Cristum in aqua nascimur nec*

²⁷ N. Cambi, VAHD LXX—LXXI, Split, 1977, 93;

²⁸ T. Anđelić, *Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara*, GZM, NS, sv. XXIX, Sarajevo, 1976, 192, 211;

²⁹ T. Anđelić, GZM, 1976, 211;

³⁰ N. Cambi, VAHD, LXX—LXXI, Split, 1977, 95;

³¹ N. Cambi, VAHD, LXX—LXXI, Split, 1977, 95;

³² R. Ivančević, LILS, Zagreb 1979, 57; Gi. Brusin, *Aquileia*, Udine-1929, 261 i d., Fig. 201, 205;

³³ R. Ivančević, LILS, Zagreb 1979, 57;

*alter quam permanendo salvi sumus*³⁴. To drugim riječima znači da je majstor ovog pluteja likovni prikaz na njemu, izradio, upravo, prema Tertulijanovu citatu, pa ga zbog tako direktne simbolike, što je već i rečeno, pripisujemo ogradi baptisterija u biskupskoj bazilici u Bugojnu³⁵. Naime, simbolika je čista i odnosi se na kršćansku teološku dogmu o krštenju, tj. po Kristu smo vodom kršteni i spaseni. Prema tome, na osnovu iznesenog, u smislu interpretiranja likovnog motiva riba na pluteju iz bazilike u Bugojnu ne bi trebalo biti nikakve sumnje o njegovom kršćanskom karakteru, spomenutoj simbolici i umjetnosti.

Sad nam ostaje pitanje kako datirati ovaj plutej. Na ovo pitanje pokušat ćemo dati odgovor metodom analogija i analizom drugih arheoloških, odnosno kulturnopovijesnih okolnosti, posebno kad je u pitanju Salona i druge urbane sredine ili nalazišta.

Najprije polazimo od činjenice da ovaj ulomak pluteja pripada unutarnjem dekorativnom namještaju bazilike, najvjerojatnije baptisteriju, pa bi se okvirno mogao datirati najranije od polovice 4. do 6. st.³⁶ Međutim, s obzirom na scenu delfina koji guta polipa, a koja se može analogno odnositi na motiv ribe koja, također, jede manju ribu na pluteju iz Bugojna, kronološki bi se mogla staviti u 4. st., zajedno sa sličnim motivima na starokršćanskim sarkofazima u Saloni³⁷. Isti ili sličan primjer susrećemo na lucerni od bronz e u obliku lađe, koja se datira u 3. ili početak 4. st.³⁸ U smislu kronološkog opredjeljenja ovog pluteja, može, također, pomoći već navedeni fragment štukature iz baptisterija episkopalnog centra u Saloni, čiji se kompleks počinje graditi u kasnom 4. i ranom 5. st.³⁹ Čak bi ova sličnost, mogla ukazivati na mogućnost da je bazilika u Bugojnu, odnosno navedeni fragment pluteja istovremen s građevinskom aktivnošću spomenutog kršćanskog kompleksa u Saloni, ili nešto kasniji. Još jedan primjer delfina i polipa nalazimo na jednom pilastru iz jednog nalazišta u Mađarskoj, a datira se u 4. st.⁴⁰ Uz sve ovo, ne smijemo zanemariti i činjenicu da je prikaz ribe i spomenutih motiva predmet vrlo rane problematike o kršćanskoj simbolici i to među patrolozima i apologetama i da se motiv ribe od 4. st. gubi u starokršćanskoj umjetnosti i simbolici⁴¹. Poznato je, također, da je prije Konstantina, a i poslije njega, najveća koncentracija kršćana bila u gradovima, a manje na selima, pa bi ova povijesna činjenica upućivala na mogućnost da je nalazište pluteja, odnosno bazilike u Bugojnu, antičko BISTVES bilo urbs u kojem je koncentracija kršćana bila tolika da je vrlo rano moralo

³⁴ Gi. Brusin, *Aquileia*, Udine — 1929, 272; N. Cambi, VAHD, LXX—LXXI, Split, 1977, 90;

³⁵ V. Paškvalin, AP 8, 1966, 147, sl. 2.;

³⁶ V. Paškvalin, Zbornik radova, Zagreb, 1970, 682—683;

³⁷ N. Cambi, VAHD, LXX—LXXI, Split, 1977, 93;

³⁸ N. Cambi, Život umjetnosti, 18, 1972, 14; N. Cambi, VAHD, LXX—LXXI, Split, 1977, 94;

³⁹ N. Cambi, VAHD, LXX—LXXI, Split, 1977, 93;

⁴⁰ Edit B. Thomas, Budapest 1956, 260—261 (slika);

⁴¹ N. Cambi, VAHD, LXX—LXXI, Split, 1977, 93;

doći do formiranja i biskupije⁴². U prilog datiranja pluteja iz bazilike u Bugojnu mogao bi nešto pobliže reći i četvrtasti kamen s prikazima pet riba iz bazilike u Cimu, koji pripada crkvi iz prve faze, što bi kronološki odgovaralo 4. st. ili početku 5. st.⁴³ I rimski novac nađen prilikom iskopavanja bazilike upućuje da je do gradnje bazilike u Bugojnu moglo doći vrlo rano, već u 4. st., tj. poslije Konstantina Velikog (306—337), najvjerojatnije već u drugoj polovici 4. st. ili najkasnije na samom početku 5. st. O tome vrlo jasno, za to doba, pokazuju nađeni novci Rimskih Careva: Crispus (317—326); Constantius II (337—361); Jovianus (363—364); Valentinianus I (364—375); Valens (364—378); Gratianus (367—383) i Valentinianus II (375—392)⁴⁴ Svi ovi novci osim novca cara Krispa pripadaju drugoj polovici 4. st. i, najviše, samom kraju. Tako bi s novcem cara Valentinijana II, izgleda, prestao cirkulirati novac kasnijih rimskih vladara. Ovako postavljeni zaključak sigurno je nepravilan. Bolje će biti tvrditi da je novac rimskih careva poslije Valentinijana II, zbog teških prilika u zemlji, slabije stizao u ove krajeve⁴⁵. Ipak, bez obzira na nesigurne prilike, novci spomenutih rimskih careva nađeni na Grudinama u Bugojnu, ukazuju na vrijeme u kojem je, vrlo vjerojatno ili gotovo sigurno, mogao nastati plutej, odnosno bazilika.

Ukratko izložena kulturnopovijesna dokumentacija o pluteju iz starokršćanske bazilike u Bugojnu, posve pouzdano određuje njegovu kršćansku simboliku, koja se odnosi na dogmu o krštenju, te reklo bi se, također, da iznesena arheološka dokumentacija, kronološki dosta uvjerljivo, ovaj plutej svrstava u drugu polovicu 4. ili najkasnije na prelaz iz 4. u 5. st. Ovakvo datiranje pluteja, pošto je arheološki materijal sa Grudina još neizučan, bilo bi preliminarno, a to se odnosi, također, i na baziliku.

*
* * *

Na osnovu ovih razmatranja, mogle su se izvući i neke arheološki zanimljive pojedinosti. One bi se odnosile na kulturnohistorijski kontinuitet urbanog naselja mun. Bistues u današnjem Bugojnu. Naime, arheološki rezultati pokazuju da su za početke razvoja kršćanskog graditeljstva u municipiju Bistues, kao i u drugim gradovima u Rimskom Carstvu, mogle dobro poslužiti rimske terme iz 2. i 3. st.⁴⁶ Kako upućuju otkrivene arhitektonske substrukcije, najprije dolazi do podizanja bazilike upravo na tim termama, koje bi bilo istovremeno sa

⁴² H. Jedin, *Velika povijest Crkve*, I, Zagreb, 1972, 408—409; N. Cambi, *Neki problemi starokršćanske arheologije na istočnoj Jadranskoj obali*, Materijal XII, IX Kongresa AJ, Zadar — 1972, Zadar — 1976, 268;

⁴³ T. Anđelić, GZM NS, sv. XXIX, Sarajevo, 1976, 219—220;

⁴⁴ Novac je odredio G. Kraljević, numizmatičar, muzejski savjetnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

⁴⁵ Slična je situacija i u nalazištu Crkvina u Cimu kod Mostara. Vidi T. Anđelić, GZM NS, sv. XXIX, Sarajevo, 1976, 220;

⁴⁶ N. Cambi, VAHD LXX—LXXI, Split, 1977, 95; H. Jedin, *Velika povijest Crkve*, I, Zagreb, 1972, 315. i d.;

plutejem, koji je pripadao piscini baptisterija. Međutim, kad je kršćanska zajednica u municipiju Bistues postala brojnija, ukazale su se velike potrebe da se postojeća bazilika proširi. Tada je uz narteks bazilike, možemo biti sigurni, sagrađen još veći baptisterij, u obliku četverolisnate građevine⁴⁷. Rezultati arheoloških iskopavanja pokazuju da je, nakon podizanja ovoga baptisterija, raniji baptisterij u bazilici (okrugla piscina s kanalom) bio pokriven malterom, što svjedoči o prekidu njegove kultne funkcije, koju je kasnije preuzeo navedeni baptisterij u obliku četverolisnate građevine, izgrađen uz narteks bazilike.

Tako bismo kulturnopovijesnom analizom ovog pluteja došli do niza veoma značajnih pretpostavki od kojih je najznačajnija da je u municipij Bistues vrlo rano došlo kršćanstvo, a posljedica toga je gradnja starokršćanske bazilike već u drugoj polovici 4. ili na samom početku 5. st., u kojoj se uočavaju tri kulturnohistorijske i arhitektonske razvojne faze. Druga je pretpostavka da je municipij postao i sjedište biskupije, kao sufragana salonićanske metropolije (Crkve)⁴⁸. Također, treba spomenuti da je municipalitet dobio vrlo rano još od carske obitelji Flavijevaca, a možda i od samog cara Vespazijana, što je vrlo značajno, budući da se radi o još uvijek nepouzdanom ubioiranom municipiju, čija je uprava pokrivala cijeli teritorij Desitijata na što bi upućivali i natpisi službenika (*decuriones*) ovog municipija⁴⁹.

BRUCHSTÜCK EINES PLUTEUS AUS DER ALTCHRISTLICHEN BASILIKA IN BUGOJNO

Zusammenfassung

Aufgrund dieser Betrachtungen kommen wir zu einigen archäologisch interessanten Feststellungen. Sie beziehen sich auf die kulturhistorische Kontinuität der städtischen Siedlung mun. Bistues und des heutigen Bugojno. Die archäologischen Befunde zeigen nämlich, dass für die Anfänge der Entwicklung des Christentums im municipium Bistues, sowie auch in einigen anderen Städten des Römischen Reiches, sehr gut die römischen Thermen aus dem 2. und 3. Jahrhundert haben dienen können.⁴⁵ Danach kommt es, wie uns die aufgedeckten architektonischen Unterbauten beweisen, zum Bau einer Basilika, gerade anstelle der Thermen, gleichzeitig mit dem Pluteus, der zur Piscina des Baptisteriums gehörte. Als jedoch im municipium Bistues die Christengemeinschaft zahlreicher wurde, zeigte sich der Bedarf, die bestehende Basilika zu erweitern. Damals wurde neben dem Narthex der Basilika, wir können hier ganz sicher sein, ein noch grösseres Baptisterium in Form eines vierblättrigen Gebäudes errichtet.⁴⁶ Die Ergebnisse archäologischer Ausgrabungen zeigen uns, dass nach dem Ausbau dieses Baptisteriums, das frühere Baptisterium in der Basilika (runde Piscina mit Kanal) mit Mörtel bedeckt worden war, was von der Unter-

⁴⁷ V. Paškvalin, AP 12, Beograd 1970, 131; nakon ove kulturnopovijesne analize oko pluteja s jatom riba postaje sve jasnije da četverolisnata građevina ne može predstavljati memoriju već baptisterij.

⁴⁸ P. Velimir Blažević, O. F. M., *Concilia et synodi...*, Vicetiae 1967, 9—11;

⁴⁹ V. Paškvalin, *Arheološko nalazište »Ograja« u Putovićima kod Zenice*, GZM, Arheologija, Nova serija br. 45/1990, str. 69. I. Bojanovski, Djela ANUBiH, knj. LXVI/6, Sarajevo, 1988, 155. i d.;

brechung seiner Kultfunktion zeugt. Diese Funktion wurde später von dem neubauten Baptisterium in vierblättriger Form neben dem Narthex der Basilika übernommen.

So kommen über die kulturgeschichtliche Analyse dieses Pluteus zu einer Reihe sehr bedeutender Annahmen, von welchen die wichtigste ist, dass das Christentum sehr früh in das municipium Bistues gelangte. Die Folge davon ist der Bau der altchristlichen Basilika schon in der zweiten Hälfte des 4. Jh. oder gleich zu Beginn des 5. Jh. bzw. drei ihrer kulturgeschichtlichen und architektonischen Entwicklungsphasen, sowie das Bistues auch Bischofssitz wurde. Der Bischof war Suffragan der Metropole (Kirche) von Salona.⁴⁷

Bemerkenswert ist auch, dass Bistues die Munizipalität schon sehr früh von der Kaiserfamilie der Flavii erhielt, vielleicht sogar selbst vom Kaiser Vespasian, was von Bedeutung ist für die Identifizierung dieses Munizipiums im Gebiet der Desitiaten.⁴⁸

RIMSKA ŽIGOSANA OPEKA NA PODRUČJU BOSNE I HERCEGOVINE

ANTE ŠKEGRO

Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH, Sarajevo

Apstrakt. U radu se analizira rimska krovna, zidna i podna opeka na kojoj su ostali tragovi pečata radionica koje su ju proizvodile ili majstora koji su radili u ovim radionicama, a koje su se nalazile na području Bosne i Hercegovine. U radu su uzeti u obzir svi do sada objavljeni i neobjavljeni primjerci ove vrste građevinskog materijala. Uzete su u obzir i one opeke koje su, krajem I. st. n. e. nastajale u lokalnim radionicama, kao i vojnička opeka sa žigovima. Analizira se i import crijeva i opeke iz sjeveroitalskih, panonskih i vojničkih radionica izvan Bosne i Hercegovine, a uzete su u obzir i radionice za koje se nisu mogli utvrditi nikakvi žigovi niti drugi simboli radionica ili majstora.

Zidanje pečenom opekom preovladalo je u građevinarstvu tek sa rimskom vlašću. Masovnija, pak, upotreba ove vrste građevinskog materijala otpočela je još na početku Carstva, prvo u prijestolnici, a potom i u provincijama. Indirektno svjedočanstvo ovom nalazimo u djelu rimskog arhitekta Marka Vitruvija Polija (I. st. s. e.) »De architectura«, kada govori o nepečenoj opeci: »Itaque primum de lateribus, quae de terra duci eos oporteat, dicam«¹.

Car August sam ističe da je carsku prijestolnicu naslijedio sazidanu od opeke, a kako više nije odgovarala veličini i sjaju Carstva, preuredio ju je u prijestolnicu od mramora².

U vrijeme kada je na istočnojadranskim prostorima uspostavlja na rimska vlast, rimske strukture i savršenije tehnike graditeljstva bile su već formirane³, pa su procesom romanizacije postepeno prenošene i na istočnojadransku obalu i u unutrašnjost rimske Dalmacije. Ovdje je upotreba pečene opeke, u prvo vrijeme, bila ograničena isključivo na dijelove objekata izloženih vlazi, kao pokrovni materijal, u

¹ Vitruvius, 1955, 88.

² Suetonius, 1951, 166.

³ M. Suić, 1976, 105; Isti, 1981, 273, 275—276.

izradi podova i pločnika, a u manjoj mjeri za zidanje, uglavnom, u kombinaciji sa drugim građevinskim materijalom (*opus mixtum*)⁴. Masovnija upotreba rimske pečene opeke u građevinarstvu provincija otpočela je sa carevima Flavijevcima i Elijevima.

Nekolicina, uglavnom izuzetno bogatih rimskih kolonista, gradila je i na hercegovačko-bosanskim prostorima cijele objekte pečenom opekam (velika vila u Višićima⁵ kod Čapljine, rimska vila u Brodču kod Bijeljine i dr.). Od opeke su zidani dijelovi termi u rimskoj Domaviji⁶, a na Mogorjelu kod Čapljine rimska je opeka korištena kao libažni sloj, te za ojačanje dovratnika. Za gradnju Mogorjela korišteni su produkti i vlastite figline⁷. U rudarskom naselju na Japri pločnici su bili popločani heksagonalnim opekama⁸, dok je pristupni put rimskom banjском kompleksu na Pištalinama u Laktašima bio, također, popločan kvadratnom opekam.

Za cijelo vrijeme boravka na bosansko-hercegovačkim prostorima, i rimske su jedinice proizvodile pečenu opeku i keramiku⁹, u prvom redu za svoje vojničke objekte, a nerijetko su je i uvozile iz dalmatinskih garnizonskih figlina, zavisno od vremena i područja gradnje sličnih objekata.

Na istočnojadransku obalu, ali i dublje u unutrašnjost, u prvim decenijama principata, rimski krovni crijep i zidna opeka, najčešće su uvoženi iz različitih sjeveroitalskih figlina, najviše iz okolice Akvileje. Uvoz je išao ustaljenim trgovačkim putevima preko Salone¹⁰, Narone¹¹, i neumske luke¹². Uvoz nije bio znatniji u unutrašnjosti rimske Dalmacije, osim na području rudarskih distrikata Sane i Japre, zbog rizičnijeg i manje ekonomičnog transporta, ali i manje intenzivne gradnje ovom vrstom građevinskog materijala u najranijem principatu. U sjeverozapadnu i sjevernu Bosnu opeka je uvožena, ponajviše, iz siscijanskih figlina¹³.

Na području Hercegovine lokalne figline su se počele javljati već u zadnjim decenijama prvog stoljeća. Neke od njih svoje proizvode obilježavaju pečatima. Radi se, uglavnom, o lokalnim radionicama koje su proizvodile manje kvalitetan crijep i opeku u odnosu na one uvožene sa sjeveroitalskog područja. U centralnoj i istočnoj Bosni lokalne figline se također javljaju tokom prvih decenija II. st. Proizvode krovnu i zidnu opeku, a osim sarajevskih, bugojanske

⁴ Isti, 1981, 110—111.

⁵ I. Čremošnik, 1965, 151 i d.

⁶ V. Radimski, 1894a, 20 i sl. 32.

⁷ I. Bojanovski, 1969, 47 i sl. 13.

⁸ Đ. Basler, 1977, 163.

⁹ M. Suić, 1981, 262.

¹⁰ E. Dyggve, 1928, 25; G. Novak, 1948, 129; M. Suić, 1956—1957, 39 i d.; M. Suić, 1976, 187; Isti, 1981, 176; CIL III 2922.

¹¹ N. Cambi, 1989, 39—56.

¹² K. Patsch, 1897a, 528; E. Pašalić, 1960, 65; Z. Marić, 1989, 59, bilj. 21.

¹³ Tab. II, 10. D. Sergejevski, 1934, 28.

i srebreničkih, uglavnom, ne žigošu svoje proizvode. Masovnija produkcija ovih antičkih radionica bila je uvjetovana intenzivnijom građevinskom djelatnošću i na području Imotskog, Livanjskog i Glamočkog polja, te u jajačkom i šipovskom kraju. Tako se i na bosansko-hercegovačke prostore već krajem I. i početkom II. st. veoma uspješno prenijela tehnika gradnje ovom vrstom građevinskog materijala. Uvoz, iako nije u potpunosti prestao, bitno se smanjio, a odnosio se, uglavnom, na luksuzniji građevinski materijal¹⁴. Lokalna proizvodnja ove vrste građevinskog materijala u Bosni i Hercegovini, gotovo u potpunosti, je preovladala sredinom II. st.¹⁵. U isto vrijeme sjevernoidalne figline počinju zapadati u period krize proizvodnje i plasmana svojih proizvoda, osobito na istočnojadranske prostore.

Kako je područje Bosne i Hercegovine do 9. g. n. e. u potpunosti okupirano i ušlo u sastav provincije Ilirik, kasnije većim dijelom Dalmacije i manjim Panonije, politikom pridobijanja pojedinih etničkih prvaka i zajednica, uslijedila je gradnja novih urbanih centara (kolonijâ rimskih građana¹⁶ i municipijâ¹⁷), čime su osigurani uvjeti za intenzivniji rad i plasman proizvoda brojnih lokalnih rimskih figlina.

VOJNIČKI PEČATI

Osim što su donijele okupacionu vlast i administraciju, novi jezik, nova božanstva i obrede, rimske okupacione trupe vrlo intenzivno su učestvovala i u stvaranju novih urbanih centara. U sastavu vojničkih logora ili u urbanim središtima, vojnički majstori su se uspješno bavili različitim zanatima, među kojima je bio i opekarski. U rimskoj Dalmaciji antičke figline su gotovo uvijek sastavni dio važnijih garnizonskih sjedišta. Sa ruševina vojničkog logora Gračine na Humcu kod Ljubuškog zasljedene su figline dviju rimskih legija i dviju kohorti. Jedan fragment opeke sa pečatom LEG(io) VIII AVG(usta)¹⁸ (T. I, 1) pronađen je krajem prošlog stoljeća u ruševinama ovog logora, a 1980. još jedan fragment opeke sa istim pečatom u sondi 2/1980.¹⁹ Ista takva opeka pronađena je krajem prošlog stoljeća i u Duvnu²⁰. U Gradničima kod Čitluka također je pronađen još jedan

¹⁴ E. Pašalić, 1984, 241.

¹⁵ O figlinama i opeci: C. Patsch, 1922, 114—116, 121—127; I. Bojanovski, 1980, 53—58; U rimskoj Dalmaciji: J. J. Wilkes, 1969, 499—502.

¹⁶ Res publica Aquarum S... (početak 2. pol. II, st.); Colonia metalli Domaviani (Srebrenica, III. st.); Colonia RIS...? (Rogatica, III. st.).

¹⁷ Mun. Diluntum (kraj I. ili početak II. st.); mun. Bistunsium (Vespanzijan); mun. Delminiensium (Hadrijan); mun. Malvesiatium (Vespanzijan); mun. Raetinium (Vespanzijan); mun. Salvium (Hadrijan); mun. Sarzaticum (Hadrijan ?; M. Aurelije ?); mun. Splonistarium (Hadrijan ?; M. Aurelije ?).

¹⁸ Legija je opeku proizvodila od 69—86. godine u Smrdeljima kod Burnuma. A. Betz, 1938, 51; C. Patsch, 1897, 338—340.

¹⁹ AEMBiH, VIII/1884, 87, 88.

²⁰ V. Atanacković-Salčić, 1977, 82; I. Bojanovski, 1985, 78, T. I, 1, 2; Isti, 1988, 367.

fragment tegule sa ovakvim pečatom²¹, ali nije sigurno da li fragment tegule sa pečatom LEG(ionis) IIII F(laviae) [F(elicis) (T. I, 2) potječe iz ruševina ovog logora. Vrlo je vjerojatno da je to fragment opeke iz ruševina rimskog oratorija u Vitini kod Ljubuškog²².

U okolici vojničkog logora na Gračinama opeku je proizvodila, najvjerojatnije, i Cohors I Belgarum equitata²³, koja je ovdje garnizonirala tokom II. i III. st. Jedan fragment opeke sa pečatom [Coh(or)tis] I BELD(arum)²⁴ (T. I, 3) pronađen je u ruševinama istog vojničkog objekta. Fragmenti opeke sa žigom [C(o)]HO(rtis) VII[I] Voluntariorum također su uzidani u vojnički logor na Gračinama²⁵.

Pripadnici neke manje jedinice rimske XIII legije Geminae proizvodili su opeku u sjeverozapadnoj Bosni. Tako je u ruševinama rimskog vojničkog objekta na Crkvini kod Velike Kladuše, među brojnim ulomcima crijepa i opeke, 1891. g. pronađen i jedan na kojem je utisnut žig L(egionis) XIII G(eminae)²⁶ (T. I, 4).

UVOZNA OPEKA

Odmah, sa rimskim vojnicima i novopridošlim rimskim kolonistima, na hercegovačko-bosanske prostore počeli su pristizati proizvođači sjevernoitalske figline PANSIANA²⁷. Prvi kontingenti dospjeli su na ager rimske kolonije Narone, koji je zahvaćao veći dio današnje Hercegovine. Tegule iz ove figline najprije su bile ugrađene u rimski vojnički logor na Gračinama. Logor je, u prvoj fazi, bio podignut najkasnije do 14. g. n. e. Za njegovu izgradnju, dok se nisu stvorili uvjeti za otvaranje vojničkih figlina, uvožena je, u najnužnijim količinama, sjevernoitalska opeka. Bili su to proizvođači iz najranijeg perioda djelovanja ove figline (43/42. g. s. e.). Iz ovog logora je jedan fragment tegule sa pečatom Q(vinti) C(lodi) P(ansi) PANSIANA (T. I, 5), a drugi je imao najvjerojatnije isti pečat, ali mu je prvi dio odlomljen²⁸.

Ni kada je postala vlasništvo careva ova tvornica nije prestajala plasirati crijep i opeku na istočnojadransku obalu. Tako je u ruševinama rimskog naselja na području Gradca kod Neuma registrirana

²¹ M. Vego, 1961, 30—31.

²² Č. Truhelka, 1893, 676, sl. 4; Isti, 1895, 526, sl. 59; C. Patsch, 1900a, 81; CIL III 14021; M. Suić, 1981, 262—276 (o figlini u Smrdeljima); K. Patsch, 1899a, 493 (o radu ove figline 70—86. g. u blizini Bigesta — Donji Rađišići kod Ljubuškog).

²³ C. Patsch, 1922, 116; E. Pašalić, 1960, 83; I. Bojanovski, 1985, 81, T. I, 5.

²⁴ V. Atanacković-Salčić, 1977, 82.

²⁵ Isto, 81; V. Atanacković-Salčić, 1978, 74.

²⁶ V. Radimski, 1893, 493, sl. 27; CIL III, 13339³ = 14023.

²⁷ O figlini: C. Gregorutti, 1886, 221, 224, bilj. 18. i 19; A. Calderini, 1930; R. Matijašić, 1987, 528—529.

²⁸ V. Atanacković-Salčić, 1978, 76; I. Bojanovski, 1985, 78, T. I, 1, 2; Isti, 1988, 367.

jedna tegula sa žigom TI(beri) PANSIA[na]²⁹ (T. I, 6), a fragment sa potpunim ovakvim pečatom pronađen je, zajedno sa fragmentom na kojem je žig PANS[iana] u ruševinama rimske kuće sa mozaicima i u maloj kućici br. 2 u Stocu³⁰. Iz Grčina u Potocima kod Mostara, potječe do sada neobjavljivani fragment tegule sa pečatom ...]PANSI-ANA³¹.

Jedinstvena tegula sa pečatom NER(onis) CLAVD(i) P(ansiana) (T. I, 7) pronađena je unutar rimskog privrednog kompleksa na Mogorjelu kod Čapljine³².

Na hercegovačko-bosanskim prostorima najprisutnije su tegule sa pečatom PANSIANA (T. I, 8). Proizvođene su u vrijeme vladavine cara Augusta³³. U rimskom građevinskom kompleksu na Posuškom Gradcu pronađene su tegule sa djelimično očuvanim žigovima: PANSIAN[a], PAN[siana], [Pansian]A, P[ansiana] i PA[nsiana]³⁴. Iz ruševina rimskog objekta na Proboju kod Ljubuškog potječe pet tegula sa pečatima: PANSIANA, PANSIAN[a], PAN[siana], PA[nsiana] i Pa]NSIANA³⁵, dok jedan fragment, sa cjeloovitim pečatom, potječe iz ruševina rimskog objekta sa Gradca kod Neuma³⁶. U ruševinama rimske vile u Dratelju kod Čapljine Patsch je 1904. g. pronašao fragment tegule sa istim pečatom³⁷. Neobjavljeni fragmenti tegula sa ovakvim pečatom potječu sa Krtelevca kod Stoca³⁸. Iz Vojnovića u Klobuku kod Ljubuškog je fragment tegule na kojem je u potpunosti sačuvan žig PANSIANA³⁹. Fragmenti tegula sa žigovima Pa]NSIAN[a] i Pansia]NA su iz Studenaca kod Čapljine i Zličine u Radišićima kod Ljubuškog⁴⁰, te tegula sa pečatom [Pan]SIANA iz ruševina rimske vile u Višićima⁴¹.

Rimski crijeper, a u manjem obimu i opeka, u ranocarskom periodu uvožen je, najviše preko luke u Saloni⁴² i u unutrašnjost rimske Dalmacije. V. Radimský je 1894. g., osim fragmenata tegule sa pečatom PA(n)SIANA (T. I, 9), na području Duvna registrirao i dva fragmenta na kojima je bio pečat [So]LON[as]⁴³, SO[lonas] i fragment opeke sa jedinstvenim pečatom ARRI[na of(icina)]⁴⁴ (T. I, 12). Sa Suhače kod Livna potječe tegula sa žigom ...]ARTORIAN[...⁴⁵ (T. I, 11).

²⁹ Č. Truhelka, 1892, 358, T. VII; Isti, 1893a, 295, sl. 64.

³⁰ Č. Truhelka, 1893, 291a, sl. 48.

³¹ Inventar III, 423.

³² Isto, 352.

³³ R. Matijašić, 1989, 63 i 66.

³⁴ C. Patsch, 1904, 289—290.

³⁵ F. Fiala, 1897, 163.

³⁶ Č. Truhelka, 1892, 358; Isti, 1893a, 295, sl. 63.

³⁷ K. Patsch, 1904a, 44.

³⁸ Inventar III, 383.

³⁹ Isto, 389.

⁴⁰ Isto, 294 i 295.

⁴¹ Isto, 427.

⁴² C. Patsch, 1922, 11; O antičkoj luci u Saloni: M. Zaninović, 1988, 13—15.

⁴³ V. Radimský, 1896, 157, sl. 54 i 53.

⁴⁴ Isti, 1894 300.

⁴⁵ CIL III 10183¹⁰².

Na ovo područje uvoz građevinskog materijala išao je novosagrađenom magistralnom cestom, koju je realizirao namjesnik rimske Dalmacije (*legatus Augusti pro praetore*) P. C. Dolabella. On je 16/17. g. izgradio magistralnu komunikaciju »a colonia Salonitana ad Fines provinciae Illyrici«⁴⁶. Vodila je iz Salone preko Čitluka (kod Sinja) pravcem — vrelo Cetine — Uništa — Grahovo — Grkovci — Glamočko polje — Mliništa — Pecka — Podrašnica — Banja Luka — Sava⁴⁷.

Tegule ove figline bile su u upotrebi i tokom kasnoantičkog doba. Tako je u ruševinama bazilike iz V. st. u Klobuku 1954. g. D. Sergejevski registrirao »jedan crijep« sa žigom PA(n)SIANA.⁴⁸ Fragmenti tegula iz ove figline nađeni su i na Crkvini u Tasovčićima, jedan sa dijelom očuvanog žiga Pans]IANA, a drugi sa cijelim žigom PANSI-ANA⁴⁹. Unutar jedne antičke grobnice na Čerinu kod Čitluka bio je ugrađen fragment tegule na kojem je očuvan pečat PANSIANA⁵⁰. Figlina je obustavila rad pod Vespanzijanom⁵¹.

Graditeljski pothvati prvog i drugog stoljeća rimske uprave u Bosni i Hercegovini nisu mogli biti zadovoljeni samo produktima figline PANSIANA. Na ager naronitanske kolonije svoje je proizvode, u prvoj polovici I. stoljeća n. e.⁵², plasirala i plemenska figlina SOLONAS (T. I, 10). U ruševinama rimske kuće sa mozaicima u Stocu pronađeno je šest fragmenata tegula na kojima su pečati: SOLON[s], SOLO[nas], S[olonas], [S]OLONAS, [S]OLONA[s] i [So]LON[as]⁵³, dok su dva fragmenta iz Duvna već spomenuta. U Dračevici kod Proboja u Ljubuškom, F. Fiala je registrirao u ruševinama rimske gospodarske zgrade fragment opeke sa pečatom [S]OLON[as], a također i u Tasovčićima. Sa rimskog privrednog kompleksa, najvećeg antičkog arhitektonskog objekta u Bosni i Hercegovini, na Mogorjelu kod Čapljine (sred. III. st.⁵⁴ do 401. g.) potječe također neobjavljeni fragment rimske tegule sa žigom SOLO[nas]⁵⁵.

I figlina Q. Cl. Ambrosija iz okolice Aquileje plasirala je krajem I. i tokom II. st. svoje produkte u Bosnu i Hercegovinu. Jedan fragment tegule sa pečatom Q(vinti) CL[odi Ambrosi], pronađen je u ruševinama kuće sa mozaicima u Stocu. Uz cestu Ljubuški — Vitina, unutar rimskih ruševina, blizu mjesta Zličina u Radišićima kod Ljubuškog Patsch je 1896. g. pronašao jedan fragment tegule sa pečatom Q(vinti) CLODI AMBROSI⁵⁶ (T. I, 13). Na Crkvini u Vitaljini kod Lju-

⁴⁶ CIL III 319a = 10156a + CIL III 3200; J. Bojanovski, 1974, 41, tab. I i II.

⁴⁷ I. Bojanovski, 1974, 47.

⁴⁸ D. Sergejevski, 1954, 198.

⁴⁹ K. Patsch, 1906, 381—382.

⁵⁰ C. Patsch, 1904, 279, 283.

⁵¹ R. Matijašić, 1989, 63—64.

⁵² R. Matijašić, 1989, 64.

⁵³ C. Truhelka, 1893a, 293 i 294, sl. 58, 57, 56 i br. 1—6.

⁵⁴ I. Bojanovski, 1969a, 154.

⁵⁵ Inventar III, 322.

⁵⁶ K. Patsch, 1896, 194; CIL III p. 2328; C. Patsch, 1904, 284, bilj. 7.

O nalazima tegula na istočnom Jadranu: B. Slapšak, 1974, 173—181. Figlina je radila u mjestu S. Giorgio di Nogaro tokom I. i II. st.

buškog u ruševinama luksuzne rimske vile koja se nalazila neposredno uz rimski most preko Trebižata, pronađena su četiri primjerka opeke sa pečatima Q(vinti) CLODI AMBROSI, Q(vinti) CLODI AMBR[osi], [Q(vinti) Clo]DI AMBRO[si] i Q(vinti) CL[odi Ambrosi]⁵⁷. Jedan fragment opeke sa žigom Q(vinti) CL[odi Ambrosi], pronađen je i u rimskim ruševinama u Stocu⁵⁸, dok je primjerak tegule, sa potpunim pečatom pronađen unutar ruševina rimskog kompleksa na Mogorjelu⁵⁹.

Na ageru rimske kolonije Narone zabilježeni su produkti još jedne sjeveroitalske figline. U ruševinama rimskog gospodarskog objekta u Proboju kod Ljubuškog pronađeni su fragmenti tegule sa pečatima C(ai) TITI [Hermer(otis)] i [C(ai) Titi Her]MER(otis)⁶⁰, dok je jedan primjerak sa potpunim pečatom C(ai) TITI HERMER(otis) (T. II, 1) pronađen u ruševinama rimskog objekta na Zličini⁶¹. Iz Gradca kod Neuma je fragment također sa cjelovitim ovim pečatom⁶². Jedan fragment tegule iz ove figline bio je ugrađen u prostoriju 21 D rimske vile u Višićima. Sačuvan je samo drugi dio pečata [C(ai) Titi] HERMER(otis)⁶³. Radila je u drugoj polovici I. st. n. e.⁶⁴.

U ranocarsko doba treba najvjerojatnije staviti i djelovanje figlina koje je svoje produkte žigosala pečatom COELI⁶⁵. Njeni produkti stigli su na područje naronitanskog agera još u vrijeme gradnje velikog poljoprivrednog kompleksa u Višićima i to neretvanskom trgovačkom magistralom. U prostoriji 9 A ovog velikog poljoprivredno-stambenog kompleksa nađena su dva fragmenta opeke sa pečatima COELI (T. II, 2) i [Co]ELI⁶⁶.

Negdje iz okolice Akvileje na područje naronitanskog agera stizali su u drugoj polovini I. i početkom II. st. n. e. i vrlo kvalitetni produkti figline Epidiusovih⁶⁷. Njeni proizvodi registrirani su još u Salonj (oba Epidiusa i Theodorusa, a Valerija Magna u Alboni). U ruševinama rimske vile u Višićima u prostoriji 9 A, pronađen je fragment tegule na kojem je žig L(uci) EPIDI THEO[dori]⁶⁸ (T. II, 3). Iz ruševina istog poljoprivrednog kompleksa (objekat D) potječe i jedinstveni fragment opeke na kojem je utisnut žig M(arci) VAL DO[...]⁶⁹ (T. II, 5). Ovo je prvo registriranje ove figline na istočnojadranskim pro-

⁵⁷ I. Bojanovski, 1985, 82, T. II, 1, 2, 3, 4.

⁵⁸ Č. Truhelka, 1893a, 294, 59.

⁵⁹ Inventar III, 354.

⁶⁰ F. Fiala, 1897, 163.

⁶¹ C. Patsch, 1899, 235, sl. 62.

⁶² Č. Truhelka, 1893a, 295, sl. 62.

⁶³ Inventar III, 498.

⁶⁴ R. Matijašić, 1989, 64.

⁶⁵ Pečati figline su T(iti) CAELIVS ili COELI. Radi u ranocarskom periodu u okolici Akvileje ili u Istri. C. Patsch, 1907a, 27.

⁶⁶ Inventar III, 433, 434.

⁶⁷ Vlasnici su joj bili G. M. Epidius i L. Epidius Theodorus, kao i Valeria Magna (CIL V 8110¹⁵²). Sudeći po nalazima oko Akvileje, (CIL V 8110), mora da je tamo i radila. Proizvodi i keramiku (R. Matijašić, 1989, 64—65).

⁶⁸ Inventar III, 426.

⁶⁹ Isto, 425.

storima, a vjerojatno ga treba dovesti u vezu sa tegulama M(arci) VAL DOR iz Klagenfurta⁷⁰. Iz prostorije 22 B istog objekta potječe i opeka sa žigom T·R·D·[... (T. II, 4). Produkti ove figline nalaženi su u okolici Pule, Akvileje i Salone⁷¹. Iz prostorije 11 D ovog istog kompleksa je fragmenti tegule sa žigom [Lep]I(d)IVS EVC[arpus] (T. II, 7).

U ruševinama rimskog urbanog naselja sa termama i luksuznim zgradama na području jugozapadnog Stoca 1892. g., među fragmentima žigosane opeke (SOLONAS, Q(vinti) CLODI AMBROSI), registrirane su i tegule sa pečatima [Q(vinti) G]RAVI PRISC(i)⁷² (T. II, 6), [C(ai)] PR(isci) CAS[siani]⁷³ (T. III, 15), SVPER⁷⁴ (T. II, 8), [Tib(eri) Vetti] AVITI⁷⁵ (T. III, 7), fragment tegule sa očuvana samo prva dva slova žiga: AR[...],⁷⁶ te fragment opeke sa pečatom [Ex] PR(aedis) CAS(ia-nis)⁷⁷.

U ruševinama rimske vile u Dretelju kod Čapljine, zajedno sa ulomcima tegula figline PANSIANA, registriran je i fragment zidne opeke na kojoj je žig. [M(arci) C(ai?) Cre]SIMI⁷⁸ (T. II, 11). U rimskoj Dalmaciji proizvodi ove figline registrirani su još samo jednom⁷⁹.

U privredno-stambeni kompleks na Mogorjelu kod Čapljine, bili su, uz tegule figlina AMBROSI, NER(onis) CLAVD(i) P(ansiana) i SOLONAS, ugrađeni i proizvodi figlina koji su svoje produkte obilježavali pečatima PRCF⁸⁰ (T. III, 1) i ATVS⁸¹.

Rimska opeka je tokom zadnjih decenija I. i početkom II. st. uvožena i u bihački kraj. C. Patsch je u ruševinama kasnoantičkog refugija na Bugar-Gradu pronašao dva fragmenta cigle na kojima je jedinstveni žig [H?]ERACLI(s) (T. III, 2) i [H]ERA[cli(s)]⁸². Ovdje su dospjeli kao spolija. Patsch je, na osnovi ovog, zaključio da je u bihački kraj rimski krovni crijep uvožen u jednakim količinama kao i u duvanjski, ljubuški i stolački kraj⁸³.

U rudarski zapadnobosanski bazen tokom I. i II. st. uvoženi su, uglavnom za potrebe gradnje metaloprerađivačkih i administrativnih objekata i ranokršćanske bazilike, proizvodi figline SISC(ia) (T. II, 10), i to u značajnim količinama⁸⁴. Da su njeni produkti bili od osobite kvalitete i široke upotrebe, svjedoče nalazi ove opeke u pločnicima

⁷⁰ I. Čremošnik, 1965, 167.

⁷¹ Isto, 167, T. IV, 3.

⁷² F. Fiala — C. Patsch, 1895, 276, sl. 90.

⁷³ Č. Truhelka, 1893a, 294, sl. 61.

⁷⁴ F. Fiala — C. Patsch, 1895, 276, sl. 91.

⁷⁵ Č. Truhelka, 1893a, 294, sl. 60.

⁷⁶ Isto, 295.

⁷⁷ Isto, 294, sl. 61.

⁷⁸ C. Patsch, 1904, 278, sl. 161.

⁷⁹ CIL III 14025.

⁸⁰ Inventar III, 353.

⁸¹ Isto, 321.

⁸² K. Patsch, 1898, 345—346, sl. 23 i 22.

⁸³ Isto, 346.

⁸⁴ D. Basler, 1977, 163—164.

termalnih objekata⁸⁵ kao i u taracama samog rudarskog naselja na Japri⁸⁶. Značajnijem uvozu siscijanske opeke u ovaj kraj pridonosila je i činjenica relativne blizine i ekonomičnost riječnog transporta⁸⁷, a na-dasve izuzetno kvalitetna opeka.

Ostalo je neriješeno pitanje da li su produkti sa žigom M(arci) VIB(i) C·O·F (T. II, 12) uvezeni sa sjevernoitalskih područja, ili su bili izrađivani negdje na dalmatinskom području. Jedan fragment opeke sa ovim pečatom pronađen je u ruševinama rimskog objekta na Krehin-Gradcu kod Čitluka⁸⁸. Isto tako nepoznato je gdje je proizvođena opeka sa pečatima [. . .]AR[. . .] Conduetrius⁸⁹.

LOKALNE FIGLINE

Već u drugoj polovici I. st. rimske vlasti na hercegovačkobosanskim prostorima počinju se otvarati lokalne figline, koje se razvijaju ili nastaju pod uticajem vojničkih figlina ili vojničkih majstora. Neri-jetko su vlasnici ovih radionica novodoseljeni poslovni Italici, ali i Grci, koji odreda u njima upošljavaju vrsne majstore. Ove se radio-nice, uglavnom, koncentriraju u okolici ili u sastavu pojedinih urbanih naselja. Često su u sastavu većih antičkih privrednih objekata i podmi-ruju potrebu isključivo vlastite ili nešto šire gradnje (velika vila u Vi-šićima, Mogorjelo i dr.).

Na području Hercegovine u antici je djelovalo više lokalnih fi-glina. U sastavu rimskog urbanog centra u Grčinama (Potoci) kod Mos-tara, u vremenu iza I. st. djelovale su tri lokalne figline. Izrađivale su opeku i crijep, manje kvalitetan u odnosu na sjevernoitalski, ali su bile konkurentnije. Patsch je 1904. g. objavio jedan fragment »žmur-njaka« sa dijelom očuvanog dvostrukog pečata na kojem se jasno čita-ju samo neka slova IVNI[B?]A . . . ENA[e]⁹⁰ (T. III, 4). Sa istog loka-liteta potječe i fragment opeke kod kojega je također očuvan dio žiga od kojega su samo dva prva slova čitljivija, a ostale je Patsch, kako sam kaže, slobodnije nadopunio kao CAI+LI[. . .]⁹¹ (T. III, 5). Na frag-mentu tegule iz istog objekta, očuvan je jasno čitljiv završni dio pečata . . .]NE⁹² (T. III, 8). Sa istog lokaliteta potječe i neobjavljeni fragment tegule sa pečatom CENR⁹³. Koncentracija ovoliko lokalnih fi-glina na ovom mjestu upozorava kako na veliki značaj same rimske aglomeracije na Grčinama, tako i na kratkotrajnost rada i lokalni zna-čaj ovdašnjih antičkih radionica opeke.

⁸⁵ Đ. Basler, 1972, 68.

⁸⁶ Isti, 1977, sl. 15.

⁸⁷ E. Pašalić — Đ. Basler, 1962, 221; O plovnim putevima Sanom i Unom: E. Pašalić, 1960, 15—16.

⁸⁸ C. Patsch, 1904, 282, sl. 163.

⁸⁹ Č. Truhelka, 1893, 295.

⁹⁰ K. Patsch, 1904a, 34, sl. 1; Isti, 1904, 265, sl. 136.

⁹¹ Isti, 1904a, 34, sl. 2; Isti, 1904, sl. 136.

⁹² C. Patsch, 1904, 265, sl. 138.

⁹³ Inventar III, 424.

Iz Hodbine kod Mostara potječe fragment tegule na koju je utisnut žig MVB C[...] ⁹⁴ (T. III, 3), isto tako lokalnog karaktera.

Iz ruševina rimskog objekta u Proboju kod Ljubuškog (vjerojatno sa kraja III. ili početka IV. st.) potječu dva fragmenta opeke sa žigovima IVL(i)COD(ri) ⁹⁵ (T. II, 9) i [L(uci)]MALTINI ABASCANTI ⁹⁶ (T. II, 13). S obzirom na mali broj nalaza opeke na kojoj su utisnuti ovi pečati, te na rustičnost samih pečata, može se pretpostaviti da se radi o lokalnim opekarskim radionicama, osim Abaskantijeve.

Po Patschovom mišljenju, u Dabrici kod Stoca ili u samom Stocu radila je figlina koja je svoje proizvode obilježavala pečatom SERVILIA ⁹⁷. Jedan fragment ove kvalitetne opeke je 1902. g. pronašao Patsch u Dabrici, dok potpuno očuvani primjerak tegule sa ovim pečatom potječe iz ruševina rimskog kompleksa u Stocu (T. III, 6).

U Bosni su prve lokalne figline otvorene na području antičkih Argentarija i Sarajevskog polja. Krajem prvog stoljeća rimske uprave neki Grk Saturnius započeo je u Domaviji proizvodnju krovnog crijeva i opeke koja se upotrebljavala za podizanje različitih antičkih objekata za proizvodnju srebra, olova i cinka. Cijeli objekti ovdašnjih pogona, ili neki njihovi dijelovi, izrađeni su od opeke. Međutim, do sada je sa ovog mjesta sačuvan samo jedan fragment podne opeke sa dijelom očuvanog žiga SAT[urnius?] (T. III, 14). Bio je ugrađen u rimsku Kuriju u Srebrenici ⁹⁸. Na ovom prostoru radila je i keramička radionica (ili je bila ista radionica sa nekoliko majstora?), koja je svoje proizvode obilježavala pečatom GLYKON ⁹⁹ (T. III, 10). Očito su i ovi majstori, ciglari i keramičari, bili dio rimske armije stručnjaka angažiranih na proizvodnji plemenitih i drugih metala u ovom dijelu provincije Dalmacije. Za potrebe rimskog rudarskog centra u Domaviji, opeku je izrađivala još jedna radionica čiji je žig [...]NIVS[...] (T. III, 11) bio utisnut u opeku pronađenu u Srebrenici. U rimskim Argentarijama vjerojatno su djelovale još neke rimske radionice za proizvodnju građevinskog materijala, a gotovo sigurno i keramičke robe, koja je imala značajnu prođu na ovom području.

U Sarajevskom polju u antici je djelovalo barem pet antičkih figlina. Za njih dvije nisu identificirani žigovi. Najstarija od njih bila je figlina koja je svoje proizvode izrađivala za potrebe rimskog urbanog i termalnog kompleksa na Ilidži, čiji se najraniji objekti datiraju u I. st. ¹⁰⁰ Odavde potječu i brojni keramički predmeti.

Krajem III. ili početkom IV. st. radile su dvije figline na periferiji antičkog naselja koje se, sa zgradama i vrtovima, prostiralo od Marijin-dvora do Skenderije i Koševa, a koje su svoje proizvode obilježavale pečatima NIMIXAM (=MAXIMIN) i CONSTA[...] ¹⁰¹ Na mje-

⁹⁴ Isto, 315.

⁹⁵ F. Fiala — C. Patsch, 1895, 280, sl. 107.

⁹⁶ F. Fiala, 1893, 524, sl. 17; F. Fiala — C. Patsch, 1895, 281, sl. 108.

⁹⁷ C. Patsch, 1893, 284, sl. 167.

⁹⁸ V. Radimski, 1892, 10, sl. 12; Isti, 1893, 231, sl. 19.

⁹⁹ K. Patsch, 1914, 186, sl. 71.

¹⁰⁰ E. Pašalić, 1975, 213.

¹⁰¹ Đ. Basler smatra da je to jedna radionica sa različitim majstorima (1972, 29).

stu između ulica V. Putnika, Vrbanje i Istarske te Zemaljskog muzeja nađena su dva fragmenta rimske opeke sa pečatom NIMIXAM (T. III, 13) i NIM[ixam]¹⁰². Na lijevoj obali Miljacke (Kovačići), 1899. V. Radimský je registrirao dva fragmenta tegula sa pečatom CONST[... (T. III, 12). Unutar rimskog objekta (*villa rustica*?) na Carini u Sarajevu, 1939. g. pronađena su još četiri fragmenta tegula sa ovim žigom¹⁰³, te jedan sa dijelom ovog pečata [C]ON[sta]...

Među brojnim ulomcima zidne cigle i krovnog crijepa, u blizini nekadašnje sarajevske ciglane i gradskog kamenoloma (iz vremena austrougarske uprave) na lijevoj obali Miljacke, 1892. g. pronađena su tri fragmenta tegula, sa nečitim duguljastim pravokutnim pečatima. Kako su pečati bili gotovo sasvim izlizani, a na osnovi donekle očuvanog početka imena vlasnika figlina na žigu, Radimský je, i na osnovi podudarnosti sa pečatom sa *vasa cretacea* (CIL III, 6010) ovaj žig pročitao kao CONATIVII¹⁰⁴. Moguće je da se radi o figlini koja je svoje produkte žigosala pečatom CONSTA[...], na što bi mogla upućivati i blizina nalaza.

Na području Bugojna radila je u drugom i na početku trećeg st. »jedna opštinska tvornica vezana za susjedne municipije Bistua Vetus (njen tvornički žig je BISTVES)...«¹⁰⁵ (T. III, 9). Iz ove figline, koja je bila locirana na mjestu i danas aktivne ciglane u Bugojnu¹⁰⁶ potječe jedinstvena opeka sa pečatom, pronađena 1958. g. (na Crkvinu) među brojnim ulomcima iste vrlo kvalitetne cigle i crijepa. Lociranje ove antičke figline na ovom mjestu moglo bi biti od posebnog značaja za ubiciranje antičkih Mun. Bistue.

Tokom III. i IV. st. na području Malog Mošunja (Bist. Nova) radila je također jedna, vjerojatno municipalna figlina, koja je proizvodila opeku, crijep i posuđe. Sa Crkvine (Kalvarija) u Mošunju kod Viteza potječe velika količina ulomaka cigle, crijepa i dr., a na jednom komadu crijepa utisnut je i žig A V (ili X)¹⁰⁷.

ZAKLJUČAK

Na bosansko-hercegovačkim prostorima od uvezene opeke najčešće se susreću proizvodi sjevernoitalske figline PANSIANA. S obzirom na dugogodišnji rad ove figline i odličnu kvalitetu njenih proizvoda, to je i razumljivo. Uz njene proizvode, uglavnom na području Hercegovine, za graditeljske pothvate bogatih rimskih poduzetnika, kolonista, ali i vojske, dovoženi su i proizvodi (najviše krovni crijep i luksuzni proizvodi) figlina SOLONAS, AMBROSIANA i HERMEROTIS,

¹⁰² D. Sergejevski, 1947, 20—21. Figline MAXIMIN[usa] i CONSTA[ntinusa] Sergejevski datira u III. st.

¹⁰³ Isto, 16, 19.

¹⁰⁴ V. Radimski, 1895, 109.

¹⁰⁵ J. Petrović, 1960—1961, 230, sl. 1; I. Bojanovski, 1988, 162.

¹⁰⁶ I. Bojanovski, 1974, 144, sl. 14.

¹⁰⁷ E. Pašalić, 1975, 177.

i drugih sjevernoitalskih. Ugrađivani su, u velikim količinama, uglavnom u privrednostambene i vojničke objekte u Višićima kod Čapljine, privrednostambene i vojničke objekte antičkog Diluntuma, u utvrđeni privredni kompleks na Mogorjelu kod Čapljine, antički objekat u Proboju kod Ljubuškog, vojnički logor na Gračinama (Humac) kod Ljubuškog i dr. Uvoz iz ovih figlina na hercegovačko područje išao je posredstvom trgovaca iz Narone i Salone. Ovdje su, kao i u luci Iadera, a vjerojatno i Neuma, zabilježena lučka stovarišta gdje se mogla skladištiti i ovakva vrsta trgovačke robe, a onda transportirati u unutrašnjost. Uvoz crijeva iz sjevernoitalskih figlina počeo se značajnije smanjivati već u drugoj polovici I. st. Već ranije su pojedine vojne okupacione jedinice imale u sastavu svojih garnizona i majstore za proizvodnju crijeva i opeke, pa je uskoro uslijedilo otvaranje i nekolicine lokalnih figlina, koje su nadzirali ili vojni stručnjaci, ili majstori kolonisti i njihovi oslobođenici. Njihovi proizvodi veoma uspješno konkuriraju uvoznjoj opeci, odmah na početku. Sjeverni i sjeverozapadni krajevi Bosne opskrbljivani su crijepom i ciglom u toku nekoliko stoljeća iz siscijanskih figlina. Jednostavnost i ekonomičnost riječnog transporta išli su u prilog uvozu.

Osim uvozne opeke, na području Bosne i Hercegovine registrovano je petnaest figlina, bez vojničkih, koje su svoje proizvode obilježavale različitim pečatima. Osim ovih, do sada je na bosansko-hercegovačkom području, registrirano još preko dvadeset antičkih figlina. Četvrtasti tip ovakvih peći, koje je I. Bojanovski datirao okvirno u drugu polovicu I. i u II. st., otkriveno je, do sada, na pet lokaliteta: Višići, Mesihovina kod Duvna — Studena Vrla, Srebrenica — Lješansko polje, Sarajevo — Alipašina džamija, Bosanska Krupa — Ljusina¹⁰⁸. Nešto kasnije djelovale su figline u Ždrijelu kod Nevesinja i u Čapljini. Tokom III. st. mogla je raditi figlina na Mogorjelu kao i ona u Žitomisliću kod Mostara. U kojem su periodu radile figline u Jajcu (Dolabije — Bravice), Šipovu (Dabrljevo i Krčevine), Bosanskom Novom (Rakanske Barice)¹⁰⁹, Ključu (Todorovići), Banjaluci (Barlovci i Ramići), Bugojnu (Vesela i Čipuljić), Duvnu (Eminovo Selo, Mujdžići), Skelanima¹¹⁰, i dr. nismo sigurni.

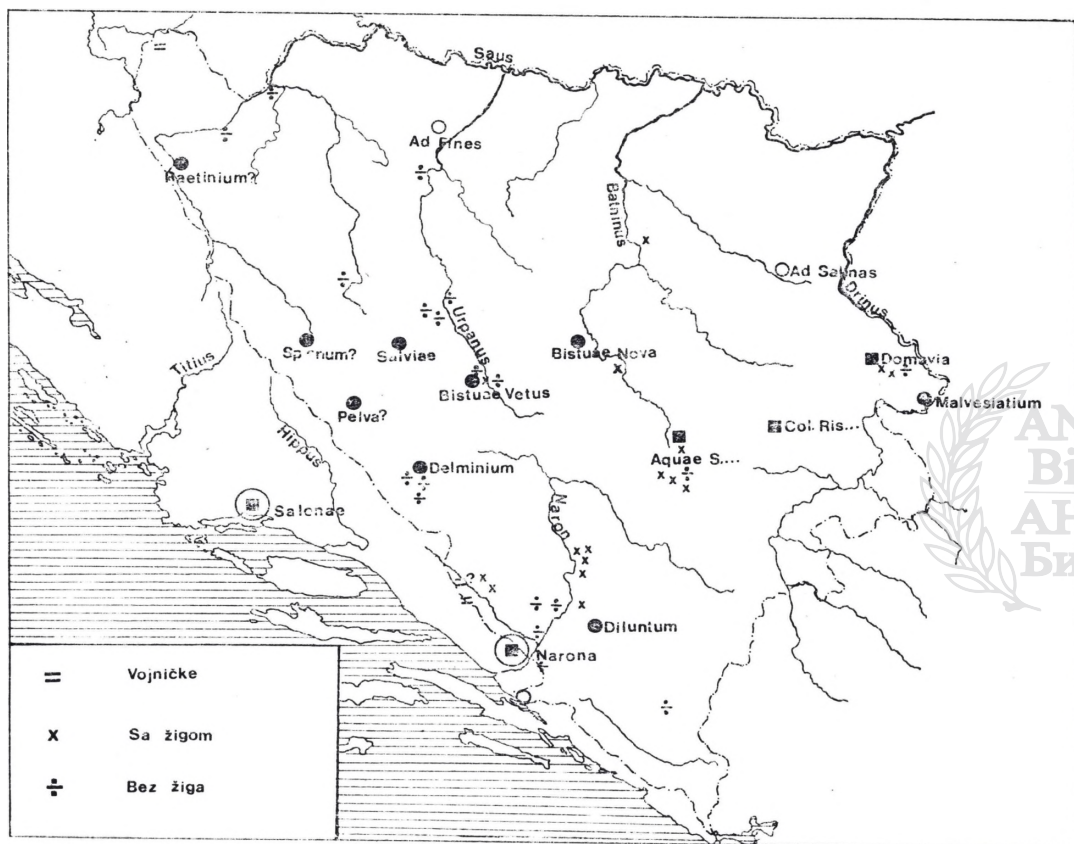
Učešće rimske žigosane i nežigosane krovne, zidne, podne i dr. opeke, u antičkom graditeljstvu Bosne i Hercegovine, bilo je veoma zapaženo. Prve decenije rimske uprave, ovdje je preovladavala uvozna opeka. Treba imati u vidu da je samo manji dio proizvoda antičkih figlina bio obilježen žigom radionice ili majstora. Tokom II. i III. st., samo na području Sarajevskog polja radi pet do sada poznatih figlina, koje ciglu, crijep i keramiku plasiraju širom agera rimske kolonije Aquae S... Slično je i sa četiri do sada otkrivene antičke figline na području Bijelog polja kod Mostara. Najviše svojih proizvoda davale su za potrebe gradnje antičkog naselja na Grčinama. Kvaliteta njihovih proi-

¹⁰⁸ B. Raunig, 1974, 203—214.

¹⁰⁹ Iz ove figline je fragment tegule sa tekstom: Vivas e[st] ama], qui laler- [cla f(ecit) et] qui ea ce [perit. K. Patsch, 1914, 186, Isti, 1893a, 87. Isti, 1898a, 494—496; Isti, 1900a, 63—66; CIL III p. 2166.

¹¹⁰ K. Patsch, 1907, 434, sl. 3.

zvoda nije bila na razini sjevernoitalskih. Ove figline imale su kraći radni vijek, odnosno proizvodile su crijep i opeku dok je postojala potreba za njima na tom području. Slično je bilo i sa figlinama koncentriranim na ageru municipija Malvesiatija u istočnoj Bosni i na području Domavije. Tri od njih, do sada registriranih, obilježavale su svoje proizvode pečatima. Velika potražnja krovnog crijepa, cigle i keramike u centralnoj Bosni prouzrokovala je i nastajanje općinskih figlina na području antičkih Bistua i Delminija. Lokalne figline otvorene su, uglavnom, na području Hercegovine, te jugozapadne ili srednje Bosne (karta 1).

Antičke figline u Bosni i Hercegovini

Antičke lokalne radionice crijepa, cigle i podne opeke na području Bosne i Hercegovine proizvodile su, manje-više, ovu vrstu građevinskog materijala, sve do vremena velikih društvenih potresa, koji su, provalom Istočnih i Zapadnih Gota, zahvatili ova područja. Kasnija društveno-politička situacija nije dozvoljavala njihov značajniji rad. Ni pokušaji restauracije Rimskog Carstva za cara Justinijana (527—565) nisu pogodovali značajnijoj produkciji antičkih lokalnih figlina. Novopridošli narodi donijeli su nove kulture stanovanja, pa u narednim stoljećima ove antičke radionice i vještina proizvodnje cigle i crijepa, u potpunosti postaju nepoznati.

IZVORI:

- CIL III, V (Corpus inscriptionum Latinarum) consilio et auctoritate Academiae litterarum Borussicae editum, Berolini. Ed. Th. Mommsen, 1873, 1872.
- Inventar III (Inventar gradevinskih nalaza III (cigle, freske i mozaici) u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.
- Suetonius (1951): *The Lives of the Caesars*, T. I, II, 28. Harvard University Press — W. Heinemann LTD, Cambridge-Massachusetts-London.
- Vitruvius (1955): *On Architecture*, T. I, III, 1. W. Heinemann LTD, Harvard University Press- London-Cambridge-Massachusetts.

RÖMISCHE GESTEMPELTE ZIEGEL IN BOSNIEN UND HERZEGOWINA

Zusammenfassung

Im zentralen Teil der römischen Provinz Dalmatien, dem heutigen Bosnien und Herzegowina, wurde unter anderem auch mit gebrannten Ziegeln gebaut. Die illyrische Welt hatte dieses Baumaterial vor Ankunft des römischen Besatzungsheeres und der römischen Administration nicht gekannt. In der ersten Zeit wurden Ziegel und Dachziegel in das Gebiet der Herzegowina und in etwas geringerem Umfang auch nach Bosnien, zur Gänze eingeführt. Diese Einfuhr wurde von der römischen Besatzungsarmee begonnen, in erster Linie für den Ausbau des Garnisonsmittelpunktes auf Gračine am Humac bei Ljubuški. Aus dieser Festung gingen nämlich schon in den Sechzigerjahren des 1. Jh. v. u. Z. fast alle Strafexpeditionen gegen die illyrischen Stämme im Inneren Dalmatiens aus, besonders gegen die aufrührerischen Delmaten. Da während der Eroberungszüge die Ziegelbrennereien der Garnisonen weit entfernt waren, wurden die nötigen Ziegel und Dachziegel von den norditalischen *figlina* eingeführt. Die Erzeugnisse der *figlina* PANSIANA kamen hier schon um das Jahr 43/42 v. u. Z. an.

Sobald es die Situation erlaubte, begannen die Fachleute aus den Reihen des römischen Heeres mit der Herstellung von Ziegeln und Dachziegeln in örtlichen Ziegelbrennereien (*figlinae*). In den Ruinen des Militärlagers auf Gračine wurden Erzeugnisse der *figlina* der Legion VIII Augusta gefunden, welche in den Jahren 69 bis 86 in Smrdelji, bei Burnum in Betrieb war. Auch die Legion IIII Flavia Felix baute ihre Erzeugnisse in das Mauerwerk dieser Militärfestung ein u. zw. im Zeitraum von Jahre 70 bis zum Jahre 86. Diese *figlina* hatte ihre Herstellungsstätte ebenfalls in Smrdelji.

Während des 2. und 3. Jahrhunderts erzeugten die Kohorten I Belgarum equitata und VIII Voluntariorum Ziegel in eigenen Ziegelwerken, die sich irgendwo in der Nähe des Militärlagers auf Gračine befanden, wo man noch immer reiche Tonerdelager hoher Qualität finden kann.

Die Angehörigen eines Teiles der XIII Legion Geminae, die einige Zeit irgendwo in Westbosnien ihre Garnison hatten, haben ebenfalls in der Nähe von Velika Kladuša Ziegel und Dachziegel hergestellt.

Mit den römischen Truppen kamen in die Provinz Dalmatien auch die ersten römischen und griechischen Geschäftsleute, die, unter anderem, auch mit der Einfuhr von Dachziegeln, und in kleinerem Umfang, auch von Ziegeln, begannen. Die ersten Mengen kamen auf dem Seeweg und sodann über den Narenta-Fluss für den Baubedarf auf dem Gebiet des Agers der Kolonie Narona. Die Erzeugnisse der Ziegelbrennereien PANSIANA, Q. C. AMBROSI und SOLO-NAS, gelangten, ausser in dieses Gebiet, in kleinen Mengen, auch in das Landesinnere Dalmatiens, bis nach Livno und Duvno. In kleineren Mengen wurden auch die Produkte folgender Ziegelbrennereien eingeführt: Q. T. HERMER(otis), CO-ELI[us], EPIDIVS und wahrscheinlich auch Erzeugnisse der *figlina* ARR[iana], M. VAL DOR[...], LEPIDIVS EVC[arpus], PR. CAS[sianus], SVPER, T. V. AVITI, CAS(sianus), [H]ERACLIS, u. a.

Für den Bedarf des Baus von Bergwerksanlagen, Verwaltungs-, Wohn- und Sakralgebäuden des westbosnischen Bergbaudistrikts wurden Ziegel hoher Qualität importiert, die aus den Werkstätten des antiken Siscia stammten. Der Transport erfolgte über die Flüsse Sava, Una und Sana, gleich zu Beginn der Erze-gewinnung in diesem Gebiet.

Gegen Ende des ersten Jahrhunderts der römischen Okkupation, begannen, vor allem römische und griechische, aber auch orientalische Geschäftsleute mit der örtlichen Herstellung von Dach- und Mauerziegeln. Ihre *figlinae* erzeugten Baumaterial, vor allem für den Lokalbedarf. Im Bergbaubezirk des antiken Argentaria, im heutigen Ostbosnien, wurden Dach- und Mauerziegel, sowie andere Baumaterial, vor allem von Griechen und Orientalen gefertigt. Zwei *figlinae*, die bis jetzt im Gebiet des antiken Domavia registriert wurden, bezeichneten ihre Produkte mit den Stempeln SAT[urnius?] und ...]NIVS[...

Für den Bedarf des antiken Zentrums in Grčine am Bijelo Polje bei Mostar und dessen weitere Umgebung, wurden hauptsächlich zweitklassige Dach- und Mauerziegel hergestellt und zwar von den Ziegelbrennereien IVNI [B?]A... ANA(e), CAI+LI, ...]NE und CENR[... Es scheint, dass diese *figlinae* nicht von grosser Bedeutung waren und auch nicht über einen längeren Zeitraum arbeiteten.

Irgendwo in der Umgebung Mostars, wahrscheinlich in Hodbina, arbeitete eine *figlina*, die ihre Erzeugnisse mit dem Stempel MVBC[... kennzeichnete.

In den Überresten der römischen Anlagen in Proboj bei Ljubuški wurden Erzeugnisse aus den Ziegelbrennereien des III. und IV. Jahrhunderts gefunden, mit den Stempeln IVL(i) COD[ri?] und L(uci) MALTINI ABASCANTI. In Dabrica bei Stolac oder in Stolac selbst arbeitete zur ziemlich gleichen Zeit die *figlina* SERVILIA.

Im Sarajevoer Feld, am Rande der antiken Stadtsiedlung, wirkten im Laufe des III. Jahrhunderts die *figline* MAXIMIN(us) und CONSTA(ntius), während im Verlauf des I. und II. Jahrhunderts die keramische Werkstatt eines gewissen COSIVS im Thermalbadzentrum Ilidža bei Sarajevo tätig war.

Für den Bedarf des Munizipiums erzeugte während des I. und wahrscheinlich auch des II. Jahrhunderts, die *figlina* BISTVES in Bugojno Dach- und Mauerziegel.

Im Laufe des III. und IV. Jh. arbeitete in Mali Mošunj bei Vitez eine *figlina*, welche ihre Erzeugnisse mit den Stempeln A und V (oder X) kennzeichnete.

Ausser den Ziegelbrennereien, die Ziegel mit Stempel herstellten, wurden im Gebiet des heutigen Bosnien und Herzegowina noch über zwanzig *figlina* registriert. Einige davon waren Bestandteil grosser antiker Wirtschaftsanlagen oder Befestigungen (Višići, Mogorjelo, des befestigte Lager bei Doboj u. a.).

LITERATURA:

- V. Atanacković-Salčić (1977): *Gračine, Humac, Ljubuški — antički vojni logor sa naseljem*, AP, 19, 80—85.
(1978): *Gračine, Humac, Ljubuški — antički vojni logor sa naseljem*, AP, 20, 73—77.
- P. Bakula (1867): *Schematismus custodiae provincialis Hercegovina*, Split.
- Đ. Basler (1972): *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo.
(1977): *Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre*, GZM A, n. s. XXX/XXXI, 121—171.
- A. Betz (1938): *Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien*. Abhandl. des archäolog.-epigraph. Seminares der Universität Wien, N. F. Heft 3.
- I. Bojanovski (1969): *Antička uljara na Mogorjelu i rekonstrukcija njenog torkulara*, NS, XII, Sarajevo, 27—54.

- (1969a): *Mogorjelo-rimsko Turres*, GZM, A. n. s. XXIV, 137—163.
- (1974): *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Djela ANUBiH, XLII/2, Sarajevo.
- (1980): *Materijali, tehnike i strukture predantičkog i antičkog graditeljstva na istočnom jadranskom prostoru*, Zagreb, 41—72.
- (1985): *Epigrafski i topografski nalazi s područja antičke Bigeste* (pagus Scunasticus). 100 godina Muzeja na Humcu, Ljubuški, 65—94.
- (1988): *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Djela ANUBiH, LXVI 6, Sarajevo.
- A. Calderini (1930): *Aquileia Romana*, Milano.
- N. Cambi (1989): *Narona u odnosu prema bosansko-hercegovačkom zaleđu u ranoj antici*. Međunarodni simpozij »Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Evropi«, Sarajevo 6—7. oktobar 1988, Sarajevo, 39—56.
- I. Čremošnik (1965): *Rimska vila u Višićima*, GZM, A. n. s. XX, 147—260.
- E. Dyggve (1928): *Recherches à Salonae I*, Kopenhagen.
- F. Fiala (1893): *Prilozi rimskoj arheologiji Hercegovine*, GZM V, 511—532.
(1897): *Beiträge zur römischen Archäologie der Hercegovina*, WMBH, 163—172.
- F. Fiala — C. Patsch (1895): *Untersuchungen römischer Fundorte in der Herzegovina*, WMBH III, 257—283.
- C. Gregorutti (1886): *La figlina imperiale Pansiana di Aquileia ed i prodotti fittili dell'Istria*. Atti e Memorie della società istriana di archeologia e storia patria II, 213—253.
- Z. Marić (1989): *Daorsi i Narona* (koreferat uz referat Nenada Cambija o Naroni). Međunarodni simpozijum »Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Evropi« Sarajevo 6—7. oktobar 1989, Sarajevo, 57—59.
- R. Mađijašić (1987): *La produzione ed il commercio di tegole ed Aquileia*. Aquileia e l'Alto Adriatico, Antichita Altoadriatiche, 29, 2.
(1989): *Rimske krovne opeke s radioničkim žigovima na području sjeverne Liburnije*. Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu i Pagu i u hrvatskom primorju. Znanstveni skup, Krk, 24—27. IX 1985, Zagreb 1989, 61—71.
- G. Novak (1948): *Pogled na prilike radnih slojeva u rimskoj provinciji Dalmaciji*, HZ, I, Zagreb, 129—152.
- E. Pašalić (1960): *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo.
(1975): *Sabrano djelo*, Sarajevo.
(1984): *Period rimske vladavine do kraja III vijeka n. e.* Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 191—307.
- E. Pašalić — Đ. Basler (1962): *Dolina Japre — rudarski metalurški antički centri*, AP, 4, 217—221.
- C. Patsch (1893) *Bericht über eine Reise in Bosnien*, WMBH, XVI, 125—141.
(1896): *Dva otiska na ciglama iz Ljubuškog*, GZM, VIII, 193—195.
(1897): *Die legio VIII Augusta in Dalmatien*, WMBH, V, 338—340.
(1897a): *Mali rimski nahodaji i posmatranja*, GZM, IX, 511—537.
(1898): *Japodi*, GZM, X, 335—364.
(1898a): *Rimska nalazišta u kotaru novljanskom*, GZM, X, 493—501.
(1899): *Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien*, WMBH, VI, 154—273.
(1899a): *Nove tekovine muzeja u Kninu*, GZM, XI, 481—535.

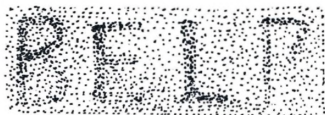
- (1900): *Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien*, WMBH, VII, 33—166.
- (1900a): *Ziegel Stempel der Legio IIII Flavia felix aus Vitina bei Ljubuški*, WMBH, V, 338—340.
- (1904): *Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien*, WMBH, IX, 171—301.
- (1904a): *Arheološko-epigrafska istraživanja o povijesti rimske pokrajine Dalmacije*, GZM, XVI, 33—59.
- (1906): *Pseudo Skilaxovo jezero, Prinos povijesti donjeg porijekla Neretve*, GZM, XVIII, 367—390.
- (1907): *Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije*, XIX, 431—470.
- (1907a): *Zur Geschichte und Topographie von Naron.* In Kommission bei A. Hölder, Wien.
- (1914): *Zbirke rimskih i grčkih starina u Bos. Herc. Zemaljskom muzeju*, GZM, XXVI, 141—219.
- (1922): *Historische Wanderung im Karst und an der Adria.* Die Herzegowina einst und jetzt, Wien.
- J. Petrović (1960—1961): *Novi arheološki nalazi iz doline Gornjeg Vrbasa*, GZM, XV—XVI, 229—234.
- V. Radimský (1892): *Arheološke crtice*, GZM, IV, 119—223.
- (1892a): *Prekopavanje u Domaviji kod Srebrenice godine 1891*, GZM, IV, 1—24.
- (1893): *Generalbericht über die bisherigen Ausgrabungen der römischen Stadt Domavia bei Srebrenica*, WMBH, I, 218—253.
- (1894): *Starine kotara županjačkog u Bosni*, GZM, VI, 283—319.
- (1894a): *Izveštaj o iskopavanjima u Domaviji kod Srebrenice u godinama 1892 i 1893*, GZM, VI, 1—47.
- (1896): *Die vorgeschichtlichen und römischen Alterthümer des Bezirkes Zupanjac in Bosnien*, WMBH, IV, 135—169.
- B. Raunig (1974): *Rimska ciglarska peć u Ljusini kod Bosanske Krupe*, Zbornik krajiških muzeja, VI, 203—214.
- D. Sergejevski (1934): *Rimski spomenici iz Bosne*, Spomenik SKA, LX, 1—28.
- (1947): *Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici*, GZM, II, 13—50.
- (1954): *Staro-hrišćanska bazilika u Klobuku*, GZM, n. s., IX, 189—210.
- B. Slapšak (1974): *Tegula Q. Clodi Ambrosi, Situla 14/15, Opvscvla Iosepho Kastelic Sexagenario dicata*, Ljubljana, 173—181.
- M. Suić (1956—1957): *Novija arheološko-topografska istraživanja antičkog Jadera*, Zbornik Historijskog instituta u Zadru, II, 1, 13—50.
- (1976): *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb.
- (1981): *Zadar u starom vijeku*, Prošlost Zadra I, Zadar.
- C. Truhelka (1892): *Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine*, GZM, IV, 340—365.
- (1893): *Rimske iskopine u Vitini*, GZM, V, 673—678.
- (1893a): *Zenica und Stolac*, Beiträge zur römischen Archäologie Bosniens und der Herzegowina, WMBH, I, 273—302.
- (1895): *Aufdeckung einer römischen Ruine in Vitina (Herzegowina)*, WMBH, III, 522—526.
- M. Vego (1961): *Historija Bročna od najstarijih vremena do turske okupacije*, Sarajevo.
- M. Zaninović (1988): *Salona antička luka*. KARAKA, 1—2, Split, 13—15.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

1 Gračine (Ljubuški); 2 Gračine (?); 3 Gračine; 4 Velika Kladuša; 5 Gračine; 6 Gradac (Neum); 7 Mogorjelo (Čapljina); 8 Proboj (Ljubuški); 9 Duvno; 10 Stolac; 11 Suhaća (Livno); 12 Duvno; 13 Radišići (Ljubuški).

Crteži: A. Bučo

1 2

3 4

5 6

7 8

9

10

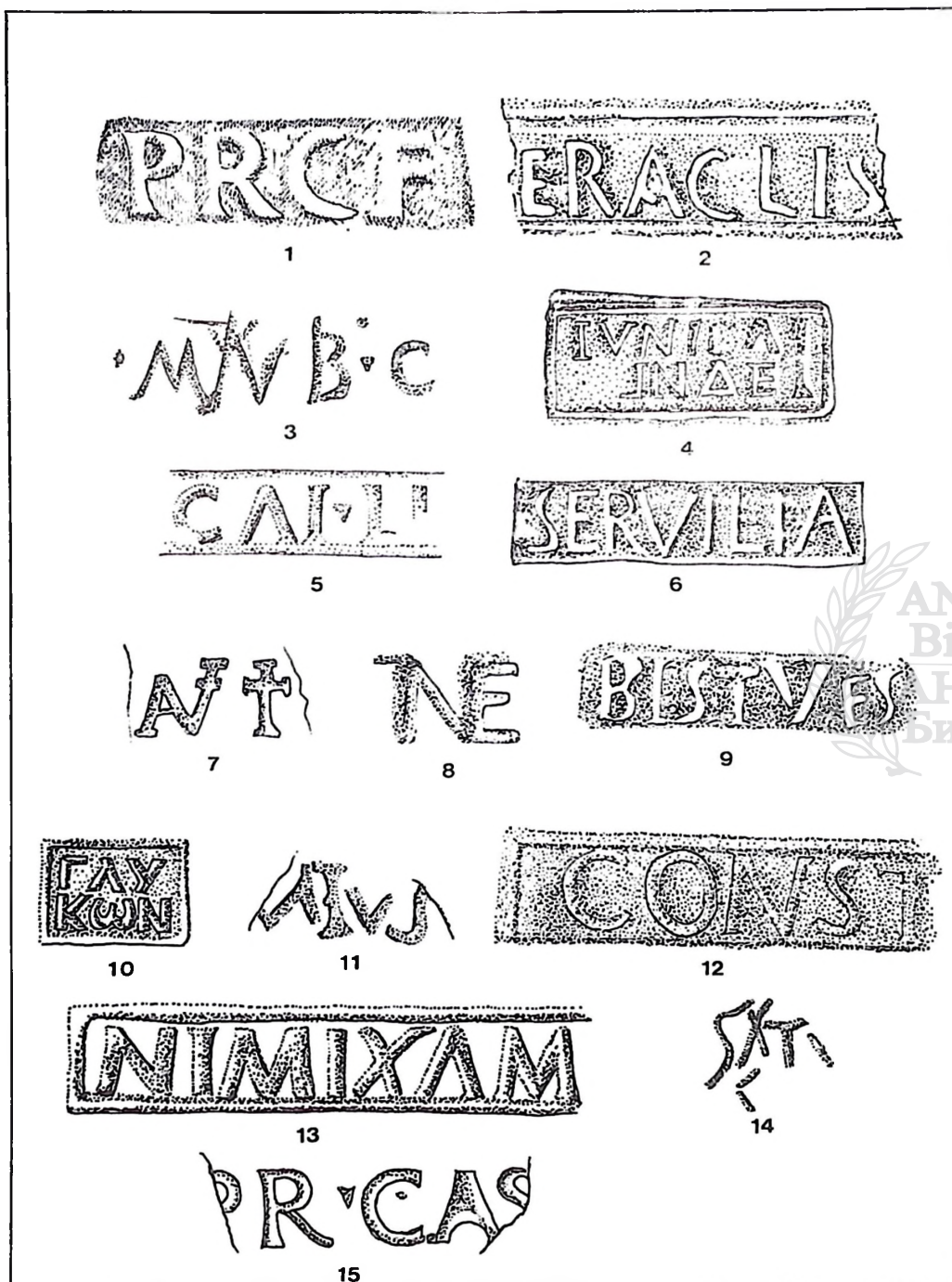
11

12

13

1 Radišići (Ljubuški); 2 Višići (Čapljina); 3 Višići; 4 Višići; 5 Višići; 6 Stolac; 7 Višići; 8 Stolac; 9 Proboj (Ljubuški); 10 Blagaj (Bosanski Novi); 11 Dretelj (Čapljina); 12 Krehin Gradac (Čitluk); 13 Proboj (Ljubuški).

Crteži: A. Bučo

1 Mogorjelo (Čapljina); 2 Bugar-Grad (Bihać); 3 Hodbina (Mostar); 4 Grčine (Potoci, Mostar); 5 Grčine; 6 Stolac; 7 Stolac; 8 Grčine; 9 Bugojno; 10 Srebrenica; 11 Srebrenica; 12 Sarajevo; 13 Sarajevo; 14 Proboj (Ljubuški); 15 Stolac.
Crteži: A. Bučo

ANTROPOMORFNE, ZOOMORFNE I ORNITOMORFNE FIGURE NA BASARABI KERAMICI

NIKOLA TASIĆ

Balkanološki institut SANU, Beograd

Apstrakt. Basarabi keramika je zahvatila veliko prostranstvo u praistorijskoj keramičkoj proizvodnji. Susrećemo je na prostoru od Dnjepra i južnoruskih stepa na istoku, pa sve do alpske zone na zapadu. Jezgro ove keramike treba tražiti u južnokarpatzskoj zoni i rumunskom i srpskom Podunavlju. Antropomorfna, zoomorfna i ornitomorfna ornamentika je hronološki ograničena pojava koja je na Gradini kod Bosuta jasno stratigrafski određena, tako da omogućava povezivanje brojnih kultura u jedan vremenski horizont.

Malo je koja pojava u praistorijskoj keramičkoj proizvodnji zahvatila tako veliko prostranstvo kao što je to slučaj sa Basarabi keramikom. Kao specifičnu, hronološki ograničenog trajanja i stilski jasno definisanu, nju srećemo na prostoru od Dnjepra i južnoruskih stepa na istoku, pa do alpske zone na zapadu — od Ljubimovke, Žabotina, Usta-Kamenske do Frögga, Postele, Kleinklein-a i Soprona¹. To je keramika ukrašavana karakterističnim pečatnim »S« motivima, tekućom spiralom ili njenim derivatom, ponekad sa belom inkrustacijom. Veliki prostor i različit kontekst u kome se pojavljuje, razlog je da se ona ne smatra jedinstvenom kulturom već pre stilom, odnosno »modom« koja je bila prihvaćena u raznim regijama i u okviru različitih kultura. Tako se može protumačiti i njena pojava u okviru bosutske kulture

¹ Kao osnovnu literaturu za Basarabi keramiku navodimo: A. Vulpe, *Zum mittleren Hallstattzeit in Rumänien* (Die Basarabi-Kultur), Dacia IX, 1965, 105 i d.; D. Berciu — E. Comşa, *Sapăturile arheologice de la Balta Verde si Gogoşu*, Materiale şi cercetări arheologice II, 1956; V. Dumitrescu, *La nécropole tumulaire du premier âge du fer de Basarabi (Dép. de Dolj, Olténie)*, Dacia XII, 1968, 177 i d.; N. Tasić, *The Bosut Group of the Basarabi Complex and »Thraco-Cimmerian« Finds in Yugoslav Region along the Danube in the Central Balkans*, Balcanica II, 1971, 27 i d.; B. Hänsel, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau*, Bonn 1976, 165 i d.; A. Vulpe, *Zur Entstehung der geto-dakischen Zivilization*, Die Basarabi-Kultur, Dacia XXX/1—2, 1986, 49 i d.

jugoslovenskog Podunavlja. U tumačenju njene geneze i prostora na kome se ona formira, može se prihvatiti mišljenje da je postojao jedan jak primarni centar iz koga se ona, kao prihvaćen stil ukrašavanja, brzo proširila i prema istoku i prema zapadu. Iz vrlo iscrpnog popisa nalaza i nalazišta sa Basarabi keramikom, koji je dao A. Vulpe² (blizu 220 nalazišta kojima bi u ovom trenutku dodali još oko 30 novootkrivenih iz Srbije), može se zaključiti da bi jezgro ove keramike trebalo tražiti u južnokarpatskoj zoni i rumunskom i srpskom Podunavlju.

Obradi figuralne ornamentike pri ukrašavanju posuda Basarabi stila prilazimo iz dva razloga. Prvo, jer se radi o jednoj potpuno novoj pojavi na keramici u kulturama starijeg gvozdenog doba i drugo, što je antropomorfna, zoomorfna i ornitomorfna ornamentika hronološki ograničena pojava koja je na Gradini kod Bosuta jasno stratigrafski određena³. Ona nam omogućava da na prostoru na kome se pojavljuje povežemo brojne kulture u jedan vremenski horizont.

Stilska odlika Basarabi keramike je njena ornamentika: nova u odnosu na kulture koje još prethode i reklo bi se kanonizirana na celom prostoru na kome se sreće. To jedinstvo stila, bez obzira da li se radi o nalazištima u Rumuniji, jugoslovenskom Podunavlju ili onih sasvim na zapadu u Mađarskoj ili istočnoj Austriji, potvrđuje i pojava antropomorfnih, zoomorfnih ili ornitomorfnih predstava na keramici. Iz analize koju ćemo ovde izvršiti biće sasvim jasno da se ne radi o slučajnim, sličnim pojavama već da figuralne predstave čine deo jednog idejnog koncepta, zasnovanog na značaju predstavljenih životinja i ptica u životu i kultu ljudi toga vremena. Tu je i ista tehnika »graviranja« figura i isti položaj na sudovima na kojima se ovi ukrasi sreću. Sve to čini da ovu pojavu treba posmatrati u jednom kulturnom horizontu i vremenski ograničenom periodu.

Na prostoru na kome se sreće Basarabi keramika sa figuralnim predstavama izdvajaju se tri regionalne celine. Jednu čine nalazišta u rumunskom Podunavlju (Basarabi, Poiana, Bistret)⁴, drugu u Sremu (Bosut)⁵ i, najzad treću, na krajnjem severozapadu sa dva nalazišta u okolini Soprona (Burgstall i Warischberg)⁶. Na celim i fragmentovanim posudama nalaze se prikazane ljudske figure, životinje i ptice. Po pravilu rađene su u tehnici urezivanja, često dosta stilizovane, komponovane od geometrijskih motiva: šrafiranih trouglova ili rombova. Pored statičnih, pojedinačnih figura sreće se i predstava neke vrste »žanr« scena, zatim životinja u pokretu ili ptica u letu. Na ovom prostoru, po prvi put, srećemo se sa prikazivanjem ljudske i životinjske figure u pokretu ili organizovane u smišljenim kompozicijama.

² A. Vulpe, *Dacia* XXX/1—2, 1986, 51—68, Abb. 19.

³ N. Tasić, *Stratigrafski i relativnohronološki odnosi Gomolave kod Hrkovaca i Gradine na Bosutu*, Rad vojvođanskih muzeja 30, 1987, 86—88, sl. 2.

⁴ V. Dumitrescu, *Dacia* XII, 1968, 230 i d.; A. Vulpe, *Dacia* XXX/1-2, 1986, 52, 54.

⁵ D. Popović, *Keramika starijeg gvozdenog doba u Sremu*, Beograd 1981, 11 i d.

⁶ E. Patek, *Die Beziehungen zwischen Transdanubien und dem jugoslawischen Donaugebiet in der Frühisenzeit*, Materijali XIX (Simpozium u Novom Sadu), 1981, 189 i d. Taf. 2 i 3.

Ljudska figura je prikazana na keramici samo na nalazištima kod Soprona. Međutim, kako će analiza pokazati, ona se nalazi u kombinaciji sa predstavama ptica (barske ptice?) koje su slične sa prikazom ptica na drugim nalazištima na kojima se sreće Basarabi keramika (Bosut). Keramika iz Soprona potiče iz tumula i s obzirom na motive i scene koje su na njoj prikazane nesumnjivo pripada grupi sakralnih priloga. Ovde se pre svega misli na tri nalaza ove vrste: scenu žene sa pticama (tumul 170 iz 1973, Sopron-Burgstall), scenu sa dve figure i dve ptice (Sopron, bez podataka) i scenu sa dve figure koje prinose životinju na žrtvu (Sopron-Warischberg,umul 3). Pored njih značajna su još dva nalaza: jedan fragmenat na kome je prikazana ljudska figura na konju (Sopron-Burgstall,umul 80), i drugi, na kome je prikazana stilizovana ženska figura u stavu adoracije (Sopron-Burgstall,umul 2)⁷. Prikazivanje figure na ovoj keramici je realistično, uprkos stilizaciji koja se oslanja na geometrijske motive (Sl. 17). Na fragmentima posuda gde je predstavljen friz od dve antropomorfne i dve ornitomorfne figure ljudske predstave su prikazane šrafiranim trouglom (žena) i nepravilnim pravougaonikom (muškarac). I na drugim nalazima ljudska (ženska?) figura se prikazuje na sličan način: ravnokraki trougao koji deluje kao neka vrsta haljine (Sl. 2). To se posebno odnosi na scenu »žena koja hrani ili doziva ptice«, gde je cela kompozicija rađena od šrafiranih trouglova (Sl. 17). Od ovog načina prikazivanja ljudske figure odstupa jedino fragmenat sa predstavom konja i konjanika, gde je na realistički način, ali nevesto, tako da deluje kao savremeni dečiji crtež, prikazan konjanik koji drži uzde u rukama (Sl. 9). Na pitanje povezivanja nalaza sa figuralnim motivima na keramici iz Soprona sa Basarabi keramikom vratićemo se u kasnijem izlaganju.

Pored ljudske figure, znatno je češće i rasprostranjenije predstavljanje *životinjske figure* na keramici. Nju srećemo i na nalazištima u centru Basarabi stila u Rumuniji, na bosutskoj Gradini u Sremu i na pomenutim nalazištima kod Soprona (Warischberg i Burgstall). Način prikazivanja, tehnika i stil su gotovo identični, bez obzira sa koga područja potiče nalaz. Telo figure sastavljeno je od dva trougla koji se temenom dodiruju; noge se prikazuju paralelnim linijama a glava sa dve ili tri uporedne crte. Od detalja jedino se na nekim nalazima rep prikazuje sa više realizma. U ovim figurama većina istraživača prepoznaje konja, mada se neke tumače i kao predstave jelena. Čini se da je ispravnije ovo prvo mišljenje po kome se radi o predstavama konja (Sl. 12—13). Iznenaduje neverovatna sličnost u načinu prikazivanja životinjske figure, u ovom slučaju konja, bez obzira da li se tu radi o nalazima u rumunskom Podunavlju ili onih u severozapadnoj Mađarskoj. Posebna sličnost se zapaža između nalaza sa bosutske Gradine i onih iz okoline Soprona. Na nalazištu kod Bosuta u sloju koji je dobro stratigrafski opredeljen u okviru evolucije Bosut-Basarabi kompleksa, nađeno je više fragmenata sa predstavom konja (Sl. 5, 6, 10). Gotovo po pravilu figura se nalazi na širokom skoro horizontalnom obodu posude. Okolnost da su otkriveni samo fragmenti

⁷ *Ibid*, T. 2/4, 5, 7.

posuda nije sasvim izvesno da li se radi o pojedinačnim figurama ili o frizu koji je išao oko oboda. Na ovu drugu pretpostavku navodi nas nalaz pehara iz groba 1, tumula III iz Basarabi-a (Sl. 4) na čijoj se nozi nalazi friz od četiri (peta je oštećena) figure konja, od kojih su neke vrlo slične nalazima iz Bosuta ili Soprona⁸. Za ovaj pehar karakteristično je što je jedan konj prikazan sa povijenim nogama u kolenima tako da ostavlja utisak kao da je konj u trku (Sl. 14). Ako je ovaj zaključak tačan, onda bismo se po prvi put u praistorijskoj umetnosti ovih oblasti sreli sa predstavom figure u pokretu. Izvesna odstupanja u prikazivanju figure konja između nalaza iz Soprona sa jedne i ostalih nalazišta sa druge strane postoje u prikazivanju repa kod konja. Za razliku od nalaza u Rumuniji i Srbiji (Poiana, Basarabi, Bosut), gde je ovaj detalj naznačen samo urezima na figurama, rep iz Soprona se prikazuje sa više detalja i realistički, kako je to napred istaknuto (Sl. 12—13).

Treću grupu predstava na keramici Basarabi stila čine *ornitomorfne figure*. Kako se radi o stilizovanim predstavama teško je odrediti koju vrstu ptica one predstavljaju. Utisak je da se radi o barskim pticama sa izduženim vratom i dugačkim kljunom (roda, čaplja) i o domaćim pernatim životinjama (plovka, kokoš ili ćurka). Prvu grupu čine figure na keramici iz Soprona. Pored napred analiziranih kompozicija »žena koja hrani kokoške« i fragmenat sa frizom od dve antropomorfne i dve ornitomorfne figure, postoje još dve kompozicije i to: jedna, gde je prikazana ptica sa dugačkim vratom (guska?), zajedno sa predstavom dve kolibe (?) i druga, sa dve ptice na vrhu trougla (kolibe) i još jednim trouglom, koji je na isti način predstavljen, sa volutama kao i na prvoj kompoziciji (Sl. 15—16). Najzad, iz Soprona (Burgstall) je još jedna predstava ptice sa dugačkim kljunom, verovatno roda ili čaplja (Sl. 19). Na bosutskoj Gradini nađeno je više fragmenata na kojima su prikazane barske ptice na sličan način kao i one iz Soprona. Na donjem delu noge jednog pehara, slično kao i na napred pomenutom peharu iz Basarabi-ja, nalaze se dve naspramno postavljene figure barskih ptica (Sl. 3). One su jedino, nasuprot svih ostalih urezanih predstava, rađene u duboreznoj tehnici sa dubljim nanosom bele inkrustacije⁹. Rep ovih ptica je povijen u volutu koja je jedno od osnovnih obeležja stila Basarabi keramike na širem prostoru (Sopron, Popesti). Na vratu jedne druge posude se nalazi po obliku slična predstava ptice, kao i na jednom fragmentu ravnog oboda plitke zdele na kojoj je rep nešto drugačije predstavljen (Sl. 20—21). U Srbiji južno od Save i Dunava poznat je samo jedan fragmenat sa ornitomorfnom predstavom¹⁰. To je fragmenat skoro horizontalno profilisanog oboda suda, na kome je prikazana pernata životinja (pile?) u trku, sa nalazišta An kod Svojnova (Svetozarevo). Predstava ptica na Basarabi keramici na rumunskim nalazištima je još više stilizovana. To se naročito odnosi na fragmente posuda sa nala-

⁸ V. Dumitrescu, Dacia XII, 1968, Fig. 31.

⁹ Nepublikovan nalaz (Sl. 3).

¹⁰ M. Stojić, *Gvozdeno doba u basenu Velike Morave*, Beograd 1986, T. XI, 14.

zišta Popești-Novaci, Iernut i Bistreț¹¹. Sa izuzetkom fragmenta sa ovog poslednjeg nalazišta, gde je ptica na visokoj nozi prikazana u kombinaciji sa šrafiranim trouglovima, nalazi iz Popești i Iernut-a prikazuju ptice sa izduženim, povijenim vratom (Sl. 22—24). Grupa od pet takvih predstava na vratu jedne posude ostavlja utisak kao da se radi o jatu u letu (Sl. 23).

I pored izvesnih stilskih razlika koje se zapažaju u načinu prikazivanja ptica na području na kome se nalazi Basarabi keramika, postoje i neke zajedničke karakteristike. To je, pre svega, motiv barskih ptica na visokom trougaonom postamentu (Sopron, Bosut, Popești), zatim rep povijen u volutu i način prikazivanja glave i kljuna ptice. Najzad valja pomenuti da se figure najčešće nalaze na horizontalno profilisanom obodu zdela, jednog od najčešćih oblika posuda na nalazištima ovog kulturnog kruga. On je, po pravilu, uvek bogato ukrašavan, bilo da su to poznati motivi ove kulture: tekuća »S« spirala, venac od utisnutog »S« ornamenta, obične šrafirane trahe, ili figuralne predstave životinja i ptica.

*

Na početku ovog priloga ukazali smo na značaj keramike ukrašavane figuralnim motivima za postavljanje relativno hronoloških odnosa grupa gvozdenog doba na širem geografskom prostoru istočne Evrope i karpatsko-podunavsko-balkanske regije. Nesumnjivo da su nalazi sa nalazišta Gradina na Bosutu kod Batrovaca (Šid) najznačajniji u ovom smislu. Za razliku od Soprona, najbogatijeg nalazišta u broju nađenih celih i fragmentovanih posuda na kojima se nalaze figuralne predstave i Basarabi-a po kome je ceo stil dobio ime, Gradina na Bosutu je jedino višeslojno naselje sa koga potiče jasno stratificirana keramika sa ovom vrstom materijala. Sopron i Basarabi su nekropole sa grobovima u tumulima. Dobra analiza keramičkog materijala u kulturnom sloju Gradine na Bosutu, od koga na horizonte starijeg gvozdenog doba pripada raspon od 82,23 m do 86,06 m, (ukupno 3,13 m) pokazuje da se Basarabi keramika, a posebno ona ukrašavana figuralnim motivima, nalazi samo između 2,30 i 2,90 m relativne dubine. Ovaj deo sloja smo označili kao srednju fazu bosutske kulture (Bosut II, odnosno Bosut IIIb, podele P. Medović — D. Popović)¹². U prvoj fazi kulture, koju karakteriše materijal horizonta Kalakača-Gomolava VIa (grupna grobnica) — Šarengrad (ostava), ova keramika potpuno nedostaje. Nje nema ni u najmlađoj, trećoj fazi ove kulture koju smo obeležili kao fazu kanelovane keramike (Bosut II, odnosno Bosut IIIb). Ovi podaci nam omogućuju da čitav horizont

¹¹ V. Dumitrescu, Dacia XII, 1968, Fig. 36/1; A. Vulpe, Dacia XXX/1-2, 1986, Abb. 11/5; 12/1.

¹² Za podelu bosutske kulture up.: *Praistorija Vojvodine* (B. Brukner — B. Jovanović — N. Tasić), Novi Sad 1974, 258 i d.; N. Tasić, *Rad vojvodanskih muzeja* 30, 1987, 86 i d. P. Medović, *Naselja starijeg gvozdenog doba u jugoslovenskom Podunavlju*, Beograd 1978, 13 i d.; D. Popović, *Op. cit.*, 21 i d.

sa Basarabi keramikom i figuralnom ornamentikom odredimo u vreme druge faze razvoja bosutske kulture. U njoj se Basarabi keramika pojavljuje kao stran elemenat, ali koji je brzo i rado prihvaćen od autohtonog stanovništva, tako da u ovoj fazi ona potpuno potiskuje raniji način ukrašavanja (urezane linije, girland motivi, jelova grančica i sl.). Pretpostavljamo da je on nastao u srpsko-rumunskom Podunavlju i južnokarpatškoj zoni. Može li se on povezati sa širenjem Kimeraca u Panonskoj niziji i na Balkanu, pitanje je koje se vezuje i za apsolutnu hronologiju ove keramičke vrste i za pojavu tzv. konjaničkih rekvizita u prvoj polovini I milenijuma na ovim prostorima. Izvesni nesporednosti u rešavanju odnosa tzv. »kimerških nalaza« i podunavskih kultura, uključujući i Basarabi keramiku, nastali su kao posledica njihovog različitog datovanja¹³. U Karpatском basenu i centralnom Balkanu »kimerška bronza« se datuje u horizont Ha B3, što bi začilo u kraj VIII veka pre nove ere. Među najranije konjaničke rekvizite »kimerškog« porekla u jugoslovenskom Podunavlju i centralnom Balkanu spadaju nalazi iz ostava u Šaregradu, Janjevu, Žirovnica i dr.¹⁴ Za hronološki odnos između ove vrste nalaza i Basarabi keramike, uključujući i onu koja je ukrašavana figuralnim motivima, značajna je ostava iz Šaregrada koja pored bronzanih psalija sadrži i ukrase za kosu koji su jedino još poznati iz grupe grobnice na Gomolavi¹⁵. Ova grobnica je pouzdano, na osnovu keramičkih nalaza, datovana u prvu fazu bosutske kulture, znači pre nego što se Basarabi keramika pojavljuje na ovom prostoru. Na osnovu ovih podataka i keramiku o kojoj je bilo reči u ovom radu, treba staviti u nešto poznije vreme (Ha C), odnosno najranije u početku VII veka pre nove ere. Predstava konja na keramici (pogotovo konja i jahača) mogla bi da se poveže sa prodorom »konjaničkih naroda«, najpre Kimeraca a zatim i Skita u Karpatški basen i na Balkan.

Napomena: U međuvremenu dobili smo podatak da su prilikom istraživanja na Vajugi-Pesak (Đerdap) nađeni jedna zdela i jedno dno posude na kojima je predstavljena stilizovana ptica, na način kako je to uobičajeno na Basarabi keramici. Posebno je karakterističan fragmenat dna posude (verovatno zdele), na čijem se unutarnjem delu nalaze heraldički raspoređene dve ptice sa povijenim repom, na način kako to srećemo na keramici sa bosutske Gradine (Sl. 26).

¹³ G. Kossak, *Kimmerische Bronzen*, Gabrovčev zbornik, Ljubljana 1980, 109 i d. i citirana literatura.

¹⁴ N. Tasić, *Balkanica II*, 1971, 44 i d.; Isti, *Jugoslovensko Podunavlje od indoevropske seobe do prodora Skita*, Beograd 1983, 111—118.

¹⁵ K. Vinski-Gasparini, *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*, Zadar 1973, 185, T. 130 B, 10—11; T. 131/2, 4; N. Tasić, *Nalazi gvozdenog doba na Gomolavi*, Rad vojvođanskih muzeja 21—22, 105, Sl. 51, 53, 57.

ANTHROPOMORPHE, ZOOMORPHE UND ORNITHOMORPHE FIGUREN AUF DER BASARABI-KERAMIK

Zusammenfassung

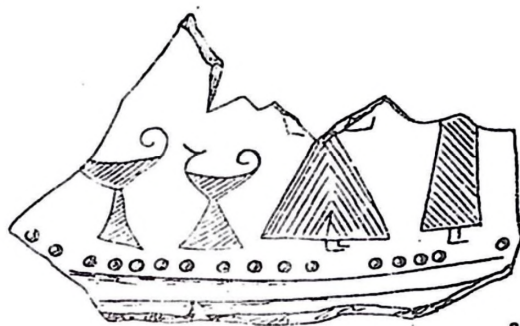
Auf der Basarabi-Keramik treten neben den charakteristischen Ornamenten in der S-Motiv-Technik oder der laufenden Spirale, als Gefässschmuck auch figurale Darstellungen von Tieren, Vögeln und Menschen auf. Diese Erscheinung ist aus zwei Gründen bedeutend, weshalb sie auch in diesem Artikel bearbeitet wird. Erstens, da sie auf einem grossen Raum vom rumänischen Donaugebiet im Osten bis Sopron an der ungarisch-österreichischen Grenze auftritt und zweitens, da dies eine sehr kurzlebige Erscheinung in der Stilentwicklung ist, welche Bedeutung hat für die Schaffung relativ-chronologischer Beziehungen zahlreicher Kulturen und Fundstellen, an denen wir sie antreffen. Hier werden alle drei Motive vorgestellt: Darstellungen von Menschen, Tieren und Vögeln. Als bedeutende, werden die Menschenfiguren auf der Keramik hervorgehoben (Ödenburg/Szopron) sodann Pferdefiguren und zuletzt Sumpfvögel. Das erste Mal treffen wir in den Kulturen der älteren Eisenzeit auf eine Art von »Genre«-Szenen (Frau die Hühner füttert) und Figuren in Bewegung (Pferd im Lauf).

Von den Fundstellen mit figürlichen Darstellungen auf der Keramik, nimmt Gradina am Bosut bei Šid eine besonders wichtige Stellung ein, da hier das Material stratigraphisch präzise festgelegt werden konnte. Ausserdem ist das die einzige Siedlung, in der solche Keramik gefunden wurde, während die übrigen Funde zum Grabinventar gehören (Tumuli in Basarabi, Fundstellen in Sopron usw.). Das keramische Material des Basarabistils gemeinsam mit jenem auf dem sich figürliche Darstellungen finden, fällt in die Ha C-Periode und könnte mit der Anwesenheit eines »Reitervolks« im Karpathenbecken und auf dem Zentralbalkan in Verbindung gebracht werden.

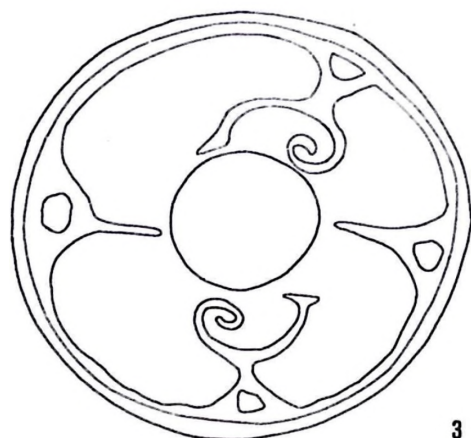

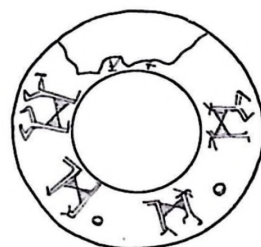
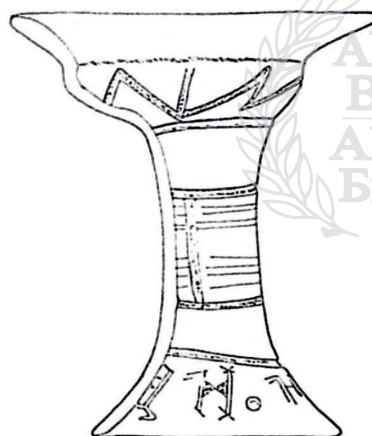
1

2

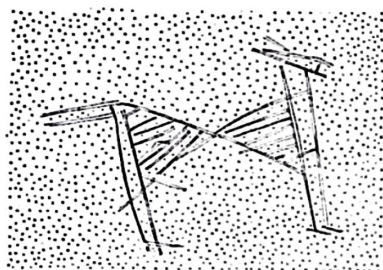
3

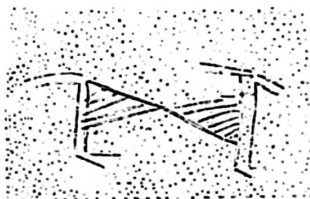
4

Zoomorfne i antropomorfne predstave na keramici iz Sopron-a (sl. 1 i 2), sa Bosuta (sl.3) i Basarabi-a (sl. 4).

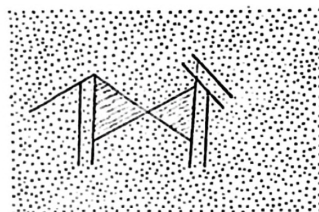
T. II

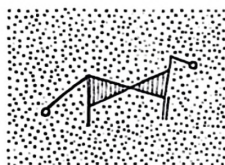
5

6

7

8

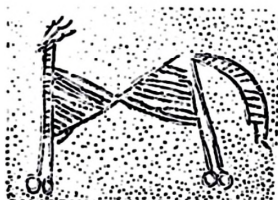
9

10

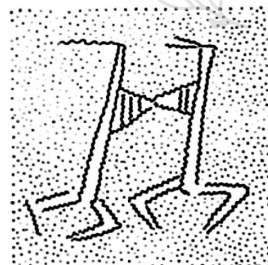
11

12

13

14

Predstava konja (?) na keramici iz Soprona (sl. 9, 12, 13), Gradine na Bosutu (sl. 5, 6, 10), Basarabi-a (sl. 11, 14), Poiana-e (sl. 7, 8).

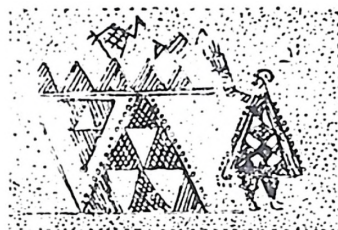
T. III

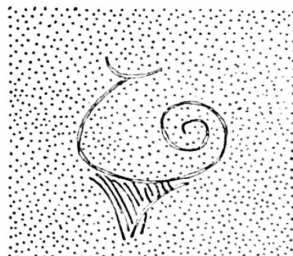
15

16

17

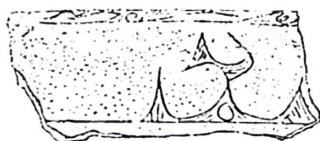
18

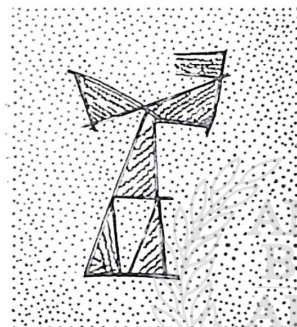
19

20

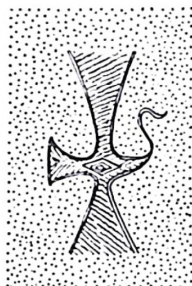
21

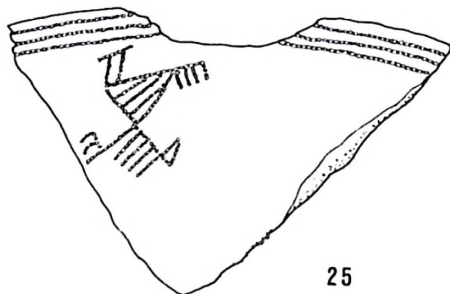
22

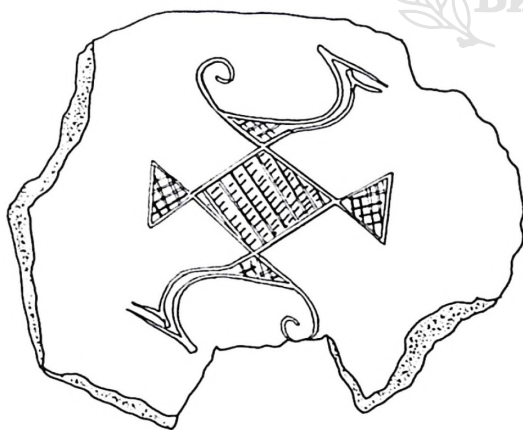
23

24

25

26

Ornitomorfne i antropomorfne figure na keramici iz Soprona (sl. 15, 16, 17, 19), sa Bosuta (sl. 18, 20, 21), Bistret-a (sl. 22), Iernut-a (sl. 23—24), An, Svojnovo kod Svetozareva (sl. 25) i Vajuga-Pesak (sl. 26).

NEKA ZAPAŽANJA O BRONZANIM SRPOVIMA U JUGOZAPADNOJ JUGOSLAVIJI

RASTKO VASIĆ
Arheološki institut, Beograd

Apstrakt. Bronzani srpovi u Jugoslaviji nisu brojni, i do sada nisu kod nas posebno proučavani. Autor pokušava, na osnovu literature, da prezentuje bronzane srpove iz jugozapadne Jugoslavije — Bosne, Hercegovine i Dalmacije i da odredi njihove karakteristike. Nastali, po svemu sudeći, pod uticajima panonske kulture polja sa urnama, bronzani srpovi se u pomenutoj oblasti javljaju, kako u mlađem bronzanom (Br D- Ha A) tako i u ranom gvozdenom dobu (Ha B). Gotovo isključivo predstavljaju tip srpa sa jezičkom, a nađeni su, kako u ostavama tako i u naseljima.

Sa osobitom čašću i posebnim zadovoljstvom odazvao sam se pozivu Redakcije Zbornika posvećenog Nestoru naše praistorijske arheologije, akademiku Alojzu Bencu, da u njemu učestvujem svojim skromnim prilogom. U svom dugogodišnjem plodnom naučnom radu na polju balkanske praistorije, akademik Benac je obuhvatio različite periode i aspekte praistorijske nauke, tako da se može reći da gotovo svaki novi prilog o praistoriji Balkana sledi, na ovaj ili onaj način, njegovo delo i njegove rezultate. Imajući to u vidu, ovde ću govoriti o bronzanim srpovima u jugozapadnoj Jugoslaviji, jednoj relativno malo proučavanoj temi kod nas, gde je akademik Benac, objavljujući jedan broj srpova iz ove oblasti, udario u izvesnom smislu temelje i ovom problemu.

O bronzanim srpovima kod nas, nasuprot drugim zemljama, malo je raspravljano što je, donekle, i razumljivo, jer se bronzani srpovi južno od Save i Dunava javljaju u ograničenom broju, pogotovo u poređenju sa drugim evropskim oblastima gde su nađene hiljade i hiljade srpova. Naši srpovi, uključujući i one iz Slavonije i Vojvodine, gde se češće javljaju, do sada su beleženi i publikovani, a u njihovim interpretacijama su obično prihvatana mišljenja stranih arheologa bazirana na znatno većem broju nalaza i mogućnostima za sigurnije i preciznije zaključke. Međutim, iako se Jugoslavija može smatrati graničnom oblašću

u rasprostranjenju bronzanih srpova, ipak šira analiza ovog pitanja pokazuje da oni mogu da pruže korisne i važne podatke o bronzanom dobu kod nas, relativno još uvek manje poznatoj epohi u odnosu na ostale praistorijske periode. U to sam se uverio prilikom obrade bronzanih srpova iz Srbije i Vojvodine za seriju *Prähistorische Bronzefunde*, gde se pokazalo da i ova manja i brojčano siromašnije zastupljena područja imaju svoje specifičnosti i svoj značaj.

U jugozapadnoj Jugoslaviji, koja obuhvata Bosnu, Hercegovinu, srednju i južnu Dalmaciju, srpovi i njihovi fragmenti su nađeni na više lokaliteta¹. Najviše ih potiče iz ostava otkrivenih u dolinama Save i njenih pritoka i to najviše između Bosne i Drine: Novi grad kod Bosanskog Šamca — 8², Vidovice kod Županje — 9³, Boljanić kod Doboja — 1⁴, Monj kod Gračanice — 1⁵, Grapska kod Doboja — 1⁶, Lukavac, Bokavić — 19⁷, Brezovo Polje kod Žepče — 1⁸, Drenov do kod Tuzle — 6⁹, Peringrad kod Vlasenice — 6¹⁰, Motke kod Donjeg Zgošća — 3¹¹, zatim između Vrbasa i Bosne: Gornja Močila kod Bosanskog broda — 25¹² i Blatnica kod Tešnja — 2¹³, dalje, zapadno od Vrbasa, Mačkovac kod Bosanske Gradiške — 4¹⁴ i zapadno od Une, Šumetac kod Podzvizda — 24¹⁵. Južnije su otkrivene ostave Mokronoge na ulazu u Duvanjsko polje —

¹ U ovom radu korišćeni su najvećim delom podaci iz literature, pa je verovatno da sve nalaze bronzanih srpova iz jugozapadne Jugoslavije nismo obuhvatili i da se jedan broj nalazi neobjavljen po muzejima Bosne, Hercegovine i Dalmacije. Ovde zahvaljujem akademiku Nikoli Tasiću na mogućnosti da pogledam rukopis monografije Milice Kosorić o bronzanim ostavama iz Bosne i tako unesem u rad podatke o srpovima iz neobjavljene ostave Gornja Močila kod Bosanskog Broda. Takođe zahvaljujem kolegi Goranu Protiću na podacima o srpovima u južnom delu obuhvaćene oblasti.

² M. Mandić, *Brončani nalaz iz Novog Grada kod Bosanskog Šamca*, GZM XXXIX, 1927, 205, T. IV, 4, 6—12.

³ M. Babić, *Ostava kasnog bronzanog doba iz Vidovice*, Arh. vestnik 37, 1986, 77 sqq., T. 2, 1—9.

⁴ R. Jovanović, *Dve preistoriske ostave iz severoistočne Bosne*, Članci i građa za kult. ist. istočne Bosne II, 1958, 23 sqq., sl. 22.

⁵ *Ibid.*, 31 sqq., sl. 3.

⁶ A. Benac, *Novi prehistorijski nalazi iz Bosne i Hercegovine*, GZM N. S. IX, 1954, 163 sqq., T. I, 1.

⁷ B. Čović, *Preistoriski depo iz Lukavca*, GZM N. S. X, 1955, 91 sqq. sl. 8—12.

⁸ S. Sielski, *Brončani nalaz u Brezovom polju*, GZM XLIII, 1931, 9 sq., T. XVI, 147.

⁹ Č. Truhelka, *Prähistorische Funde aus Bosnien und der Hercegovina*, WMBH XI, 1909, 56 sqq. T. XVI, 5—10.

¹⁰ F. Fiala, *Kleine Mitteilungen*, WMBH IV, 1896, 180 sqq., Fig. 42—46.

¹¹ F. Fiala, *Prähistorische Bronzen aus Bosnien und der Hercegovina*, WMBH VI, 1899, 144 sqq., Fig. 21, 22.

¹² Neobjavljeno, Zavičajni muzej, Dboj.

¹³ M. Mandić, *Brončani nalaz iz Blatnice kod Tešnja*, GZM XLIII, 1931, 13 sqq., T. XVI.

¹⁴ F. Fiala, WMBH VI, 1899, 141 sq., T. VI.

¹⁵ Č. Truhelka, *Ein Depotfund der Bronzezeit aus Sumetac bei Podzvizd (Bez. Cazin)*, WMBH I, 1893, 55 sqq., Fig. 1—10.

13¹⁶ i Marina kod Trogira (Dabar kod Segeta) — 3¹⁷, kao i daleko na jugoistoku ostava iz Cavtata — 1¹⁸. Poseban kuriozitet predstavlja fragment jednog bronzanog srpa među hrpom bronzanih komada odvojenih za livenje zajedno sa ostavom afričkog novca iz 2. veka pre n.e. u Vrankamenu kod Krupe¹⁹.

Osim u ostavama srpovi su nađeni na naseljima Debelo brdo (srp prerađen u nož — 1²⁰, Pod (kalup za izradu srpova) — 1²¹, Korita — 1²², Boboljuške kod Donjeg Unca — 1²³ i u Donjoj dolini — 5²⁴, dok ostali slučajni nalazi takođe potiču iz ostava ili sa naselja: Bila kod Travnika — 1²⁵, Vrbas-Defile kod Jajca — 2²⁶, Kulen Vakuf — 1²⁷, Osredak kod Bihaća — 1²⁸ i opet Šumetac, Podzvizd — 2²⁹ (Sl. 1). Iz Muzeja u Banjaluci objavljena su tri srpa sa nepoznatih nalazišta³⁰, dok se u literaturi pominju jedna ostava (?) sa srpovima iz Šipovice i pojedinačni nalazi srpova iz Orašja i Lašve kod Travnika³¹.

Od blizu sto pedeset srpova i njihovih fragmenata sa naše teritorije, najveći broj, prema davno usvojenoj tipologiji bronzanih srpova³², pripada srpovima sa jezičkom (Zungensicheln), dok se dvama drugim osnovnim tipovima mogu pripisati samo dva primerka. Jedan srp iz ostave u Novom gradu kod Bosanskog Šamca³³ može se, sudeći po

¹⁶ B. Čović, *Praistorijska zbirka Franjevačkog samostana na Humcu kod Ljubuškog*, 100 godina muzeja na Humcu, 1985, 52, T. I, 2.

¹⁷ K. Vinski-Gasparini, *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*, 1973, 182, T. 82 A. Up. *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV, Bronzano doba*, T. XLIX, 3—5.

¹⁸ R. Bižić-Drechsler, *Ostava kasnog bronzanog doba iz okolice Cavtata*, Arh. radovi i rasprave VIII—IX, 1982, 63 sqq., T. II, 5.

¹⁹ Č. Truhelka, WMBH I, 1893, 58. Up. Č. Truhelka, *Depotfund afrikanischer und anderer Bronzemünzen vom Vrankamen bei Krupa*, WMBH I, 1893, 184 sqq.

²⁰ F. Fiala, *Prähistorische Ansiedlung auf dem Debelo brdo bei Sarajevo*, WMBH IV, 1896, 60, Fig. 163.

²¹ B. Čović, *Srednjobosanska kulturna grupa*, u *Praist. Jugoslav. zemalja IV*, 440.

²² B. Govedarica, *Prilozi kulturnoj stratigrafiji gradinskih naselja u jugozapadnoj Bosni*, God. CBI XX/18, 1982, 141, T. XIV, 1.

²³ F. Fiala, WMBH VI, 1899, 141, Fig. 7.

²⁴ Z. Marić, *Donja dolina*, GZM N. S. XIX, 1964, 24, T. I, 28—30; V. Nikolić, *Nekoliko predmeta bakarnog i bronzanog doba iz severozapadne Bosne*, Zborn. krajiških muzeja I, 1962, 72, sl. 20 i 25.

²⁵ V. Nikolić, Zborn. krajiških muzeja I, 1962, 72, sl. 22.

²⁶ V. Čurčić, *Prähistorische Funde aus Bosnien und der Hercegovina in den Sammlungen des k. k. Naturhistorischen Hofmuseums in Wien*, WMBH XI, 1909, 94, T. XVII, 17.

²⁷ *Ibid.*, T. XVII, 18.

²⁸ V. Nikolić, Zborn. krajiških muzeja I, 1962, 72, sl. 23.

²⁹ V. Čurčić, WMBH XI, 1909, 94, T. XVII, 15, 16.

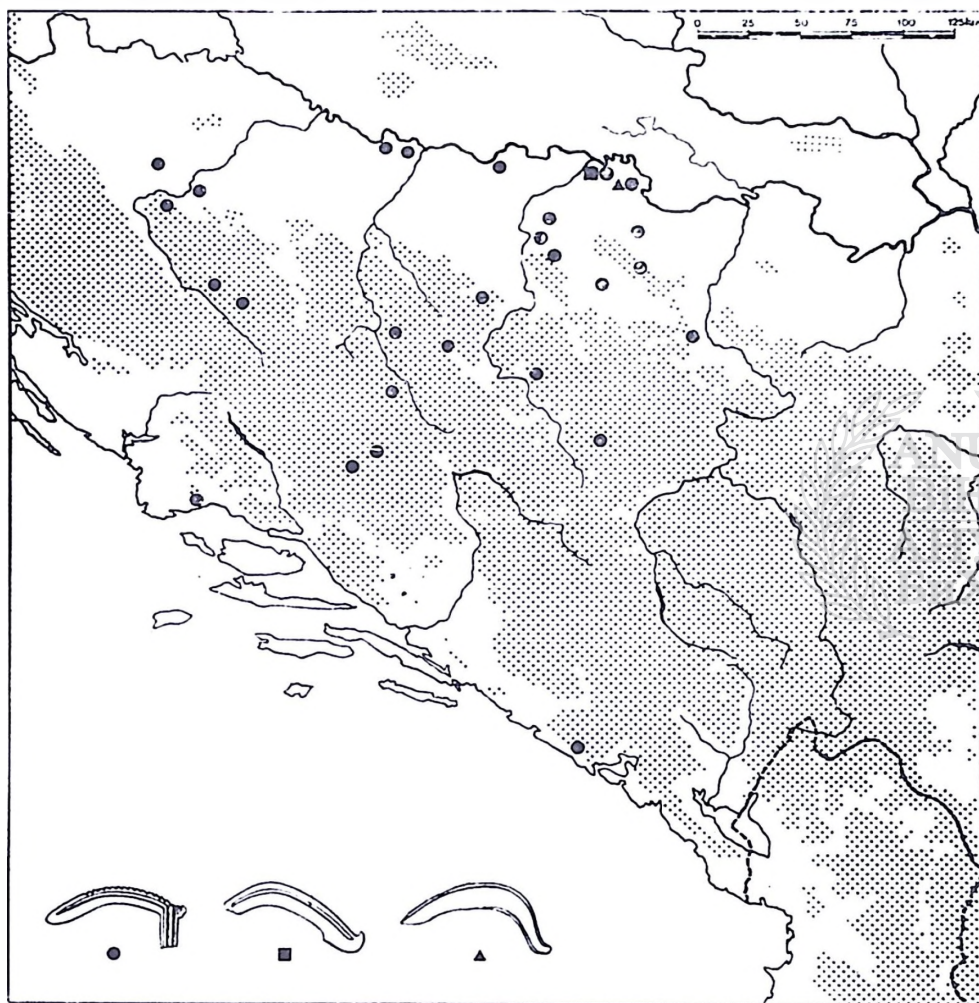
³⁰ V. Nikolić, Zborn. krajiških muzeja I, 1962, 72, sl. 19, 21, i 24.

³¹ Č. Truhelka, *Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u doba preistoričko*, GZM 1914, 74; V. Čurčić, WMBH XI, 1909, 94. Ovi lokaliteti nisu uneti u kartu na slici 1.

³² H. Schmidt, *Der Bronzesichelfund von Oberthau*, Kr. Merseburg, Zeitschr. f. Ethn. 36, 1904, 416 sqq.; za istorijat proučavanja srpova up. M. Petrescu-Dimbovita, *Die Sicheln in Rumänien*, PBF XVIII, 1, 2 sqq.

³³ M. Mandić, GZM XXXIX, 1927, T. IV, 6.

slici, eventualno povezati sa srpovima sa dugmetom (Knopfsicheln), mada on varira od uobičajenog tipa i približava se nekim nezavršenim oblicima srpova sa dugmetom iz Srema, nađenim u ostavama iz Dobrinaca i Krčedina³⁴, pa je moguće da je nastao pod impulsima iz ovog područja. Jedan srp iz ostave Vidovice³⁵ pripada srpovima sa kukom (Hakensicheln), tipu koji je najviše bio rasprostranjen u Transilvaniji, odakle se širio u susedne oblasti. Sudeći po retkim nalazima u Sremu (3) i Slavoniji (3)³⁶, tip je u severnoj Jugoslaviji bio stran, i moguće je

Sl. 1

³⁴ Ostava iz Dobrinaca nalazi se u Muzeju Srema u Sremskoj Mitrovici, a ostava iz Krčedina u Vojvođanskom muzeju u Novom Sadu. Obe su neobjavljene.

³⁵ M. Babić, Arh. vestnik 37, 1986, T. 2, 2.

³⁶ P. Milošević, *Bronzana ostava iz Pećinaca*, Rad Vojv. muz. 9, 1960, 157, T. III, 6 (Pećinci); D. Popović u: *Praistorijske ostave Srbije i Vojvodine*, 45, T. 42, 3 (Šimanovci); K. Vinski-Gasparini, *op. cit.*, T. 29, 8 (Otok-Privlaka), 39, 1 (Bizovac), 63, 11 (Brodski Varoš), 83, 9 (Jarak I).

da ovde nije bio izrađivan. Komad iz Vidovice, prema podeli M. Petrescu-Dimbovița-e³⁷, pripada varijanti Cristian-Drajna II nađenoj kod nas u ostavama Bizovac i Otok-Privlaka u istočnoj Slavoniji. Oba pomenuta srpa prema svom obliku i datovanju ostava u kojima su nađeni, stavljaju se u drugu fazu mlađeg bronzanog doba (Ha A1) kojoj pripada najveći broj srpova, kao i ostava na teritoriji severne Jugoslavije.

Svi ostali pripadaju srpovima sa jezičkom koji su bili naročito mnogo rasprostranjeni zapadno od Dunava, gde se javljaju u nadmoćnom procentu u odnosu na ostala dva tipa. Srpovi sa jezičkom su veoma raznovrsni i različiti autori su ih delili u brojne grupe i varijante, zavisno od područja čije su srpove obrađivali. U poslednje vreme najviše se upotrebljava podela W. v. Brunn-a za srednje Podunavlje gde se razlikuju tri tipa i dve varijante³⁸. Tipovi 1 i 2 i varijanta 1, i pored velike raznovrsnosti ornamentike na drškama i sečivima, zadržavaju određenu strogost i konstruktivnost formi, dok se tip 3 i varijanta 2 odlikuju uprošćenošću elemenata i većom slobodom izvođenja. Prva grupa može imati dva, tri ili više vertikalnih rebara na dršci, odnosno jezičku, dok druga grupa ima isključivo dva rebra. U hronološkom pogledu, prva grupa se javlja krajem srednjeg ili početkom mlađeg bronzanog doba, svoju najveću popularnost doživljava u periodu BrD/Ha A1, dok se javlja i kasnije, ali u manjem broju. Druga Brunova grupa se, naprotiv, datuje samo u kasno bronzano doba, odnosno mahom u HaA2/B1, kao i kasnije.

Srpovi sa jezičkom iz jugozapadne Jugoslavije pripadaju obema ovim grupama, pri čemu preovlađuju srpovi prve grupe, odnosno Brunovi tipovi 1 i 2 i varijanta 1. Srpovi druge grupe, odnosno Brunov tip 3 i varijanta 2, javljaju se u ostavama Lukavac, Monj i Drenov do, zatim u Koritima i Bili, dok neke paralele sa njima pokazuju i srpovi iz Mačkovca, Boboljuški i Grapske. Ovakva determinacija srpova se podudara sa datovanjem pomenutih ostava: Novi grad, Vidovice, Gornja Močila, Peringrad, Blatnica, Mokronoge, Šumetac i Marina, u kojima se javljaju samo srpovi prve grupe, datuju se u fazu II i delimično u fazu III ostava Bosne i Slavonije, odnosno u Ha A period, dok ostave iz Monja, Lukavca i Drenovog dola se stavljaju u fazu IV, odnosno Ha B1³⁹. Posebno mesto među srpovima sa jezičkom zauzimaju tzv. »ital-ski« ili Terramare srpovi kod kojih je prelaz iz sečiva u dršku jasnije izražen i trn nije predstavljen. Ovi srpovi su bili rašireni u Italiji ali takođe u Rumuniji i Mađarskoj, za koju se vezuju ne tako brojni Terramare primerici iz Slavonije i Srema⁴⁰. U Bosni se ovaj oblik javlja samo

³⁷ M. Petrescu-Dimbovița, *op. cit.*, 57 sqq.

³⁸ W. A. v. Brunn, *Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit*, RGF 29, 1968, 38, Abb. 5.

³⁹ K. Vinski-Gasparini, *op. cit.*, passim.; ista, *Ostave s područja kulture polja sa žarama*, u Praist. jugoslav. zemalja IV, 647 sqq.

⁴⁰ H. Müller-Karpe, *Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen*, RGF 22, 1959, T. 13, 11 (Scoglio del Tonno), 83, 10—16 (Merlara), 88, 32—33 (Cremona), 103, 33 (Peschiera). Za Rumuniju, M. Petrescu-Dimbovița, *op. cit.*, 38 sq., T. 293 A; za Mađarsku, A. Moszolicz, *Bronzefunde aus Ungarn*, 1985, 45 sq., Taf. 286.

u jednom slučaju u ostavi Motke⁴¹, pri čemu treba istaći da je komad formalno sličniji italiskim nego mađarskim srpovima, što pitanje njegovog porekla čini zanimljivim.

Jedan pogled na kartu rasprostiranja bronzanih srpova u jugozapadnoj Jugoslaviji (Sl. 1) pokazuje da su se oni širili iz Posavlja dolinom Une, Vrbasa i Bosne na jug sve do Jadrana. Podaci o njihovim oblicima i hronologiji podudaraju se, inače, sa podacima o kulturno-istorijskim kretanjima u Bosni i Hercegovini u poznoj epohi bronzanog doba⁴². Smatra se, naime, da su nosioci kulture polja sa urnama, raširene u južnoj Panoniji u mlađem bronzanom dobu, u dva maha prodrli preko Save na jug donoseći sa sobom elemente svoje materijalne kulture među koje nesumnjivo spadaju i bronzani srpovi⁴³. Prvi talas širenja kulture polja sa urnama ka jugu datuje se u početak mlađeg bronzanog doba (Br D — Ha A1), dok se drugi stavlja u kraj mlađeg, odnosno početak kasnog bronzanog doba (Ha A2-B1), što u potpunosti odgovara pojavi nalaza sa srpovima Brunove prve, i nalaza sa srpovima Brunove prve i druge grupe.

Može se pretpostaviti da su bronzani srpovi od svoje prve pojave južno od Save, najverovatnije u periodu Br D, postali sastavni deo materijalne kulture, s tim što treba računati da su se na prelazu iz mlađeg u kasno bronzano doba, pod uplivima sa severa, javile i neke nove forme. U upotrebi su ostali sve do kraja kasnog bronzanog doba a možda i kasnije, o čemu svedoči fragmenat srpa u ostavi iz Vrankamena. U tom smislu je važan i nalaz kalupa od gline iz Poda, koji govori da su srpovi u to vreme (Ha B1-B2) u Bosni bili prihvaćeni i odomaćeni.

Izvestan izuzetak od ove opšte slike širenja srpova na jugozapad predstavlja fragment drške srpa sa dva vertikalna rebra u ostavi iz Cavtata, u kontekstu koji odgovara lokalnoj južnojadranskoj kasnobronzanoi kulturi. Njegova pojava se ne može u ovom trenutku potpuno objasniti, pošto bronzani srpovi na ovom prostoru, kao i u širem susedstvu, do sada nisu nađeni.

Od mnogih drugih pitanja koja se pokreću u vezi sa bronzanim srpovima — njihovo detaljnije raščlanjivanje na grupe i varijante, povezivanje sa srpovima u Slavoniji i Sremu, utvrđivanje i lociranje pojedinih radionica, itd., o kojima ovde, zbog ograničenog prostora, nećemo moći da govorimo, dotaćićemo se, na kraju, jedino njihove funkcije. Primarna funkcija srpova kao poljoprivrednih alatki ne dolazi u sum-

⁴¹ F. Fiala, WMBH VI, 1899, Fig. 21.

⁴² K. Vinski-Gasparini, *Kultura polja sa žarama sjeverne Bosne*, u Praist. jugoslav. zemalja IV, 617 sqq.; B. Čović, *Prelazna zona, i Srednjobosanska kulturna grupa*, u Praist. jugoslav. zemalja IV, 411 sqq. i 452 sqq.

⁴³ Da se bronzani srpovi kod nas vezuju za nosioce kulture polja sa urnama, vidi se i po tome što se oni u Vojvodini i severnoj Srbiji, pojavom Bosut-ske grupe u kasnom bronzanom, ili bolje, ranom gvozdenom dobu (period Ha B) — up. R. Vasić, *Bosut-ska grupa*, u Praist. jugoslav. zemalja V, Željezno doba, 536 sqq. — gube iz upotrebe.

nju, ali se, naročito u srednjoj Evropi, gde su nalažene ostave sa više stotina, katkad neupotrebljenih srpova, pretpostavlja da su oni u jednom periodu mogli služiti i u druge svrhe.

U najvećem broju ostava otkrivenih u Posavlju, odnosno u dolini Save i donjim tokovima njenih južnih pritoka, procenat srpova u odnosu na ostale predmete je dosta visok, često 1/3 ili 1/4, što odgovara procentu srpova u ostavama u Slavoniji i Sremu, gde je takođe u okviru mnogih ostava nađen veliki broj srpova i njihovih fragmenata. Ipak ova brojčana izraženost srpova u ostavama najverovatnije se ne može objasniti nekom specifičnom ulogom srpova na ovom prostoru, nego njihovom učestalijom izradom za potrebe poljoprivrede, što je dovelo i do njihove brojnije pojave u ostavama. U unutrašnjosti, situacija je drugačija, Srpovi se javljaju u malom broju i može se pomišljati da su takođe služili isključivo u poljoprivredne svrhe. Izuzetak predstavlja ostava iz Mokronoga, u kojoj su otkriveni samo srpovi i to neupotrebljivani. Najjednostavnije objašnjenje je da, uvezani iz Posavlja, ovi srpovi iz nekog razloga nisu stigli do svojih budućih vlasnika, ali su, ipak, moguća i druga rešenja. Simptomatično je da je u ne tako udaljenoj Lici, gde prodor bronzanih srpova u okvirima kulture polja sa urnama ima slična obeležja kao i u našoj oblasti, zabeležena jedna ostava, nažalost izgubljena, iz okoline Srba, sastavljena samo od srpova⁴⁴. Treba takođe pomenuti da su kod nas srpovi samo u Lici, u Bezdenjači, sa sigurnošću konstatovani u grobovima⁴⁵, što ne mora, ali se može, objasniti njihovim posebnim značenjem na ovom području. Moguće je, s obzirom na geografsku blizinu, da će nova istraživanja u Bosni i srednjoj Dalmaciji otkriti nalaze sa sličnim odlikama.

Sve ovo, nesumnjivo, ukazuje na zanimljivost teme pa se nadamo da će se u ne tako dalekoj budućnosti pojaviti detaljna studija o srpovima iz jugozapadne Jugoslavije, koja će svakako baciti i novo svetlo na bronzano doba ove regije.

EINIGE BEMERKUNGEN ZU BRONZESICHELN IM SÜDWESTLICHEN JUGOSLAWIEN

Zusammenfassung

Über die Bronzesicheln in Jugoslawien ist bisher wenig gesagt worden, da hier weniger Funde dieser Gattung als in den benachbarten Ländern, vor allem in Ungarn und Rumänien, zum Vorschein gekommen waren. So sind dann auch nur entsprechende Schlussfolgerungen zur Geltung gekommen. Wenn auch die Sicheln auf unserem Territorium nur eine Nebenrolle spielen, liefern sie im Vergleich mit anderen Bronzeformen Informationen über die Entwicklung dieses Typus der materiellen Kultur der spätbronzezeitlichen Periode bei uns.

In dieser, dem verehrten Akademiemitglied Professor Dr. Alojz Benac gewidmeten Arbeit lege ich die Funde von Bronzesicheln aus dem südwestlichen

⁴⁴ R. Bižić-Drechsler, *Japodska kulturna grupa*, u Praist. jugoslav. zemalja IV, 383.

⁴⁵ *Ibid.*

Jugoslawien bzw. aus Bosnien, der Herzegowina und Dalmatien auf Grund der Literaturkenntnisse vor. Obzwar nicht alle Funde erfasst wurden, sind jedoch einige Aussagen möglich.

Neben einer Sichel aus Novi Grad bei Bosanski Šamac und einer weiteren aus Vidovice bei Brčko, beide am der Save gelegen, wo auch eine Variante von Knopfsichel und eine fragmentierten Hakensichel gefunden wurden, gehören alle übrigen Funde zu den Zungensicheln. Der Gliederung von W.A.v. Brunn folgend, der die Zungensicheln auf ältere (Typen 1 und 2) und jüngere (Typ 3) teilt, können wir festhalten, dass in Bosnien beide Formen vertreten waren und dieses sowohl in den Siedlungen als auch in den Hortfunden. Demnach kann gesagt werden, dass sich die Bronzesicheln unter dem Einfluss der Urnenfelderkultur Pannoniens über Bosnien nach Süden, bis hin zur Küste, während der Periode Br D/Ha A1 verbreitet haben. Mit anderen Formen der Urnenfelderkultur blieben sie auch in der Periode Ha B im Gebrauch, vielleicht unter dem neuen Impuls dieser Kultur aus dem Norden. Besonderes Kuriosum stellt das Fragment einer Bronzesichel aus dem Hortfund von Vrankamen bei Krupa dar, das zusammen mit afrikanischen Münzen des 2. Jahrhunderts v.Chr. gefunden wurde, was darauf hinweist, dass Bronzesicheln als Rohmaterial in diesem Gebiet noch lange aufbewahrt wurden.

SOL U ANTICI NAŠE OBALE

MARIN ZANINOVIC

Filozofski fakultet, Zagreb

Apstrakt. Sol je igrala ključnu ulogu već u pretpovijesnim civilizacijama, sa klasičnim primjerom Hallstatta. Naša zemlja nije tome izuzetak, sa poznatom epizodom o borbama za slane izvore između Ardijejaca i Autarijata. Duga jadranska obala bila je prirodni izvor soli, kako za svoje vlastite stanovnike, tako i za izvoz stočarskim plemenima u unutrašnjosti. Autor je mišljenja da neka od važnijih prethistorijskih naselja ili predjela na obali duguju svoj prosperitet proizvodnji soli. To je bio slučaj sa Picugima kraj Poreča, pulskom gradinom, otočkim solanama oko Arbe, Cisse, te liburnske Aenone i Stonskog zaljeva. Toponimi tipa soline, romanskog porijekla vezani uz mnoge vile rustike, potvrđuju proizvodnju soli u antici, kako za vlastite potrebe tako i za prodaju. Sve se to nastavlja i u kasnoj antici i u srednjem vijeku.

»ἦμεῖς ἔδτη τὸ ἅλας τῆς γῆς — *Vos estis sal terrae, — Vi ste sol zemlje*» rekao je Krist svojim učenicima u Govoru na gori (Matej, 5, 13). Sol je, dakle, posvećena tvari, mineral koji povezuje čovjeka s Bogom, što je vidljivo i na mnogim mjestima u Starome Zavjetu (Jošua, IV, 5; Ezek., VI, 9; Eklez., 39, 26 i dr.) Krštenje se i danas odvija stavljanjem zrna soli na dječja usta. Homer je naziva stvari prikladnom za bogove (Ilijada, IX, 214), a Platon veli da je omiljela bogovima (Timej, 25). Nakon razaranja Sodome i Gomore, Lotova je žena pretvorena u stup soli. Kod brojnih je naroda sol povezana sa mitskim svojstvima i vjerovanjem da je čudesna. S jedne strane, može učiniti zemlju neplodnom, a s druge, očistiti zagađenu vodu. Plinije je davno ustvrdio da je slano tlo nepogodno za obradu (N. h., XXXI, 39). Sol se povezuje s kruhom, kojim Slaveni i drugi narodi dočekuju goste, što se tumači činjenicom da je već prva neolitička poljoprivreda bila povezana i s dobijanjem soli¹.

¹ Za sol vidi fundamentalni članak Blümner, *Salz*, *PWRE*, Bd I, A2, 1920, col. 2075—2099. M. Besnier, *Sel*, *Daremborg-Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, vol. 4, 1009 i d. J. Filip, *Enzyklopäid. Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas*, 2 (L-Z), Prag 1969, 1194—1197. C. Singer E. J. Holmyard, A. R. Hall, *A History of Technology*, vol. I, Oxford 1958³, 256—259, posoljavanje 264—66, rudarenje 566—67.

Prema nekim mišljenjima, povijest svijeta se dade objasniti čijenicom, da su životinje utabale staze do slanih izvora ili ležišta, gdje su mogle lizati sol. Ljudi su slijedili životinje kao lovci i s njima utabali staze. Staze su postale putovi i uz njih su nicala naselja. Na obalama Francuske i Britanije utvrđena su brojna nalazišta u kojima se sol iskorištava već od mezolitičkih vremena. Tek su istraživanja prije tridesetak godina utvrdila da su široke plitke posude u obliku tave na debelim nožicama, čiji su ulomoi, nalaženi u velikom broju na francuskoj obali kao i u okolini njemačkog grada Halle, a koji su se različito objašnjavali, bile, ustvari, posude za dobijanje soli putem isparavanja iz plitkih širokih recipijenata². Čovjek, sakupljač i lovac, u dalekoj prethistoriji starijeg kamenog doba, podmirivao je svoju potrebu za soli mesom životinja. Kada je u neolitiku počeo svoju ishranu dopunjavati žitaricama, njegova se potreba za tom tvari povećala. Podzemne naslage soli bile su izvan dohvata, a površinska sol je u većini slučajeva bila nedostatna i kako je nije bilo malo, jasno je da je bila dragocjena. Kako je čovjek, s vremenom, otkrio izvore soli ili njeno korištenje iz morske vode i drugih slanih voda, ona je postala trajni pratilac civilizacije i jedna od glavnih roba trgovine i razmjene. Veoma je malo ljudskih skupina koje ne poznaju sol. To su bila neka beduinska plemena u unutrašnjosti Arabije, srednjoj Africi i južnoj Americi. Tako se za neke brazilske urođenike utvrdilo da dobiju grčeve ako jedu sol, a neki prošlostoljetni putnik sa Novog Zelanda, na pitanje da li će ga pojesti, dobio je odgovor od urođenika da se ne boji, jer je urođenicima meso bijelaca odveć slano³.

Kao trgovačka roba iz najdavnijih vremena sol je bila glavni teret karavanskih puteva. Jedan od najpoznatijih je bio onaj što je vodio iz Maroka preko Sahare do Timbuktua, kao i drugi neki saharški putevi što ih je od 1970. proučavao engleski arheolog John Alexander. Brodovi koji su prevozili sol iz Egipta u Grčku prelazili su već u 3. tisućljeću pr. Kr. Sredozemlje i Egej. Herodot opisuje karavanski put što je spajao slane oaze u libijskoj pustinji, te spominje prirodne bazene soli na ušću Boristena — Dnjepra (IV, 53). Plinije opisuje svojstva morske soli i na više mjesta govori o njenim nalazištima. I drugi su brojni klasični autori ostavili podatke o raznim nalazištima i tehnikama vađenja soli⁴. Najveća i najbogatija civilizacija stare željezodobne Europe, Hallstattska kultura, zasnivala se na iskorištavanju rudnika soli. Bogati rudnici i velika nekropola svjedoče o blagostanju njihovih vlasnika i korisnika, a predmeti iz udaljenih krajeva, pa i iz Grčke i Italije potvrđuju razgranate veze i izvoz ovoga artikla⁵. Slično

² J. Filip, o. c., 1195. J. Nenquin, *Salt, A Study in Economic Prehistory*, Diss. arch. gandenses, Brugge 1961, 100 i d.

³ M. Kišpatić — F. Tućan, *Slike iz rudstva*, MH, Zagreb 1914, 176. Ovo je jedan nadahnuti tekst u tako zanimljivo pisanoj knjizi.

⁴ Plin., *N. h.*, XXXI, 82, 83. XLI, 74, 75 i na drugim mjestima. Uspor. *PWRE*, o. c., 2088—89, J. Nenquin, o. c., 102.

⁵ *Krieger und Salzherren — Hallstattkultur im Ostalpenraum*, Ausstellung Wien — Linz, Sept. — Okt. 1971, Mainz 1970. *Die Hallstattkultur — Frühform europäischer Einheit*, Intern. Ausstellung des Landes Oberösterreich, 25. April bis 26. Okt. 1980, Schloss Lamberg, Steyr. J. Filip, o. c., s. v. *Hallstatt*, 456.

je bilo i sa drugim željeznodobnim središtem proizvodnje soli, u području grada Halle u njemačkoj Saksoniji, gdje se razvila poznata Hallesche Kultur ranog željeznog doba⁶.

Oko životno važnog minerala, kao što je sol, povijest veoma rano bilježi sukobe. Tako Livije govori o sukobima između kralja Anka Marcija i stanovnika grada Veja za solane u Ostiji na ušću Tibra, koje su, prema Plutarhu, postojale već u Romulovo vrijeme⁷. Sustavom kanala, morska voda se dovodila u bazene različite veličine i dubine, i tu se isparavanjem morske vode dobijala sol. To je bio i u kasnije vrijeme poznati *campus salinarum Romanarum*. Sol se krcala u lađe i dolazila Tiberom do ispod Aventina, do mjesta koje se i danas naziva *Salara vecchia*. Odavle je polazila prva trgovačka cesta što su je Rimljani sagradili, poznata *via Salaria*⁸. Gradska vrata u Aurelijanovim zidovima, odakle je cesta izlazila iz grada, zvala su *Porta Salaria*. Cesta je vodila preko zemlje Sabinjana na Jadransko more u *castrum Truentinum*. Sjeveroistočno od Rima, gdje je cesta prolazila graničnom točkom, u kojoj su se susretali Lacij, Etrurija i Sabinjani, nalazio se hram Feronije, gdje su Rimljani donosili na prodaju žito, stoku i sol⁹. Rimska riječ za plaću bila je vezana za sol. To je *salarium argentum*, sačuvana do danas i u engleskom jeziku u riječi salary. Govorilo se da se vojniku smanjuje plaća ako »nije vrijedan svoje soli«, a fraza je nastala kod Grka i Rimljana, jer su i jedni i drugi, često, kupovali robove za sol. Usporedi i našu izreku na obali za stanovnike preko brda: »Željan kruha kao vlah soli«. U antici se sol koristila na brojne načine, osim u ishrani, služila je i za obradu dragocjenih metala, konzerviranje ulja, mumifikaciju, gnojivo u poljoprivredi, pravljenje sira. Velike količine soli trošila je stoka, pa su sve stočarske zajednice bile ovisne o njenoj nabavi, kako za ishranu stoke tako i za konzerviranje mesa. Fiziolozi su izračunali da odrasla osoba treba dnevno 12—15 grama soli. Za konja je ta količina 50 grama, a za kravu skoro 100 grama. Važnost dodavanja soli stočnom krmivu bila je i te kako poznata u antici¹⁰. Radi se, naravno, o životinjama koje se hrane biljem. Ljudima i životinjama koji se hrane isključivo mesom ne treba sol. To je, na primjer, slučaj sa Eskimima. Biljožderi zadovoljavaju svoje potrebe za soli traženjem slanih površina, vrela ili mineralnih žila, a to je činio i prehistorijski čovjek. Neolitička poljoprivreda ide ruku pod ruku sa smišljenim i sustavnim korištenjem soli¹¹. Poznata su i mišljenja da su mnoge seobe raznih ljudskih plemena i skupina bile uzrokovane velikom potrebom za soli. Zanimljiva je sličnost naziva za

⁶ J. Filip, o. c., s. v. *Hallesche Kultur*, 456.

⁷ Liv., I 33, II 9, XXIX 37. Plut., *Rom.*, 25.

⁸ Varro, *r. r.*, I 14, 3; III 1, 6.2, 14. Plin., *N. h.*, XXXI 45, 85, *PWRE*, I, c., 2076—78. Plin., o. c., XXXI 89: *Salariae viae, quoniam illa salem in Sabinos portari convenerat*. Isto tako i Fest., 327, 3: *quia per eam Sabini sal a mari deferebant*.

⁹ A. Grenier, *Mélanges éconóm.*, Rome 1905, 325. J. Nenquin, o. c. 147, n. 6.

¹⁰ Arist., *Hist. animal.*, VIII, 10—12. Plin., *N. h.*, XXXI, 41. Pseudo-Arist., *de mirabil. auscult.*, 138. J. Nenquin, o. c., 140.

¹¹ J. G. D. Clark, *Prehistoric Europe*, London 1952, 127.

sol u indoevropskim jezicima; grčki *hals*, lat. *sal*, gotski *salt*, slav. *sol*, irski *salana*, što, kao i njihovi zajednički poljoprivredni nazivi, ukazuje na njihovo nekadašnje jedinstvo i zajedničko porijeklo¹².

I Iliri su kao stočari trebali velike količine soli. Kod nas je poznat podatak o borbama za slane izvore, koji su se nalazili negdje između Ardijejaca i Autarijata. O tome su ostavili bilješke antički autori Pseudo Aristotel, *de mirab. auscult.*, 138 i Strabon, VII 5, 11, i njihovi se podaci, na svoj način, podudaraju. Radi se, po njima, o velikom brdu iz kojeg izvire obilno vrelo vode koja, kad odstoji, daje odličnu sol za stoku, a zato je najviše i koriste, jer, kako veli Pseudo Arist., stoku hrane solju dva puta godišnje, a kada to ne učine, onda im ugrine skoro sva stoka. Strabon veli da su se bili dogovorili da se zajednički koriste izvorima, ali se ugovor kršio, pa su se onda sukobljavali. Ovo su važni podaci koji potvrđuju važnost ove namirnice za život ljudi i stoke u našim krajevima u pre- i protohistoriji. O ovim podacima i vrelima pisali su razni autori i ustanovili da se, najvjerojatnije, radi o slanim izvorima zvanim »Slana vrela« kod Orahovice, 2 km nizvodno od Konjica, gdje se nalazi i jedna Gradina, koja se, zasigurno, koristila prednošću posjedovanja ovih vrela¹³. Svakako, iz ovoga podatka, uočljiva je važnost, što su je ova, a, naravno, i druga plemena i zajednice sa stočarskom privredom pridavali opskrbi solju, pri čemu je dolazilo i do sukoba, što uostalom nije bila ilirska specifičnost, jer su se, kako smo vidjeli, možda čak i u istom razdoblju 6. st. pr. Kr., sporili Rimljani i Vejentinci na ušću Tibra.

U Hrvatskoj ima na više mjesta slanih vrela, kao: kod Stubičkih i Varaždinskih Toplica, kod Brubna, Klapića i Cetine, Hana kod Sinja u Dalmaciji. Slani izvor se spominje i kod gradine Krin, sjeverozapadno od Aequuma — Čitluka, također kraj Sinja. Najpoznatiji su slani izvori kod Tuzle, čije ime na turskom jeziku asocira na sol, a ovdje se lociraju i rimske *Salinae*, pa je i to pravi kontinuitet. Nema sumnje da su se svim ovim spomenutim vrelima koristili i ljudi i njihovo blago već u davno pretpovijesno vrijeme¹⁴.

Zbog povoljne insolacije, visokog postotka saliniteta u moru, te brojnih, posebno plitkih luka i zaljeva, naša je obala veoma pogodna za proizvodnju soli, što su bez sumnje znali iskoristiti već i njeni najraniji stanovnici. U antici je ova morska sol sa hridi i ruba obale, za razliku od rudne zemne soli išla u onu kategoriju koju Plinije definira slijedećim riječima: »*aliud genus ex aquis marinis sponte gignitur spuma in extremis litoribus ac scopulis relictis. Hic omnis ror*

¹² J. Nenquin, o. c., 140—142.

¹³ A. Rücker, *Salzquellen in Bosnien-Herzegowina*, WMBH, 1, 1893, 336. L. Thalloczy, *Ueber die Bedeutung der Namen Bosna*, WMBH, 1, 1893, 333. C. Patsch, *Herzegowina einst und jetzt*, Wien 1922, 43, 145. F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo 1969, 71—78, 133. E. Imamović, *Iz istorije eksploatacije soli u Bosni i Hercegovini*, Istorijski zapisi, 29, Titograd 1972, 161—169. P. Anđelić, *Istorijski spomenici Konjica i okoline*, Konjic 1975, 33, 37, 50. I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo 1988, 134.

¹⁴ Kišpatić-Tučan, o. c., 188. O slanim izvorima: J. Degmedžić, *Amantini*, Vjesnik Arheol. muz. Zagreb, III ser., II, 1961, 162.

densatum, et est acrior qui in scopulis invenitur» (N. h., XXXI, 74). Radi se o soli koja se sama stvara na završecima obale i stijena iz morske pjene i njena sušenja. Ona se zgušnjava od vlažne rose i biva žešća i slanija, kako to tumači Plinije. Prije ovoga on govori i o nekim nalazištima prirodne soli u Baktriji na Oxusu i Aralu. Uspor. kod Izidora iz Sevilje (XVI 2, 3): »*spuma in extremis litoribus vel scopulis derelicta et sole decocta*« — »pjena koja zaostaje na rubovima obale i hridima i suncem iskuhana (biva sol)«. Prirodno je da se čovjek, od svojih prvih početaka koristio ovakvom solju, kada ju je na obali olizao i osjetio pritom zadovoljstvo i potrebu za njom.

Solane su bile prisutne na brojnim mjestima na našoj obali, počevši od Milja, Kopra i Pirana. Na području istarske obale treba računati i sa solanama koje su, možda, danas nestale, bilo isušivanjem zemljišta bilo utonućem obale. Tako je, na primjer, na močvarama luke Vrsar biskup Oton 1278. bio izgradio solane koje su kasnije napuštene, a takvih je primjera, sigurno, bilo i više. Treba pretpostaviti da su sve rimske *villae* imale svoje solane, pa kada biskup Oton pravi solanu, on to, zasigurno, čini na antičkim lokacijama. Prostranu vilu kod Vrsara istražila je V. Jurkić-Girardi, a istarske *villae* su trajale tijekom čitave antike. Poznato je da je biskup Eufrazije 543. darovao svome kleru treći dio solana koje su se nalazile na otočju Brijuni¹⁵.

Zanima nas kako se ovo korištenje soli odražavalo na pretpovijesna naselja. Mišljenja sam da je proizvodnja soli i njeno prosljeđivanje svome zaleđu bio jedan od glavnih izvora prihoda i osnova prosperiteta brojnih gradinskih naselja na našoj obali, počevši od gradine Tergeste, čije nas ime već samo po sebi upućuje na njegov značaj u razmjeni dobara. Solane kod Milja bile su sasvim dohvatljive, a možda su postojale i neke bliže. Zatim, tu je i značajna gradina Picugi u neposrednom zaleđu Poreča, koja je, zasigurno, koristila dobijanje soli na svome dijelu obale i iz toga stvarala svoj prosperitet, posvjedočen tolikim nalazima od Italije do Grčke. Naime, gospodarska osnova pret- i protohistorije Histrije, kao i Dalmacije, ostala je više manje jednaka i u antici, a to su stočarstvo i poljoprivreda. Ova druga, podignuta na određeni, viši tehnički nivo, u smislu obrade zemljišta i njegova iskorištavanja boljom tehnologijom. Potrebe za solju su, međutim, ostale jednake, ako ne i veće, jer je soljenje ribe, i a mesa, uz posvemašnji garum, i stočarsko zaleđe tražilo velike količine ovog artikla, pa su i solane, nužno, doživljavale procvat. U tome su smislu veoma poučni, iako malo kasniji, stihovi pjesnika Rutilija Klaudija Namatijana iz 5. st. On u spjevu o svome putu iz Rima u Galiju: *De Reditu suo*, I, 475ff (a sačuvan je opis obalom od Rima do Lune) u elegijskim distisima spominje solane uz vile na morskoj obali: »*Subiectas villae vacat aspectare salinas; / namque hoc censetur nomine salsa palus, / que mare terrenis declive canalibus intrat / multifidos-que lacus parvula fossa rigat. / Ast ubi flagrantem admovit Sirius*

¹⁵ B. Benussi, *Privilegio Eufraziano*, Atti e memorie della Soc. Istr. storia patria, 1892, 8. M. Zjačić, *Posjedovni odnosi porečke crkve od VI—XVI stoljeća*, Jadranski zbornik, Rijeka—Pula 1973, 8. J. Basioli, *Solane morske*, Pomorska enciklopedija, sv. 7, 407.

ignes, / cum pallent herbae, cum silit omnis ager, / tum cataractarum claustris excluditur aequor, / ut fixos latices torrida duret humus. / Concipiunt acrem nativa coagula Phoebum / et gravis aestivo crusta colore coit».

To je opis morskih solana, ovdje uz jednu vilu, kakve su u osnovi i danas. *Multifidosque lacus* ovdje označava rascijepljene (razdvojene) bazene u kojima se sol iz morske vode koncentrira isparavanjem, zatim prelijeva u bazen za taloženje soli i ispuštanje vrha vode¹⁶. Solane, dakle, leže ispod vile uz morsku obalu, a to je situacija najvećeg dijela primorskih vila kod nas utvrđenih. Posebno u Istri, gdje se život ovih vila i svega onoga što se na njihovim posjedima proizvodilo, odvija tijekom čitave antike, pa i kasnije kako to svjedoče i poznata, značajna Kasiodorova pisma, u kojima hvali istarsko gospodarstvo i bogatstvo u žitu i ribi, njihov *garum* i *numerosae piscinae Neptuniae*¹⁷. Solane su bile važan dio prihoda rimske države. Već su u kraljevsko vrijeme solane na ušću Tibra bile vlasništvo fiska i, prema Aureliju Viktoru, već je Anko Marcije uveo *salinarum vectigal*. Trajni porez na sol uveo je, prema Liviju (XXIX 37, 3), cenzor Marko Livije god. 204. da bi pribavio sredstva za rat protiv Kartage, i po tome dobio nadimak *Salinator*: »*vectigal etiam novum ex salaria annona statuerunt* (sc. censores M. Livius et C. Claudius) *sextante sal et Romae et per totam Italiam erat ... inde Salinator Livio inditum cognomen*«.

Sol je donosila veoma važne prihode i faraonima, a isto tako i helenističkoj monarhiji u Egiptu, Palestini i drugdje, jer su i solane bile vlasništvo vladara¹⁸. U rimskoj državi se stvorila čitava struktura koja je upravljala solanama. Državu su predstavljali *salinatores aerarii*, a bilo je i zakupnika koji su njima izravno upravljali. To su *conductores salinarum* ili *salarii*, poznati, na primjer, sa natpisa u Daciji: *conductor pascui, salinarum et commerciorum* CIL III 1207 i *conductor pascui, salinarum* CIL III 1363 (PWRE, o. c., 2098, 19), kojih je moralo biti i u Istri i Dalmaciji. Da su bili u pojedinim naseljima gdje su se nalazile solane, vidi se po 2 natpisa CIL XI 930f iz Riminija, gdje se spominju *salinatores civitatis Menapiorum* i *civitatis Morrinorum*. To je trajalo tijekom čitava carstva. Na jednom natpisu iz Campagne, iz vremena Septimija Severa, posvetu vrše: *saccarii solarii totius urbis et campi salinarum Romanarum*. Ovi *saccarii* su bili pod nadzorom carskih prokuratora, a dedikant je pripadao kolegiju od 16 članova koji su bili ovlašteni štititi *aerarium* i čuvati *arca salinarum*. Oni su se brinuli za prijevoz Tiberom do Rima. Prema tome, *solarii* su tvorili kolegij, koji je bio izravni nasljednik mnogo ranijeg zakupničkog sustava, kako je to zaključio Rostovcev (PWRE, o. c.,

¹⁶ PWRE, Salz, 2076, 30.

¹⁷ R. Matijašić, *Kasiodorova pisma kao izvor za poznavanje kasnoantičke povijesti Istre*, Zgodovinski časopis, 42, 1988, br. 3, 363–371.

¹⁸ M. Rostovcev, *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, vol. I, Oxford 1959, 309, 469. Za rimsku državu: M. Rostovcev, *The Social and Economic History of the Roman World*, Oxford 1957, 688, bilj. 100. Vidi i njegovu klasičnu studiju: *Geschichte des Staatspacht*, 411. i d.

2099). U kasnoj antici oni se nazivaju *mancipes salinarum*, Cod. Iust., IV 61, 11: *si quis sine persona mancipum, id est salinarum conductorum sales emerit vendereque tentavit, sive propria audacia sive nostro monitus oraculo, sales ipsi una cum eorum pretio mancipibus addicantur* (PWRE, I. c.). Oni su nasljednici ranijih conductora i vrše istu funkciju u birokratiziranom monopolu kasne antike.

Već smo spomenuli solane na Brijunima, a logično je pomišljati da ih je bilo i u za to veoma prikladnom pulskom zaljevu, kao što ih je i Nezakcij morao imati u svojoj luci, u današnjoj uvali Budava. Znamo da je solana bilo u Raškome zaljevu. Svaka *villa* imala je svoju veću ili manju solanu, bilo u bazenima ili u pličinama. To je tehnički bilo veoma lako izvedivo. Bilo je dovoljno naći prirodni bazen ili ga umjetno načiniti, ispuniti morskom vodom i sačekati da sunce obavi svoj posao. Brojni toponimi *Salinae*¹⁹ u antici ukazuju na postojanje solana, a naši nazivi *soline* to potvrđuju kao kontinuitet. Na svim mjestima gdje se nalaze srednjovjekovne solane postoji kontinuitet korištenja soli iz antike, a indikativni su toponimi *soline*, *slanac*, *Slano*²⁰.

Ovdje ćemo navesti one solane koje su nam poznate iz literature, a koje su, prirodno, imale utjecaja na prosperitet dotičnih naselja. To su solane na Rabu, koje su postojale u 14. stoljeću u uvalama Kaboru, Krapki i Supetarskoj dragi i koje imaju svoje pretpovijesno i antičko porijeklo. One su, zasigurno, opskrbljivale susjedno zaleđe preko Ortople — Stinice. Na Krku je uvala Baška u nekim dijelovima prikladna za te svrhe, kao i druge uvale na otoku. Baškoj je najbliža veza na kopnu Lopsika — Jurjevo. To je bio slučaj i sa solanama na Pagu, kojih je također bilo nekoliko: u Dinjiški, Vlašićima, Staroj Novalji i u Paškoj uvali. Sa Paga je sol išla Japodima na kopno preko Vegiuma — Karlobaga. Pretpovijesne i antičke solane postojale su u zaljevu Caske²¹. Činjenicu da je na Pagu u antici prisutna ugledna rimska obitelj Kalpurnija Pizona moguće je dovesti u vezu sa tadašnjom eksploatacijom soli.

Solane u Aenoni — Ninu su također, bez sumnje, bile većim dijelom podloga blagostanju ovog liburnskog središta u prethistoriji i antici. O tome svjedoči bogata liburnska nekropola, kao i raskošna antička arhitektura, hram i skulpture, odraz gospodarskog blagostanja ove zajednice, koje se, najvjerojatnije, zasnivalo upravo na obilnoj proizvodnji soli, u objema razdobljima. To se nastavilo i u kasnijim stoljećima, što se vidi iz brojnih dokumenata. Nije Nin zaludu bio jedno od središta stare hrvatske države. Pri tom je posebno zanimljivo da se veliki dio srednjovjekovnog prometa soli odvijao preko Obrovca za područje Like i Krbave, naravno na pravcima prehisto-

¹⁹ PWRE, 2 HB, 1920, col. 1990—1904.

²⁰ P. Skok, *Slavenstvo i romanstvo na Jadranskim otocima*, Zagreb 1950, indeks str. 35 i pasim. P. Šimunović, *Istočnojadranska toponimija*, Split 1986, passim. J. Basioli, *Pomorska encikl.*, 7, 406.

²¹ M. Suić, *Pag*, Zadar 1953.

rijskih solarskih puteva, koji su išli u područje Japoda, kao što je to bilo i iz pravca Vegiuma — Karlobaga u tim istim razdobljima i kasnije²².

Antičke rimske *villae* u Mulinama na Ugljanu, te veoma zanimljiva i jedinstvena *villa* na uskoj i plitkoj prevlaci u Maloj Proversu na istočnom kraju Dugog Otoka, sa zidovima u moru i bazenima, također su u svoje vrijeme bile proizvođači soli²³. Manja i veća proizvodnja soli odvijala se i u drugim antičkim vilama u ovome dijelu obale. U području Šibenika, također, djeluju srednjovjekovne solane, vjerojatno, na antičkim tradicijama Skardone — Skradina. Poznate su solane u Zablaću i drugdje²⁴.

U srednjoj Dalmaciji, u nekadašnjem Manijskom zaljevu, u području Salone, Tragurija, Epetija, bilo je više lokacija gdje se mogla dobijati sol u solanama. U Traguriju na Pantani, u zaljevu Marine, Epetij u pličinama svoga zaljeva. Salona je imala solane južno od svoje nekadašnje luke u području Dujmovače. Kliška vrata bila su mjesto prastarog prometa prema unutrašnjosti, kojim je išla i sol u područja stočarskih ilirskih plemena Delmata i drugih. Rekao bih, da možemo pretpostaviti, kao jedan od razloga delmatskih upada u Manijski zaljev i ugrožavanja isejskih naseobina u Traguriju i Epetiju 158, o čemu piše Polibije, upravo potrebu za velikim količinama soli, koja im je, možda, iz nekih razloga bila uskraćena. Sol je bila jedan od najvažnijih artikala kojim su Splićani trgovali sa svojim zaleđem, naročito s Bosnom. U okolici Splita je bilo više solana; u Poljudu, Žrnovnici, na Šolti, a sve, sigurno, nisu ni zabilježene²⁵. Ta srednjovjekovna trgovina s Bosnom također se odvijala na tragu prastarih »solarskih puteva«, kojima su išle i kasnije rimske ceste²⁶. Znači da su i glavni grad provincije Dalmacije Salona i rimska država dio svojih prihoda crpili od svojih solana, koje su služile njima i prostranom zaleđu.

²² O solanama u Ninu, oko Zadra, na Puntamiki, Salima i Solinama na Dugom Otku, Brbinju, u Sukošanu, te na Pagu: A. Piasevoli, *Zadarske solane — Fragmenti iz ekonomskog života Zadra od XIII—XVIII st.*, Zadar — Zbornik MH, Zagreb 1964, 38. T. Raukar, *Zadarska trgovina solju u XIV i XV st.*, Radovi Fil. fak., Odsjek za pov., 7—8, Zadar 1969—70, 19—79. Isti, *Zadar u XV stolj.*, Zagreb 1977, 206—219. S. Batović, M. Suić, J. Belošević, *Nin — Problemi arheol. istr.*, Zadar 1968.

²³ M. Suić, *Iskapanje rimske vile u Maloj Proversu*, Vjesnik za arheol. i hist. dalmatinsku, 54, 1952, 174. Isti, *Arheološka istraživanja u Mulinama na otoku Ugljanu*, Ljetopis JAZU, 64, Zagreb 1960, 230. Isti, *Zadar u starome vijeku*, Zadar 1981, 282. M. Zaninović, *Neki primjeri smještaja antičkih gospodarskih zgrada u obalno otočnom području Dalmacije*, Arheološki radovi i rasprave, 4—5, Zagreb 1967, 367.

²⁴ J. Perić, *Solane Šibenika*, Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena, JAZU, 30/2, Zagreb 1936.

²⁵ G. Novak, *Povijest Splita*, 1, MH Split 1957, 460. Isti, *Povijest Splita*, 2, MH Split 1961, 30.

²⁶ I. Bojanovski, *Dolabellin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Sarajevo 1974, 114, 118, 119, 170, 2255. O ovim putevima u srednjem vijeku pisali su K. Jireček i G. Cremošnik.

I u ovim krajevima su, dijelom za sebe, a dijelom za potrebe tržišta, proizvodile sol brojne antičke *villae* u otočkim uvalama Braća, Hvara, Visa, Šolte, Korčule i drugih otoka. Možda je tipičan slučaj vile u uvali Soline (sic!) na Paklenim otocima pred Hvarom, gdje nam već i sam njen naziv govori o proizvodnji soli. Vila se nalazi uz samo more, na rubu plodnog polja, uz plitku uvalu, prikladnu za manju solanu, koja je odonda naravno utonula u more, skoro 2 m. Postojeći zidovi antičkog porijekla uz samo žalo ukazuju na, vjerojatnu antičku konstrukciju solane²⁷. To vrijedi i za vilu na Šćedru, južno od Hvara, i onu u uvali Sv. Luke, istočno od Jelse, sa velikim bazenom za ulje i vino, koji je mogao poslužiti i za dobijanje soli.

Drevni emporij u Naroni, poput Salone, glavna luka prostranog ilirskog zaleđa, također je morao biti jedno od središta ne samo trgovine već i proizvodnje soli. S njom su, zasigurno, bile povezane prastare solane u području današnjeg Stona, glavnom središtu proizvodnje soli u ovome dijelu naše obale. Nekoliko pretpovijesnih gradina na užem području Stona potvrđuju dobru naseljenost ovoga zaljeva već u ranim razdobljima metala i protohistorije, čemu je, bez sumnje, doprinosila i sol, koja se ovdje lako dobivala. Bogati željeznodobni grobovi iz 6. st. pr. Kr. svjedoče o gospodarskom blagostanju stonskih Plereja. Dolaskom Rimljana mora da se nastavilo, još intenzivnije, korištenje ovog minerala. U prilog tome govore znatni antički ostaci u Stonskome polju, sa rimskom limitacijom kojom je ova plodna površina bila podijeljena, i koja je, zasigurno, i bila sprovedena naseljavanjem kolonista za rad u solanama. Poluotok Pelješac, pa tako i *Stammum* — Ston su bili dio teritorija kolonije u Naroni, gdje je najveći dio ove soli i prevožen. Taj se izvozni pravac nastavio i u kasnijim stoljećima. Nije bez razloga Ston bio važno središte zahumskih kneževa, kao što je i Dubrovačka republika iz stonskih solana dobijala najveći dio svojih prihoda, odmah nakon brodarstva. A solane su i danas glavna gospodarska osnovica grada. To je veoma cijenjena i kvalitetna sol. Poznato je da je sol iz dvaju bazena opskrbljivala i bečki carski dvor. Pravci izvoza stonske soli išli su uvijek istim smjerom, a to je prema ušću Neretve, odakle se kao i ona iz Nina i Splita, razvozila po dubokoj unutrašnjosti srednjovjekovne Bosne. Trgovište Drijeva, kasnija Gabela, svojim imenom nosi oznaku carinsko-dažbinskog plaćanja²⁸, na mjestu gdje se sol uvozila u Bosnu.

Južnije, obalom od Stona, solane su mogle postojati u zaljevu Tiha kraj Epidauruma — Cavtata, gdje su bili utvrđeni ostaci *villae rusticae*²⁹. U slikovitom i prostranom Bokokotorskom zaljevu postoji niz prethistorijskih i antičkih lokaliteta. Ilirsko središte, poput Rhizona

²⁷ M. Zaninović, *Neki primjeri...*, 364.

²⁸ J. Posedel, *Prethistorijsko groblje kod Stona*, GZM, 17, 1905, 441—444 = WMBH, 11, 1909, 101—103. M. Zaninović, *Limitacija Stonskog polja*, *Adriatica praehistorica et antiqua* — Misc. G. Novak dicata, Zagreb 1970, 489—502. Isti, *Ston u prethistoriji i antici*, Zbornik u čast 650. obljetnice planske izgradnje Stona i Malog Stona, Ston 1987, 7—25. B. Stulli, *Povijest Dubrovačke republike*, Dubrovnik — Zagreb 1989, *Proizvodnja i trgovina soli*, 70—75.

²⁹ M. Zaninović, *Villae rusticae u području Epidaura*, Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području, Izd. Hrvatskog arheol. društva, sv. 12, Zagreb 1988, 95.

— Risna, moralo je imati svoje solane. Solane je posjedovao i srednjovjekovni Kotor, koji je, kako je poznato, izvezio sol u unutrašnjost sve do Novoga Brda u Srbiji. Slično je i sa Barom i Budvom, te posebno Ulcinjem, starim Olcinijem, koji i danas posjeduje najveće solane na našoj obali, kao što ih, u sličnoj geografskoj formaciji obale, nalazimo i u prekomorskoj Apuliji i u južnijem Dirahiju³⁰.

Na kraju, vjerujem, da sam u ovom sumarnom izlaganju, ograničen prostorom publikacije, pokazao da su podaci iz pisanih vrela i arheološki ostaci na našoj obali dokaz važnosti proizvodnje soli na čitavom njenom prostoru, i to od prethistorije, preko antike i srednjega vijeka sve do danas. Gospodarski cvat i bogati arheološki nalazi, vezani upravo uz ona protohistorijska i antička središta na našoj obali gdje se proizvodila sol sa njenim izvozom prema svome zaleđu, potvrđuju važnost proizvodnje soli u tim razdobljima. To je jedan aspekt pretpovijesne i antičke ekonomije, koji do sada nije u tome smislu bio dovoljno uočen, a svi iznijeti elementi govore u prilog tome. Stoga u budućim istraživanjima treba posvetiti i veću pažnju proučavanju te davne proizvodnje ovoga važnoga artikla za podmirivanje ljudskih potreba, koji je bio predmet trajne razmjene dobara između obale i unutrašnjosti antičkog Ilirika i Dalmacije. Tim vezama je veliki dio svoga djela posvetio i akademik Alojz Benac, kojem dugujemo zahvalnost i kojem, sa najljepšim željama za njegovu 75. godišnjicu, posvećujem ove retke.

SALZ IN DER ANTIKE DER ADRIAKÜSTE

Zusammenfassung

Es werden Grundangaben über die Bedeutung der Salzerzeugung in der Vor- und Protogeschichte gemacht, mit besonderem Nachdruck auf der Antike. Im Wissensgebiet der Illyricum finden wir Angaben aus schriftlichen Quellen über Kämpfe um das Salz zwischen den Ardiäern und den Autariaten. Die Ostküste der Adria, mit ihren hunderten Häfen und Buchten, mit zahlreichen Inseln, die sich entlang der gesamten Küste befinden, stellte für ihre damaligen Bewohner eine natürliche Quelle für die Salzgewinnung aus Meerwasser dar. Einige der bekannten vorgeschichtlichen Siedlungen, wie z. B. Picugi bei Poreč im Gebiet der Istrier, Aenona bei Zadar, und selbst Jadera, sowie das Gebiet um Salona the besonders die Salzwerke bei Ston, dem antiken Stannum, brachten ihren Einwohnern reiche Einkünfte. Sie führten dieses Salz ins Binnenland und verkauften es ihren die Viehzucht betreibenden Landsleuten, den Japoden, Dalmaten und anderen. In diesem Sinne war auch die Narentamündung mit dem alten illyrisch-griechischen Emporium in Narona von Bedeutung. Die Salzeinfuhr ins Binnenland wurde auch im ganzen Mittelalter fortgesetzt, wobei der Narentafluss eine wichtige Rolle spielte. Dies gilt auch für das Hinterland von Split und Bosniens.

Die Antike entwickelte eine eigene Struktur zur Nutzung des Salzes als Einkunftsquelle für die hellenistischen Monarchien und den Römischen Staat. Eine solche Struktur musste auch an der Ostseite der Adriaküste bestanden haben. Neben den grossen Salzwerken, die mit ihrer Arbeit auch im Mittelalter fortführen, wurde Salz in zahlreichen villae rusticae an der Adriaküste und auf den Inseln gewonnen, was einen bedeutenden Faktor in der Wirtschaft dieses Gebietes in der Antike dar.

³⁰ A. Schöber, *Zur Topographie von Dyrrachium*, Jahreshefte des Österr. Archäol. Institutes, 23, 1926, 231—240.

PRÓSOPON

ALEXANDRE FOL

Institut de thracologie, Sofia

Abstract. Dans cette contribution on parle de la coutume d'enduire le visage de plâtre, c'est-à-dire de blanc dans différents mystères, événements et jeu de théâtre. C'est pratiqué par les Titans tuant Zagreus, les habitants d'Ikaria à Athènes jouant autour du bouc et le coupant, Phocidiens vaincrent les Thessaliens, acteurs dans les tragédies. Le mot «masque» provient du radical prélatin «mask» («noir, obscur, lié au diable»). En même temps le mot grec «présôpon» signifie «visage, figure». Au théâtre ce mot signifie d'abord la séparation vers la réalité ou vers la vérité, et ensuite ce mot s'approche à la signification «masque», «figure déguisée». Ce qui est surtout accentué c'est l'importance culturelle-religieuse de cette action d'enduire le visage et de manger le corps divin de la part des participants aux mystères. Ce visage est béni («hristos»). Dans tout cela on reconnaît aussi l'origine de la tragédie comme jeu de théâtre.

Au VIe s., le dernier grand maître de l'hexamètre, l'ancien poète grec Nonnos, originaire de Panopolis, Egypte, a créé le plus long poème épique consacré aux faits et gestes de Dionysos. Dans le sixième livre, il retrace les mésaventures d'une des principales personnifications préclassiques du dieu d'origine thrace désignée par le théonyme Zagreus¹. Nonnos écrit² que la jeune fille Perséphone n'a pas pu éviter le mariage. Elle devait épouser un dragon parce que Zeus s'est transfiguré et a pénétré dans sa chambre se tortillant comme un dragon. Il s'est uni à Perséphone qui lui a donné Zagreus, l'enfant cornu. Le nouveauné s'est élancé vers le trône de Zeus et a saisi de sa petite main la foudre. Mais il n'y est pas parvenu, car les Titans, poussés par Héra furieuse, se sont enduit le visage de plâtre et l'ont frappé avec la machaira du Tartare au moment où il regardait dans le miroir sa figure en train de changer. Blessé, Zagreus a cessé de vivre, et puis est ressuscité. Dionysos s'est présenté sous différentes apparences — soit comme un Cronide, jeune

¹ V. A. I. Fol, *Le Dionysos thrace*. Livre premier: Zagreus, Sofia, 1991 (en bulgare), avec toutes les sources.

² Nonn. Dion. VI 155—233 Keydell.

et perfide, brandissant son égide, soit comme un Cronos, vieux et sage, faisant des pluies, soit comme un tout petit enfant, soit comme un adolescent à la barbe naissante, soit comme un lion à la gueule large ouverte rougissant de rage, soit comme un cheval à la crinière hérissée serrant sa bride entre ses dents, soit comme un dragon ayant des cornes et un corps écailleux, soit comme un tigre au pelage rayé, soit comme un taureau donnant des coups de cornes aux Titans. Mais Héra a poussé un cri violent qui a fait trembler les portes de l'Olympe, le taureau s'est évanoui et les Titans ont mis en pièces avec leurs couteaux le corps de Dionysos métamorphosé en taureau.

Après que ce »premier« Dionysos a été déchiqueté par les Titans, Zeus a décidé de les châtier, eux, les assassins du »Zagreus aux bonnes cornes«. Zeus a fermé les portes du Tartare et l'Orient s'est enflammé. Zeus a desséché les terres de la Bactriane et a mis en feu les eaux de la mer Caspienne et de l'Indus. Zeus a dévasté aussi l'Occident. La mer glacée de Borée s'est déchaînée. La pointe australe du Capricorne, située sur un versant enneigé, s'est embrasée par le souffle brûlant de Notos (vent du sud ou du sud-ouest). A la fin du sixième livre, Zeus s'est heureusement apaisé et a assaini la terre, il a fait renaître la nature et l'air n'était troublé que par le vol des oiseaux. D'après la tradition courante, Zeus a mangé le cœur de Zagreus sauvé par Athéna, s'est uni à Sémélé et a donné naissance au »deuxième« Dionysos, le dieu proprement hellénique. Il est aussi d'autres versions de la réincarnation béotienne de la divinité déchirée.

Cet extrait est la description la plus détaillée de la mythologie de Dionysos-Zagreus dans la littérature ancienne. Il est déjà étudié à fond comme présentation néo-orphique et néo-platonicienne de rites pré-helléniques des temps archaïques thraces avec des parallèles dans la Crète et dans d'autres îles égéennes³. L'écho de ces temps est suggéré surtout par les vers 169—170 qui nous font savoir que les Titans se sont recouvert le visage de plâtre pour assaillir Zagreus se contemplant dans le miroir. Les actes des assassins, instigués par Héra jalouse, sont rapportés du moins deux siècles avant Nonnos, dans le Lexicon d'Harpocraton⁴, mais dans les deux cas, les sources littéraires sont plus anciennes. Elles remontent aux témoignages oraux d'un tel déguisement, enregistrés par les premiers prosateurs, les logographes ioniens, dont Hérodote a conservé l'histoire suivante⁵.

Quelques années avant l'expédition de Xerxès, c.-à-d. au milieu des années 80 du Ve s.av. J.-C., les Thessaliens ont envahi la Phocide avec toutes leurs troupes et leurs alliés, mais ont essuyé une grave défaite. Ils ont réussi à cerner les Phocidiens du Parnasse, mais le prophète Télías d'Elide a appris à ces derniers un stratagème. Il a conseillé à 600 valeureux guerriers phocidiens de s'enduire les visages et les armures de plâtre, d'attaquer les Thessaliens et de tuer tout un chacun qui n'était pas recouvert de blanc. Croyant voir des fantômes,

³ Fol, *op. cit.*, Témoignage No 28.

⁴ Harpocr. s. v. apamattôn Bekker.

⁵ Her. VIII 27 Feix.

la garde thessalienne a été prise de panique. L'armée, elle aussi, a été mise en déroute. Les Phocidiens ont massacré 4000 Thessaliens et se sont emparés de leurs boucliers. Ils en ont sacrifié la moitié à Aba et l'autre moitié — à Delphes. Ils ont emporté aussi les gigantesques statues (de bronze, probablement d'Apollon et d'Héraclès grandeur nature combattant pour le trépied delphien — note de l'auteur). De pareilles statues, dit à la fin Hérodote, les Phocidiens ont sacrifié aussi à Aba.

Cette histoire est localisée dans le milieu thrace de la Phocide et du Parnasse où le sanctuaire d'Apollon appartient aux Abantes thraces⁶ et porte, de ce fait, leur nom, tandis que le caractère thrace (thrace-pélasgique) de Delphes pré grecque demeure une hypothèse par excellence⁷. La lutte entre Héraclès et Apollon pour le trépied delphien, c'est, en effet, la lutte pour l'endroit où est enseveli le cœur de Zagreus. La variante, actualisée au IVe s.av.J.-C., de cette confrontation mythographique entre le héros panhellénique Héraclès et le protecteur orphique des sept pièces du corps de Zagreus, Apollon, se trouve figurée à trois reprises sur la cruche No 154 du trésor de Rogozen⁸.

L'application du plâtre sur le visage était une pratique rituelle, ce dont atteste le rôle du prêtre Télías dans l'histoire d'Hérodote. Mais ce rite est plus ancien que le récit du stratagème. Il évoque le nom de Thespis qui, selon l'ancienne tradition grecque, a créé la tragédie et vers 534 av.J.-C. a mis en scène à Athènes sa première oeuvre. Il y avait à jouer un rôle différent de celui du chœur pour jeter les fondements du dialogue. A en croire la même tradition, du temps de Thespis, les acteurs s'enduisaient toujours le visage de plâtre, de cinabre ou de jus de raisin fraîchement fermenté, mais il a introduit la toile de lin teinte avec des trous pour la bouche et les yeux que les interprètes des différents rôles devaient enfiler sur leur tête. Ces renseignements sont systématisés dans le Lexicon Suidas, c.-à-d. du moins quatre siècles après le poème de Nonnos⁹. Le Lexicon et d'autres auteurs plus anciens nous font savoir que Thespis était originaire du dème attique l'Icarie où l'on exécutait une danse autour du bouc, en grec ancien — tragos, et les participants à ce rite s'enduisaient le visage¹⁰. Il n'est pas de doute qu'ils déchiquetaient le bouc parce que l'homophagie marquait, en général, le point culminant des fêtes attiques en hiver héritées de la réalité thrace-pélasgique préhellénique. Les longues discussions sur les Lénéennes à Athènes, l'un des festivals les plus anciens dans la ville, le résultat du syncrétisme des fêtes champêtres attiques consacrées à l'édification du centre au pied de l'Acropole, ont déjà pris fin. Aujourd'hui, personne n'est fondé à croire, tout comme plusieurs savants des générations précédentes, que les Lénéennes étaient dédiées aux tonneaux de vin, et ce, non pas seulement du fait qu'elles avaient

⁶ Pour les Abantes v. D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*, Wien, 1976², S 1 (les sources).

⁷ Al. Fol, *L'Orphisme thrace*, Sofia, 1986, p. 150—167 (en bulgare).

⁸ La littérature cf. chez Al. Fol, *Politique et culture en Thrace ancienne*, Sofia, 1990, chap. III (en bulgare).

⁹ Suid. s. v. Thespis.

¹⁰ Les témoignages cf. chez A. B. Cook, *Zeus. A Study of Ancient Religion*, New-York, 1964², I, p. 678—679.

lieu en hiver. On a établi à juste titre que cette appellation ne dérive pas du grec ancien »pressoir de raisin«, mais de »ménades, femmes effrénées« ou de »laine et bandes de laine« qui sont associées à l'entourage de Dionysos. C'est aux Lénéennes qu'on chantait la chanson consacrée à la mise en pièces de Dionysos qui était l'élément principal des fêtes¹¹. Peu après le VIe s. av.J.-C., soit au début du Ve s. av.J.-C., la sacralisation des rites empruntés aux Hellènes s'est poursuivie. Sur les vases attiques lénéens de cette époque est représenté un masque (de théâtre) déposé sur une colonne portant une couronne de lierre et les vêtements de Dionysos¹². La profanation ou la dépréciation des valeurs s'est terminée par ce symbole. Le déchiquetage du taureau et son homophagie en tant que chair divine dans le mystère thrace préhellénique de Zagreus ou, selon la traduction grecque, de Dionysos-Zagreus, ont trouvé leur expression dans le bouc qui a continué à être un code zoomorphe chtonien vigoureux à un accent phallique plus prononcé. Dans la peinture de vases, ce rite est déjà figuré par une idole masquée.

De toute évidence, le mot »masque« provient du radical italique prélatin *mask- qui signifie »noir, obscur« équivalant, dans le latin tardif, à »sorcière«. Donc, le mot »masque« vient désigner une personne en relation avec le diable, c.-à-d. avec le monde opposé, et de ce fait, l'italien »maschera« a été à la base de »mascherata« présentant la variante »mascarata« ou mascarade. Ce terme s'est largement répandu à partir du XVIe s. L'étymologie proposée pourrait être réfutée par la possibilité de déduire l'acception actuelle du mot arabe »maskara«, »bouffon«, véhiculé en Europe par la langue italienne.

Je voudrais insister sur ces détails bien connus pour informer le lecteur de la profonde différence entre cette conception romaine ou romanisée du changement du visage et l'ancienne conception grecque. Le mot »présôpon« signifie »vers (devant) la chose qu'on voit ou qu'on regarde« et a revêtu, déjà chez Homère, le sens de »face, image, visage«¹³, dans la plupart des cas, d'un homme, et peu souvent, d'un animal, auquel est plus approprié le mot »protomé«. En d'autres termes, »la face, l'image et le visage« se tiennent entre l'observateur et la chose observée qui se trouve derrière eux et exprime la réalité. Mais la question comment dénommer cette réalité ne fait pas l'objet de la présente étude. L'enrichissement du contenu de ce mot archaïque a conduit à différentes nuances, à savoir le front (la tête) d'une armée, la proue, la limite d'un pays ou d'une ville. Au Ve s. av.J.-C., le mot »présôpon« était employé dans le théâtre dans son acception ancienne de cloison qui cachait la réalité ou la vérité. De ce fait, au IVe s. av.J.-C., le mot »présôpon« s'est rapproché de la signification moderne du »masque« avec la nuance »image, figure déguisée« d'où provient »masque de théâtre«, et ensuite, »personnage, rôle«. Tel est l'état de choses à partir d'Aristote¹⁴.

¹¹ D'après L. Deubner, *Attische Feste*, Darmstadt, 1956², S. 70 und 126 mit Anm. 6.

¹² M. Blech, *Studien zum Kranz bei den Griechen*, Berlin — New-York, 1982 (= *Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten*, XXXVIII), S. 203.

¹³ Hom. *Il.* VII 212, XVIII 24 Ameis-Hentze.

¹⁴ Tout d'abord Aristot. *Poet.* V 2, V 4 Ruelle.

Les participants au mystère du déchiquetage du corps divin métamorphosé en taureau ou en bouc s'enduisent le visage d'un fard blanc. Ils dissimulent ainsi leur nature (humaine) pour être »endus« ou »oints«, le sens propre de l'ancien mot grec substantivé »hristós« duquel dérive le moyen grec »L'Oint du Seigneur«, Jésus-Christ. Ceux qui goûteraient la chair du dieu seraient oints, c.-à-d. bénis par lui, et auraient le droit de l'introduire en soi. Telle est probablement la signification du rite de la mise en pièces du Zagreus thrace, adopté et hellénisé jusqu'à la fin du VIe s.av.J.-C. dans le territoire entre le golfe de Corinthe et le golfe de Thessalonique¹⁵.

De toute évidence, tout ce que j'ai dit suggère le problème de l'origine de la tragédie. A partir de 1910, l'origine de la tragédie, quoique controversée, a été située dans la mythologie thrace de Dionysos¹⁶. En l'occurrence, on entend par la mythologie thrace de Dionysos le rite du déchiquetage qui constitue le noyau de la mythologie de Zagreus. Il est tout à fait possible que le substrat de cette mythologie ait influé sur le rite »kouker sans masque« pratiqué aux fêtes précédant le carême dans la Strandža intérieure¹⁷. L'influence du mythe de Zagreus se traduit par le fait de disperser ou d'enterrer les peaux de mouton dans lesquelles est drapé le kouker et par son phallus en bois. Les peaux des quatre membres, la peau du torse, le chapeau (la tête) et le phallus représentent les sept pièces du Zagreus déchiré par les Titans. L'autre élément substrat, c'est le fard noir dont le kouker se recouvre le visage et les poignets. Les autres participants au rite s'enduisent le visage de cendre. Aujourd'hui, ces pratiques se trouvent profanées et semblent grotesques, mais elles procèdent de la tradition non littéraire de la société thrace hellénisée au VIe s.av.J.-C. Je n'ai pas l'intention de m'engager dans les discussions sur l'origine de la tragédie. Je voudrais seulement souligner que mes recherches sur la religion orphique thrace et sur sa divinité principale Zagreus me donnent lieu d'avancer une hypothèse sur l'origine du théâtre. La tragédie est l'expression géniale de l'esprit hellénique.

La réalité archaïque thrace ou thraco-pélasgique, pour employer les termes que j'ai adoptés il y a longtemps, traduit à l'époque préhellénique l'idée du changement au moyen du mot »prósôpon«. Or, ce changement ne signifie point le passage d'un rôle à un autre, d'un type à un autre type d'existence de l'homme, il le fait se réincarner dans l'au-delà. Telle est, à mon avis, l'idée aniconique et anonyme du masque qui est toujours vivante. Il reste à définir, au niveau des différents épisodes de chaque carnaval (mascarade), la valeur de la réincarnation symbolisée par le visage modifié du participant au rite.

¹⁵ Pour cette localisation historico-culturelle v. Fol, *Le Dionysos Thrace*, chap. Threskeia.

¹⁶ Après W. Ridgeway, *The Origin of Tragedy*, Cambridge, 1910. Comp. Cook, *op. cit.*, p. 665—680.

¹⁷ D'après les témoignages chez St. Raïcevski — Val. Fol, *Le »kouker sans masque«*, Sofia, 1990, chap. IV. L'hypothèse cf. chez Fol, *Orphisme*, p. 167.

PROSOPON

Kratak sadržaj

Posljednji majstor heksametra u VI vijeku pr. n. e. grčki pjesnik Nannos, porijeklom iz Panopolisa u Egiptu, napisao je najdužu epsku poemu posvećenu misterijama Dionisa. On je u šestoj knjizi svoje poeme ispričao kulturno-religioznu tradiciju o rođenju Zagreusa, preklasičnog boga tračkog porijekla, preklasičnog Dionisa, zatim tradiciju o njegovom ubistvu, koje su počinili Titani (čija su lica bila premazana gipsom), njegovom uskrснуću i prikazivanju u vrlo različitim oblicima. Prikazao se i u vidu bika, ali su ga Titani, po drugi put, ubili i raskomadali. Po tradiciji Zeus je pojeo srce Zagreusa, sjedinio se sa Semelom i tako se rodio »drugi« Dionis, čisto helenski bog.

To je, u stvari, mitologija koja se odnosi na Dionisa-Zagreusa u starijoj literaturi, koja je nastala još u vrijeme usmene predaje. Poenta bi bila na maskiranju lica Titana.

Nekoliko godina prije Kserksove ekspedicije na Grčku u V vijeku pr. n. e. Tesalci su sa saveznicima napali Fokidu i opkolili Fokidane na Parnasu. Prorok Telias iz Elide dao je savjet Fokidanima da lice prevuku prevlakom gipsa i napadnu Tesalce. Ovi su pomislili da se radi o fantomima, obuzela ih je panika i Fokidani su ubili 4.000 tesalskih ratnika i njihovih saveznika. To je ujedno i odraz trako-pelazgijskog karaktera Delfa, a značajno je opet maskiranje ratnika.

Prema grčkoj tradiciji, Thespis je 534. god. pr. n. e. stvorio svoju prvu tragediju. Akeri u drami već tada prevlače lice gipsom, cinoberom ili sokom od grožđa. U atičkoj demi Ikarija od starine su se izvodile igre oko jarca i njegovo komadanje sa maskiranim igračima. Konačno, Lenejske igre su se održavale pod simbolom maske itd.

Riječ maska dolazi od prelatinskog italčkog korjena »mask«, koja znači »crn, mračan«. Riječ »maska« bi trebalo da znači ličnost povezanu sa đavolom. Odatle onda proizlazi naziv »mascarata« — maškarada.

Postoji značajna razlika između romanske koncepcije promjene lica i stare grčke koncepcije u ovom pogledu, jer grčka riječ »prósōpon« znači već kod Homera »lice, sliku, obraz« čovjeka (kod životinja je to »protome«). U V vijeku pr. n. e. riječ »prósōpon« se upotrebljava u teatru da bi označila pregradu koja skriva realnost ili istinu. U IV vijeku riječ »prósōpon« se približava modernom značenju »maska«, »prerušeno lice«, a odatle onda dolazi pojam »pozorišna maska«.

Učesnici u misterijama komadanja božanstva, prerušenog u bika ili jarca, prekrivaju lice posebnim bjelilom. Oni su, dakle, »pomazani«, odakle dolazi grčki supstantiv »hristos«, pa onda »pomazani gospod«, Jesus Hristos. Oni koji su jeli tijelo boga, pomazani su, blagoslovljeni od njega.

Autor se ovim i još nekim primjerima uključio u diskusiju o porijeklu Dionisijskih misterija, sa blagovanjem božijeg tijela (preko mitološkog jezgra o Zagreusu), o porijeklu tragedije, pozorišta, maškarada i karnevala.

O PEONCIMA U RIMSKO DOBA

FANULA PAPAZOGLU
Filozofski fakultet, Beograd

Apstrakt. Nedavno objavljeni natpis grčkog istraživača E. Vouty-rasa u radu pod naslovom *Novo svedočanstvo o Peoncima* unosi novo svetlo u proučavanje Peonaca kao posebne etničke celine. Poslije otkrivanja ovog natpisa nema više razloga da se sumnja u postojanje etnika *Peonac* u carsko doba.

Jedan nedavno objavljeni natpis privukao mi je pažnju time što je dovodio u pitanje moje uverenje da su Peonci 167. godine pre n. e., posle pokoravanja Makedonije od strane Rimljana i njenog raspargavanja u četiri oblasti, nestali sa istorijske pozornice, i to ne samo kao politička jedinica već i kao etnogeografski pojam i da su se pretopili u Makedonce. Ovo mišljenje izrazila sam prvi put još 1957. godine u knjizi »Makedonski gradovi u rimsko doba« i ponovila ga, pre godinu dana, u prerađenom, francuskom izdanju iste knjige¹. Opisujući, naimе, podelu Makedonije u četiri »meride«, utvrdila sam da je rimskim diktatom peonska teritorija, koja je pre toga ulazila u sastav makedonske kraljevine, bila prisajedinjena trima meridama: drugoj, trećoj i četvrtoj, iz čega sam zaključila da su Rimljani namerno, planski, razbili političko i ekonomsko jedinstvo stare Peonije. Moje uverenje da je taj cilj postignut i da je to dovelo do nestanka Peonaca kao posebne etničke celine, zasnivalo se, dobrim delom, na činjenici da mi,

¹ Cf. F. Papazoglu, *Makedonski gradovi u rimsko doba*, Skoplje 1957, str. 63, 200 i 231; ista, *Les villes de Macédoine à l'époque romaine*, Athènes-Paris 1988 (dalje citirano samo kao: *Les villes de Macédoine*), str. 71 (»la domination romaine contribua à l'assimilation des Péoniens aux Macédoniens«), 286 i 307 sq. (»ce morcellement eut pour conséquence la disparition du nom même de Péonie en tant que notion géographique et ethnique«). U ovom izdanju, na str. 226. donosim kao novinu podatak o održavanju peonskog elementa u oblasti Palatianona, severno od Kilkisa (Kukuša), o čemu će još biti reči.

u vreme kada sam to pisala, nije bilo poznato nijedno svedočanstvo o Peoncima iz rimskog perioda², sem Ptolemeja, koji pod imenom »Peonije« obeležava malu oblast oko Dobera na levoj obali Aksija³.

Natpis koji me je naveo na drukčija razmišljanja objavio je 1987. god. mladi grčki istraživač E. Voutyras u jednoj kod nas teško dostupnoj publikaciji⁴, tako da bi mi njegov rad sigurno ostao nepoznat da mi sam autor nije ljubazno poslao fotokopiju svog priloga. Spomenik o kome je reč je jedan pravougaoni blok od tufa, duž. 128, šir. 52, vis. 27 cm, koji je svakako činio donji deo postamenta za statuu. Nalazi se u muzeju u Kilkisu (Kukuš), na teritoriji severoistočne Migdonije, i verovatno potiče iz okoline tog mesta (podaci o mestu nalaza nisu zabeleženi). Kamen je isписan na obema dužim stranama, nosi dva natpisa čiji su tekstovi gotovo identični. Na strani A čitamo (u prevodu): »Dageas, Soitagrov sin, ..., postavio je, u svojstvu sveštenika, (statuu) Dionisa Peonskog (Διονύσιον Παιονικόν) o svom trošku«. Natpis na strani B glasi (u prevodu): »Dageas, Soitagrov sin, budući sveštenik, postavio je zajedno sa sinom Nikanorom (statuu) Dionisu Peonskom (Διονύσιω Παιονικῶ) o svom trošku«.

Natpisi su uglavnom dobro očuvani, sem u prvom redu, gde je tekst na više mesta oštećen. Srećom, dve strane se tako dopunjuju da je čitanje ime dedikanta Δαγέας Σοιτάγρου potpuno pouzdano. Iza dedikantovog imena, na strani A, oštećeno mesto sadržalo je verovatno etnikon, kako je to i izdavač pretpostavio. Voutyras raspoznaje, kao drugo slovo u lakuni, jedno *eta*. Slede tragovi neidentifikovanih slova i na kraju normalan završetak etnika -ως. Na fotografiji (koju, nažalost, poznajem samo po fotokopiji) može se, čini mi se, nazreti iza *ete* donji deo uspravne haste, a iza nje kosi levi krak jednog A (*alpha*), što bi sve zajedno dalo ΗΤΑΙΟΣ. Ako je ovo čitanje tačno, dopuna prvog izgubljenog slova nameće se sama od sebe: [Α]ηταῖος. Sveštenik Dageas bio je građanin Lete (Λητή), grada severne Migdonije, kraj leve obale Aksija, u oblasti koja je nekada svakako bila nastanjena Peoncima⁵.

Razlog dvostrukog ispisivanja gotovo istog teksta s obeju strana postamenta ostaje nejasan. Voutyras ističe da je natpis B brižljivije uklesan i lepšim slovima. Pomen sina Nikanora u njemu možda ukazuje na neko naknadno doterivanje spomenika. Prema obliku pisma, izdavač datuje natpise u II vek n. e.

² Šta više, u nekim literarnim i epigrafskim izvorima iz carskog vremena izraz *Paionia* se pojavljuje u značenju *Pannonia*. Dion Kasije (XLIX, 36) je smatrao za potrebno da objasni gde se nalazila stara Peonija, pošto je ona u njegovu vreme bila samo istorijski pojam. Up. *Les villes de Macédoine*, str. 308, nap. 6.

³ Ptol. III, 12, 24, cf. *op. cit.*, str. 308, nap. 7, i 333, nap. 23. Nije bez značaja napomenuti da se oblast Dobera nalazi nedaleko od pomenutog Palati-anona, v. kartu 13 na str. 329.

⁴ E. Voutyras, »Novo svedočanstvo o Peoncima« (na grčkom), *Studies in Greek Linguistics. Proceedings of the 8th Annual Meeting of the Department of Linguistics, Faculty of Philosophy, Aristotelian University of Thessaloniki* (A Festschrift for John Chadwick), Solun 1987, str. 167—171, sl. 1, 2.

⁵ O ovom gradu, v. *Les villes de Macédoine*, str. 213—215.

Ime i patronimik dedikanta Δαγίας i Σωίταγρος nisu posvedočeni. Voutyras ih, verovatno s pravom, pripisuje peonskoj onomastici. Održavanje peonskih antroponima u rimsko doba bilo nam je poznato od ranije, mada su upadljivo retke epigrafske potvrde imena koja se sigurno mogu smatrati peonskim, kao što su, na primer, kraljevska imena *Patraos*, *Audoleôn*, *Drôpiôn*⁶. Stara antroponimija nesumnjivo svedoči o postojanju manje ili više asimilovanog etničkog elementa, ali ona ne mora biti dokaz održavanja etničke svesti jednog naroda. Dokaz da su Peonci, bar u jednom delu svoje nekada prostrane teritorije⁷, sačuvali svoje ime sve do carskog perioda pruža nam epitet »Paionikos« koji nosi Dionis na novom natpisu iz Kilkisa. To je ono što daje poseban značaj ovom natpisu. Da je kult Dionisa postojao kod Peonaca znali smo od ranije, na osnovu jedne Hezihijeve glose, koja nas obaveštava da je ime ovog božanstva kod Peonaca glasilo *Dyalos*, i po jednoj belešci iz Pseudo-Aristotelovog spisa *De mirab. auscult.* (c 122), koja govori o velikom i lepom Dionisovom svetilištu u Krestoniji⁸. Međutim, za problem koji nas interesuje nije toliko bitno održavanje samog kulta peonskog Dionisa, koliko činjenica da se on ne zove prosto *Dyalos*, već *Dionysos Paionikos*. Ova činjenica pokazuje, s jedne strane, da je helenizacija već bila dosta napredovala, budući da se domaće božanstvo obeležava grčkim imenom, dok s druge strane, otkriva održavanje etničke svesti i etničkog imena Peonaca.

Oblast Kilkisa gde su u II veku n. e. posvedočeni kult Peonskog Dionisa i kraljevsko peonsko ime *Patraos* bila je prisajedinjena Make-

⁶ Za peonsku antroponimiju, v. F. Papazoglou, *Actes du VIIe Congrès international d'épigraphie grecque et romaine*, Bucarest 1979, str. 163–164, gde se ukazuje na otežanu identifikaciju peonskih imena i navode izvori za posvedočena imena. *Patraos* se javlja u drugoj polovini I v. n. e. na dvema bazama u heroonu otkrivenom 1961. g. u Palatizonu, i na jednom natpisu iz Tesalonike, *Audoleon* na natpisu iz Stoba s kraja II v. n. e., a *Drôpiôn* u efeskom spisku iz Stubere s kraja I v. n. e. Imenu Ἰχρύτιος, koje nosi tearodoh Idomene u Velikom delfijskom spisku tearodoha s kraja III v. pre n. e., možemo sada dodati i ime Ἰχρύτας na helenističkom natpisu iz Kalindoje, cf. I. Vokotopoulou, *Ancient Macedonia* IV (1983), str. 90, r. 13: Ἰχρύτας Γύπτου. Ove antroponime doveo je i vezu već M. Hatzopoulos, *Bulletin épigraphique* 1988, n. 847 (str. 446). Idomene se nalazi u dolini Aksija, a Kalindoja u jugoistočnoj Migdoniji, dakle, oba mesta su u oblasti gde se peonski tragovi mogu očekivati.

⁷ Peonci, koji spadaju među najstarije po imenu poznate narode srednjeg Balkana, zauzimali su u VIII–VI veku, pre dolaska Persijanaca na Balkansko poluostrvo, široki prostor od ušća Aksija do gornjeg Strimona i Pangajske gore. O njihovom poreklu, jeziku, političkoj istoriji i novcu napisano je dosta. Poslednji se njima pozabavio, dajući stanje i perspektive istraživanja, poljski istoričar VI. Pająkowski, cf. *Eos* 72, 1984, 59–74 (»Die Herkunft der Päoner«) i 269–283 (»Niedergang des Staates der Päoner«). U IV i III veku pre n. e. Peonci se pojavljuju kao severni susedi Makedonije, organizovani u kraljevinu helenističkog tipa; cf. I. L. Merker, »The ancient Kingdom of Paionia«, *Balkan Studies* VI, 1, 1965, 35–44. Teritorija ove kraljevine, koja je svakako obuhvatala samo deo peonskih plemena, ne može se tačno utvrditi.

⁸ O karakteru ovog kulta, v. Voutyras, *nav. d.*, str. 168 i d. Krestonijom se zvao severoistočni deo Migdonije, cf. *Les villes de Macédoine*, 187–188. Voutyras pretpostavlja da je oblast Kilkisa ulazila u Krestoniju. Prema Strabonovom fragmentu VII, 41, Krestonija i Migdonija su bile zemlje nekada nastanjene Peoncima.

doniji već pod Aleksandrom I, u vreme grčko-persijskih ratova⁹. Što znači da je bila izložena »helenizaciji« odnosno »makedonizaciji« više od tri veka pre rimskog osvajanja i oko pet vekova pre nego što je sveštenik Dageas, Soitagrov sin, postavio statuu Dionisu Peonskom. Očigledno je da narodi nestaju mnogo teže nego što se obično misli kad se govori o pokoravanju i istrebljenju jednog naroda. Otpori asimilaciji su jaki, naročito kad su u pitanju tradicija i običaji. Primer Peonaca nam je utoliko dragoceniji što za antičke narode skoro da i nemamo direktnih podataka o održavanju etničke svesti posle nestanka njihove političke slobode.

Podstaknuta Voutyrasovim natpisom, primetila sam još jednu potvrdu peonskog etnikona iz carskog doba, koja mi je ranije izmakla pažnji. U spiskovima Tračana posvedočenih u zapadnom rimskom carstvu u periodu od I do III veka n. e., A. Fol navodi, prema jednom rimskom natpisu s početka II v., »vojnika« M. *Ulpus Paeonus*¹⁰. Ovog »Tračanina« pomenuo je ranije i G. G. Mateescu, navodeći njegovo ime u pravilnijem obliku M. *Ulpus Paeonius* i uz napomenu »la cui nazionalità è assai dubbia«¹¹. Nije jasno pri tome da li je time hteo da se ogradi od pripisivanja tračke »nacionalnosti« Peoncima ili je smatrao da je *cognomen Paeonius* nesiguran¹². U svakom slučaju, posle otkrivanja Voutyrasovog natpisa nema, čini mi se, više razloga da se sumnja u postojanje etnika »Peonac« u carsko doba.

SUR LES PÉONIENS À L'ÉPOQUE ROMAINE

Résumé

La persistance de la conscience ethnique et du nom des Péoniens jusqu'à l'époque impériale vient d'être prouvée par une dédicace à Dionysos *Paionikos*, provenant de la région de Kilkis (Mygdonie-Krestonie) et datant du IIe s. de notre ère, récemment publiée par E. Voutyras (cf. n. 4). Le cognomen *Paeonus* ou *Paeonius* dans une inscription de Rome de la même époque (nn. 10—12) en est un témoignage de plus.

⁹ Up. N. G. L. Hammond — G. T. Griffith, *A History of Macedonia* II (1979), str. 64 i d. i kartu br. 3 na str. 67. Ova oblast sigurno nije ulazila u sastav peonske kraljevine IV—III v. Ne znam da li se to isto može reći i za nešto severniju oblast Dobera, koja se kod Ptolemeja zove Peonijom.

¹⁰ A. Fol, »Les Thraces dans l'Empire Romain d'Occident (Ier—IIIe s.). Deuxième partie: Documentation épigraphique«, *Godišnik na Sofijskija Universitet, Filozof.-istor. fakultet* 62 — III- 1968 (1969), p. 203 (»B. Liste des originaux des pays thraces. Rome, Militaires«) br. 45: »M. Ulpus Paeonus, début du IIe s. miles ex(?), CIL 6, 29252 (kod Fola pogrešno odštampano 29257), ED 219: Thrace(?)«, i p. 256 (»C. Liste des lieux de provenance«), n. 33: »Paeonus, B 45«. Ne vidi se po čemu je Fol zaključio da je u pitanju vojno lice.

¹¹ G. G. Mateescu, »I Traci nelle epigrafi di Roma«, *Ephem. Dacoromana* 1 (1923), p. 219.

¹² Natpis CIL VI 29252 izdavači čitaju: M. VLPIO PAEONIJO F. L. VLPIVS ALEXSANDER... Mateescu tumači slovo L. kao skraćenicu za l (ibertus). Izgleda mi verovatnije da F. treba rasrešiti u f(ilio), a L. u L(ucius). Jedan rukopis iz XVII v. ima PAENONIJO. Pomisao da bi mogla biti reč o Panoncu treba odbaciti, s obzirom na ime Alexander koji nosi otac.

ETNONIM *ILLYRIOI* U DVAMA EPITAFSKIM EPIGRAMIMA JONSKOMORSKIH I JADRANSKIH GRKA I U NEKIM DRUGIM EPIGRAFSKIM TEKSTOVIMA

DUJE RENDIĆ-MIOČEVIĆ

Zavod za arheologiju JAZU, Zagreb

Apstrakt. U radu se analizira etnonim *Illyrioi*, na osnovi triju epitafskih epigrama. Dva su sa Krfa (Korkyre), a jedan sa Visa (Isse). Natpisi sa Krfa su iz 3. stoljeća prije n. e., a viški ne kasnije od 4. stoljeća prije n. e.. U prvim dvama je riječ o grčkim vojnicima koji su na Korkyri poginuli u borbi s ilirskim ratnicima, za koje se kaže da se bore na konjima. Uklesani su na jednoj steli u elegijskom distihu. Isejski se odnosi na viškog heroja Kaliju, koji je poginuo u borbi s ilirskim ratnicima, na samoj Issi.

Etnonim *Illyrioi*, kao etnički a ujedno i kao geografski pa i politički pojam, susrećemo već u najranijim pisanim grčkim vrelima, kako literarnim tako i epigrafskim, što svjedoči da su stari Grci, koji se njime služe, Ilire, posebno kao svoje susjede, vrlo rano upoznali i s njima održavali, bilo borbene bilo pak prijateljske, kontakte. Ako bismo željeli usporediti te dvije kategorije vrela, posebno sa stajališta njihove uporabljivosti i autentičnosti, morali bismo se složiti da prednost u tom pogledu pripada epigrafskim vrelima jer su ona, kao povijesni dokumenti, pouzdanija već i stoga što su redovito nastala u vrijeme događaja koje spominju, za razliku od literarnih vrela u kojima se vrlo često reproduciraju, na bazi tradicije ili drukčije sačuvanih vijesti, podaci koji ne odgovaraju činjeničnom stanju razdoblja na koje se oni stvarno odnose. Ilustrirat ćemo to na samo jednom primjeru u vezi s događajima koji su pratili osnivanje jonske naseobine Faros na otoku Hvaru. O osnivanju Farosa (385/4. pr. n. e.) priča Diodor Sicilski u svojoj znamenitoj »Povijesnoj biblioteci«¹, no on piše gotovo četiri stoljeća kasnije, koristeći se, dakako, starijim vrelima i autorima čijim se djelima imao prilike služiti. Ne smijemo se stoga

¹ *Bibliothèque historique*; usp. *Diodori Bibliotheca historica ex recensione et cum annotationibus Ludovici Dindorfi, MDCCCLXVIII, vol. III (XV knjiga).*

čuditi što se pri etnogeografskim podacima, koje je u vezi sa spomenutim događajima unio u svoje djelo, uz preuzete izvorne i one događajima bliže podatke, nalaze i oni njemu suvremeni koji se s prvim ne slažu, pa je upotrebljena etnografska terminologija za iste pojmove različita i u jednoj istoj rečenici. Kao da se pisac i sam koleba u odabiru pravog imena za domorodački živalj srednjeg Jadrana koji se našao u antifarskoj koaliciji, pa ga sad zove »barbari« (tj. domorodački negrški element), a sad opet »Iliri«². Ovaj potonji naziv, odnosno konkretni povijesni etnonim, nesumnjivo je iz terminološke riznice njemu suvremenih događaja (Diodor je suvremenik Cezarov i Augustov), kad se taj naziv, ali u sasvim drugom značenju, bio već protegao na mnogo šira područja stare Iliride i kasnijeg Ilirika, te nije više bio sinonimom za stanovnike one prostorne i etničke jezgre koju prepoznajemo u poznatoj Melinoj i Plinijevoj sintagmi *Illyrii proprie dicti*³. Natpisi, pak, za to vrijeme, pa još i za iduća stoljeća — kad je riječ o srednjem Jadranu — daju pouzdanije, mnogo konkretnije etnografske podatke, ne koristeći se ni apstraktnom terminologijom (»barbari«) ni povijesno neodgovarajućim, generičkim, nazivom »Iliri«. Grčki natpisi s kojima dosad raspolazemo poznaju samo nazive koji su morali pripadati lokalnom življu srednjojadranskog područja, a ti su *Iadasinoi* i *Iadastinoi* (?)⁴, ukoliko ove potonje ne moramo identificirati s prvim, kako smo to predlagali u spomenutoj raspravi, a i drugdje. Rimski pak natpisi, odnosno epigrafska vrela, uz brojne uže plemenske nazive i ktetike koje su nam sačuvali tzv. terminacijski natpisi⁵, kao i neki drugi epigrafski spomenici⁶, govore i o širim etničkim zajednicama koje neki još uvijek vole nazivati plemenima, dok smo mi skloniji u njima prepoznati šire narodnosne grupacije, narode, u ondašnjem značenju te riječi (*ethne*). *Fasti*⁷ — pri tome mislimo na one iz zadnjih stoljeća, bliže našoj eri, jer ne predstavljaju rekonstrukciju u koju bi se moglo sumnjati — u više navrata, spominju Delmate (*Delmatae*), uz trijumfe nad tim okorjelim neprijateljima Rima, kao narod koji je živio na području srednjeg di-

² »... budući da su *barbari* (= domoroci), koji su odranije nastavali otok... nakon što su pozvali *Ilire* koji su živjeli na obali preko puta ...« (Diodor, XV 14).

³ Pomponije Mela, II 55, Plinije, III 144. Usp. što su o toj sintagmi i Ilirima koje ona spominje pisali, pod istim naslovom (citat sintagme), R. Katičić (Živa antika, 13—14/1964) i M. Suić (Godišnjak Centra za balkanol. ispitivanja, 13/1976).

⁴ Vidi J. Brunšmid, *Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens*, Wien 1898, 16, br. 3. (*Iadasinoi*) i D. Rendić-Miočević, *Prilozi etnografiji i topografiji naše obale u staro doba — Jadastini*, Vjesnik za arheol. i hist. dalm., LII/1950 (vidi restituciju natpisa, str. 31, fig. A).

⁵ Terminacijske natpise sa područja Dalmacije prvi je kompletno obradio A. Jagenteufel, *Die Statthalter der römischen Provinz Dalmatien von Augustus bis Diokletian*, Wien 1958.

⁶ Između ostalih spominjemo poznati cestovni natpis iz Salone, kojim se prvi temeljito pozabavio M. Abramčić, *O novim miljokazima i rimskim cestama Dalmacije*, Starinar, ser. III, 4/1926 — 1927, i Vjesnik za arheol. i hist. dalm. XXXIX/1926—1927.

⁷ Te podatke ponajviše daju »trijumfalni fasti«, ali ih nalazimo i u fastima, kalendarima i sl. ostalih italjskih gradova, pa kolegija, udruženja itd. Usp. *Inscriptiones Italiae*, vol. XIII: *Fasti et elogia; I: Fasti consulares et triumphales* (cur. A. Degrassi), Roma 1947.

jela Ilirika, u čijoj se zoni nalazio i otok Hvar, središte događaja koje smo uzeli kao primjer postavljenoj tezi o autentičnosti antičkih (grčkih) pisanih vrela. Na drugom smo mjestu pratili, kompletnije, etnonimiju Ilirika u Fastima⁸ upozoravajući na geografski i kronološki slijed etnonima pod kojima to dragocjeno rimsko vrelo navodi narode što ih je Rim, kao povod brojnim svojim trijumfima, trajno ili povremeno svladao i pacificirao. Epigrafska vrela na grčkom jeziku, kojima raspolažemo, etnonim *Illyrioi* daju, uostalom kao i literarna vrela, samo stanovnicima južne Iliride u kojoj moramo i tražiti onu prvotnu, užu, etničku skupinu koja se, izvorno, tim imenom i nazivala. Taj se etnonim ubrzo protekao i na sve stanovništvo ilirskog kraljevstva, nastalog negdje tijekom 5. stoljeća prije naše ere, koje ga je u antičkom svijetu svojom živom aktivnošću u balkansko-mediteranskim zbivanjima i propagiralo. Imajući u vidu epigrafska vrela, spomenuli bismo među njima — iako nisu jedini — proksenijske dekrete izdate u čast stranih građana od grčkih gradova, i to redovito onih u kojima su se nalazila glasovita svetišta. Poznato je da su ilirskim građanima takve počasti dodijeljivali antički gradovi Atena i Oropos (grad na periferiji Atike, uz granicu s Beocijom). Već prvi poznati nam takav dekret — nažalost, sačuvan samo kao fragment⁹ — osobu koja je te počasti dobila imenuje kao Ilira (*Illyrios*), no njeno se ime, nažalost, nije sačuvalo. Natpis je vrlo ran i pripada 5. stoljeću prije naše ere. Nesumnjivo je, dakle, da je riječ mogla biti o nepoznatoj osobi podrijetlom također iz južne Iliride i ilirske države.

I dva proksenijska dekreta u čast braće Pila (*Pyllos*) i Platura (*Platyr*), Dazovih sinova¹⁰, donesena odlukom gradskog vijeća grada Oroposa, koja su bila izložena — a i danas se nalaze — u sklopu glasovitog Amfijerejeva svetišta (natpisi su — oba na istoj steli iz 3. stoljeća pr. n. e.), imala su, najvjerojatnije, uz spomenuta imena ilirskih građana, etnonim *Illyrios*. Tako, naime, restituiramo prateće attribute uz njihova imena kojima je bilo naznačeno njihovo podrijetlo (u oba teksta taj je atribut, slučajem, oštećen), iako je prvi prijedlog restitucije pledirao za, malo vjerojatni, ktetik *Alyzios*¹¹. Riječ je, u svakom slučaju, o ilirskim građanima iz južne Iliride, pa je s time u skladu epigrafska restitucija *Illyrior*, već potvrđena u sličnim, i drugim, epigrafskim tekstovima, vjerojatnija i opravdanija.

⁸ Iliri između barbarskog i helenskog svijeta, Rad JAZU, Razred za društ. znanosti, XX/1981.

⁹ *Inscriptiones Graecae* (=IG) I² 151; Usp. i IG I² 72 o kojemu vidi naš rad *Encore le decret athénien* IG I² 72, Vjesnik arheol. muzeja u Zagrebu, 3, ser., X—XI/1977—1978.

¹⁰ *Arkhaiologikē ephēmeris*, 1952 (Athenai 1955): M. Mitsos, *Epigraphai eks Amphiareiou*, br. 10—11.

¹¹ Građanin grada Alizije (*Alyzia*) u Akarnaniji. G. Klaffenbach je u IG IX 1, fasc. II² (*Inscriptiones Acarnaniae*, 1957) pokušao restituirati manjkavi etnonim-topik u *Dalmation* što, nažalost, ni iz epigrafskih (maksimalan broj slova je osam), a ni iz povijesnih razloga nije prihvatljivo. Naša restitucija *Illyrion* zadovoljava oba kriterija (natpis br. 10 sačuvao je od »etnonima« [..]AA[...N, onaj br. 11 [..]AA[...ON]). Čini nam se stoga da u oba slučaja predložena restitucija IAAYPION ima osnove.

Među grčkim epigrafskim vrelima toga, a i sjevernijega, jadranskog, područja, pažnju privlače literarni, poetski, tekstovi — epigrami, koji su, uz te svoje opće kulturne vrijednosti, i važni povijesni dokumenti, vrela koja nam na neposredan način govore o grčko-ilirskim odnosima u ovim balkansko-jonskim i jadranskim prostorima. Od tri takva epigrama, ustvari epitafa-elogija, dva su s otoka Krfa (*Korkyra*), dakle s Jonskoga mora, a jedan s našeg jadranskog otoka Visa (*Issa*)¹². Prva dva potječu iz 3. stoljeća prije naše ere, a »domaći« viški natpis — po nekima, njima također suvremen — prema našem datiranju, bio bi čitavo stoljeće, ili nešto manje, stariji. S obzirom da su naša zadnja razmatranja u vezi s pojavom etnonima *Illyrios* u natpisima povezana s krajevima južne Iliride, izložit ćemo najprije spomenuta dva epigramska teksta s Krfa, gdje je riječ o vojnicima, pripadnicima grčke zajednice, koji su, najvjerojatnije kao plaćenici, sudjelovali u jedinicama koje su se na tom otoku ili u njegovim vodama borili s ilirskim ratnicima, tu poginuli i bili pokopani na tlu Korkire.

Neka nam bude dopušteno te povijesne tekstove — iz razloga praktične naravi — dati u vlastitom, nešto slobodnijem, metričkom prijevodu (prepjevu). Zanimljivo je da se oba epitafa-epigrama nalaze uklesana na istoj steli — baš kao i već spomenuta dva proksenjska dekreta braće Pila i Platūra iz Oroposa — pa ih neki objavljuju i drže jednim natpisom. Oba su epigrama u elegijskom distihu.

Prvi epigram je zanimljiviji, dokumentarniji, jer eksplicitno spominje ilirske ratnike:

Zemlja ratnika slavnih Amfilohejaca znade
— zavičaj, Alkene, tvoj — sudbe ti žalostan kraj:
od Ilira si pao, što se na konjima bore;
kosti drugari ti tlu predaše otoka tog.

Epigram kao povijesno vrelo sadrži nekoliko važnih podataka. Tu je, dakako, u prvom planu sam spomen Ilira, kojih je ime popraćeno atributom »koji se na konjima bore« (*Illyrioi hippomachoi*). Ta karakterizacija ilirskih ratnika može biti generička, općenita, ali i specifična, koju treba shvatiti lokalno, povezanu s određenim, užitim, krajem Iliride. Potvrda, naime, za to da se Iliri općenito bore na konjima, dakle kao konjanici, čini se da nemamo ni u pisanim ni u drugim, arheološkim, vrelima ili nalazima. Kad je riječ o Ilirima i njihovoj »konjaničkoj« tradiciji, moramo se podsjetiti na poznati sjevernoafrički metrički natpis (iz Lambezisa)¹³, podignut u toj dalekoj zemlji

¹² Samo dva od njih eksplicitno spominju Ilire dok se i treći (to jest jedan od dvaju korkirskih natpisa) sasvim sigurno također odnosi na njih, iako ih ne imenuje. — Za korkirske natpise v. IG IX 1, 871/2 i W. Peek, *Griechische Grabgedichte*, Berlin 1969, 469; za viški (isejski) natpis v. D. Rendić-Miočević, *Tri povijesna natpisa u Dalmaciji* (I), Vjesnik za arheol. i hist. dalm. LIII/1952; v. i W. Peek, *Griechische Vers-Inschriften*, B. I. *Grab-Epigramme*, Berlin 1955, br. 1532.

¹³ CIL VIII 2581.

u čast ilirskog boga Medaura, zaštitnika i lara dalmatinskog življa (*»nostri, puplice Lar, populi«*), posebno iliričkog — i ilirskog? — grada Rizinija (*Risinnium*), zavičaja, kako se čini, dedikanta tog pjesničkog zapisa, zapravo dvaju sadržajno povezanih epigrama kulturnog karaktera. Medaura zamišljamo kao konjaničko božanstvo, jer je tako bio prikazan i na, nažalost nestaloj, reljefnoj slici uz ovu poetsku dedikaciju u drugom epigramu, koja ga opisuje i kao ratnika (*»Hastam eminus quae iaculat refreno ex equo tuus, Medaure, dedicat Medaurius«*). U tom kontekstu ovaj podatak, koji potječe iz 2. stoljeća naše ere, očito ukazuje na kontinuitet ratničkih tradicija Ilira toga područja još iz onih dalekih vremena kojima pripada Alkenov korkirejski epigram. Time i epitetu *hippomachoi*, koji tamo prati ilirske ratnike, daje potrebnu autentičnost. Drugi važan podatak koji sadrži ovaj epigram, Alkenov epitaf, odnosi se na zavičaj palog heroja, te nam pokazuje odakle su, možda i većinom, bili regrutirani vojnici najamnici koji su se za interes grčkih zajednica toga područja borili protiv Ilira i njihovih ratničkih, konjaničkih formacija. Riječ je o Amfilohiji (*Amphilochia*), odnosno o Amfilohejcima koji su živjeli istočno od Ambracijskog zaljeva, između Epira i Etolije, dakle, dosta južnije od Korkire i od potencijalnog areala u kojima su toliki Amfilohejci položili svoje živote u borbi s agresivnim Ilirima koji su u tim prostorima tražili širenje svoje vlasti ili, barem, svoje dominacije i utjecaja, jednom riječju, životni prostor za svoje nesmetane ekonomske interese.

Amfilohejac je i drugi pali ratnik, Sina (*Sinnas*), kome je posvećen idući epitaf-epigram. U tekstu nema spomena o Ilirima, no više je nego očito da se i taj pjesnički zapis, kojim se Amfilohejci odužuju palom ratniku i svome vojničkom drugu, odnosio na iste borbe i iste neprijatelje na bojnom polju od kojih je život izgubio i Alken. Na to upućuje i cjelokupni pjesnički zapis formiran kao dvojni epigram. Evo teksta i Sinina epigrama u našem prepjevju:

Ni tebe, Sina, kad pade ne stiže vjernih drugara
zaborav, jer dok se još bio tu užasan boj
iz njeg te Amfilohejci kopljodjelje oteše hrabri;
žaleć te, srodnika svog, daše ti ukopa čast.

Iz ovog komplementarnog epigrama, u kojemu se također spominju Amfilohejci, koji su i u Sini imali svoga zemljaka, srodnika (*syngenes*), doznajemo da im je, kao ratnicima, karakteristično oružje bilo kratko koplje, a u izradi ovoga oružja su bili vrlo vješti (*thrasēon eu eidotes ergon akontōn*). Svakako zanimljiv podatak, iz kojega doznajemo da su sami proizvodili svoje omiljeno oružje (*akōn*), koje im je bilo pouzdano (*thrasys*) u borbi s neprijateljem i njegovim naoružanjem. No ovdje, ni Alkenu ni Sini ni mnogim drugima njihovim zemljacima, ni ono nije pomoglo, jer su bili svladani od konjaničkih ilirskih ratnika.

O kojim se borbama tu radilo ne da se, dakako, ustanoviti, no moramo ih vjerojatno uključiti u kontekst one nesigurne političke situacije koja je tu zavládala poslije Pirove smrti, kad je iza njegova

sina i nasljednika Aleksandra, Epir bio primoran prepustiti to područje ilirskim gusarima koji su u skupinama sijali strah među stanovnicima tih krajeva, posebno gradova Epidamna, Apolonije i Korkire, tada lišenih tradicionalne pomoći Macedonije¹⁴. Pomoć protiv tih, sve učestalijih i užasnijih ilirskih inkurzija, morali su potražiti drugdje, pa i mnogo dalje, i ne sluteći tada još da je to već početak neminovnih događaja koji će konačno biti kobni za čitavu Grčku, jer će ona uskoro izgubiti svoju dugotrajnu slobodu.

Viški se epigram, prema našem mišljenju, ne da uklopiti u tu kronologiju događaja na Jonskom moru, iako ga neki datiraju također u 3. stoljeće prije naše ere, preciznije u početke toga ili u kraj prethodnoga stoljeća¹⁵, u koje ga datiramo i mi, ali dosta ranije, kako ćemo još jednom nastojati pokazati i to opravdati. Što se pak tiče ambijenta događaja o kojima govori to važno epigrafsko vrelo, on bi, u principu, mogao biti isti, iako nam se čini vjerojatnijim da se to zbilo nešto sjevernije — no ne južnije od ilirskih obala — svakako u području u kojemu su prisutnost Ilira i kretanje njihovih brodova — a da ne govorimo apsolutno o pirateriji — bili učestaliji i opravdani.

Viškim epigramom, koji smo prvi put objavili još daleke 1952. godine (sp. mj.), pozabavili smo se i kasnije više puta uključujući ga u neke prigodne tematske tekstove¹⁶, a težeći za tim da damo što bolju interpretaciju epigrama, i kao povijesnog vrela i kao prvog literarnog zapisa a možda i prvog, ili jednog od prvih epigrafskih dokumenata s naše obale. Iako je taj literarni, metrički, natpis — koji se sastoji od četiri stiha: jednog heksametra i tri pentametra — uglavnom dobro sačuvan, nekoliko sitnih lakuna, s lijeve strane natpisa, gdje je ovaj oštećen, davalo je mogućnost različitih dopuna i sanacija, a time i interpretacija toga epigrafskog vrela. Tim su se metričkim natpisom bavili i mnogi drugi poznati epigrafičari, grecisti i povijesni pisci dajući svoje dopune i interpretacije nedostajućih dijelova teksta. Među onima koji su se natpisom bavili spomenuti moraju biti ponajprije R. Egger, J. i L. Robert, W. Peek, M. Nikolanci, L. Moretti, L. Braccesi, a taj se popis vjerojatno i nastavlja možda još nekim i nama nepoznatim autorima. Lakuna nastala oštećenjem početka trećega retka natpisa (početak drugog dijela prvog pentametra) — nedostaju tri slova — izazvala je najviše pažnje, ali i kontroverze u prijedlozima restitucije, jer o tome zapravo ovisi pitanje karaktera grčko-ilirskog sukoba o kojemu je riječ u ovome epigramu-epitafu ili epitafu-elogiju, neobične pjesničke forme.

Epigram je epitaf elogijskog karaktera, posvećen isejskom heroju Kaliji koji je poginuo u borbi s ilirskim ratnicima (*andres Illyrioi*). Gdje se odigrala ta bitka ili borba, iz samog epigrama nije vidljivo,

¹⁴ Usp. R. Cohen, *La Grèce et l'hellénisation du monde antique*, Paris 1948, str. 485 i 623, i P. Cabanes, *Les Illyriens de Bardylis à Genthios (IVe — IIe siècles avant J.—C.)*, Paris 1988, 260 i d. (La piraterie illyrienne).

¹⁵ Usp. J. i R. Robert u *Bulletin épigraphique*, LXVI, 1953, 123.

¹⁶ Posebno bismo spomenuli veliki prigodni katalog izložbe Pisana riječ u Hrvatskoj, Zagreb 1985 (str. 397, br. 1/1) i antologijsku zbirku epigrafskih metričkih natpisa iz rimske Dalmacije *Carmina epigraphica*, Split 1987 (str. 26, br. I).

kao ni to da li je to bilo na kopnu, kako većina onih koji su se tim tekstom bavili predlaže ([gēs] *epibas ethanes*), ili na moru, kako smo mi bili predložili ([nēi] *epibas ethanes*) u čemu nas je podržavao M. Nikolanci¹⁷. Jedino je pouzdano da se ta bitka nije odigrala na Visu (*Issa*), ni u njegovoj neposrednoj blizini, jer se u natpisu izričito kaže da se to zbilo nakon što je Kalija otplovio iz toga grada ([ho]s *pote pleusas*). Tim ćemo se pitanjem ovdje još jednom pozabaviti i pokušati dati neke dodatne argumente za našu tezu da se spomenuti isejsko-ilirski sukob, koji je za Kaliju tragično završio, odigrao na moru, i to u južnoilirskim vodama. Prije toga, ponudit ćemo čitaocu naš najnoviji hrvatski prepjev Kalijina epigrama da bismo ga priključili dvama već ponuđenim korkirejskim epigramima, ali i da bismo mogli lakše pratiti tekstualno-jezično i povijesno-geografsko argumentiranje teze koju zastupamo.

U slobodnom prepjevu Kalijin epigram glasi:

Grad naš sved za junaštvom ti žudi otkad otplovi
 — ilirske ratnike tad napavši — i snađe te smrt;
 osta siroče ti sin Harmo, nejače još.
 Kalijo, herojski čin golem si namro nam tim.

Sintagmom »ilirski ratnici« preveli smo grčku sintagmu *andres Illyrioi*, koja se, čini nam se, drukčije u ovom kontekstu i ne može interpretirati. Kako pak treba restituirati kompletnu izreku [ho]s *pote pleusas andrōn Illyriōn* [...] *epibas ethanes*, koja obuhvaća kraj prvog stiha (heksametra) i oijeli drugi stih (pentametar), ovisi o tome kako će se popuniti označena lakuna — prva stopa (duljina) u daktila — za koju su dosad bile u pitanju samo dvije riječi (imenice): *naus* »brod, lađa«, i *gē* »zemlja«, »kopno«. Glagol *epibainō* »navaliti« traži kao svoj objekt imenicu u genitivu, rjeđe i u dativu. S time su u vezi i prijedlozi restitucije lakune u [nēi] *epibas*, dat. (Rendić-Miočević, Nikolanci) odnosno u [gēs] *epibas*, gen. — i sl. — (većina drugih autora). Ovi potonji, dakako, pretpostavljaju da se sukob odigrao na ilirskom kopnu, podrazumijevajući pod tim nedaleke ilirske teritorije, a u vezi s osnivanjem isejskih naseobina na kopnu (Tragurij, Epetij). Takvoj interpretaciji — iako smo i sami bili podlegli utjecaju eminentnih stružnjaka koji su predlagali restituciju *gēs*¹⁸, a koja se osobito s gledišta metrike, prvenstveno nameće — suprotstavili bismo danas dva odlučna argumenta. Prvo: sintagma *andrōn Illyriōn* ne može se ni u kojem slučaju kao posesivni genitiv povezati s bilo kojim dijelom ilirskog »kopna«, jer se ona, kako je već prije rečeno, mora shvatiti jedino u onom svom mogućem značenju, tj. u značenju jedne ograničene, konkretno definirane, skupine ilirskih ratnika (momčad, posebno brodska i sl.). I drugo: etnonim *Illyrioi* u vrijeme nastanka našeg epigrama nije se mogao odnositi na autohtono stanovništvo sjeverne ili srednjojadranske Iliride, već samo na njen južni, izvorni dio koji je bio pod utjecajem ilirskog kraljevstva, a tamo se, sigurno je,

¹⁷ M. Nikolanci, *Epigraphica Graeca nova et vetera in Dalmatia reperta*, *Diadora*, 9/1980, 214, br. 8 (v. restituirani tekst epigrama, str. 219).

¹⁸ Usp. *Carmina epigraphica*, sp. mj.

nisu zalijetali isejski bojni brodovi, niti u svrhu kaznenih niti osvajачkih ekspedicija. Rješenje i dalje moramo, dakle, tražiti na moru. Za to pak nije trebalo ploviti do tako udaljenih krajeva, zahvaljujući već i samim Ilirima koji su iz svojih primorskih baza uže Iliride plovili duž Jadrana, zalijetajući se i do same Ise. Ako naša prvotna restitucija [νη.] ἱππίας, koja je omogućavala takvu povijesnu rekonstrukciju događaja, zbog tobožnje manje vjerojatne upotrebe dativa u restituiranoj sintagmi¹⁹, umjesto poželjnijeg genitiva, nije dovoljno prihvatljiva, čini nam se da se izostavljanjem bilo kakvog dodatnog elementa odnosno apelativa (*gē*, *naus*), kojemu je sintagma *andrōn Illyriōn* samo određivala pripadnost, može postići isto, s time da dobijemo novu, pojednostavljenu sintagmu »*andrōn Illyriōn eit'epibas*« koja se lijepo daje interpretirati u smislu kako smo to već odavna predlagali. Tekst je tako, i s obzirom na metar, posve u redu, jer smo imenicu *gē* odnosno *naus* zamijenili prikladnim vremenskim prilogom, koji je, kako je to Peek učinio li u posljednjem stihu (*ōit'*), elizijom sveden na željenu stopu (*eit' epibas*) Ponovimo još jednom, jasnoće radi, čitavu sintaktičku cjelinu iz prvoga i drugoga stiha našeg epigrama, koji time ničim nije izgubio svoju jasnoću, uza svu metaforičku poruku koju nam je stihopisac želio ostaviti ([*ho*]s *pote pleusas andrōn/ Illyriōn eit' epibas ethanes*)²⁰.

Objavljujući prvi put Kalijin epigram, datirali smo ga na osnovi epigrafskih karakteristika u rano 4. stoljeće naše ere i, vremenski uvjetno dovodili u vezu s farskim pobjedničkim natpisom (*tropaion*) koji spominje pobjednike Farane (*Pharos*) i pobijedene Jadasine, s njihovim saveznicima²¹. To nam je dalo povoda da oba natpisa, u neku ruku, sadržajno povežemo i dovedemo u vezu s događajima oko osnutka Farosa i s onim što o tome piše Diodor²². Tu su našu pretpostavku mnogi prihvatili i dalje razrađivali dajući »jadasinskom« natpisu i neke druge, ranije interpretacije, koje mi nismo nikada prihvatili. Čvrstog smo naime uvjerenja da su se svi ti povijesni događaji — ako se uopće ti natpisi mogu dovoditi u vezu s Diodorovim pripovijedanjem i s osnutkom Farosa — morali odvijati u užem srednjojadranskom prostoru, uključujući tu i dalmatinsko kopno, a ne forsirano protezati na područja koja, u to doba, s tim događajima nisu mogla imati nikakve veze. Danas bismo, ipak, nešto slobodnije interpretirali sadržaje obaju spomenutih epigrafskih spomenika, posebno Kalijina epigrama, ostavljajući mogućnost — uvijek u kontekstu ranijeg datiranja toga spomenika od predlaganih datacija drugih autora (ne kas-

¹⁹ U prilog mogućnosti i opravdanosti naše prvotne lekcije (gen.) citirat ćemo Grčko-hrvatski rječnik za škole Stjepana Senca (Zagreb 1910) — koji je autor priredio po poznatom Benseler-Kaegijevu Grčko-njemačkom rječniku — jedno od značenja glagola *epibainō* pod l.c) kad se javlja u neprijat. smislu: »protiv krenuti, ... na koga navaliti... aps. i τινός ili τινί, na pr. τὰς ναυσίν i νῆας na (neprijateljske) lađe (lađu) popeti se«. Sintaktički, dakle, obje su naše restitucije moguće.

²⁰ Ta je restitucija već ušla u revidirani članak, posvećen ovom poetskom epigrafskom tekstu, koji je pod naslovom »O epitafu-epigramu isejskog heroja Kalije iz Visa« ušao u našu nedavno izašlu knjigu — antologiju iliroloških radova — »Iliri i antički svijet« (Split 1989), 103 i d.; v. str.-107.

²¹ Usp. J. Brunšmid, sp. dj., 16, br. 9.

²² *Bibl. hist.*, XV, 14.

nije od polovice 4. stoljeća prije naše ere) — i za neke druge, kasnije isejsko-ilirske sukobe na moru, prvenstveno povezane s toliko naglašavanom ilirskom piraterijom ili drugim ilirskim napadajima na još mlade grčke naseobine na našoj jadranskoj obali.

I na kraju, kao potvrdu Eggerovoj interpretaciji činjenice da je ovaj pjesnički tekst u dorskoj Isi sastavljen na tradicionalnom literarnom jonskom dijalektu kao općeprihvaćenom poetskom izrazu — iako imamo dovoljno primjera poetskih tekstova pisanih dorskim dijalektom — navest ćemo još jedan primjer iz Ise, gdje se na sačuvanom fragmentu drugog jednog poetskog zapisa (epigrama?) čita često citirana sintagma jonskog jezičnog izraza *Ioniou nesos* (»Jonijev otok«), sa značenjem *o t o k V i s (I s s a)*. Tu je ime otoka zamijenjeno imenom negdašnjeg njegova gospodara i vladara ilirske jadranske države, koju je u tom srednjojadranskom području bio formirao²³.

ETHNONYM *ILLYRIOI* IN ZWEI EPITAPH-EPIGRAMMEN
DER GRIECHEN VOM IONISCHEN UND ADRIATISCHEN MEER
UND NOCH EINIGEN EPIGRAPHISCHEN TEXTEN

Zusammenfassung

Unter den epigraphischen Quellen, welche die Illyrier unter ihren ursprünglichen ethnischen Namen erwähnen, haben besonders zwei metrische Epitaphe (Epigramme) zu Ehren griechischer Krieger, die im Kampf mit den Illyriern gefallen sind, die Aufmerksamkeit des Autors auf sich gezogen. Einer dieser metrisch geformten Epitaphe-Elogien stammt von unserem Teil der Adriaküste (*Vis, Issa*), während der andere vom Ionischen Meer (*Korkyra*) kommt. Der letztere ist auf der gleichen Grabstele zusammen mit einem ähnlichen Epitaph-Epigramm eingeritzt, welches ebenfalls einem gefallenem Krieger mit gleicher Herkunft wie der vorhergehende gewidmet war — es ist die Rede von zwei Amphylochäern, denen ihre Kriegskameraden eine würdige Bestattung bereiteten und die erwähnten poetischen Epitaphe zusammenstellten. Dieses Epigramm sagt jedoch nichts über den Gegner aus, mit dem er im Kampf gefallen ist. Da diese zwei Epitaphe am gemeinsamen Grabdenkmal offensichtlich eine syntaktische Einheit bilden und inhaltlich miteinander in Verbindung stehen, kann man mit Sicherheit annehmen, dass dieser tapfere Krieger von der Hand des gleichen Feindes gefallen ist, nämlich den Illyriern, die im ersten Epitaph erwähnt sind. Man kann darüber hinaus fast sicher sein, dass beide Krieger in der gleichen Schlacht gefallen sind.

Das Epigramm von *Issa* stammt aus einer ziemlich früheren Periode wahrscheinlich aus den ersten Jahrzehnten des 4. Jahrhunderts v. u. Zt. (nach einigen Autoren ist es etwas jünger, Ende des 4. oder sogar vom Beginn des 3. Jh., was mit Rücksicht auf die epigraphischen Momente schwer annehmbar ist). Es handelt sich hier um den Helden und Krieger *Kallias*, der im Kampf mit den illyrischen Kriegern (*andres Illyrioi*) gefallen ist. Da die Inschrift etwas beschädigt ist, verblieb nach dem erwähnten Syntagma mit dem Ethnonym *Illyrioi* eine Lücke von drei verlorenen Buchstaben, die man versuchte auf Grund des Substantivs *gē* (Land, Erde), bzw. *naus* (Schiff, Boot) zu restituieren. Davon hängt nun ab, ob *Kallias* im Kampf mit den Illyriern am Land — auf ihrer, illyrischen Erde! gefallen ist — oder auf dem Meer, wofür der Autor besonders eintritt, da er keine historische Rechtfertigung findet, dass sich die Einwohner von *Issa* mit den Illyriern am Festland, auf deren Boden schlugen, weit entfernt von der eige-

²³ Usp. J. Brunšmid, *sp. dj.*, 30, br. 56. O Joniju v. naš rad IONIOΣ TO ΓΕΝΟΣ ΙΑΛΥΠΙΟΣ i novci grčko-ilirskih kovnica na Jadranu, *Adriatica prae-historica et antiqua. Miscellanea Gregorio Novak dicata*, Zagreb 1970.

nen Stadt, denn als illyrisches Land konnte man damals nur jenen Teil der antiken Illyris bezeichnen der, zum illyrischen Königreich gehörte. Anstelle der bisherigen Restituierungen dieses Teiles der Inschrift mit Hilfe der Worte *gē* (*gēs*) und (*neōs*) schlägt der Autor nunmehr *andrōn Illyriōn epibas* (gegen die illyrischen Krieger aufrechend) vor, was die selbe Bedeutung hat wie der frühere Vorschlag des Autors *andrōn Illyriōn nēi epibas* (das Schiff der illyrischen Krieger angreifend).

Die Epitaph-Epigramme aus Korkyra stammen aus der zweiten Hälfte des 3. Jh. v. u. Zt. Sie erwähnen die amphylochäischen Krieger Alken und Sinnas, die nachdem sie gefallen sind, ihre Kameraden auf Korkyra beerdigten, was bedeutet, dass sie entweder auf dieser Insel oder in deren Nähe in den Kämpfen gegen die Illyrier umgekommen sind. Der erste Epitaph erwähnt ausdrücklich die Illyrier und führt an, das sie »auf Pferden kämpfen« (*hippomachoi*). Aus dem zweiten erfahren wir dagegen, dass die Amphylochäer, als geschickte Meister, selbst ihre kurzen und leichten Speere herstellten, die ihre hauptsächlichste Waffe waren.

Alle drei Epigramme hat der Autor in seiner kroatischen Nachdichtung, im selben Versmass wie im griechischen Original, wiedergegeben (das Epigramm von Issa — im ionischen (!) Dialekte — besteht aus einem Hexameter und drei Pentametern, während beide Epigramme aus Korkyra im regelmässigen elegischen Distichon abgefasst sind).

Neben den erwähnten Epigrammen schenkte der Autor auch einigen anderen griechischen epigraphischen Quellen, welche von den Illyriern sprechen, seine Aufmerksamkeit u. zw. jenen, die ohne Zweifel mit dem ionisch-adriatischen illyrischen Areal in Verbindung stehen. Es handelt sich um zwei frühe (5. Jh. v. u. Zt.) proxenische Dekrete, von denen eines, auf dem man das Ethnonym *Illyrios* deutlich lesen kann, sehr fragmentarisch ist und uns nicht die Möglichkeit einer Restituierung des Namens der Person bietet, der diese Ehre von der Stadt Athen erwiesen worden war, während das andere, ebenfalls fragmentarisch, wieder eine athenische Proxenie darstellt, die, wie es scheint, einer angesehenen — vielleicht königlichen — illyrischen Familie erteilt wurde.

Der Autor gibt auch die Restituierung des beschädigten Textteiles (sicher ein Ethnonym) von zwei proxenischen Dekreten der Stadt Oropos (Attika) für die Brüder *Pyllos* und *Platyr* aus dem 3. Jh. v. u. Zt. an. Anstelle der vorgeschlagenen Restitutionen *Alyzion* und *Delmation* (im Akkusativ) schlägt der Autor *Illyrion* vor, was im Einklang mit den epigraphischen Gegebenheiten und der geschichtlichen Realität, sowie den erwähnten Beispielen steht.

TRAGVRIVM MARMORE NOTVM

MATE SUIĆ

Filozofski fakultet, Zagreb

Apstrakt. Vijesti iz antičke literature, epigrafski izvori, arheološki ostaci, toponomastički relikti donose razrješenje sintagme date u naslovu *Tragurium marmore notum*. Plinijev citat o renomeu tragurijskog mramora treba pripisati jednom mnogo starijem izvoru, misli se, prvenstveno, na Varona. Možda je eksploatacija kvalitetnog kamena bila jedan od motiva zbog kojeg su Isejci u Traguriju organizirali svoju faktoriju, koja je, zajedno sa Stobrečom (Epetion), bila član isejskog koinona.

U obradi problema istaknutog u naslovu ovog priloga konkurira nekoliko disciplina, od kojih svaka na svoj način ima funkciju povijesnog repera u odnosu na središnju točku o kojoj se raspravlja. To su: vijesti iz antičke literature, koje ponajčešće imaju vrijednost povijesnog izvora prvog reda; epigrafski izvori, podaci iz latinskih natpisa; arheološki ostaci; toponomastički ostaci koji se mogu dovoditi u vezu s pitanjima o kojima se ovdje raspravlja: prežici iz antičkog perioda, kao nit kontinuiteta jedne privredne grane po kojoj je antički Trogir postao poznat u antičkom svijetu.

Sintagmu *Tragurium marmore notum* donosi Plinije Stariji u svojoj enciklopediji¹. Uz nju se uklapa i podatak da je antički Trogir naselje rimskih građana (*civium Romanorum*). Ovdje se moramo malo zaustaviti i raščistiti ta dva podatka iz iste sintagme. Po našem se mišljenju ovdje radi o cjelini jednog te istog karaktera, od koje svaki pojedini element (*marmore notum i civium Romanorum*) potječe iz različita izvora, iz različita vremena koje je Plinije, poznat po asindetonima i lapidarnom stilu, uspješno povezao u jednu cjelinu. Radi se, dakle, o utvrđivanju kronologije izvornih podataka, odnosno izvora kojima se Plinije služio na ovome mjestu. Samo nekoliko riječi o kronologiji i strati-

¹ Plin. H. n. III 141: ... *paeninsula Hyllis circuitu C, Tragurium civium Romanorum marmore notum, Siculi in quem locum divus Claudius veteranos misit*...

grafiji njegovih podataka. Zasada se moramo zadržati na vijesti da su i Isejci rimski građani. Iz ovakve formulacije bit će, nadajmo se, moguće utvrditi karakter te zajednice, o čemu domala. Da bismo raščistili teren prije raspravljanja o reputaciji Trogira kao središta proizvodnje mramora, bit će dovoljno utvrditi vrijeme iz kojega potječe navod da je Tragurij grad rimskih građana. Taj podatak, u svakom slučaju, ne može biti raniji od 46. godine prije n. e. Nastao je, svakako, nakon završetka građanskog rata između Cezara i Pompeja na Jadranu. Isa tada nije izgubila samo formalno nego i pravno svoju nezavisnost, odnosno državu i bila je uključena u rimsku provinciju na teritoriju koje se protezao njezin *koinón* na otocima i na kopnu. Možda joj je rimski civitet dodijelio već Cezar između 46. i 44. godine, ili je to uradio Oktavijan — pobjednik u Mutinskom ratu, prije sklapanja drugog trijumvirata, ili odmah poslije toga. Podatak je unesen u provincijsku statistiku. Po svom sadržaju, on je i morao figurirati u toj statistici. Ona je nastala, kako je općenito prihvaćeno, tek nakon što je Ilirik kao provincija bio izdvojen iz reda senatskih pokrajina i postao carskim, pod upravom carskih legatâ u rangju pretora, od kojih je prvi bio L. Kornelije Dolabela². Većinu drugih podataka, posebno onih koji se odnose na etnografiju provincijalnih zajednica, posebno na broj dekurija (bratstava — stanovnika autohtonih naselja na pojedinim gradinama), uzeo je Plinije iz Varonova djela. To izričito navodi na mnogim mjestima. Koristeći se starijim izvorima, Plinije se nije trudio, odnosno nije smatrao potrebnim, da uže vremenski odredi svoje navode. Ova njegova »bezvremennost« vidi se, na primjer, u citatu gdje spominje Crnu Korkiru s gradom istog imena, što su ga osnovali Knidani³. A toga grada tada nije bilo već preko tristo godina. U svakom slučaju dopušteno je zaključiti da naslov *Issa oivium Romanorum* nema istu vrijednost kao citat iz opisa Istre, gdje se Parentij legitimira kao *oppidum civium Romanorum*, što s pravom tumačimo kao da stoji *municipium civium Romanorum*⁴. To je antički Poreč bio i prije nego što je, vjerojatno za Tiberija, postao kolonijom rimskih građana⁵. Ma tko bio onaj koji je Isejcima dao civitet, Cezar oko 46. god. prije n. e. ili August, kome su pri podjeli imperija bile dodijeljene zapadne provincije, moramo dopustiti da Isejci, saveznici (*socii*) Rima još od Teute u posljednjim decenijama 3. st. p. n. e., nisu bili svedeni na položaj peregrina u nekakvoj peregrinskoj zajednici. Tom je prilikom nesumnjivo bio izjednačen grčki civitet iz grčkog polisa s rimskim civitetom što su ga već imali brojni rimski građani nastanjeni u Isi, posebno od Cezarovih vremena dalje. Rimski poslovni svijet, pripadnici poslovnog staleža, posebno trgovci i predstavnici rimskih novčarskih krugova, publikani i dr., dobro su izmijenili isejsku

² O općinama-dekurijama usp. B. Gabričević, *Dvije ilirske općine s područja Vrlike*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LIII, 1952, str. 103 d.

³ Plin. N. H. III 152: ...*et cum oppido Pharia, ab Issa Corcyra Melaena cognominata cum Cnidiorum oppido*. Kognominacija u Plinija ima više, usp. npr. podudarnost imena grada Salone i rijeke uz grad: *Salona...*, *adposita cognominis sui fluvio* III 112.

⁴ Plin. N. h. 129: ...*oppida Histriae civium Romanorum Agida, Parentium*.

⁵ Usp. A. Degrassi, *Inscriptiones Italiae X 2 (Parentium)*, Roma 1957

demografsku sliku⁶. A to znači, po našem mišljenju, da ove inovacije u pogledu karaktera i kvalitete civiteta nisu izazvale nikakve radikalne promjene. Pristajanje Isejaca u građanskom ratu uz Pompeja i posljednji poraz Pompejevaca samo su malo ubrzali takve procese u grčkoj oazi koja se nalazila na teritoriju rimske provincije. Bit će dovoljno da ovakvom mišljenju pozovemo u pomoć slučaj Masalijske u Galiji. Nju je Cezar osvojio i rastrojio masalijski *koinón* s čitavim nizom subkolonija. Njih je Cezar odvojio od (odsada rimske) zajednice Masalijaca. A to se dogodilo još prije nego što je Cezar krenuo na Pompeja i prije bitke kod Farsala 48. godine. Sudbinu Ise slijedile su njezine faktorije na kopnu (Tragurij i Epetij — Stobreč) i na otočju (agrarna kolonija na Korčuli — Lumbarda). Sada je ulogu matice preuzela Salona, metropola provincije. Što se Tragurija tiče, on je u novonastaloj situaciji u biti sačuvao isti status: njegov raniji odnos prema matici Isi uspostavljen je sada u odnosu na Salonu⁷. Unatoč stečenom rimskom civitetu, ni Isaniti nijedna njezina tečevina na otočju i na kopnu, nije nikada stekla potpunu rimsku municipalnu autonomiju⁸. To, dakako, vrijedi i za Tragurine. Ova nam činjenica zorno pokazuje do kakvih je vrijednih akvizicija došla Salona kao nasljednica Ise, uspostavivši svoj teritorij na čitavu Manijskom zaljevu, koji je predstavljao grčki dominij (*dynasteia*) na srednjem Jadranu, od Tragurija pa sve do granica naronske kolonije. I još jedno pitanje: nije li tragurijsko bogatstvo kvalitetnim kamenom, sa svoje strane, kočilo municipalno odvajanje od Salone, uzevši u obzir nemala fiskalna primanja što ih je ova djelatnost donosila središtu municipalne zajednice. A to se nikako ne smije potcjenjivati kad se zna kako su skromni bili prihodi municipalne blagajne i da su održavanje i izgradnja gradova najvećim dijelom ostvareni darežljivošću imućnih građana. Sačuvane građevine i pojedini arhitektonski elementi pokazuju, da je krajem Republike i početkom Carstva već bila široko razvijena trgovina kvalitetnim kamenom⁹ i mramorom: intenzitet ove trgovine rastao je s razvitkom urbanizacije mediteranskog prostora. Tako se i Trogir uklopio u ovu svjetsku trgovinu, u kojoj je morao izdržati konkurenciju poznatih dobavljača kvalitetnog kamena: *marmor Lunense* (Carrara iz Italije), parskog, penteličkog, prokoneškog i dr., pa onda iz Sirije, Egipta i dr. Naš se, dakle, trogirski kamen plasirao na tržište rimske ekumene, upravo kao i neki drugi proizvodi iz provincije, pa i agrarni (posebno vino i ulje), kako sugeriraju rezultati suvremenih pod-

⁶ Potkraj Republike Isejci imaju patrona uglednog rimskog građanina, u isejskom poslanstvu Cezaru u Akvileji tumač (službeni prevodilac) je isejac — rimski građanin. O prodoru rimskog poslovnog svijeta u Isu tog vremena, usp. M. Suić, *Marginalije uz isejsko poslanstvo Cezaru*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXVIII 1966—1973., 181 d.

⁷ Usp. M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 1976., str. 95 d.

⁸ Usp. moj rad: *Pravni položaj grčkih gradova u Manijskom zalivu za rimske vladavine*, Diadora 1. 1959, str. 147 d. Usp. i drugačija mišljenja, npr. G. Novak, u nekoliko radova, posebno u radu *Isejska i rimska Salona*, Rad JAZU 270, 1949., 67 i d.

⁹ Općenito M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, Oxford 1953, str. 1728, 1709 i dr. s. v. »quarries«, »marbles«.

morskih istraživanja¹⁰. Ipak moramo dopustiti da trogirski kamenolomi nisu bili ni najstariji niti najvažniji. Nesumnjivo im prethodi organizacija kamenoloma na otoku Braču, iako ih naš izvor ne spominje¹¹. Ako trogirski potječu *ab immemorabili* («od pamtivijeka»), svakako iz predrimskih vremena — o čemu domala, teško je zamisliti da je grčki poslovní svijet iz novoosnovanih kolonija Ise i Fara preskočio otok najbliži obali isejskog Manijskog zaljeva i propustio prednosti što ih je i stara *Brattia* posjedovala, upravo kao i današnji Brač. Po našem mišljenju¹², bračke kamenolome, organizirane od novopridošlih grčkih doseljenika u Isu i Far, možemo ovdje tražiti malo vremena nakon doseljenja. Novopridošli sirakuški elementi, što ih je Dionizije Stariji doveo na otok Vis, još uvijek su mogli u svijesti zadržati kamenarske tradicije svoje matice, poznatih sirakuških latomijâ. U jednoj od njih, vjerojatno u onoj »dei cappucini«, bili su raspoređeni ratni zarobljenici, mahom Atenjani, nakon teška poraza u neuspjeloj siciliskoj ekspediciji 415—413. godine. Otada pa do osnutka isejske kolonije protekao je raspon od jedva jedne generacije, pa su se mnogi kolonisti — Sirakužani sigurno sjećali kako se može valorizirati velik broj državnih ratnih zarobljenika. S druge strane, doseljenici s otoka Para, kolonizatori otoka Fara, nesumnjivo su sa sobom donijeli u novi zavičaj tradicije kamenoloma sa rodnog otoka, gdje je lomljenje kamena početkom 4. st. već bilo uhodano i predstavljalo je dobar izvor egzistencije Parana. Nije li veliki broj zarobljenika iz ilirske koalicije koja je pokušala zagušiti novoosnovanu koloniju na Hvaru (a bilo ih je, ako ćemo vjerovati Diodoru Sicilskom¹³, veliko mnoštvo ubijenih, ali i živih zarobljenih od onih 10.000) završio u kamenolomima Ise? Što su pobjednici Hvarani mogli učiniti s tako brojnim zarobljenicima? Naše je mišljenje da su doživjeli istu sudbinu kao i oni zarobljeni Atenjani nakon poraza kod Sirakuze. U prilog našoj tezi govore arheološki ostaci u Škripu na otoku Braču. Kako se zna, na ovom otoku — kako sada stvari stoje — nije bilo grčke kolonije¹⁴. Ali to ne znači da nije bilo i grčke prisutnosti. Nalazi iz Vičje Luke na sjeverozapadnom dijelu otoka, uz prolaz, grčkom svijetu poznat, između otoka Brača i Šolte, nađeni su vrijedni ostaci iz 6. st.: korintski šljem i nazuvci (knemide)¹⁵. A to je vrijeme kad je oživio grčki interes za Jadran, kada se osniva i prva naseobina, knidska kolonija na otoku Korčuli. Ne treba posebno naglašavati da je ekspanzija grč-

¹⁰ Kod Siculije su izvađeni iz mora mnogi blokovi, polufabrikati kao arhitektonski elementi. Rimske građevine kod nas u svojim ruševinama sačuvale su fragmente iz mnogih naših i svjetskih kamenoloma.

¹¹ Usp. M. Suić, *Prilog toponomastici otoka Brača*, Brački zbornik 15., 1987, str. 189. Usp. D. Didolić, *Brački kamenolomi*, Brački zbornik 3, 1957., str. 98 d.

¹² Trebat će znatno proširiti »asortiman« roba i katalog grčkih inovacija u mnogim sferama društvenog života, posebno na gospodarskom planu, u mnogim sferama proizvodnje.

¹³ Diod. Sic. *Bibl. hist.* XV 14.

¹⁴ Usp. D. Rendić-Miočević, *Da li je na Braču bilo grčkih kolonija*, Brački Zbornik 2., 1954, str. 92 d.

¹⁵ D. Vrsalović, *Povijest otoka Brača*, Brački zbornik 6, Supetar 1968., str. 29 i d.

kog svijeta u ovom posljednjem periodu kolonizatorskog poleta, bila pretežno, a ponegdje i jedino, motivirana trgovinom, u mnogo manjoj mjeri agrarnom ekonomijom. Na temelju samih nalaza iz Vičje Luke ne možemo pretpostavljati i fizičku prisutnost Grka na području Manijskog zaljeva, ali možemo, zajedno s nalazima koji su proizvod intenzivne zamjene dobara preko poznatog emporija uz rijeku Naron, zaključiti da je čitav srednjedalmatinski arhipelag s obalnim potezom već u 6. st. Grcima bio vrlo dobro poznat. Ako (zasada) ne možemo ući u trag grčkoj naseobini na otoku Braču, možemo s mnogo vjerojatnoće, tvrditi da je Grka ipak bilo na otoku, ne samo pojedinaca, već i organiziranih skupina. Za to govore ostaci bedema u Škripu. Ti su bedemi okruživali manji areal, kao nekakve zidine manjeg naselja. Moramo odlučno odbaciti mišljenje da su ti bedemi predstavljali utvrđeni parimetar kakvog autohtonog naselja, kakve gradine i sl. Te su bedeme nesumnjivo gradili vanjski, u našem slučaju grčki elementi. Radi se o megalitima u pravom smislu riječi, sa solidno obrađenom površinom, većinom poligonalne forme. Ovu tehniku G. Lugli¹⁶ u prikazu antičke građevinske tehnike u svojoj tipologiji i relativnoj kronologiji smješta u arhaičku fazu razvitka (njegov *opus siliceum*), koja prethodi poznatoj tehnici *opus quadratum*. Čemu ovako solidno utvrđenje jednog sitnog (u odnosu na naselja, autohtona ili antička) uporišta? Naše je mišljenje, da je tu boravio jedan skromni garnizon od kojih desetak čuvara robovske radne snage. Bio bi to dakle jedan *phróurion* ili *phylaktérion*, s posadom čuvara (grč. *phylakes*, *phylaktêres*, *phrouroí*, lat. *custodes*)¹⁷ koji se vrlo često pojavljuju u rudnicima. Eksploatacija kamena na otoku Braču preživjela je raspad isejske državne zajednice i nastavila se kroz rimsku antiku sve do kasnog Rimskog Carstva, ne samo u Škripu, već i na drugim mjestima na otoku, gdje su bila ležišta kvalitetnog kamena. Postavlja se pitanje, kada je počela eksploatacija kamena iz trogirskih kava. I drugo pitanje: nije li grčki svijet, uklopljen u isejski *koinón*, s hegemonijom Ise, zaštitnice i hegemonu grčkog svijeta s teritorija Manijskog zaljeva, bio motiviran upravo ovom djelatnošću da baš u Trogiru osnuje svoju faktoriju, koja je sve do propasti isejske države zadržala svoj status pripadnice i dijela grčke politeje? Analogan status Trogir je sačuvao i dolaskom pod rimsku vlast, nakon čega je, kako smo ukazali, sve stanovništvo Ise i Tragurije dobilo rimsko građansko pravo. Sada je odnos prema Isi zamijenio odnos prema Saloni, a sam Tragurij je sa svojim teritorijem dobio status zajednice nižeg ranga. Vjerojatno je bio tretiran kao *conventus*, *conciliabulum*, *forum* (ili sl.) *civium Romanorum*¹⁸, kao što su to bile mnoge zajednice uz istočnu obalu Jadrana prije nego što su postale *municipia* ili *coloniae*, od kojih Cezar spominje samo one u Saloni i Lješju. Ovaj posljednji je još za Cezarova života na-

¹⁶ G. Lugli, *La tecnica edilizia Romana I*, Rim 1957.

¹⁷ V. Ch. T. Lewis — Ch. Short, *A Latin Dictionary*, Oxford 1973., str. 505 s. *custos*, *custodia* i sl., grčki *phýlax*, s mnogo posebnih varijanti i značenja: građevina, hramova, grada i gradskih ustanova (zidina, vrata i sl.), pa i rudnika.

¹⁸ Te zajednice nižeg ranga, koje se također tretiraju u *lex municipalis*, također su imale elemente lokalne samouprave, u prvom redu svoje vijeće (*ordo*), a i neke privilegije (*iura*) koje su imale municipalne zajednice dok se nisu s ovima izjednačile.

predovao u rang rimskog municipija, dok je Salona dedukcijom stekla naslov kolonije rimskih građana. Ona je, bez pol muke, naslijedila Isu i sve njezine tečevine, na otocima i na kopnu. Pod kompetencije salonitanske kolonije, u njezin ager, dospio je i teritorij Tragurija, te se Trogir pravno nije mogao emancipirati kao potpuni municipalitet. Što se toga tiče, Tragurij se nalazio u istoj situaciji kao i Nezakcij u Istri na području pulskog kolonijskog agera, koji se kao samostalni municipalitet izdvojio tek početkom 3. st. poslije Kr. Ovako promatrajući problem isejskog i potom rimsko-salonitanskog civiteta u Trogiru, moramo odbaciti Mommsenovo tumačenje jedne pojave koju je on uočio. Kaže, naime, da spomenici — posebno natpisi — u Trogiru odaju salonitansku provenijenciju, a to bi, po njemu, bila posljedica prijenosa i upotrebe kamenih spomenika arhitekture i natpisa¹⁹, kao građevnog materijala, iz Solina u Trogir. Bilo je upravo obratno. Što se tiče veza Trogir — Solin, »salonitanska fizionomija« nije posljedica pretvaranja antičkih spomenika u »rudnik« kamenja. Ako je Salona, nesumnjivo, to i bila u mnogo slučajeva, pretpostavljati to isto za odnose Salona — Tragurij u rimskoj antici, značilo bi »uvoditi sove u Atenu«, kako kaže grčka poslovice. Očito, »salonitanstvo« trogirskih kamenih spomenika treba zahvaliti salonitanskoj pripadnosti antičkog Trogira i njegova užeg područja.

Sada će, nadajmo se, biti lakše objasniti značenje jednog funkcionara trogirске zajednice. U jednom natpisu spominje se naime *custos Tragurii*. U svoje vrijeme smatrali smo da se tu radi, vrlo vjerojatno, o jednom municipalnom nižem magistratu, »delegiranom« iz Salone, kao o eksponentu municipalnih vlasti iz Salone. Nažalost, ni danas ne možemo mnogo konkretnije odgovoriti na pitanje što je zapravo bio taj kustos. Možemo samo proširiti i umnožiti primjere u kojima se spominju takvi kustosi. Pored onih »magistratskih« funkcija, vjerojatno plaćenih a ne honorarnih, možda čak i robovskog odnosno libertinskog podrijetla, titula *custos* se pojavljuje u različitim sektorima, kao čuvar općenito (npr. gradskih vrata, trezora itd., ali isto tako i rudnika, engl. »mines«)²⁰. Postoji i grčka paralela u nazivu *phýlax*, s istim značenjima, ali i sa značenjem »čuvar grada«, *phýlax tēs póleōs*. Zasada bismo se mogli zadovoljiti zaključkom da su na čelu radne snage (robovske, dakako) u pojedinim petradama Trogira, kao i u onim bračkim, bili nadstojnici »čuvari«, sa sjedištem u posebnom utvrđenom mjestu, kako je to bilo u Škripu na Braču. U ovom slučaju, čak mnogo više nego li je to moglo biti u Škripu, ovi su kustosi nasljednici grčkih »čuvara«, raspoređeni po pojedinim kamenolomima. Potjecali su iz društvenih slojeva koji i inače nisu iza sebe ostavili većih tragova.

Kamenarske tradicije u Trogiru i oko njega, koje su utjecale na postanak odgovarajućih imena mjesta, sačuvala su se do danas u toponomastici trogirskog agera. To su imena mjesta Seget (Gornji i Donji). P. Skok ova imena izvodi od latinskog *sicco* 1. »sušiti«, kao i ime »saka-

¹⁹ Usp. M. Suić, sp. rad u Diadora 1., 1959., str. 147 d.

²⁰ U ovoj prilici dužan sam napustiti svoje ranije mišljenje, da je ovaj *custos Tragurii* bio nekakav niži magistrat Trogira, eksponent municipalne vlasti iz Salone.

dur« i dr.²¹. Ako su samo kao teze prihvaćena naša mišljenja, tada ćemo se s opravdanim razlozima odlučiti da »segete« izvodimo od lat. *seco* 1. *secui*, *sectum*, sa značenjem »sjeći, rezati, lomiti« i sl., što se semantički vrlo dobro poklapa s imenicom »lom« u našoj složenici kamenolom. Sufiks *-ata* u *secata* odgovara onome u apelativu *petrada*, gdje je *t* prešlo u *d* pod utjecajem mletačkog dijalekta²². Sigurno je da bi trebalo ići tragom ovih toponima i identificirati ostatke antičkih kamenoloma na užem trogirskom području. Isto tako bi se mogli provjeriti toponimi tipa »sakadur« i sl., da li se odnose na »sušila« ili na kamenolome. Moramo izraziti naše čuđenje da se P. Skok nije zadržao malo više na ovom problemu, da se nije sjetio da je Tragurij bio i *marmore notum*, kad je, na primjer, ime otoka Lavdara izvodio od *lapidaria*²³ (sc. *insula*). Pogotovo kad je ime mjesta Škrip na Braču izvodio od grčke riječi *skŕrphai* sa značenjem »kamen« i sl., na temelju čega je mogao naslutiti da su kamenarstvo na Brač uveli Grci iz susjednih kolonija²⁴. Sama intuicija da su kamenolomi grčkog postanja nešto govori²⁵.

Pitanje je napokon: otkada datira reputacija trogirskih kamenoloma, po kojoj je grad Trogir stekao atribut glasovitosti. Očito je da Plinije nije izmislio ovu titulu. On je vjerojatno nije našao ni u provincijalnoj statistici. Atribut *notum* on je preuzeo izravno od starijeg izvora, konkretno od Marka Terencija Varona, od kojega je preuzimao mnoge podatke, za koje i sam kaže da su Varonovi. On ni anakronističke podatke ne pokušava prilagoditi novonastalom stanju. Za njega, na primjer, ilirička obala počinje od ušća rijeke Timava, a sam kaže

²¹ Prenosimo nekoliko podataka iz Skokova djela *Slavenstvo i romanstvo na Jadranskim otocima* kao i iz njegova *Etimologijskog rječnika hrvatskoga ili srpskoga jezika*: Slav. i rom. str. 194 za »seget« na o. Visu kaže da potječe od lat. *siccus* »suh«, što ga pomorska karta bilježi oblikom »seket« »što možda nije ispravno.« »Seget« je po njemu deminutivna izvedenica od adjektiva *siccus*. »Seka« se izvodi od lat. *siccus* — »suh« (str. 232). »Sakadur« na Premudi je »mjesto gdje se nešto suši« (str. 95). Na Dugom otoku, gdje se susreće i toponim »Pad-rarek«, vrlo vjerojatno u vezi s kamenolomom, postoji i ime mjesta »Sakarun« (str. 121) i »Sakarata« (str. 60) — »mjesto gdje se suši granje«. Uspor. još oblike »Sakarata«, »seca«, »sicarius«, »sicatorium«, »siccus« i dr. Vjerojatno je da mnogi od navedenih naziva imaju veze s lat. *siccus* — »suh«. No mnogi od njih potekli su od lat. glagola *seco*, *secare* koji je, kako Skok donosi u svom Etimolog. rječniku (III, 1973., str. 248), u praslodstvu s našim glagolom sjeći, »sjeći; usp. *sectio* »sjecalo«, oruđe kojim se nešto siječe«, lat. *securis* »sjekira«, u lit. *J-sekti* — lat. *sculpere* (str. 250). Od lat. postverbala *seca* nastala je sega, šega, šegac i dr., od *secare* — »piliti«, tal. *segare*, odatle naš »šegac« i »šegati«. Uspor. s grč. *ténnō* — »siječem« u nazivu kamenoloma *latomia*. Posebno valja upozoriti na nazive za kamenolome »šekata« (u Istri i na otoku Cresu), kako donosi Skok u Etim. rj. III, str. 215.

²² Za prijelaz *-t-* u *-d-* kod nas pod utjecajem mletačkog dijalekta postoje mnoge potvrde u našoj toponomastici, posebno u sufiksu *-ata*: Premuda (< *Pri-mata*), Veruda (< *Vorata*), Krknata (< *Circinata*), Šipnata (< *Siphonata*), Brkata (< *Verticata*), Vrgada (< *Rubricata*), mlet. hrv. — šegada i šegac (= pila).

²³ P. Skok, *Slavenstvo i romanstvo*, str. 128.

²⁴ P. Skok, sp. dj. str. 172, 2 na str. 179. Usp. i P. Šimunović, *Toponimija otoka Brača*, Brački zbornik 10, Supetar 1972., str. 71.

²⁵ Ona je i nas pomalo »zavela«, usp. moj sp. rad u Bračkom zborniku 15 1987., str. 190 s.

da Ilirik počinje, a Italija završava rijekom Rašom, gdje je August postavio granice oko 16. godine prije Kr. Spominje otok Korčulu s istoimenim gradom što su ga osnovali Knidani, a tog grada već odavna nema. I tako dalje. Po svemu sudeći, trogirski su kamenolomi bili poznati prije postanka Varonova djela (umro je 36. g. prije Kr.). Već u to vrijeme Trogir je po svom kamenu bio poznat. Koliko vremena treba da prođe da bi se nešto pročulo, teško je reći. Ali, svakako, mnogo više negoli danas. Stoga je dopušteno ići čitave decenije ispred Varona, u kojima je reputacija tragurijskih kamenoloma prešla i lokalne i regionalne, pa i iliričke okvire, da bi Trogir našao mjesta među mnogim drugim kamenolomima na području rimske ekumene. Nećemo mnogo pogriješiti ako početke kamenarstva smjestimo negdje oko sredine 3. stoljeća prije Kr. U tom slučaju, za početke kamenarstva, ovdje i na Braču, moramo zahvaliti poduzetnosti grčkog poslovnog svijeta, koji će tek u 1. st. prije Kr. potisnuti rimski poslovni svijet²⁶. Pridjevom *notum* Plinije se koristi kada govori o davnim događajima i prilikama. Njemu je, npr., »glasovit« otočić Sason u Jonskome moru, zbog poznatog uporišta gusara (*insula... statione piratica nota*)²⁷. A ta piraterija i uloga Sasana u njoj davna su prošlost. Drevna je postanka i podatak da je otok Brač hvaljen zbog svojih kozlića (*capris laudata Brattia*)²⁸. Na daleku prošlost upućuje i zao glas Ilira, posebno Histra i Liburna, koji su, po Liviju, bili *latrociniis maritimis infames*. I ovo moramo smjestiti u dublju prošlost, prije onih vremena kad je grčka kolonizacija istočne jadranske obale urodila i sigurnošću pomorske plovidbe duž istočne jadranske obale. Ovako promatrajući prilike i zbivanja u Manijskom zaljevu, koji je, ponavljamo, bio pod kontrolom Isejaca i grečteta uopće na tom prostoru, moramo u isejskoj povijesti izdvojiti jedan vrlo značajan period, malo širi razmak u kojem je Isa sagradila svoju političko-ekonomsku dominaciju, jednom planiranom ekspanzijom, izazvanom vanjskim, a još više unutrašnjim zbivanjima u samoj isejskoj državi. U tom periodu, koji zaprema dobar dio sredine trećeg stoljeća, Isa zakoračuje čvrsto na susjedno kopno, s faktorijama u Traguriju i Epetiju, te s osnivanjem agrarne kolonije u Lumbardi na Korčuli²⁹. Nema sumnje da je isejski polis, od osnutka dalje, proživljavao sve one stadije razvitka što su ih doživljavale i starije kolonije, osnovane u 6. ili početkom 5. st. Osnivanje agrarne kolonije, s doseljenicima — isejskim građanima, među kojima je bilo, kako pokazuju sačuvani fragmenti lumbardske psefizume, heleniziranih domorodaca, Isa je riješila problem svoje stenohorije. Toj pojavi pauperizacije i bezzemljaša, ni ovdje, ne možemo tražiti razloga u pomanjkanju obradivog zemljišta, već u raslojavanju i stvaranju domaće isejske zemljoposjedničke aristokracije, koja je uništila male posjede sitnih zemljoradnika, s »latifundijama« u kojima je dominirala robovska radna snaga, u veleposjedima kojima inokosan

²⁶ Usp. M. Suić, *Marginalije uz isejsko poslanstvo Cezaru*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXVIII 1966—1973., str. 181 d.

²⁷ Plin. N. H. III 152.

²⁸ Plin. N. H. sp. mj.

²⁹ Liv. X 2.

seljak nije mogao konkurirati. Da se radi, uglavnom, o gradskoj sirotinji pokazuje činjenica da su kolonisti iz Ise u ageru nove kolonije dobili tek skromnih tri pletra po domaćinstvu. Nema sumnje da su, i ovdje, gornji slojevi, koji su se bogatili trgovinom i obrtom, svoje prihode ulagali u stjecanje obradivog zemljišta, jer je zemljoposjednička renta, i ovdje, bila najveća i najsigurnija. U global prihoda valja uračunati i rentu Komiže, ime koje, za razliku od P. Skoka³⁰, izvodimo od sintagme *kōme Isseía* («Viško selo») koje stoji u opoziciji imenu grada Visa (*pólis Isseía*). Odabir Lumbarde na o. Korčuli nadoknađuje gubitak (utrnúće? rušenje?) knidske kolonije, u čemu je aktivnu ulogu imala viška kolonija. Likvidacijom korčulanske kolonije, bio je potisnut njen promet s Neretvom i s emporijem na toj rijeci koji je ondje od 6. st. p. n. e. imao najaktivniji tranzit u prometu grčkih proizvoda, kako pokazuju arheološki ostaci otkriveni u zaleđu. Epicentar grčke ekspanzije upravo tu, negdje pod kraj 3. stoljeća, postaje Isa, vidici isejskih Grka šire se prema susjednom kopnu, pri čemu emponij (*epínein* kako ga zove Strabon) uz ušće rijeke Šalona, dobiva posebno značenje upravo u razmjeni dobara s autohtonim zajednicama, vjerojatno još u vrijeme kad Delmati nisu bili doprli do obale³¹. Padom Korkire bila je devalvirana i uloga naronitanskog emporija, koji je bez sumnje bio registriran u djelima jonških logografa iz 6. st. U sklopu ove ekspanzije treba promatrati i osnivanje isejskih faktorija u Traguriju i Epetiju. To nisu bili centri agrarnog karaktera, a bili su dijelovi isejske političke i ekonomske zajednice. Istina je da prve vijesti o tim isejskim tečevinama imamo tek sredinom 2. st. p. n. e. kad su ih Delmati pokušali osvojiti³². No to ne znači da Isa nije tu bila prisutna mnogo prije, da u vrijeme delmatskih ekspedicija to nisu bili već razvijeni gradski centri. Svaka jedinica koju je osnovao grčki *koinón* iz Ise, kao dio isejske politeje, imao je svoju ulogu u strateškom, ekonomskom i u svakom drugom pogledu. To vrijedi i za Tragurij. Njegova izgradnja bila je pretežno motivirana vađenjem i trgovinom kvalitetnog kamena, provedena nakon kamenoloma na Braču, s demografskom slikom koja upućuje na grčko-ilirsku simbiozu³³. Epitet *marmore notum* Trogir je stekao mnogo prije nego što je zajedno s maticom Isom došao pod rimsku vlast. Nesumnjivo je rimski poslovni svijet prihvatio ovu proizvodnju i dalje je razvijao, kako je trogirski kamen visoko kotirao na svjetskom tržištu. Rimski *custos* je tada zamijenio grčkog filaka (*phýlax*), a zajednica *civium Ro-*

³⁰ Skok smatra (*Slavenstvo i romanstvo I*, str. 194) da je Komiža ime stekla po imenu posjednika terena imenom *Nikomēdes*, tj. od *Nikomidia chora*, gdje je početno *Ni*. otpalo, a *-di-* prešlo u *-z-*.

³¹ O toj ekspanziji prema obali i delmatskim pritiscima na susjede usp. M. Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati*, Godišnjak ANUBiH IV, Centar za balkanološka ispitivanja 2., 1966, str. 27 d.

³² Usp. M. Zaninović, sp. dj. i mj.

³³ Mislim na nalaze u jednoj sondi starog dijela grada, gdje se u slojevima usporedno pojavljuju ostaci epihorskog i grčkog podrijetla. U svakom slučaju, i u Traguriju i u Epetiju moramo računati na istaknuti etnički kontinuitet, s brojnim građanima domaćeg podrijetla, kako je to bilo i u samoj matici Isi, što se vidi i iz ilirskih imena heleniziranih isejskih građana u Lumbarđskoj psefizmi što ih nose vrhovi isejske zajednice.

manorum, povećanjem broja Grka isejskih građana nastanjenih u Traguriju, našla je ubrzo i druge sadržaje egzistencije u sklopu velike salonitanske kolonije. Posebno mislimo na dodatnu dedukciju kolonista kojima je car Klaudije dodijelio terene na užem području mjesta *Siculi*, o čemu svjedoče ostaci rimske centurijacije oko Trogira.

I na kraju još nekoliko opservacija. Prihvaćajući misao da je isejski polis u svom političko-ekonomskom razvitku prošao niz faza, od prvobitne baze Dionizija Starijeg, po sustavu slične kleruhijama, preko izrastanja naseobine koja postupno stječe sve atribute kolonije, s orijentacijom na nove privredne grane, stvaranjem vlastite teritorijalne zajednice, svog helenističkog *koinona*, na otocima i na susjednom kopnu, zaštićen rimskim kišobranom, kao prijatelj i saveznik rimskog naroda, do opadanja uslijed konkurencije rimskih elemenata. Prateći taj razvitak, koliko to dopuštaju skromni izvori, možemo pretpostaviti da je u onim periodima društvenih turbulencija bilo i pojava tiranide, naravno jednog novog, helenističkog tipa. Nikako ne mislimo da se s ovim može povezati pojava onog Jonija iz Ise, podrijetlom Ilira, koji je vladao ovim krajevima, kako donosi Teopomp i drugi autori. Historicitet tog vladara zastupa D. Rendić-Miočević³⁴, koji uz to donosi niz veoma uvjerljivih zaključaka. Možda je ipak suviše rano datirao Jonija — vladara Ise i njezine zajednice u sredinu 4. st. p. n. e., odmah nakon što se Isa osamostalila, kad je umro njezin osnivač Dionizije Stariji. Za rast Ise i njezine domene na srednjem Jadranu moramo rezervirati malo duže termine. Vjerojatno je isejskom ekspanzijom bila likvidirana stara knidska kolonija na Korčuli, Manijski je zaljev sada obuhvatio čitav srednjojadranski bazen — od Korčule do Tragurija, a ulogu je starog emporija uz rijeku Naron preuzeo onaj *epineion* uz ušće rijeke Salona. Ovaj postupni proboj okvira prvobitne Ise i zaposjedanje novih tečevina, nesumnjivo je bio uzročno povezan s društvenim turbulencijama u isejskoj politeji. U takvim prilikama pojavljuju se tiranide — »silnici«, kako kaže naš Š. Ljubić. Vjerojatno »lijeve« (gradska sirotinja, bezzemljaši, nadničari, uz nosioce tercijarnih djelatnosti, poput trgovine, obrta i novčarstva, koje s helenizmom doživljavaju snažan zamah), a ne s »desne« strane (konzervativna zemljoposjednička aristokracija). Dakako, ne mislimo da je Jonijeva tiranida upravo jedina: mogla je biti i jedna od više njih, do sredine 3. st. p. n. e., kad se Isa sa svojom domenom stabilizirala kao dio helenističkog svijeta na mediteranskim obalama. U ovo vrijeme, neke su kolonije postale kraljevi-

³⁴ Usp. D. Rendić-Miočević, *Adriatica praehistorica et antiqua*, (Ioni-
os »to genos Illyrios« i novci grčko-ilirskih kovnica) Zagreb 192. str. ? i d. Držimo
da valja prihvatiti zaključke autora, da podatak ne potječe iz mitskih rekonstruk-
cija, već da se radi o podatku iz historijskih vremena, koji je istovremen s Jo-
nijevim vladanjem na području isejskog *koinona*. To nije bio usamljen slučaj u
helenističkom svijetu. Isti autor je, smatramo, na dobrom putu u svojim tezama
o mjestu, osnutku i imenu grčke (Knidske) naseobine na Korčuli. Ovdje bih sa-
mo upozorio na jednu svježju publikaciju, iz pera Atilija Mastrocinquea, s
naslovom *Da Cnido a Corcyra Melaina*, Trento 1988., s impozantnim aparatom,
unatoč kojega dolazi, ipak, do skromnih zaključaka (zapravo pretpostavki) o mje-
stu, vremenu, imenu i sl. Knidske kolonije, pomičući je od VI do IV st. prije Kr.

ne, što na našem području susrećemo u Faru s osobom kralja Baleja, kad je Far bio član grčko-isejske konfederacije, zajedno s Epetijem i Tragurijem na kopnu.

TRAGVRIVM MARMORE NOTVM

Zusammenfassung

Plinius' Zitat über den guten Ruf des Marmors aus Tragurium kann wohl einer viel älteren Quelle zuschreiben, vor allem denke ich hier an Varon. Vielleicht war auch die Ausbeutung des Steins hoher Qualität eines der Motive wegen dessen die Issäer in Tragurium ihre Faktorei organisierten, welche zusammen mit Stobreč (Epetion) Mitglied des issäischen Koinon war. Das weist auf die frühere Gründung dieser Faktorei hin. Noch älter ist jedoch die Marmorgewinnung auf der Insel Brač, in Skrip und anderswo. Man kann sich schwer vorstellen, dass die Issäer, Kinder der Syrakuser Muttersiedlung, ihre Tätigkeiten, die an die zahlreichen Steinbrüche (latomiae) ihrer Mutterstadt gebunden waren, nicht hierher übersiedelt hätten. In Syrakus arbeiteten auch gefangene Athener, nach der Niederlage, die sie in der Expedition nach Sizilien im Jahre 413 erlitten hatten. Es besteht eine konkrete und ganz reale Möglichkeit, dass in den Steinbrüchen auf der Insel Brač Illyrer beschäftigt waren, die nach der Seeschlacht bei Pharos im Jahre 485 in Gefangenschaft gerieten. Ein noch grösseres Interesse an den Steinbrüchen hatten die Paraner, die nach Pharos übersiedelt waren und in ihrer Heimat eine gut entwickelte Steinverarbeitung hatten. Im Handel mit dem Marmor aus Paroserlebten sie weltweite Reputation und haben zweifellos auch zur Behauptung des Marmors von Brač und Tragurium auf den Weltmärkten beigetragen. Der Anwesenheit griechischer Steinbrüche auf Brač, in welchen Sklaven arbeiteten, muss man auch die Megalithmauern in sehr archaischer Manier (*»manicra«*, wie G. Lugli sagt) zuschreiben, welche dem klassischen *opus quadratum* vorausgehen. Diese Mauern dienten sicherlich als Zuflucht und Aufenthalt für die kleine Garnison, die Wächter (*custodes, phylakes*) und die Arbeitskräfte und Betriebe (griechisch *phlourion*).

Mit den Steinbrüchen muss man auch die Namen der Orte »Seget« (Oberes und Unteres) in Verbindung bringen, in der Bedeutung »behauen«, »schneiden«, »brechen«, als Deverb von *seco, secare, secui*.

SOZIALE GLIEDERUNG UND BRACHYKRANISATIONSPROZESS IM MITTELALTER

Ein Beispiel der Stećci-Population Jugoslawiens

ŽIVKO M. MIKIĆ

Filozofski fakultet, Beograd

Auszug. Stećci sind eine bestimmte Art von reichdekorierten spätmittelalterlichen Grabsteinen, die vor allem in Bosnien weit verbreitet sind. Sie repräsentieren offenbar eine soziale Oberschicht. Die Skelette aus dieser Art von Gräbern (Raška gora u. a.) sind stärker brachykran als der Durchschnitt der Gesamtbevölkerung. Es scheint daher, daß die soziale Differenzierung beim Brachykranisationsprozess als einer der beteiligten, Faktoren mitberücksichtigt werden muß.

Zwischen verschiedenen mittelalterlichen Sehenswürdigkeiten auf dem Boden Jugoslawiens befinden sich die Stećci auch. Stećci (sing. Stećak) sind ganz spezifische spätmittelalterliche, meisten hausförmige Grabsteine, die zwischen dem 13. und anfangs des 16. Jahrhunderts n. Ch. verbreitet waren¹. Die anthropologische Untersuchungen, die bis heute andauer, haben gezeichnet, dass es sich bei den Stećci-Friedhöfen bereits um brachykrane Bevölkerungsskelettserien handelt².

Zunächst kurz zur Brachykranisation in Jugoslawien, bzw. auf dem Zentral- und Westbalkangebiet.

In der Anthropologie ist seit langem bekannt, dass sich zwischen Nord- und Südeuropa ein »Kurzkopfgürtel« einfügt. Nach den Merkmalskarten von Ripley, Biasutti, Struck u. a. umfasst er vor allem Südfrankreich, Süddeutschland, das Alpengebiet mit den dinarischen Alpen und auch ein Teil Jugoslawiens. Der sog. »Kurzkopfgürtel« ist anhand von Skelettmaterial erstmal in der Eisenzeit zu erkennen. Zu

¹ Benac, A.: *Jedan istorijski pogled na izučavanje stećaka*, Bogumilstvoto na Balkanot, Makedonska akademija na naukite i umetnostite, Skopje 1982, 195—205.

² Mikić, Ž.: *Prilog antropološkoj strukturi skeleta iz nekropola sa stećcima*, Godišnjak XXIII/21 Centra za balkanološka ispitivanja ANU BiH, Sarajevo 1985, 55—69.

dieser Zeit gab es offensichtlich auch in Jugoslawien ein Brachykraniationszentrum. Einzelne brachykrane Individuen sind aus Jugoslawien, d. h. dem Zentral- und Westbalkangebiet, auch schon aus früherer Zeit bekannt, nämlich aus den protoneolithischen und frühneolithischen Serien vom Eisernen Tor. Sie tauchen auch noch etwas später in der neolithischen Starčevo-Schicht in Vinča bei Belgrad auf, ferner in den neolithischen Schichten II—IV in Smilčić an der Adria. Im Jungneolithikum und Äneolithikum Jugoslawiens wurden Brachykrane nach dem heutigen Stand der Forschung noch nicht gefunden, dabei ist jedoch zu berücksichtigen, dass gerade diese Periode, was anthropologische Überreste betrifft, sehr fundarm ist³.

In der Bronzezeit begegnen wir wieder Serien mit einem gewissen Teil brachykraner Schädel: Für Mokrin in Nordjugoslawien wurden diese von Gy. Farkas und P. Liptak sogar zwei verschiedenen brachykranen Varianten zugeschrieben, nämlich der tauriden und dem kurvookzipitalen brachykranen Typus⁴.

In der Eisenzeit wurden verschiedene Serien brachykraner und hyperbrachykraner Schädel häufiger, vor allem im Magdalenska gora, Vučje njive und Skocijanske jame (früher San Canziano). Alle diese Fundplätze liegen in Slowenien. In Nordbosnien sind weiter brachykrane Schädel aus Jezerine und aus Donja Dolina bekannt. Vereinzelt findet man sie auch in Glasinac, einer Hochebene in Ostbosnien, sowie in Belotić in Westserbien. Bei den letztgenannten zwei Fundplätzen ist auffallend, dass die brachy- und hyperbrachykranen Schädel deutlich planokzipital sind. An weiteren eisenzeitlichen Brachykranen sind die von Gomoglava am Sava-Ufer, von Hajdučka vodenica am Donau-Ufer am Eisernen Tor, von Glogovik in Südserbien mit allerdings sehr spärlichen Funden, und schliesslich Gevgelia in Südmacedonien zu nennen. Es wird jedoch ausdrücklich darauf hingewiesen, dass es zum Ende der Latène-Zeit auf dem Boden Jugoslawiens keine Bevölkerungsstückproben gibt, die mit ihrem Mittelwert schon die Grenzen der Brachykranie überschreiten. Es handelt sich vielmehr immer um einzelne Schädel in überwiegend durchschnittlich mesokränen Serien. Immerhin ist seit dem Protoneolithikum in Jugoslawien bereits der Trend zur Brachykraniation, nämlich zu einer diachronen Zunahme des Längenbreitenindex, zu erkennen⁵. Der Brachykraniationsprozess geht nach dem 12. und noch ausgeprägter, nach dem 14. Jahrhundert weiter. Um einen allgemeinen Trend herauszufinden, wurden für die verschiedenen Grossperioden vom Protoneolithikum bis zum Spätmittelalter, zwar getrennt für Nord- und Südjugoslawien, die Mittelwerte des Längenbreitenindex

³ Mikić, Ž.: *Stanje i problemi fizičke antropologije u Jugoslaviji — praistorijski periodi*, Posebno izdanje LIII/9 Centra za balkanološka ispitivanja ANU BiH, Sarajevo 1981, 1—199.

⁴ Farkas, Gy.—P. Liptak: *Antropološka istraživanja nekropole u Mokrinu iz ranog bronzanog doba*, Dissertationes et Monographie, XI, Beograd 1971, 239—271.

⁵ Mikić, Ž.: *Beitrag zur Anthropologie spätrömischer bis zum spätmittelalterlicher Bevölkerung Jugoslawiens*, Godišnjak XXII/20 Centra za balkanološka ispitivanja ANU BiH, Sarajevo 1984, 1—110.

berechnet. Die Ergebnisse sind als Diagramm dargestellt⁶. Die Mittelwerte für die Einzelnen Zeitperioden wurden als Mittelwert der in diese Zeit gehörigen Serien errechnet. Hierbei muss man natürlich beachten, dass zum Teil Fundorte aus 100 bis 200 km Entfernung zusammenfallen.

Trotz kritischer Vorbehalte im einzelnen, dürfte das Diagramm einen realen diachronen Trend wiedergeben, zumal es dem in benachbarten Ländern entspricht. Beide jugoslawische Regionen (nördlich und südlich von Sava und Donau) zeigen ein Absinken des Längenbreitenindex in den frühmittelalterlichen Serien, nachdem vorher ein deutlicher Brachykranisationsprozess zu erkennen ist. Dies ist im Mittelalter sicherlich nicht durch eine Zuwanderung einer kurzköpfigen Bevölkerung zu erklären. Es ist viel wahrscheinlicher, dass die von Haus aus dolicho- bis mesokranen Slaven den brachykranisierenden Faktoren unterworfen wurden, die schon bei der früheren Bevölkerung Jugoslawiens wirksam gewesen waren. Eine klare Definition dieser Faktoren ist jedoch leider noch nicht möglich. Es kommen die Höhenlage des Fundortes, die Geomorphologie des Bodens, aber evtl. auch die Erhöhung in Frage. So war auf den Hochebenen des Balkans schon im Äneolithikum die Viehzucht praktisch die einzige Wirtschaftsmöglichkeit, und es wäre zu prüfen, ob diese spezifische Ernährung der Viehzüchter einen Einfluss auf den Brachykranisationsprozess gehabt haben kann.

Bei dieser Gelegenheit wurde versucht, auch die eventuellen Einflüsse der Sozialgliederung der mittelalterlichen Bevölkerung auf den Brachykranisationsprozess zu prüfen. Eine gute Chance dafür die Friedhöfe mit Stećci-Grabsteinen ermöglichen.

Nach der neuesten Landeszählung sind 2.988 Friedhöfe mit insgesamt 66.478 Stećci festgestellt worden⁷. An dieser Stelle sei noch vermerkt, dass lediglich 10—15% der damaligen Bevölkerung überhaupt die Mittel dafür hatten, einen solchen Stećak-Grabstein zu bestellen und zu bezahlen. Man kann also davon sprechen, dass zwischen dem 13. und Anfang des 16. Jh. über eine halbe Million der damaligen Einwohner mit diesen Beerdigungssitten auf den Friedhöfen, hauptsächlich mit oder ohne Stećak, beerdigt wurde. Andererseits, von archäologischer Sicht aus wurde festgestellt, dass hier keine Grabbeigaben zu finden sind. Sehr selten Ausnahmen bilden die Funde von Kupfer- oder Silbermünzen, die uns die genaue chronologische Zeitstellung ermöglichen. Bei der mittelalterlichen Population die in der Friedhöfen mit Stećci beerdigt wurde ist ein Stećak-Grabstein das einzige Kriterium für eine Sozialdifferenzierung des Skelettmaterials, bzw. Skelettserien.

Das anthropologische Interesse an der Stećci-Forschung begann am Ende des vergangenen Jahrhunderts. Es begann damit, dass der erste F. von Luschan im Jahre 1879 einen Artikel unter dem Titel »Altbosnische Gräber« herausgab⁸, dass er selbst etwa 1000 Stećci zwischen

⁶ Mikić, Ž.: *Ibid.*, s. S. 96 u. w.

⁷ Bešlagić, Š.: *Stećci — Kataloško-topografski pregled*, Kulturno nasljeđe, Sarajevo 1971, 1—495.

⁸ *Deutsche Zeitung*, Nr. 2766.

den Flüssen Bosna und Drina evidentierte und genau 30 ausgegraben hat. In diesen Gräbern mit Stećci entdeckte v. Luschan »breite, hohe und brachykrane Schädel« ect. Danach, im Jahre 1896 veröffentlichte B. Peričić⁹ zwei kleinere Berichte über die Schädel, die unter den Stećci in Biskupija bei Knin und in Mirlović in Zagora (beide Fundorte befinden sich in Dalmatien) gefunden wurden. Weiter, A. Ewans sah die Stećci-Gräber als mysteriöse keltische Grabsteine, ect. an. Dann wurden die anthropologische Beobachtungen bzw. Untersuchungen der Skelette aus den Gräbern der Stećci-Friedhöfe für 50—60 Jahre eingestellt. In der Zwischenzeit erscheinen eine grosse Reihe von Artikeln verschiedener anderer Fachwissenschaftler (Archäologen, Geschichtler, Kunstgeschichtler).

Heute stehen uns rund 10 Friedhöfe mit erhaltenen Skelettresten zum anthropologischen Vergleich zur Verfügung. Die Friedhöfe befinden sich in RAŠKA GORA bei Mostar, PAVLOVAC bei Sarajevo, PRATROVA GLAVICA und PARLOVI bei Imotski, DESIVOJE und DJEVIĆ KAMEN bei GACKO, BUŠKO BLATO / KRALJIĆIN NASIP, BILO POLJE / MAŠETA und GRBOREZI / MRAMORJE bei Livno, als auch MISTEHALJ bei Bileća. — Alle diese Fundorte befinden sich in Bosnien und in Dalmatien. Aber, auf dem Fundort GRBOREZI bei Livno wurden alle Skelettreste nach archäologischer Ausgrabung ohne anthropologischer Untersuchung wieder eingegraben. Die Skelettreste von MISTEHALJ bei Bileća anthropologisch untersuchte und teilweise veröffentlichte G. Edinak¹⁰. Auf den 8 anderen Friedhöfen wurde man cca 400 Skelette ausgegraben, von denen etwa ein Drittel gut erhalten sind¹¹. Die Mittelwerte bestimmter Schädelmasse zeigt die Tab. 1. Im Durchschnitt handelt es sich um gute brachykrane Serien beider Geschlechter. Nur eine kleinere Ausnahme stellen die Frauen von PRATROVA GLAVICA der (der Längenbreitenindex zeigt einen Mittelwert von 78,4).

Vergleicht man die drei besterhaltenen Stećci-Friedhöfe (RAŠKA GORA, PRATROVA GLAVICA und PARLOVI; insgesamt 284 Skelette) miteinander, die in letzter Zeit untersucht wurden, stellt man fest, dass Gräber mit einem Stećak als Zeichen sozialer Unterscheide nicht so zahlreich sind. So finden wir beispielsweise diese in RAŠKA GORA (11 Männer und 2 Frauen), in PRATROVA GLAVICA (4 Männer und 2 Frauen) und in PARLOVI (3 Männer und 4 Frauen). Allerdings muss man berücksichtigen, dass nur die Gräber mit Stećak der 11 Männer aus RAŠKA GORA gut zu vermessen sind (Tab. 2). Die anderen Serien beider Geschlechter sind wegen des schlechten Erhaltungszustandes bzw. wegen der ungenügenden Zahl aus einer weiteren Vergleichsanalyse ausgeschlossen. Als Anhaltspunkt dienten die 45 Skelettindividuen aus RAŠKA GORA, die komplet werden zeigen, ob durch eine solche Sozial-

⁹ Peričić, B.: *Podatci za kranilogiju grobova pod stećcima*, Starohrvatska prosvjeta, God. II, br. 1—2, Knin—Zagreb, 1896.

¹⁰ Edinak, G.: *Demographic Change and population Continuing in Central Yugoslavia*, Harvard University, Cambridge 1974, 1—179.

¹¹ Anthropologische Untersuchung hat Ž. Mikić durchgeführt.

Tabelle 1: Mittelwerte der Stećci — Skelettserien

SERIE	Raška Gora		Pavlovac		Pratrova glavica		Parlovi		Gacko Desivoje		Kraljičin nasip		Bilo polje		Djević kamen		
Zahl der Gräber und Skelettindividuen	108/110		25/36		118/132		23/42		16/20		19/22		3/6		20/21		
Geschlecht	♂	♀	♂	♀	♂	♀	♂	♀	♂	♀	♂	♀	♂	♀	♂	♀	
Martin — N.	1	175	172	185	169	182	176	183	175	180	174	178	175	190	177	183	177
	8	142	140	149	145	147	138	147	142	146	140	149	144	154	147	147	142
	9	99	97	100	101	99	96	98	95	104	94	101	99	100	96	103	102
	17	140	134	143	133	137	130	137	131	140	130	135	136	139	—	140	127
	20	120	114	121	117	118	114	118	111	117	117	119	118	121	116	126	112
Index — Nr.	8 : 1	81,1	81,4	80,5	85,8	80,8	78,4	80,3	81,1	81,1	80,4	83,7	82,3	81,1	83,0	80,3	80,2
	9 : 8	69,7	69,3	67,1	69,9	67,3	69,6	66,7	66,9	71,2	67,1	67,8	68,7	64,9	65,3	70,1	71,8
	17 : 1	80,0	77,9	77,2	78,7	75,2	73,9	74,9	74,8	77,8	74,7	75,8	77,7	73,1	—	76,5	71,7
	18 : 8	98,6	95,7	96,0	91,7	93,1	94,2	93,1	92,2	95,9	92,8	90,6	94,4	90,2	—	95,2	89,4

Tabelle 2: Bezeichnung der Gräber mit Stećci

Fundort	RAŠKA GORA	PRATROVA GLAVICA	PARLOVI
Zahl der Gräber und Skelettindividuen	108/110	118/132	23/42
Gräber mit Stećci und lfd. Nummer	9* — männlich, um 50 Jahre 17 — Kind, bis 15 Jahre 18 — Kind, bis 12 Jahre 20* — männlich (?), 30—40 Jahre 21* — männlich, über 50 Jahre 31* — weiblich, 30—40 Jahre 33* — männlich, über 50 Jahre 35* — männlich, bis 60 Jahre 37* — männlich, bis 60 Jahre 41* — männlich, bis 60 Jahre 42* — männlich, über 50 Jahre 46* — männlich, über 50 Jahre 55* — männlich, über 20 Jahre 57* — männlich, über 60 Jahre 61* — weiblich, 30—40 Jahre	24* — männlich, über 60 Jahre 37 — männlich (?), über 20 Jahre 47 — weiblich, bis 30 Jahre 48 — unbestimmt, adult 49 — männlich, 20—30 Jahre 51* — männlich, über 60 Jahre 60* — männlich, bis 45 Jahre 62* — männlich, bis 60 Jahre 63 — männlich, adult 64 — männlich, adult 65 — männlich (?), 30—40 Jahre 66 — unbestimmt, adult 84 — männlich, um 50 Jahre 85 — Kind, bis 12 Jahre 104 — männlich, über 45 Jahre 108* — weiblich, bis 60 Jahre 113 — unbestimmt, adult 116* — weiblich, bis 45 Jahre	4 — Kind, bis 6 Jahre 5 — Kind, bis 8 Jahre 6* — weiblich, bis 30 Jahre 7* — männlich, über 45 Jahre 10 — unbestimmt, adult 13 — männlich, 30—40 Jahre 15 — unbestimmt, adult 16* — weiblich, bis 45 Jahre 18 — männlich, 30—40 Jahre 19* — weiblich, bis 40 Jahre [I] 19* — männlich, bis 40 Jahre [II] 19* — weiblich, bis 40 Jahre [II] 19* — männlich, bis 45 Jahre [I]
Zahl der messb. Schädel unter Stećci ausgegr.	11 Männer — 2 Frauen	4 Männer — 2 Frauen	3 Männer — 4 Frauen

* — Bezeichnung für Stećak-Grabstein

differenzierung, die sich dadurch ausdrückte, dass die Gräber einen Stećak hatten oder nicht, sich eine Änderung des Längenbreitenindexes abzeichnet.

Alle 45 Männer zeigen einen Gesamtmittelwert des Längenbreitenindexes von 81,28 (Tab. 3). Die 11 Männer mit Stećak-Grabstein zeigen einen höheren Wert den gleichen Hauptindex des Brachykranisationsprozesses, genau 82,00. Die anderen 34 männlichen Schädel aus den Gräbern ohne Stećci, oder mit anderen Worten, die aus dem niedrigen sozialen Niveau der mittelalterlichen Populationsgruppe von RAŠKA GORA bei Mostar im zentralen Jugoslawien, zeigen den niedrigsten Durchschnittswert des Längenbreitenindex, 81,26¹².

Tabelle 3: Sozialgliederung der Längenbreitenindices von Raška Gora durch Stećci—Grabsteine

Gesamtmittelwert	Martin	1	174,87	[n = 15 ♂]
		8	142,13	
		9	99,04	
		17	139,83	
		20	120,14	
		Index 8 : 1	81,28	
Mittelwert mit Stećci	Martin	1	174,06	[n = 11 ♂]
		8	142,73	
		9	100,64	
		17	142,17	
		20	122,83	
		Index 8 : 1	82,00	
Mittelwert ohne Stećci	Martin	1	175,31	[n = 34 ♂]
		8	142,46	
		9	98,56	
		17	139,45	
		20	119,35	
		Index 8 : 1	81,26	

*
* *

Nach dem Stand der Forschung, ist es heute möglich, eine soziale Differenzierung der Stećci-Population nachzuweisen, d. h. von den 8 Friedhöfen, die anthropologisch untersucht wurden, hat nur die Serie von RAŠKA GORA männliche Skelette, die unter Stećci beerdigt und gut erhalten sind, geliefert. Diese 11 Männer machen genau 10% der Gesamtbevölkerung von RAŠKA GORA, die ausgegraben wurden, aus. Die gradinierte Änderung des Längenbreitenindexes Gräber / Schädel, die mit einem Stećak-Grabstein als Sozialstatus bedeckt waren, wurde frü-

¹² Indexverteilung nach: Martin, R. — K. Saller, *Lehrbuch der Anthropologie*, Bd. I. Gustav Fischer Verlag, Stuttgart, 1957, S. 488.

her festgestellt. Handelt es sich hier also um ein zufälliges Forschungsergebnis, oder ist es die direkte Bezeichnung zwischen dem sozialen Stand der reicheren Bevölkerungsgruppe und der schnelleren Entwicklung des Brachykranisationsprozesses? Dies kann man heute nicht mit Bestimmtheit sagen. Es dürfte allerdings feststellen, dass bei einer Faktorenanalyse dieses Entwicklungsprozesses die soziale Gliederung, wie in der Populationsgruppe und zwischen den verschiedenen chronologisch gleichzeitigen Bevölkerungsgruppen auch, eine sehr wichtige Rolle spielt.

SOCIJALNA STRATIFIKACIJA I PROCES BRAHIKRANIZACIJE U SREDNJEM VEKU

Primer populacije sahranjene ispod stećaka u Jugoslaviji

K r a t a k s a d r ŝ a j

U prilogu je, u najkraćim crtama, interpretiran bioantropološki proces brahikranizacije na tlu Jugoslavije. Istaknuta je pojava prvih brahikranih lobanja do pojave, u celini, brahikranih serija u srednjem veku. Karakteristike izrazite brahikranizacije pokazuje i srednjovekovna populacija sahranjena ispod stećaka.

Načinjen je prvi pokušaj socijalne stratifikacije grobova, odn. skeleta koji su iznad sebe imali stećak kao statusno obeležje, prema onima koji ga u okviru iste nekropole nisu imali. Na raspolaganju nam stoji ukupno 10 antropološki obrađenih serija (Raška gora, Pavlovac, Pratrova glavica, Parlovi, Desivoje, Djević-kamen, Buško blato, Bilo polje, Grborezi i Mistehalj) od čega delimično mogu da se analiziraju 3 (Raška gora, Pratrova glavica i Parlovi), a detaljno, samo serija iz Raške gore. — Pokazalo se da su individue / lobanje višeg socijalnog statusa, koje su imale stećak kao svoje nadgrobno obeležje, istovremeno i sa većim indeksom brahikranizacije (videti rezultate na tabeli 3).

O NEKIM NARODNIM NAZIVIMA JELA U ALBANSKOM RAZMATRANIM SA JEZIČKOG GLEDIŠTA

IDRIZ AJETI
Albanološki institut, Priština

Apstrakt. Kulinarska terminologija u albanskom jeziku je veoma interesantna sa jezičkog stanovišta. U ovom prilogu autor se ograničio samo na nazive narodnih jela čiji je izvor, kad se izuzme veoma veliki uticaj turskog jezika, u indoevropskoj provenijenciji. Posudena leksika je preovladala u onom delu rečničkog fonda koji je u neposrednoj vezi sa razvijenijim materijalnim i duhovnim oblicima života albanskog naroda. Jedan broj naziva narodnih jela iz albanskog, prešao je i u jezike drugih balkanskih naroda.

Kultura albanskog naroda je uglavnom balkanskog tipa, ali se mora imati u vidu činjenica da ona u sebi sadrži podosta mediteranskih nasleđenih elemenata, koji kao reliktni neindoevropskog supstrata, potiču iz pradávnih vremena.

Gustav Majer (Gustav Meyer), poznati albanolog, utvrdio je da u leksici albanskog jezika ima, doduše neznatan broj, leksema iz područja materijalne kulture doprlih iz sredozemnih zona još u antičko vreme, kao i leksike starog Orijenta, iz nekog neindoevropskog jezika. Meyer je albansku reč *shëgë* »nar«, s područja biljnog sveta, dovodio u vezu sa odnosnom leksemom nekih orijentalnih jezika, iz kojih je potekla i grčka reč *sidhe* (*Nuova antologia*, 50, 1885).

U svojim studijama, Jokl razmatra reč *mërkosh*, koja označava stari običaj, a donosi je Kristoforidhijev rečnik (1904) u značenju: »I thonë atij burri që i ka pjellë gruaja i cili dërgjet ndë shtrat posi lehonë dhe pret e përciell ata që vinë për ta pamë« (Mërkosh je muž kojemu se porodila žena i koji umesto porodilje legne u krevet, dočekuje i otpuća posetioce). To je izraz za ostatak jedne starinske institucije u primitivnih naroda.

U ta pradáвна vremena nalazimo — i danas sačuvan u albanskom jeziku — vigezimalni sistem brojenja: njëzet, dyzet, trezet, tu i tamo i katerzet (LKU, 10. Reallexicon der Vorgeschichte). Jedan broj reči albanskog jezika sa Sredozemnog basena, Čabej izvodi iz pome-

nutog supstrata, kao što su: *shega*, *lëpjeta* »travasta biljka ovalnih dugih listova, koja se koristi kao hrana, kiselica«, *rrush* »grožđe«, *venë*, *verë* »vino« — s područja biljnog sveta. Zatim *thes* »vreća« — reč semitske provenijencije; neindoevropsko poreklo pripisuje i reči *kander* »posuda od litre za zejtin«, obojena spolja i iznutra, *hydria* »vodena životinja«; *rogje* »mali zemljani sud«, — sve navedene reči, kako Čabej misli, nalaze svoje odgovarajuće izraze u grčkom, odnosno latinskom jeziku — oba člana indoevropske porodice, razmeštena u Sredozemnom basenu, kao i albanski.

Premda se sve navedene reči ne odnose na kulinarsku terminologiju, one su živo svedočenje da su preci Albanaca još u antičko doba obitavali u krajevima u kojima danas žive njihovi potomci. Pomenuti termini potvrda su i nečemu drugom, naime, oni govore o veoma tesnim vezama sa grčkim i rimskim susedima, i dokaz su zapadnoevropskog karaktera njihove kulture.

U vezi sa ovim veoma značajnim nacionalnim pitanjem ne bi se smeo prenebreći jedan drugi podatak, a to je već mišljenje na koje se, zajedno sa problemom davnashnje balkanske kolevke Albanaca, čvrsto vezuje i za drugo pitanje, u albanološkoj nauci, koje je već dobilo status teze da su Albanoi, naročito u ranija vremena, živeli u pretežno planinskim predelima životom transhumance, odnosno seoskim, a ne gradskim životom.

Objektivno postoji dilema da li je narodna kultura Albanaca imala karakter jedne čisto pastirske kulture, pa je, možda, potrebno pružiti neke dodatne podatke.

Ako izuzmemo neke druge relevantne činjenice, latinske posuđenice u albanskom jeziku govore mnogo u tom smislu — posebno hrišćanska crkvena terminologija, čiji je broj u toj sferi mnogo veći nego što je to slučaj u rumunskom kao romanskom jeziku, u kojemu slovenska crkvena terminologija predstavlja nadmoć nad njegovim izvornim fondom. Neosporno je da je crkvena terminologija u albanskom jeziku sva latiničnog porekla. To govori u prilog sedentalnog i gradskog karaktera kulture albanskog naroda, npr. *episcopus*, *monachus*, *civitas*, *castellum*, *hospitium*, *palatium* (*ipeshkëv*, *munëg*, *mung*, *murg*, *qytet*, *kështjellë*, *këshqel*, *shtëpi*, *pëllas*).

Nakon ovog, verovatno neophodnog uvoda, prilazimo na osnovno i glavno poglavlje naše teme: kulinarska terminologija u albanskom jeziku. S njom u vezi jedna napomena: mi ćemo se u ovom radu ograničiti samo na nazive narodnih jela samo indoevropske provenijencije. U ovoj sferi inače, veliki je uticaj turskog jezika u svim balkanskim jezicima, pa i u albanskom.

1. *Gjellë* (jelo) 1. »spravljena ljudska hrana«; 2. »hrana za pse«.

Ako se osvrnemo na albansku stariju književnost, uključujući tu i jezik albanskih naselja u južnoj Italiji, proizlazi da je staroalbanski izraz za lat. *vita* bio *gjellë*, a glagol glasi *gjellij*. Njegov je sinonim *jetë* rezervisan za značenje *jetësi* »eternitas«. Nakon dugogodišnje međusobne borbe, naziv *gjellë* dobio je konkretno značenje za hranu, a *jetë* svedeno je uglavnom na smisao »vita«.

Sa morfološkog gledišta, naziv *jetë* je proizvod glagola *jes*, *jeta*, sa formantom neretkim u gegijskim govorima albanskog jezika — *ë*, kao u rečima: *dekë*, *dergjë*, *pritë*, *rritë*, itd. Što se etimologije naše reči tiče, Çabej sebi i drugima postavlja pitanje (*Shumësi i singularizuar në gjuhën shqipe*, 73—74, Tirač, 1967). Nije li reč *gjellë* »hrana, život«, koja se, kao što je znano svodi na *gjallë* — Kamarda I, 108 (Miklošić, *Rumänische Untersuchungen I*, 1—2, 14; Jokl, *Studien*, 25), singularizirani plural oblika *gjallë(-a)*, koji se nahodi u arbanaškim dijalektima u Grčkoj u značenju *jetë* (život), (Meyer, *Alb. studien V*, 11?) Jokl, u izrazu *gjellë*, s pravom, vidi postverbalnu tvorbu. Međutim, njegovo se mišljenje da je naziv *gjellë* proizvod glagola trećeg lica *gjëllin* »živi«, primerice *qartë* »svađa, prepirka« nastalo od glagola *gërtoj* »prepirem se«, ne mora, po svaku cenu biti tačno, jer već kod Buzukua nahodimo glagolski oblik *gjell*, bez sufiksa *ë*, veoma arhaična forma.

2. *Përpeq* »vrsta pite koja se pravi od jedne kore za pitu, od umućenih jaja, mleka i sira, vrsta bureka koji se pravi od mleka i svežeg sira«.

Na osnovu značenja, moglo bi se zaključiti da je imenica *përpreq*, možda, nastala od glagola *pjek* »kuvati, skuvati«, ali bi se mogla, možda, izvesti i od samog *petë* »kora za pitu« (Mulaku).

3. *Përshesh* »spravljeno jelo od mleka, odnosno kiselog mleka sa udrobljenim parčetima hleba«.

Etimologija reči se mora tražiti u biti njenog značenja, a njen je smisao identičan sa glagolom od kojeg je naš izraz potekao: *përshij* »namrviti, nadrobiti, usitniti« — *përshihëm*. Kao što se jasno vidi, naš je glagol složen od osnove — *shij*, »trebiti izdvajajući nepotrebno«, i prefiksa *për*, na taj način dobijeno je *përshij*, a od njega *përshesh*.

4. *Mëshere* »gruda sira«, Kristoforidhijev rečnik donosi *mushere* djahti »parče sira«; u Bashkimijevom rečniku nahodimo *mshere*, *mushere*, *mqere*, »forma di cacio«, Xhuvani ima: *pshere*, *psherë* »mrvica, komadić, mrvica«, — *pshere* djathi »grudva sira, glavica sira«. Ima i drugih varijanti: *mëshyer*, ženski rod je *mëshere*, koje smatraju singulariziranim pluralom. Oblici *mëshyer*, *mëshere*, etimološki se, po Çabeju, mogu izvesti od *mëshërier*, *mëshirë*, sa prelaskom od apstraktnog u konkretno preko stupnja *mëshirë* »lëmoshë« — bukë, bukë djathi > *mëshere*.

Prvobitno značenje izraza *mëshere* je »bukë«, »çyrek« (çyrok djathi). Ovaj smisao je nastao delovanjem elipse, pa je iz sintagmatske celine *mëshere djathi* ispao njen drugi deo — »djathi«.

U skladu sa nepobitnom istinom da je albanski narod u najvećem delu, obitavao, a i danas živi u planinskim predelima, proizvodnja mleka i spravljanje mlečnih proizvoda bili su i ostali osnovno zanimanje kojim se albanski seljak bavio kako bi ishranio svoju porodicu. Kako nas ovde zanimaju narodni nazivi mlečnih proizvoda, mislim da se, slobodno, može reći da oni, po poreklu svome spadaju u izvornu albansku leksiku.

Izlaganje o nazivima nekih mlečnih proizvoda nastavljamo sa *qumësht* »mleko«.

Mišljenja albanologa oko porekla imenice *qumësht* »mleko«, koja se u albanskim dijalektima javlja u više varijanata: *kljëmësht*, *kjumsht*, *qumësht*, *kumsht*, podeljena su: ona se kreću od mišljenja koja našu reč

dovode u vezu sa latinskim *colostra*, *colostrum*, *colustra*, od kojeg je, u stvari, u albanskom jeziku poteklo *kulloshitër*, do shvatanja, od većine *albanologa prihvaćena* (Jokl, *Studien zur albanischen Etymologie und Wortbildung*; I. Forschungen. 36), po kojem se naš izraz ima svoditi na temu — *klumë*, porediva sa baltiĉkim jezicima, a opremljena dvojnĉim sufiksniĉim formantima — *më* i *sht*, pa će to *klumë* biti particip, sliĉno terminu »varenika« crnogorskih govora.

Jedan od najĉešćih mleĉnih proizvoda je, bez sumnje, *djathë* »sir«, stari neutrum i danas saĉuvan u nekim arhaiĉnim govorima; radi se o jednoj, u više navrata, razmatranoj reĉi ĉija je etimologija osporavana. Jedan zajedniĉki indoevropski izraz za sve, ili pak za najveći broj indoevropskih jezika nije, na žalost, saĉuvan; za dva-tri jezika indoevropske jeziĉke porodice — jeste; latinsko — *caseus*, slovensko — *kvas*, i albansko *kos* »kiselo mleko« — sa pomerenim znaĉenjem u dva poslednja jezika. Pišući o poreklu albanskog izraza *djathë*, Jokl taj naziv svodi na indoevropsku bazu **de-dh* »jogurt«, (*Studien*, 15, I. F. 30, *Die Sprache*, IX), koji ga smešta u grupu staroind. *dadhi* »jogurt«, staropr. *dadan* »mleko«, starogr. *thenion* »mleko«, lat. *felo-are* »sisati, usisati«; konaĉno, izraz *djathë* austrijski albanolog dovodi u vezu sa baltiĉkim jezicima: ie. *e*, alb. *ia*, kao **esmi* > jam, **eks* > jashtë; dexter — i *djathtë*; **de-dhi* — alb. *djathë*. Ostaje za objašnjenje meĉuvokalno-*d* koje u albanskom obiĉno ispada, ali je ta pojava poznija u tom jeziku. Vrsni poznavaoĉi istorije albanskog jezika smeštaju u tu nultu bazu seriju albanskih reĉi *dele*, *djalë*, *dosë*, (Cabej, *Studime etimologjike në fushë të shqipes*, III, 259, 260).

Dhallë, grĉ. *gala*, rum. *zară* »latte acido«, poĉetni spirant *-dh* releks je indoevropskog palatala *-ĝ*, u satemskim jezicima *-ĝ* je sibilant; u centumskim — velar.

Gjalpë — »maslo, maslac«, zajedniĉka indoevropska osnova je otprilike **selpos*, staroind. *šarpas*, nem. *Salbe* (maslo); palatalno — *gj* albanskog jezika releks je indoevropskog spiranta *-s*, kao što je *gjak*, sl. *sok*; *gjashtë*, lat. *sex*, sl. *šest*.

Hirrë — »surutka«. Gustav Meyer nalazi vezu sa slovenskim *syrë*, dok Jokl kaŹe: Die richtige Erklärung (: ai *kšira* — Milch) gibt jedoch Pedersen, KZ, 36; prema tome, sa slovenskom reĉi *syrë* — *hirra* nema veze.

Gjizë — »urda, zgrušano mleko, gruševina«, uporeĉuje se sa lat. *serum*, grĉ. *oros*; kao što se vidi, albanskom izrazu *gjizë* nedostaje likuida *-r*, snabdevenom formantom *-zë*.

Mazë — »skorup, pavlaka, kajmak, maslenica«. Osnova od koje albanolozi polaze, nahodi se u **madia*; *-di* = *z*; kao u primerima lat. *meridia* = »mriz« plandište, landište, plandovanje, landovanje; *Diana* = *zanë*; manj, maj od *madnia* > i majmë, e majme, »uhranjen, ugojen, gojazan«.

Rrënd, geg. *rrâ-ni* »sirište«, *rrëndës*, gl. *rrëndos* »siriti mleko«, postoji i drugi glagol, kao *përrënd* »siriti mleko«. Kako Čabej obaveštava, u juŹnim delovima Albanije *rrënd* ima znaĉenje »sperma«. Oblik Źenskog roda *rrëndë* nahodimo u Čameriji i Devolu, a odgovara gegijskom obliku *rrandë*, zabeleŹenim u Šinderĉu kod Tirane. Glagol *rend* »Źurim«, Čabej dovodi u vezu sa ovde razmatranim *rrëndës* »sirište«, koji nalazimo u arbrenskim govorima juŹne Italije, a srodan je sa nemaĉkim — *gerinnen* (zgusnuti se, usiriti se).

Bulmet »beli smok, mlečni proizvodi«, izvedenice: *bulmetore* »mle-kara«, sa sufiksom -ore. Naziv *bulmet* u srodničkom je odnosu, u prvom redu; sa glagolom *bulmej*, *bulmyej*, »začiniti«, kod Bashkimija — *me bulmue*, — smatra se više kao postverbal, nastao iz participa, odnosno infinitiva *bulmetur*, *bulmet*; u malesiji: *bylmej me bylmye i me bylmetë bukën* — me e ngranë me mish e bylmet »jesti masno jelo, sa mesom, mlekom«. *Bulmej*, kako po srodnosti, tako i značenju, blisko je glagolu *mëlmej* »staviti mrs u jelo«; *me mëlmye* (Jung) »mangiar latticini«.

Zajednički smisao svih razmatranih oblika navedenog termina sa područja kulinarstva jeste: »nešto omašćeno, mast, masnoća; zamazan, uprljan okaljan« — što se svodi na osnovno, prvobitno značenje: »zamazano, prljavo«. Varijante sa -m, odnosno -b: *mëlmej*, *bulmej*, *bulmet*, *përmetës* — pretpostavljaju se prvobitnima: *m* > *b*, i kako se oblik izraza *lëmehem*, po svemu sudeći, svodi na *lyej* »namazati«, to će se ovaj glagol morati smatrati polazišnom osnovom svih kasnije nastalih izvedenica.

Shtalb, *shtalp* »sirište«, *shtalb*, ž. r. *shtalbe* »zrno belih žita, odnosno kukuruza u zrenju« — gruni ishte *shtalb*, e s'mund e korrem »pšenica je bila u zrenju, u povuju, pa je zato nismo mogli žnjeti«. Zatim *shtalb* »mladi sir«, *shtalb*, *shtalbac* »mladi kukuruz« (Gazulli); toskijsko *i stalpët* »mlad, nezreo«. Kod Gazumija i Jungua: *shtalbës-a*, »sorta di erba — vrsta trave«; Bashkimi: specie di arboscello rampicante — »vrsta žbuna, šume niskog rasta — biljka puzavica dugačkih stabljika, koja se savija po drveću i ogradama, jajastih listova, malih crvenkastih cvetova, koja obično raste blizu vode koju jedu krupna stoka i konji«. Na osnovu pomenutih svojstava da se zaključiti da *shtalb* spada u onu vrstu biljaka koje nešto omotavaju, obavijaju, nem. *Schling* »zamka, omča, petlja«, glag. *schlingen* »plesti, ograditi, ispreplesti«.

Groshë »pasulj, vrsta boranije«. Ranije se u nauci smatralo slovenskom posuđenicom albanskog jezika, srpskohrv. »grah, pasulj, zelasta biljka«, odakle i novogr. *grahos*, tur. *grah*. Poznija ispitivanja potvrdila su (Jokl) autohtono poreklo. On isključuje slovensku provenijenciju ove albanske lekseme.

Bathë — Etimologiju izraza naučnici obično vezuju za indoevropsku bazu **bhakā*, gr. *fakos*, *fake* »vrsta boranije«, a nahodi se u svim dijalektima albanskog jezika. Leksema je i osnova novoj izvedenici *bërthamë* »koštica« sa sufiksom — *amë*; *bathë* znači »nešto malo, sitno«, »zrno«. Upotreba epenteze — *r* je veoma česta u albanskom: *gërthap* u *gëthap*, *barthëzë* za *bathë* — u arbanaškim govorima u Grčkoj; kod glagola *mbërthej* sa osnovom *mbath*, (Çabej, *Studime etimologjike në fushë të shqipëse II*).

Izvorne su i reči koje označavaju vreme uzimanja hrane: *darkë*, *drekë*, »večera, ručak«; i *sillë* »doručak, negde i ručak«, spada u stare izraze; *sillë* nastala je od *sjell* »donosim, dovodim«.

Indoevropskog su postanja izrazi za kuhinjsko posuđe: *groshore*, *kudh*, *kuthë* i *kudhe*, *vegsh*, *vorbë*, *vorbare*, *enë*, *kuç*.

Kuç »vrsta zemljanog lonca sa dve ručke«, a ima i značenje »udolina uvala, tesnac«, radi se o mestu smeštenom u udolini, dolini, koje morfološki odgovara »loncu«, u prenosnom značenju »dolina, udolina«.

Kudh »zemljana posuda sa jednom drškom, u kojoj se drže mlečni proizvodi«.

Vegsh »zemljana posuda sa drškom, za čuvanje jela, lonac, grnac, testia«. Izvedenice, *vegshar*, *vegshatar* »lončar«.

Dobar broj reči iz kuhinjske terminologije dobio je svoje imenovanje po jednom svom delu: *Pars pro toto*.

Dorje »metalna posuda sa drškom« — naziv je nastao od — *dorë* »ruka«; *vegsh* od *vegë*, *vega* »drška« — deo tog lonca. *Vorbë* »lonac« — naziv je dobijen od *var*, *virret*, *varet* »obesiti, okačiti«; *brisk* »nož« je — naziv dobijen po koštanoj držaljci: *bri*, *brini* ili *briri* »rog«.

Namera nam je bila da damo kratak pregled narodnih kulinarskih naziva, ne pretendujući da smo obuhvatili sve nazive, sa jezičkim varijantama koje se javljaju za narodna jela i kuhinjsko posuđe. Ono što smo već od samog početka, pri etimološkoj analizi narodnih naziva jela i kuhinjske nomenklature uočili (ovde se isključuje terminologija poreklom iz turskog jezika) jeste činjenica da su, takoreći svi nazivi iz pomenute sfere, nasledeni, tj. da su indoevropske provenijencije.

Kao opšti zaključak može se konstatovati da leksički inventar albanskog jezika u vezi sa prirodom, odnosno zaostalom privredom i kulturom, u svom najvećem delu, ima nasledeno indoevropsko poreklo. Pozajmljena leksika preovlađuje u onom delu rečeničkog fonda koji je nastajao u neposrednoj vezi sa razvijenijim materijalnim i moralnim oblicima života albanskog naroda.

Završavajući ovaj kratak pregled, treba naglasiti da je jedan broj albanskih naziva narodnih jela prešao u jezike drugih balkanskih naroda: *dročka*, »ugrušano mleko«, *puril* (Plav, Gusinje) »praziluk«, alb. *purri-ni*; *hira* »surutka«, alb. *hirrë*; *šuljina*, alb. *shëllinë*; alb. *dhallë*, rum. *zară* »jogurt«; *dra drajkë* prešlo je u rum. *draica* »matière qui reste du beurre fondu«, *štaljba* »jelo od sira, luka, alb. *shtalb*; *puljez* »vrsta grožđa«, alb. *pulëz*.

SUR QUELQUES TERMES POPULAIRES CONCERNANT LES PLATS EN ALBANAIS, ÉTUDIÉS DU POINT DE VUE LINGUISTIQUE

Résumé

Au début de cette contribution l'auteur voudrait souligner que la culture du peuple albanais est, en général, du type balkanique, avec nombreux éléments méditerranéens — comme restes du substrat nonindoeuropéen.

Ayant en vue que le thème principal de l'auteur est la terminologie de la cuisine en albanais, il souligne au début qu'il se limitera aux termes concernant les plats populaires dont l'origine est indoeuropéenne, bien sûr si l'on excepte une forte influence de la langue turque sur toutes les langues balkaniques: *gjellë* (plat) »la nourriture pour les hommes; nourriture pour les chiens«, ce terme a la signification »vita« dans certaines langues albanaises archaïques. C'est pour cette raison que certains spécialistes l'identifient avec l'expression *gjallë*. Çabej lie notre terme directement à la forme verbale *gjell* — sans suffixe -ë, qu'il trouve chez Buzuku.

Le terme *qumësht* »le lait« apparaît dans les dialectes albanais sous plusieurs variantes: *klumësht*, *kjumësht*, *qumësht*, *kumësht*, — les spécialistes albanais trouvent son origine dans la langue indoeuropéenne.

L'une des productions de lait la plus fréquente est *djathë* »fromage«. J o k l (*Studien*, 15; JF 30; *Die Sprache* IX) identifie ce terme avec la base indoeuropéenne *de-ha* »yaourt«, vieux-pr. *dadān* »lait«; vieux-gr. *ενλον* »lait«; lat. *felo-are* »sucer, aspirer«. Les spécialistes bien connaissant l'histoire de la langue albanaise rangent dans cette multibase une série de mots albanais: *dele djalë, dosë*. Ç a b e j, *Studime etimologjike në fushë të shqipes III*, 259—260).

Dhallë »beurre, yaourt«, gr. *φάλα*, roum. *zara* »late acido«; *gjalpë* »beurre; *hirrë* »petit-lait«, *gjizë* »caillebotte«; *mazë* »crème«; *rrënd*, geg. *rrâ-ni* »lait caillé«; *bulmet* »laitage«; *shtalp* »grain du blé blanc« c'est-à-dire du maïs mûri; *groshë* »haricot, sorte de haricots verts«; *bathë* »fève«; et autres termes du domaine des plats populaires dans la langue albanaise ayant sans doute l'origine indoeuropéenne.

MIKENSKO *wi-du-ro*, KLASIČNOGRČKO (F) *Ιδύλος*, Παν-(ε)ίδης,
Πολύιδος I SRODNA LIČNA IMENA

PETAR HR. ILIEVSKI
Filosofski fakultet, Skopje

Apstrakt. Antroponimijski materijal koji sadrže mikenski tekstovi je veoma bogat. U članku se analiziraju mikenska i klasičnogrčka lična imena od osnove *videti* i *znati* i složenice izvedene augmentativnim prefiksima *pan-* i *poly-* u upoređenju sa odgovarajućim paralelama iz drugih indoevropskih jezika: mik. *Widulos*: slov. *Vidoje*, kl. grč. *Panēidēs*: germ. *Aloiz*.

1. Po svojoj sadržini mikenski su tekstovi veoma prozaični. To su, uglavnom, kratki zapisi iz administrativnog života mikenskih palata. Međutim, antroponimijski materijal, koji je u ovim tekstovima neobično bogat, krije u sebi izobilje lepih, pesničkih izraza. Pored velikog broja mikenskih ličnih imena koja se javljaju u istoj ili približno istoj formi u Ilijadi i Odiseji, ima i takvih koja se kod Homera upotrebljavaju kao epiteti herojskih imena, na pr. *a-re-i-jo* /*Areios*/ 'Αρήϊος 'hrabar, borben', *ta-re-u* /*Thaleus*/ θαλερός 'cvetan', ili *o-ku-na-wo* /*Ōku-nāw-os*/ ὠκυάας ὥϊας 'έχων. Neka složena mikenska imena sadrže i cele epske formule, na pr. *a-qi-ti-ta* /*Aq"htitā*/, žensko lično ime, hipokoristik, pandan muškom **Aq"htitoklewēs*,¹ u kome se nazire formulaični epski izraz κλέος ἄφθιτον 'neuve n l j i v a , v e č n a s l a v a ' , p o formi i značenju potpuno adekvatan staroindijskom *áksitam srávah*.

Osobito su izražajna složena imena izvedena od apstraktnih pojmova (znati, misliti, radovati se, sila, slava i sl.), sa augmentativnim prefiksima i osnovama παν-, πολυ-, ἐρι-, ἀρι-, περι-, μετα- i dr. Ovi elementi pridaju drugom komponentu, obično od osnova eufemičnog značenja, odn. nosiocu imena, visoki stepen pozitivnih kvaliteta, na pr. *e-ri-ke-re-we* /*Eri-klewēs*/ 'veoma slavan', *pe-ri-ke-re-we* /*Peri-kleves*/ 'Preslav' *pe-ri-me-de* /*Perimedes*/ 'koji mnogo razmišlja'. Ovde ćemo se zadržati na imenima izvedenim od osnove glagola *videti* i *znati*, a od elemenata sa augmentativnom funkcijom — na παν- i πολυ-.

¹ Up. E. Risch, *Tractata Mycenaea*, Proceedings of the Eighth Intern. Colloquium on Mycenaean Studies, held in Ohrid 1985, Skopje 1987, 296; *Zeitschrift für vergl. Sprachforschung*, Bd. 100, 1987, 3—11; P. Hr. Ilievski, *Prilozi MANU*, Oddelenie za lingv. i lit. nauka, 14, 1, 1989, 61, 63.

2. Lično ime *wi-du-ro* je hapax, javlja se u knoskom spisku od tridesetak antroponima (KN B 799.2). Da je to lično ime, vidi se i od ideograma *100 VIR, koji sledi iza ovog kao i iza drugih imena. Odmah posle dešifrovanja linearnog B pisma V. Georgiev² je predložio identifikaciju sa 'Ιδύλος, koju O. Landau u svom rečniku *Mykenisch-griechische Personennamen*, Göteborg 1958, nije prihvatio. Mi smo 1970. dali obrazloženje da identifikacija imena *wi-du-ro* sa 'Ιδύλος je ispravno³, ali J. Chadwick u drugom izdanju *Documents* (1973: 591) je i dalje zadržao sugestiju koju su sa Ventrisom dali u prvom izdanju ovog kapitalnog dela, povezujući ga sa rečnim imenom 'Ιδύρος u Pamfiliji.

Ime *wi-du-ro* /*Widulos*/ je izvedeno od osnove *weid-*, *woid-*, *wid-* sa hipokorističnim sufiksom *-ulo-*. Bechtel⁴ je 'Ιδύλος doveo u vezu sa osnovom *φειδο-*, *φειδης*, *φειδος*. Na natpisima sa Krita (*Inscr. Cret.* III, no. IV 10.2)⁵ ime se javlja i u formi Β(ε)ιδύλος = *φειδύλος*, sa označenom početnom digamom glasom β kao i u složenom imenu od ove osnove *Βειδ-ίππος* iz Sparte (*IG* V 1, no. 210.10).

Klasična forma *φειδulos*, 'Ιδύλος nije usamljena. Bechtel (*HPN* 149, 216) navodi 12 imena (9 složenih i 3 kratkih) iz klasične epohe do perioda rimskog carstva⁶. Pored već spomenutog kratkog imena *φειδύλος* i ostalih u *HPN* ovom broju sada se mogu dodati još 4 složena imena od ove osnove: *Εἰδο-κράτης* sa Rodosa iz I veka pre n. e., *Παν-(ε)ίδης* sa Euboje iz VIII/VII veka pre n. e., *Πολύ-ιδος* sa Samosa iz III/II veka pre n. e. (up. Fraser, o. c. 378) i sa Amorgosa iz V veka, spomenutog i kod Bechtela (*HPN*, 216, 576), kao mitološko i istorijsko ime, koje se javlja i kod Homera (*Il.* V, 148, sin Euridamosa i XIII, 663, prorok iz Korinta), pored *Ἐπιστωρ* 'svedok', od iste osnove' (*Il.* XVI, 695).

U mikenskom, osim spomenutog *wi-du-ro*, poznat e i patronimik *wi-do-wo-i-jo*, PY Ae 344, An 5.2, varijanta *wi-du-wo-i-jo* PY Jn 415.3; *wi-dwo-i-jo* PY Eb 1186, Ep 539.12, koji je, uz opštu saglasnost miknologa, identifikovan sa *Widwo(h)ios*, izveden od participa perfekta aktiva istog glagola *Widwōs*, up. *εἰδώς*, *εἰδύα*, 'Ιδύος < *Widusios*, st. ind. *vidvas*, *vidus* 'onaj koji je video' — i sada zna'.

Moguće je da se i u prvom delu složenog imena *wi-du-wa-ko*, PY Jn 310.5 /*Widw-akhos*, *-arkhos*?/ krije ova ista glagolska osnova, ali nema odgovarajućih paralela u alfabetskom grčkom iz I milenija pre n. e.

² V. Georgiev, *Slovarь krito-mikenskih nadpisej*, Sofia 1955, s. v.

³ P. Hr. Ilievski, *Acta Mycenaea* II, Salamanca 1972, 274.

⁴ F. Bechtel, *Die historischen Personennamen des Griechischen bis zur Kaiserzeit* (B., *HPN*), Halle 1917, 149, 216.

⁵ Up. i P. M. Fraser — E. Matthews, *A Lexicon of Greek Personal Names*, Oxford 1987, 101.

⁶ Složena sa imenskom osnovom: *Εἰδεσί-λεως*, *Βειδ-ίππος*, *Εἰδο-μένης*, 'Ασι-είδης, 'Υπερ-είδης, 'Χαιρι-είδης, sa glagolskom osnovom: *Εύ-ιδος*, *Πολύ-ιδος*, kratka: *φειδης*, 'Ιδύλος, *Ειδων*.

⁷ H. von Kamptz, *Homerische Personennamen*, Göttingen 1984, 192. J. Wackernagel, *KZ* 27, non vidi.

Imena od ove osnove su vrlo izražajna. Posebno privlače pažnju složena imena čiji se prvi deo sastoji od osnova sa augmentativnim značenjem Πολύ-ιδος, homersko i istorijsko ime znači 'Mnogoznalac'. Kod Homera tako su nazvani vidoviti ljudi, proroci. Značenje imena Παν-(ε)ίδης, kralj Halkide na Euboji iz VIII/VII veka pre n. e. je problematično. Po formi je identično sa pridevom παν-είδης 'raznovrstan', što ne odgovara za lična imena, naročito ne za dinastička.

U mikenskom dosad nije dokumentovan nijedan primer od ove osnove složen sa παν- ili πολυ-. Međutim, oba ova elementa su relativno dobro zastupljena u ličnim imenima na mikenskim tablicama, i može se zaključiti da su se složenice ovog tipa mogle obrazovati i od ove osnove.

3. U klasičnom grčkom Bechtel (HPN, 357—59, 361—62, 371—72, 377—80) nabraja 112 varijanata sa παν(τ)- i πασι-, i 115 sa πολυ πλειστ-. U približno istom broju ova se imena javljaju i u prvom tomu Frazerova *Leksikona grčkih ličnih imena* (357—60, 363—364, 373, 376—80). Kod Homera, pak, ima ukupno stotinu složenica sa πολυ-, od kojih 23 su upotrebljene kao lična imena, a sa παν(τ)- ima 40 složenica, od kojih su 8 lična imena (kod Homera nema složenih reči sa padežnom formom πασι- iz metričkih razloga, jer bi se nagomilao veći broj kratkih slogova koji se teško mogu uklopiti u heksametar).

Na mikenskim tablicama, čiji tekst iznosi svega oko 38 kucanih stranica, ima po 7—8 ličnih imena obrazovanih sa παν(τ)- i παλυ-. Kao i homerska, mikenska imena ovog tipa najčešće su posesivne složenice sa imenskom osnovom u drugom delu, i označavaju pripadnost izvesnih kvaliteta nosiocu tog imena. Ali ima i rekcionihi kompozita sa glagolskom osnovom u drugom delu, koje mogu imati konkretnije značenje.

A. Složenice sa παν(τ)-

Od posesivnih kompozita sa παν- u prvom i imenskom osnovom u drugom delu *pa-na-re-jo*, /*Pan-arēios*/, KN As 1516.15 i dr., PY Fn 867.2, patronimik, up. Παν-αρης, dokumentovano 4 puta na Kritu Fraser, LGPN, 358). Od *teonima a-re* Ἀρης u mikenskom su izvedena još nekoliko lična imena: *a-re-me-ne*, *a-re-i-me-ne* /*Arei-menēs*/⁹ iz Tebe, up. Μεν-αρης, Hom. Ἀρηϊ-θεός, Ἀρηϊ-λυκος, Ἀπολλο-μένης, Διο-μένης, Ἡρο-μένης, Δρακοντο-μένης (B. HPN, 305 ss.). Spomenuli smo da je *a-re-i-jo* Ἀρηϊος kod Homera epitet njegovih heroja sa značenjem 'ratoboran, sličan Aresu', a u *pa-na-re-jo* to je značenje još više potcrtano: 'u borbi sasvim sličan Aresu'.

Neki mikenolozi¹⁰ smatraju da je isto takvo teoforno ime i *pa-di-jo* /*Pandiōn*/, koje bi odgovaralo homerskom Πανδίων (Il. XII, 372)

⁸ O. Landau, *Mykenisch-griechische Personennamen*, Göteborg 1958, 157—158, nalazi skoro 20 imena složenih sa *pan-*, no njegove identifikacije podležu strogoj reviziji. Mišljenje da je *pan-* od *q^aant-* odavna je odbačeno, up. P. Chantraine, *DELG*, s. v.

⁹ J. Chadwick, *Z. A.* VIII, 1958, 237—239.

¹⁰ O. Landau, o. c.; H. Mühlestein, *Minos* 4, 1956, 79—89 i dr.

'Ganz götlich'¹¹. U stvari, to je moglo po narodnoj etimologiji biti dovedeno u vezu sa imenom vrhovnog boga svetlog neba Zeusa, ili pridevom δῖφος 'svetao, sjajan'¹². Ali kad bi se ova osnova nalazila u *pa-di-jo*, očekivala bi se forma sa digamom **pa-di-wo*. Nije isključeno da je i ovo ime teoforno, ali se teonim sadrži u osnovi, što znači da to nije složeno sa *pan*-(παν) već izvedeno sa sufiksom -ῖων od imena jednog predgrčkog božanstva: *pa-de*¹³, kome se prinose darovi i žrtve kao Zeusu i drugim božanstvima olimpske dinastije. Od istog teonima je obrazovan i termin za njegovog sveštenika *pa-de-we-u*, kao i za Zeusovog *di-wi-je-u*.

Sa pridevskom osnovom u drugom delu je *pa-pa-jo*, ime jednog kovača iz mesta *a-ka-si-jo-ne*, PY Jn 389.12, /*Pam-phaios*/, up. Παμφαῖος, VI vek pre n. e. (B., *HPN*, 358), obrazovanog od παν- 'sav' i prideva φαός 'siv', tj. 'Sav siv', 'veoma siv', verovatno nadimak koji dobro odgovara garavom kovaču.

pa-pa-ra-ki, dat., TH Of 25.2, možda isto ime kao *pa-pa-ra-ko*, PY Jn 845.5, opet ime jednog kovača. Prvi sastavni deo je verovatno *pan/m-*, ali nije lako objasniti drugi komponent *-pa-ra-ko*, koje se može identifikovati na nekoliko različitih načina (-πλακος, -φάλαικος i dr.).

Glagolska osnova u drugom delu kompozita može se dopustiti u sledećim imenima složenim sa παν-:

pa-qo-ta /*Pan-g"ōtās*/, nom., PY Jn 658.4, -725.2. Ime ovog kovača je složeno od παν-, i g"ōtās¹⁴ od glagola βώσκω 'napasa, čuva (stada)' sa sufiksom za nomina agentis -tās, up. παμ-βούτας (B., *HPN*, 357) 'Onaj koji pase sve'. Složenica je istog tipa kao *pa-wo-ke* /*pan-worges*/, nom. plur. 'radnice za sve', epitet kojim se opisuju neke žene radnice u Pihu.

pa-qo-si-jo /*Pan-g"ōsios*/, nom., KN Dq 441, ime jednog pastira, up. još i KN B 988.a, PY Jn 310.8 i dr. To je patronimik prethodnog imena; dokumentovano je ime jedne atičke deme Παμβωτάδαι, a i Demetra ima epitet Παμβώτης, up. još i patronimik Παμβουταῖος, IG IX 2, 234, 111. Ovaj se patronimik u mikenskom javlja i u genitivu: *pa-qo-si-jo-jo* /*Pan-g"ōsioio*/, PY Jn 310.12, gde se spominje rob *Pan-g"ōsios*¹⁵.

pa-pu-so /*Pam-phusos*/, nom. PY Jn 415.4, kovač. U drugom delu složenice pretpostavlja se da se sadrži osnova glagola φυσάω 'duva', up Φυσωνίδης (B, *HPN*, 460). I ovo može biti izražajno ime za kovača koji raspiruje vatru vignjem¹⁶.

¹¹ W. Pape — G. Benseler, *Wb. d. griech. Eigennamen*, s. v.

¹² H. von Kamptz, *o. c.* 93.

¹³ C. J. Ruijgh, *Etudes...*, Amsterdam 1967, 140.

¹⁴ Završetak *qo-ta* je polivalentan: -g"hontās (-φόντᾱς) -g"mtās (-βάτᾱς); -g"oitās (-ποίτης, φοίτης) i dr.

¹⁵ Dušica i M. D. Petruševski, *Godišnjak Naučnog društva NRBiH*, Balkanološki institut 6, 1968, predlažu identifikaciju *Pamphousios*.

¹⁶ Up. i P. Attinger, *Ž. A.* 27, 1. 55—75.

Osnovu *pan-* neki mikenolozi (O. Landau, o. c. 157) nalaze i u imenu *pa-pa-ro*, KN Vc 206, Xd 207, -8054; PY Cn 643.1, -919.10, ali to nije sigurno, jer se ovo ime može identifikovati na nekoliko načina: *Bambalos*, *Barbaros*, *Paparos* i dr., a osim toga, nije isključeno da je to predgrčko minojsko ime, kakvih ima više sa početnom reduplikacijom i promenom vokala u krajnjem slogu: linear A na -u, linear B na -o, što ukazuje na helenizaciju minojskih imena¹⁷.

B. Mikenske složenice sa *po-ru-* (*polu-*) su prepoznatljivije:

poru-da-si-jo /*Polu-daisios*/, nom., KN V 118; PY Aq 2.18, patronimik izveden od ličnog imena Πολυ-δαΐτας (B., HPN, 377).

po-ru-e-ro, nom., PY, Jn 658.9. Moguće su dve identifikacije drugog dela: *Polu-eros*, -erōn/, ili /*Polu-ēros*/ Πολύ-ηρος. Početno *po-* je oštećeno, a što se tiče zamene *we-* sa *e-* drugog dela imena -ηρος < -φηρος, može se objasniti pravopisom lineara B¹⁸, gde iza *u* otpada *w*. Up. istorijska imena Πολυ-ηρατίδας, Πολυ-ήρατος.

po-ru-ka-to /*Polu-kastos*/, nom., KN Vc 74, up. homersko Πολυ-κάστη (Od. III, 464), od osnove -kns- κας- kao u Κάσσανδρος¹⁹, a sufiks -to glagolskog prideva je ovde sa aktivnim značenjem²⁰, 'Mnogo slavan', up. i Πολύ-κλεια.

po-ru-qo-ta, nom. u PY Jn 845.2, dat. u PY Cn 40.4, -437.2, /*Polu-q'hontas*, -āil/, up. Πολυ-φόντης (Il. IV, 395), a isto tako je moguća i identifikacija sa *Polu-poitās*, up. Πολυ-ποιτής, koje je takođe homersko ime (Il. II, 740; XXIII, 844), prvo od osnove θείνω 'ubiti', a drugo od *q"oi- τιμή.

po-ru-qo-to /*Polu-g"otos*/, nom. KN Da 1137.b, (up. gore *pa-qo-si-jo*), kratko ime Πόλυβος (Fraser, LGPN, 377).

po-ru-te-we /*Polu-thewēs*/, dat. KN Vc 176. Drugi deo složenog imena je od glagolske osnove θέω 'trčati', tj. 'Onaj koji mnogo trči'.

po-ru-we-wo, gen., PY Sa 796, je bez zadovoljavajuće identifikacije.

Ove složenice jasno pokazuju da su se u mikenskom mogle obrazovati složena imena sa παν- i πολυ- i od glagolske osnove Φειδ-, Φοιδ- od koje je *wi-du-ro*, *wi-dwo-i-jo* i dr.

4. Ideja sadržana u imenima Παν-(ε)ίδης i Πολύιδος u grčkom se može izraziti i drugim sinonimičnim osnovama. Kako u klasičnogrčkom, tako i u mikenskom ovakva se imena obrazuju od osnova imenica: νόος 'um', -μένος 'duša', μηδός 'mudrost', φρήν, -φρων 'dijafragma'. a zatim i 'sedište duše, — duša'.

Imenica νόος, νοῦς 'razum' i denominativni glagol νοέω 'shvatati očima', razmatrati, misliti' stoje najbliže značenju glagolske osnove Φειδ-, Φοιδ- 'videti, znati'. Od mnogobrojnih imena izvedenih od osnove

¹⁷ M. Lejeune, *Mémoires de philologie mycénienne* III, Roma 1972, 203 s.

¹⁸ J. Chadwick, *Docs*² 511.

¹⁹ A. Heubeck, *BzNF* 8, 1957, 279; *Kleine Schriften*, 488.

²⁰ Cf. H. von Kamptz, o. c., 82.

vo- spomenućemo samo nekoliko: Μεγιστό-νους (Sparta), Πολυ-νόα (Tegéa), Πασί-νοος, Πολύ-νους (Krit) i dr.; mikenske *no-e-u* /*Noeus*/ PY Jn 431.11, *wi-pi-no-o* /*Wiphi-noos*/, KN V 968.3, sastavljeno iz padežne instrumentalne forme *wiphi-* (ἵφι) i imeničke osnove *vo-*²¹.

Osnove imenica μένος i μῆδος su još češće zastupljene u grčkoj antroponimiji: Παμ-μένος, Πασι-μένος (Kirenaika), Εὐ-μένος, često i jako rasprostranjeno, mikensko *e-u-me-ne* /*Eumenes*/ PY Ea 822; Jn 725.15; *e-u-me-ta* /*Eumētās*/ KN Dv 1388, Εὐ-μήτης od ἔυ 'dobar' i μῆτις 'mudrost, znanje'. U prvom sastavnom delu imena *a-ka-me-ne* KN X 82 mogu se pretpostaviti različita čitanja i značenja ('Αγα-, 'Αλκα-, 'Αχα-), ali se u drugom delu jasno vidi osnova μένος; E. Risch²², između ostalog, ovo ime povezuje sa 'Αγα-μένων < *μένμων. Sličan je slučaj i sa imenom *a-no-me-de* PY Jn 706.5, gde se prvi deo može identifikovati kako sa *anōr-* < **anr-*, 'muž', tako i sa prefiksom *anō-*, a drugi deo je jasno -μήτης, up. klasičnogrčko: 'Αγα-μήτης (Krit), 'Αμφι-Μήτης, Εὐ-μήτης, Εὐ-μέδων i dr. i mikenska: *a-pi-me-de* /*Amphi-medes*/ koje se javlja dosta često u Pilu, a u Knosu je dokumentovana i genitivska forma *a-pi-me-de-o* /*Amphi-medēhos*/, zatim *e-ke-me-de* /*Ekhe-medes*/, *e-ti-me-de-i*, PY Ea 773, -812, -820, dat. (Erti- ili Enti-medēhi), *pe-ri-me-de* PY An 656.12, nom., *pe-ri-me-de-o* PY Aq 64.7, gen. /*Perimēdēs*, *medēhos*/ i kratka forma izvedena od njega *pe-ri-mo* PY Aq 64.6 /*Perimos*/ Πέριμος (Il. XVI, 695).

Od osnove φρήν u mikenskom dosad još nisu dokumentovana lična imena, a u klasičnogrčkom ih ima veoma mnogo, up. 'Αλκι-φρων, Εὐ-φρων, 'Εκέφρων, Πασί-φ., Παλύ-φ., Σώ-φρων i dr. koja, kao i gotijska, pripadaju semantičkom krugu imena Πολύ-ιδος, a možda i Παν-(ε)ίδος.

5. Imena sa ovakvim značenjem ima i u drugim indoevropskim jezicima. U slovenskim njima odgovaraju: *Vidan*, *Vide*, *Videk*, *Vidna*, *Vidoje*, *Vidojka/o*, zatim *Mislav*, skraćeno od **Mysloslav*, *Mnislav*, *Misleta*, *Prěmysl* 'mudar', koje ima paralela u više slovenskih jezika: polj. *Przemysł*, ukr. *Peremysl* i dr.²³

Ovoj grupi imena pripada i *Alojs*, *Alojz*, latinizirano *Aloysius* i rašireno u evropskim jezicima, pa i kod nas. P. Skok²⁴ izvodi ovo ime od *Lodovik*. On dopušta da je narodnom etimologijom ime povezano sa grč. αλογη < evr. *alōth*, mlet. *Alwise* > *Aluviz*, danas *Alojz(ije)*.

²¹ Dokumentovano je i žensko lično ime Πολυ-νόφα (Korkira), IG IX, 1, no. 870, 2 'Αλκι-νόφα (Korint) amazonka, i doskora se smatralo da je imenica izvedena od osnove (σ)νοφα-, cf. Frisk, *Gr. et. Wb.*, s.v., međutim mikenski grčki je ovde uneo korekciju. U dorskim govorima često se javlja digama i tamo gde joj nije etimološko mesto. C. J. Ruijgh, *Etudes...*, 370—372, je povezo ovu osnovu sa gotskim *nasjan-* 'spasti' od iste osnove je i grčko νεμα < **nes-/nos-* koje označava prvo 'vratiti se', pa 'spasti', a zatim i 'misliti', up. još i J. Chadwick — Lydia Baumbach, *The Mycenaean Greek Vocabulary*, Glotta 41, 3/4, 224; P. Chantraine, *DELG*, s.v. νοος. A. Heubeck, *Minos* 20—22, 1987, 230—234: «der mit Kraft den νοος verbindet», cf. Θεών 'απο μήτρα εἰδώς, Od. VI, 12 ('Αλκι-νοος).

²² *Tractata Mycenaea*, 295.

²³ Up. P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, s.v. *misao*.

²⁴ *Ibidem*, III, p. 313.

U stvari nije potrebno ići takvim zaobilaznim putem. Ime je, bez sumnje, germanskog porekla, verovatno od st. visoko nemačkog *Alwis* = *All Weise*²⁵, i u mletački je moglo biti pozajmljeno direktno iz nemačkog.

Sa formalne strane *Alojz* odgovara klasičnogričkom Παν(ε)ίδης, ali nije sigurno da li i po značenju. Παν(ε)ίδης, izvedeno od deverbativa φείδω (<ἰδεῖν), dosta se je udaljilo od osnovnog smisla glagola *videti* i *znati*; u klasičnogričkom pridev παν-είδης ima specifično značenje 'raznovidan, svakovrstan' koje ne odgovara mnogo za lično ime. *Alojz*, označava 'Vrlo mudar, Sveznajući, Sveznadar'. To je, naime, epitet najvišeg intelektualnog ranga koji se u hrišćanstvu pripisuje samo Bogu. Ali u antičko vreme, kao poželjno ime, moglo se davati i ljudima. Nije isključeno da je i Παν(ε)ίδης, prvobitno, moglo imati isto takvo značenje.

*MYCENAEAN *wi-du-ro*, CLASSICAL GREEK *φιδύλος*, *Πολύιδος*, *Παν(ε)ίδης* AND COGNATES

Summary

The Mycenaean personal names: a hypocoristic *wi-du-ro* /*Widulos*/ *ἰδύλος* and a patronymic *wi-dwo-i-jo* with its variants *wi-do-wo-i-jo*, *wi-du-wo-i-jo* /*Widwo(h)ios*/ < *φιδῶς*, prt. pft. *είδως*, are re-examined in comparison with classical Greek ones derived from the stem *φείδ-*, *φαιδ-*, *φιδ-*. Special attention is paid to the compounds formed from this stem with *πολυ-* and *παν-*: *Πολύιδος*, a Homeric and historical name with the meaning 'Very Wise', German 'Viel Wissend', and *Παν(ε)ίδης*, with a dubious meaning, documented in VIII/VII cent. B.C.

In Mycenaean texts there are no exact parallels to these formations. However, from the analysis of the other names compounded with *po-ru-*, e. g. *po-ru-da-si-jo* /*Poludaisios*/, *po-ru-qo-ta* /*Polu-q'hontās*/, etc. and *pa(n)-*: *pa-na-re-jo* /*Pan-arēios*/, *pa-pu-so* /*Pam-phusos*/, etc., one can conclude that such compounds could easily be formed in Mycenaean from the stem *weid-*, *woid-*, *wid-* too. Besides, both in Mycenaean and in classical Greek personal names of this semantic field could also be formed with elements from different synonymous stems, e. g. *wi-pi-no-o* /*Wiphi-noos*/, *e-u-me-ne* /*Eu-menēs*/ *Εὐμένης*, *pe-ri-me-de* (*Peri-mēdēs*) *Περιμήδης*, etc.

Similar names do also appear in other Indo-European languages as well. From the stem *wid-* in Slavonic languages there are numerous names, e. g. *Vidan*, *Vidoje*, *Vidojkalko*, from the stem *men-*: *Mislav*, a short form of a **Mysloslav*, *Mnistlav*, *Prēmysl*, etc.

From the formal point of view the name *Alois*, *Aloiz* corresponds to Greek Παν(ε)ίδης. It is from German origin, probably from O. H. German *Alwis*: *al-* *παν-* 'all', and *-wis* < **weids*, *weise* 'wise', but with a different meaning from that of classical Greek πανείδης. Derived from a deverbative neuter of *-es*-stem φείδω, the adj: παν-είδης denotes 'of all kinds', which is not adequate for a personal name. *Alois* = 'All Weise' represents an epithet of highest intellectual qualities, usually attributed to God, but in ancient times it was used as a personal name. It may not be altogether too bold to suggest that the original meaning of Greek Παν(ε)ίδης was the same as that of *Alwis*, *Alois(ius)*.

²⁵ Cf. *Brockhaus Enzyklopädie*, Wiesbaden 1966, s.v.; vermutlich aus ahd *Alwis* 'der Allweise', *al* 'ganz, all', und *wisi* 'weise'. Up. još *Meyers Enzyklopädisches Lexicon*. Mannheim (Wien) Zürich, 1971, s. v.

DIE ÄLTESTE MYTHISCHE SCHICHT DER DIOMEDES-SAGE

RADOSLAV KATIČIĆ

Institut für Slawistik der Universität, Wien (Austria)

Abstract. In den Quellen, die Angaben über die Diomedes-Legende enthalten, werden bei näherer Betrachtung archaische mythische Züge erkennbar, die vornehmlich aus griechischer, aber auch aus apulischer und venetischer Tradition stammen. Dadurch öffnet sich ein neuer Einblick in den Bereich des indogermanischen Mythos, der bisher für die Forschung weitgehend unzugänglich geblieben ist.

Diomedes, des Tydeus Sohn, ist, wie er uns in der Ilias begegnet, ein echter epischer Held. Seine Aristeia im fünften Buch ist einer der Höhepunkte des epischen Vorganges, in dem sich Heldentaten aneinanderreihen. Selbst wenn er sich im Rausch des siegreichen Kampfes hinreißen läßt, Aphrodite anzugreifen und zu verwunden (Ilias 5, 311—351), wofür er dann unter dem Zorn der Göttin schwer zu leiden hatte, so ist auch diese Überschreitung des dem Menschen zugeteilten Maßes echtes Heldenschicksal, ein solches, das für den Begriff der tragischen Schuld ein gutes Beispiel böte. Bei der Zusammenstellung der Nachrichten, die über Diomedes an der Adria berichten, hat sich jedoch herausgestellt, daß die Überlieferung von dieser Gestalt der Heldensage Züge enthält, die zweifelsohne einer älteren, rein mythischen Schicht angehören¹. Unser Jubilar, Alojz Benac, hat immer meinen Forschungen über die illyrischen Länder in der griechischen Sage großes Interesse entgegengebracht, ihnen eine großzügige Förderung zukommen lassen und mich bei dieser Arbeit angespornt. Ihm ist nicht zuletzt zu verdanken, daß dieses Projekt jetzt mit der oben erwähnten Diomedesstudie abgeschlossen ist und die Ergebnisse veröffentlicht vorliegen. Es wird daher nicht fehl am Platz sein, wenn ich hier durch die Widmung einiger Zeilen über die offenkundigen mythischen Züge der

¹ Vgl. R. Katičić, *Diomed na Jadranu*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 27(25), Sarajevo 1989, 39—78, insbesondere 54, 77—78.

Diomedes-Sage, wodurch sich ein neuer Ausblick in bisher kaum erahnte zeitliche Tiefen auftut, meine Dankbarkeit und echte persönliche Verbundenheit zum Ausdruck bringe.

In der griechischen Heldensage erscheint Diomedes zweifach, gleichsam verdoppelt, zunächst im thebanischen und im troianischen Zyklus als König von Argos, seiner Herkunft nach Ätoler, in der Herakles-Sage hingegen als thrakischer König, dessen menschenfressende Rosse der Held nach Mykenai zu bringen hatte, was ihm von Eurystheus als achte Arbeit aufgetragen worden war (Eupides, *Alkestis* 490 ff. und Herakles 38P ff.; Apollodoros 2, 5, 8). In Salamis auf Kypros wurde bis in hellenistische Zeit dem Diomedes ein Menschenopfer dargebracht (Porphyrios, *De abstinentia* 2, 54). Die Rosse des Diomedes sind aber auch mit Argos verbunden, weil Eurystheus sie, nachdem Herakles sie ihm gebracht hatte, der Hera von Argos weihte und ihre Zucht sich dort bis auf Alexander den Großen fortgesetzt hat (Diodoros 4, 15; Gellius 3, 9). Somit ist die Verbindung des thrakischen Diomedes und seiner Rosse zum König von Argos hergestellt. Dieser andere Diomedes hat aber ebenfalls ein eigenes und besonders enges Verhältnis zu Rossen. In der *Ilias* (10, 465—503) wird erzählt, wie er den Thrakerkönig Rhesos überwältigt und dessen herrliche Rosse erbeutet hat. Damit ist wieder seine Verbindung mit Thrakien gegeben und es wird ganz offensichtlich, daß die beiden auf dieselbe ursprüngliche mythische Gestalt zurückgehen und keine zufällige Namensgleichheit vorliegt. Auch siegt der Achäer Diomedes im Wagenrennen bei der Bestattungsfeier des Patroklos (*Ilias* 23, 257—650). Was die sagenhafte Überlieferung von Diomedes in Italien betrifft, ist schon hervorgehoben worden, daß darin seine Verbindung mit Pferden vielfach zum Ausdruck kommt². Er heiratet dort eine Frau, die Euipe (!) heißt und gründet die Städte Argos Hippios (!), auch Argyrippa (!) genannt, und Equus Tuticus (!). Dazu kommt noch das Pferdeopfer, ein weißes Roß, das dem Diomedes an der Mündung des Timavus nach uraltem Brauch dargebracht wurde und die mit diesem Ort und der berühmten Pferdezucht der Veneter verbundene Sage vom Wolf und den Stuten³. Schließlich heißt der Gegner, von dessen Hand Tydeus, der Vater des Diomedes gefallen ist, Melanippos, das Schwarze Pferd also, im Gegensatz zum weißen, das dem Diomedes geopfert wird, woraus zu ersehen ist, daß nicht nur die Gestalt des Helden selbst, sondern auch sein Stammbaum in demselben Kontext mythisch relevanter Merkmale steht. Melanippos und ihm gegenüber Leukippos sind Namen, Epiklesen und Hypostasen, die in der griechischen Sagenüberlieferung weit verstreut vorkommen⁴. Sie stellen eine nicht zu übersehende Verbindung zum Gott Poseidon her⁵.

² Vgl. Katičić, o. c. 42, 44—47, 49, 51, 55.

³ Vgl. Katičić, o. c. 71—72.

⁴ Vgl. die Stichwörter *Leukippe*, *Leukippiden*, *Leukippos*, *Melanippe*, *Melanippos* bei Roscher und *Leukippe*, *Leukippides*, *Leukippos*, *Melanippe* bei Pauly-Wissowa.

⁵ Vgl. F. Schachermeyr, *Poseidon und die Entstehung des griechischen Götterglaubens*, Salzburg 1950, über Leukippos S. 33, 170, 179 und über Melanippos S. 48, 51, 137—139.

Es ist nicht leicht, aus diesen in der Heldensage verstreuten mythischen Merkmalen, ihren ursprünglichen Zusammenhang herauszulesen. Anstatt sich auf wohlfeile Vermutungen einzulassen, ist es besser nach weiteren Merkmalen, die auf denselben mythischen Inhalt hinweisen, zu suchen. Einige davon sind ebenfalls schon festgehalten worden⁶. Da ist zunächst der Drachenkampf und der goldene Schild des Glaukos. Diese Episode der Diomedes-Sage spielt sich bei den Phaiaken auf Kerkyra ab. Die bisher festgehaltenen mythischen Elemente genügen, um in Diomedes einen indogermanischen Fruchtbarkeitsgott zu erkennen, der in neuester Zeit aus Texten der urslawischen Sakraldichtung, die aufgrund von in der mündlichen Überlieferung umgestalteten Fragmenten neuordnungsrekonstruiert werden konnten, bekannt wurde⁷. Dieser Gott heißt ursprünglich wohl Jarylo, wird jedoch in charakteristischer christlicher Umdeutung mit dem hl. Georg identifiziert, oder einfach als junger Mann beschrieben, dem auch ein beliebiger Name gegeben werden kann. In Italien scheint es zu einem Synkretismus der mit Diomedes verbundenen mythischen Elemente aus griechischer Überlieferung mit solchen aus der Überlieferung der bodenständigen Italiker gekommen zu sein, sowohl in Apulien, als auch bei den Venetern⁸.

Der aus rekonstruierten urslawischen Textfragmenten bekannt gewordene Mythos erzählt vom Helden, einem jungen Mann, der aus der Ferne kommt. Er wird als Reiter dargestellt und ist engstens mit seinem Roß verbunden, ja, es ist deutlich zu erkennen, daß er eigentlich selber dieses Roß ist. Einmal ist es ein Schimmel, dann wieder ein Rappe, entspricht somit sowohl dem Leukippos, als auch dem Melanippos der Griechen. Am Hoftor trifft er das Mädchen, das herausgekommen ist, um Wasser zu schöpfen. Diese Begegnung führt zur Liebesvereinigung der Beiden auf einem Lager im grünen Gras. Es ist das ein *hierós gámos*, denn auch das Mädchen ist eine Göttin, die Tochter des Donnergottes, aus dessen Gehöft sie gekommen ist. Der junge Mann aber ist ihr Bruder⁹, der vor langer Zeit in die Ferne gezogen ist und weit weg im Reiche des Schlangengottes, des Gegners seines Vaters, gelebt hat. Dieser junge Held muß zuerst einen Drachen töten, das Mädchen aber pflückt Gold, das an einem Baum oder an einer Hanfstauden wächst, daraus wird ein Schlüssel geschmiedet, mit dem das Tor des Gehöfts, das ein himmlisches ist, geöffnet wird. Der goldene Gegenstand kann auch ein Apfel sein, der das Paar zusammenführt.

⁶ Vgl. Katičić, o. c. 43, 73—74, 77—78.

⁷ Vgl. R. Katičić, Hoditi-roditi. *Spuren der Texte eines urslawischen Fruchtbarkeitsritus*, Wiener Slavistisches Jahrbuch 33 (1987) 23—43; derselbe, *Weiters zur Rekonstruktion der Texte eines urslawischen Fruchtbarkeitsritus*, Wiener Slavistisches Jahrbuch 35 (1989), 57—98.

⁸ Vgl. O. T. Zanco, *Diomede »greco« e Diomede »italico«*, Rendiconti della Accademia dei Lincei 20 (1965) 270—282; Katičić, *Diomed* 78.

⁹ Auch das Inzestmotiv findet in der griechischen Überlieferung seine Entsprechung. Erzählt wurde von Leukippos (!), Sohn des Xanthios in Lykien, aus dem Geschlecht des Bellerophon, daß er geschlechtlichen Umgang mit seiner Schwester hatte und seinen Vater tötete, als dieser sie dabei überraschte. Daraus ergibt sich die Liebesbeziehung des weißen Rosses zu seiner Schwester, ganz wie in der slawischen Überlieferung. Über den Zusammenhang der Bellerophon-Sage mit Poseidon vgl. Schachermeyer, o. c. 174—188.

Durch das offene Tor kommt der Held ins Gehöft und alles erstrahlt in Freude und erklingt in Spiel und Gesang. Dann kommt es aber zu einer jähen Umkehr. Wegen seiner Untreue entfremdet sich das Mädchen vom jungen Mann, ruft gegen ihn ihre daheim gebliebenen Brüder herbei. Diese jagen ihn hinaus ins Feld und erschlagen ihn dort. Sein Körper wird zerrissen und zerstückelt. Aus diesen Stücken, aus den einzelnen Körperteilen wird eine neue Welt erschaffen, in der es sich angenehm leben läßt. Das ist dieselbe indogermanische Überlieferung vom Kosmogonischen Roßopfer, der man im Veda begegnet, eine uralte religiöse Vorstellung. Die heilige Hochzeit im Gras und das Roßopfer im Feld bewirken die Fruchtbarkeit von Feld und Vieh¹⁰.

Die Sage von Diomedes in Apulien vollzieht diesen mythischen Zusammenhang nach. Der Held kommt aus der Ferne, besiegt die Feinde, heiratet die Königstochter, wird dann selber getötet und danach als Gott verehrt. Als besiegtter Feind erscheint auch ganz spezifisch ein Drache. Der Schild des Glaukos ist der goldene Gegenstand im Spiel. Außerdem werden bei den Venetern die Stuten des Diomedes mit einem Wolf in Verbindung gebracht. Jarylo wird aber als Herr der Wölfe angebetet, sie werden seine Jagdhunde genannt, mit ihnen bedroht er das Vieh, vor ihnen beschützt er es auch¹¹.

Es ist schwer zu sagen, inwiefern es sich hier um griechische oder um bodenständige italische Tradition handelt. Zweifellos ist es jedoch indogermanischer Mythos, der hier erkennbar wird. Die griechische Diomedes-Sage hat dabei allerdings die nötigen Anknüpfungsmöglichkeiten geboten, an die sich, wenn überhaupt, italische mythische Elemente heften konnten. Und in der Tat sind solche Elemente auch in dem mit Griechenland verbundenen Teil der Diomedes-Sage erkennbar. Kommt doch Diomedes aus der Ferne nach Argos zurück, eine Untreue, allerdings hier die seiner Frau, hat zur Folge, daß sie ihm nach dem Leben trachtet, er aber zu einem Altar flüchtet, also gleichsam als Opfer dargebracht werden soll. Sein Vater ist der Donnergott, wenn der Name Tydeus mit dem altindischen *tudāti* »er schlägt« und dem lateinischen *tudes* »Hammer« in Zusammenhang gebracht werden darf.

Andererseits wird aber gerade bei diesem Vater derselbe mythische Zusammenhang sehr deutlich erkennbar. Auch er kommt aus der Ferne, aus Ätolien nach Argos und heiratet dort die Königstochter. Er ist eine rohe, kriegerische Gestalt, sein Geschlecht geht auf Ares zurück. Besonders bedeutsam ist seine Verbindung zum Eber. Mit einem solchen wird er verglichen, wenn er, in Argos angekommen, mit Polyneikes, dem Sohn des Oidipus, um sein Lager kämpft (Euripides, Hekydes 146 und Phoinissai 408—423 mit Scholion). Nach anderen Autoren wird er ein Eber genannt, weil er mit der ererbten Haut des kalydonischen Ebers bekleidet war (Scholion zu Euripides, Phoinissai 409; Scholion zu Ilias 4, 376; Hyginus, Fabulae 69; Statius, Thebais 1, 438 ff.). Überliefert ist auch, daß er den Eber als Wappentier auf seinem Schild trug (Scholion zu Euripides, Phoinissai 409; Apollodoros 3, 59).

¹⁰ Vgl. Katičić, *Hoditi — roditi* 30, 32, 35—36, 39—41; derselbe, *Weiteres* 58—70, 77—97.

¹¹ Vgl. Katičić, *Weiteres*, 88 und 94.

Seine Identifizierung mit dem Tier ist bei Lykophron, Alexandra 1066 gegeben, der ihn einen unerschrockenen Eber nennt. Mit einem Eber setzt ihn auch ein Orakel gleich, das dem König Adrastos, seinem künftigen Schwiegervater, von Apollo verkündet wurde, wonach er eine seiner Töchter einem Eber zur Frau geben würde (Scholion zu Euripides Phoinissai 409). Es kann kein Zweifel bestehen, daß hier eine uralte religiöse Vorstellung erkennbar wird, ein Gott, der in Tier- und Menschengestalt erscheint, wild und kriegerisch, hart und erbarmungslos.

Besonders eindrucksvoll ist die Erzählung vom Ende des Tydeus. Er hatte am Zug der Sieben gegen Theben teilgenommen und ist in den Kämpfen um diese Stadt von dem ihm entgegengestellten Gegner Melanippos, der Eber also vom schwarzen Pferd, tödlich verwundet worden. Er war aber noch am Leben, als Amphiaraos, nach einer Überlieferung auf des Tydeus flehentliche Bitte, dem Melanippos den Kopf abschlug und ihn dem Sterbenden reichte. Dieser hat in grenzenlosem Haß in den abgehauenen Kopf gebissen und aus ihm das Gehirn geschlüpft. Durch diese abscheuliche Tat hat Tydeus die ihm bereits zugesprochene Unsterblichkeit verwirkt (Pherekydes, Fragm. 122, bei Müller 1, 85, Fragm. 51; Scholion zu Pindaros, Nemea 10, 12; Scholion zu Lykophron 1066; Eustathios zu Homer p. 544, 17 ff.; etwas anders Apollodoros 3, 75; Statius, Thebais 7, 789 ff. und 8, 718 ff.). Das Abschlagen des Kopfes ist aber ein wesentliches Element des Mythos, der aus den rekonstruierten urslawischen rituellen Texten bekannt wurde¹². Und aus einem in der ersten Hälfte des vorigen Jahrhunderts aufgezeichneten weißrussischen Brauch ersieht man, daß Jarylo, die göttliche Gestalt deren Wesenszüge in der Diomedes-Sage bereits erkannt wurden, einen abgeschlagenen menschlichen Kopf in der rechten und Getreideähren in der linken Hand tragend dargestellt wurde¹³.

Tydeus, der Vater des Diomedes, muß folglich einerseits mit dem Donnergott, dem Vater des Jarylo, gleichgesetzt werden, worauf neben dem Stammbaum und seinem Namen auch die Überlieferung hinweist, nach der er seinen Bruder Melanippos im Waldgebirge von oben herab mit einem Felsblock erschlagen hätte (so Accius im Melanippus), andererseits aber auch mit Jarylo selbst, weil auch Tydeus aus der Ferne kommt und die Königstochter heiratet, auch er einen abgeschlagenen Menschenkopf in Händen hält und mit Reichtum von der Fruchtbarkeit der Tiere und Pflanzen in Verbindung gebracht wird (Ilias 14, 119—125).

Züge derselben mythischen Struktur lassen sich noch weiter im Stammbaum des Diomedes verfolgen. Vater des Tydeus und Großvater des Diomedes war Oineus, König von Ätolien. Sein Name bringt ihn mit Wein und Rebe in Verbindung. Der Vater des Oineus war Porthaon, der Zerstörer. Da ist wieder ein Vegetationsgott, der Sohn des Donnergottes ist (Ilias 14, 112—118). Es ist gerade das, was der Name Dionysos aussagt, wenn er als Sohn des Zeus zu verstehen ist.

¹² Vgl. Katičić, *Hoditi — roditi* 33—34.

¹³ Vgl. В. В. Иванов — В. Н. Топоров, *Исследования в области славянских древностей*, Москва 1974, 181.

Nach einer andern Genealogie war Oineus Enkel des Orestheus und Sohn des Phytios. Eine dem Orestheus gehörende Hündin brachte nach dieser Überlieferung ein Reis zur Welt. Der König befahl dieses Reis auszusetzen, aus ihm erwuchs aber ein traubenreicher Weinstock. Deshalb nannte Orestheus seinen Sohn Phytios, der Pflanzer, dessen Sohn wiederum Oineus, der Weinmann, hieß (Hekataios bei Athenaios 2, 35, A—B). Hier sind die Spuren eines Vegetationsmythos unverkennbar. Das Reis, das derart gesegnete Sprößlinge treibt, erlaubt es, einen Zusammenhang mit der slawischen mythologischen Überlieferung herzustellen. Wenn der mit dem hl. Georg identifizierte junge Held aus der Ferne kommt, bringt er einen Sprößling mit sich, oder eine Weidenrute, wodurch das zu bewirkende Treiben und Sprießen der Vegetation ausgedrückt wird¹⁴. Zu vermerken ist noch, daß eine Tochter des Oineus den Namen Melanippe trägt (Antoninus Liberalis 2)¹⁵.

Der hier erkannte, durch die slawische Überlieferung als indogermanische nachgewiesene mythische Zusammenhang läßt sich somit nicht nur bei Diomedes selber feststellen, sondern auch seinen in der Sage aufgestellten Stammbaum hinaufverfolgen. Dieses vorläufige Ergebnis wirft ein recht willkommenes Licht auf mehrere wichtige Zusammenhänge. Zunächst wird hier ersichtlich, daß wesentliche Inhalte des indogermanischen Mythos in der griechischen literarischen Überlieferung unter Umständen ganz am Rande stehen können, was auch an der Darstellung des Weltenbaumes (Ilias 2, 305—323) und an der Göttin die ihren Auserwählten hinter einem mit besonderen Schlüsseln geöffneten Wundertor empfängt (Parmenides, Fragm. 1) gezeigt wurde¹⁶. Weiter wird deutlich, daß in die Heldensage übernommene Elemente alter mythischer Inhalte, aus dem zyklischen Zeitablauf immer wiederkehrender Vorgänge herausgenommen, auch aus ihrem ursprünglichen Zusammenhang gerissen und in die unumkehrbare Zeitabfolge der ruhmreichen Heldentaten und Heldengeschlechter in Bruchstücken verstreut werden, wobei sie auch in Verknüpfung mit mehreren Personen eines Stammbaumes vervielfacht werden können. So wird Mythos zu Sagengeschichte¹⁷. Schließlich wird in der mythischen Schicht der Diomedes-Sage ein Zusammenhang zwischen dem Eber einerseits, dem weißen und dem schwarzen Roß andererseits sichtbar¹⁸. Das weiße Roß, mit Diomedes verbunden, ist des Ebers Sohn, das schwarze sein Gegner, als Stute aber doch seine Tochter! Obwohl alle diese Elemente eines Mythos nur in der Heldensage zerkrummt und verstreut auf uns ge-

¹⁴ Vgl. Katičić, *Hoditi — roditi* 26—27.

¹⁵ Vgl. das Stichwort *Melanippe* bei Roscher und bei Pauly-Wissowa. Auch Schachermeyr, *o. c.* 31—32, 38—40, 137—138, 144—146, 171.

¹⁶ Vgl. Katičić, *Weiteres* 87 und 96.

¹⁷ Vgl. M. Ježić, *Rgvedski himni*, Zagreb 1987, 45, 63—64, 85—86.

¹⁸ Einen eigenen Hinweis auf die Wichtigkeit der mythischen Struktur, die sich hier abzeichnet, verdanke ich dem Kollegen Andrej Pleterski vom Institut für Archäologie der Slowenischen Akademie der Wissenschaften und Künste in Ljubljana (Brief vom 31. 1. 1990). Hiemit spreche ich ihm meinen Dank dafür aus.

kommen sind, gewähren sie dennoch einen unerwarteten Einblick in indogermanische mythische Inhalte, die in der griechischen Überlieferung dem Olympos fern geblieben sind.

Die Diomedes-Sage ergibt somit eine wertvolle Quelle für die indogermanische Mythenforschung.

NAJSTARIJI MITSKI SLOJ LEGENDE O DIOMEDU

K r a t a k s a d r ŝ a j

U legendi o Diomedu, ahejskom junaku pod Trojom, koji je na bojnopolju ranio božicu Afroditu, pa ga je od tada progonila njezina ubojita srdžba, sve dok nije nevoljno završio u tuđini, na dalekom zapadu, u južnoj Italiji, a onda se ondje štovao kao bog, kako je rastrgana u mnogo usputnih vijesti i spomena došla do nas, jasno se razabire mitski sloj koji se vremenski veže s indoevropskom davninom. Raspoznaju se elementi drevnoga mita rodnosti pretočeni u genealogiju, kako je karakteristično za grčku tradiciju koja mit pretvara u legendu. Tako se elementi toga mita ne vežu samo za Diomeda, nego i za njegova oca Tideja i djeda Eneja. U južnoj Italiji vezali su se za tu legendu, uz crte grčkog mita, još i crte italskoga: apulskoga i venetskoga. Pomažu u tome nedavno rekonstruirani fragmenti praslavenskog obrednog teksta s mitskim sadržajem, i tako se otvara neočekivan uvid u indoevropski mit, koji je do sada uporno ostajao nepronican istraživanju.

CIP — Katalogizacija u publikaciji
Biblioteka Akademije nauka i umjetnosti
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

UDC 903.2/.5"637/638"(497.1)+572"653"(497.1)(082)

UDC 929 Benac A.+012+937/938+807.5(082)

ZBORNİK radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu / Redakcioni odbor Edina Alirejsović ... [et al.]: Glavni urednik: Borivoj Čović. — Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1991. — 327 str.: sl.; table; tabele; ilustr.; 24 cm. — (Posebna izdanja / Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine: knj. 95; Odjeljenje društvenih nauka; knj. 27)

YU ISBN 86-7123-032-5

PK: a) Arheologija — keramika — nakit — bronzano doba — gvozdeno doba — Jugoslavija — antropologija — istraživanja — Jugoslavija
b) Biografija A. Benac — bibliografija radova A. Benca — rimsko-grčka istorija — grčki jezik — zbornik radova

Štampa: DP »DES« Sarajevo

Za štampariju: Sulejman Fejzagić, graf. inž.